

**Universitatea de Stat din Moldova – Centrul de Studii
Interdisciplinare „Silviu Dragomir” Chișinău – Oradea**

**Universitatea din Oradea – Centrul de Studii Interdisciplinare
„Silviu Dragomir” Oradea – Chișinău**

**Universitatea din Padova – Departamentul de Studii
Lingvistice și Literare**

VOLUMUL CONFERINȚEI ȘTIINȚIFICE INTERNAȚIONALE

Latinitate, Romanitate, Românitare

Ediția a VI-a. Chișinău, 5-6 noiembrie 2021

**Liliana ROTARU
coordonator**

Chișinău, 2022

CZU [94(478)+94(498)+32](082)

L 26

Volum recomandat spre publicare de Consiliul Științific al Universității de Stat din Moldova (proces verbal nr. 10 din 13 aprilie 2022)

Volumul cuprinde lucrările prezentate la conferința științifică internațională **LATINITATE ROMANITATE, ROMÂNITATE**, Ediția a V-a, Chișinău, 5-6 noiembrie 2021. Responsabilitatea pentru punctele de vedere exprimate aparțin exclusiv autorilor

Coordonator:

dr. Liliana ROTARU, Centrul de studii interdisciplinare, Universitatea de Stat din Moldova

Referenți științifici:

Demir DRAGNEV, membru-corespondent al Academiei de Științe a Moldovei, doctor habilitat în istorie, profesor universitar

Dan Octavian CEPRAGA, doctor în filologie, profesor universitar, Dipartimento di Studi Linguistici e Letterari Department, Università degli Studi di Padova,

Aurelia HANGANU, doctor habilitat în filologie, profesor universitar, Facultatea de Jurnalism și Științe ale Comunicării, Universitatea de Stat din Moldova

Anatol PETRENCU, doctor habilitat în istorie, profesor universitar, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea de Stat din Moldova

**DESCRIEREA CIP A CAMEREI NAȚIONALE A CĂRȚII
DIN REPUBLICA MOLDOVA**

"Latinitate, Romanitate, Românită", conferință științifică internațională (6; 2022; Chișinău). Conferința științifică internațională "Latinitate, Romanitate, Românită", Ediția a 6-a, 5-6 noiembrie 2021, Chișinău / coordonator: Liliana Rotaru; referenți științifici: Demir Dragnev [et al.]. – Chișinău: CEP USM, 2022. – 514 p. : fot., fig., tab.

Antetit.: Univ. de Stat din Moldova, Centrul de Studii Interdisciplinare "Silviu Dragomir" Chișinău-Oradea, Univ. din Oradea, Centrul de Studii Interdisciplinare "Silviu Dragomir" Oradea-Chișinău, Univ. din Padova, Dep. de Studii Lingvistice și Literare. – Rez.: lb. engl. – Referințe bibliogr. în subsol. – 50 ex.

ISBN 978-9975-159-60-9.

[94(478)+94(498)+32](082)

L 26

ISBN 978-9975-159-60-9

© CEP, 2022

CUPRINS

<i>O tradiție a unei conferințe și a unui volum.</i> Prefață de Liliana Rotaru.	6
Igor SAVA O imagine a bărbaților români în evul mediu construită de călătorii străini (secolele XVI-XVIII)	10
Sorin Domițian ȘIPOȘ Romanitatea românilor reflectată în relatările călătorilor străini între anii 1710-1810	52
Galina CORMAN Latinitatea și romanitatea Basarabiei în descrierile și percepțiile călătorilor ruși în secolul al XIX-lea	80
Ion EREMIA Ce limbă vorbeau românii moldoveni din Basarabia țaristă?	96
Gabriela ENEA ELEKES Receptarea literaturii române și a creației poetului Mihai Eminescu în limba maghiară, la sfârșitul secolului XIX, prin intermediul limbii germane	117
Alexandru BEJENARU Pârcălabii cetății Chilia. Un studiu de caz al carierelor dregătorilor lui Ștefan cel Mare	127
Ion CHEPTENE Campania din 1595 a lui Jan Zamoyski în Moldova: Tendințe în istoriografia poloneză contemporană	137
Alina FELEA Tacâm, boccialâc, saraclâc... Tradiții și obiceiuri locale, influențe din exterior și viața cotidiană din Țara Moldovei reflectate în trusoul foilor de zestre a fetelor de boieri (sec. al XVII-lea – începutul sec. al XIX-lea)	149
Ion GUMENĂI Biserica ca actor a spectacolului public românesc medieval (Cazul sărbătoririi hramului Mănăstirii Neamț	165
Dinu POȘTARENCU Prezența mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la Sankt Petersburg (decembrie 1811–iunie 1812)	181

Gabriel MOISA	
Mihail G. Samarineanu – militant pentru consolidarea identității românești la frontiera de vest a României în perioada interbelică	199
Александр ПОНОМАРЁВ	
Неизданные документы о социально-экономическом положении Дунайских (румынских) княжеств во время русско-турецкой войны 1768-1744 годов	214
Vlad MISCHEVCA	
Din culisele diplomatice a semnării tratatului de pace de la București: rolul lui Manuc Bey	244
Valentin TOMULEȚ	
Basarabia la 1828: procese demografice, structuri sociale și confesiuni religioase. (Descrișă într-un memoriu prezentat instituțiilor imperiale ruse) (Partea I)	266
Viorel BOLDUMA	
Tentative de emigrare a populației din județul orhei în extremul orient în anii 1894-1900.	295
Andrei EMILCIUC	
Codificarea legislației din domeniul comercial în Principatele Române/România și Basarabia: particularități și similitudini (1812-1918)	308
Sergiu BOȚOLIN	
Transformarea elitei basarabene în subiect imperial	321
Mihail BULMAGA	
Tentative de reformare a administrației parohiale din cadrul bisericii ortodoxe din Basarabia (1917-1918)	332
Liliana CONDRATICOVA	
Originalitatea pieselor de feronerie artistică atestate în clădirile proiectate de Alexandr Bernardazzi	349
Aliona GRATI	
Imaginea instituției regale a României în cultura populară a basarabenilor	369
Lidia PRISAC	
Refugiați armeni din Basarabia peste Prut (1940/1944)	384

István BANDI	
File din istoria frontierei maghiaro-română de după cel de-al Doilea Război Mondial	420
Ruslan ȘEVCENCO	
Atitudinea României față de RSS Moldovenească și reacția autorităților sovietice	433
Iulia MALCOCI, Ion Valer XENOFONTOV	
Academicianul Iuri Petrov (1921–1990) – unul din fondatorii Academiei de Științe a RSS Moldovenești	448
Liliana ROTARU	
„... o școală ce ne-ar întoarce la origini” – învățământul din Republica Moldova în ministeriatul lui Nicolae Mătcaș	459
Oleg URSAN	
Rezistența antisovietică în comuna Schineni	490
Constantin BUSUIOC	
Contribuția societății civile la implementarea politicilor sociale	498
Prezentare de carte	
Valentin TOMULEȚ, Valeriu MUTRUC, În așteptarea reformelor: viața agrară a basarabiei în primele decenii ale stăpânirii imperiale ruse, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2019, 540 p. ISBN: 978-606-714-525-0.	505

O TRADIȚIE A UNEI CONFERINȚE ȘI A UNUI VOLUM

În perioada 5-6 noiembrie 2021 la Universitatea de Stat din Moldova s-a desfășurat ediția a V-a a Conferinței științifice internaționale *Latinitate, Romanitate, Românitățe*, organizată de cei trei parteneri fideli și tradiționali – Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității de Stat din Moldova (Republica Moldova), Centrul de Studii Interdisciplinare Oradea-Chișinău „Silviu Dragomir” al Universității din Oradea (România) și Dipartimento di studi linguistici e letterari al Universității din Padova (Italia). Din păcate, interdicțiile pandemice nu ne-au permis să desfășurăm conferința în format tradițional, cu prezență fizică, iar oamenii de știință au mai fost privați încă odată de bucuria revederii, de căldura strângerii sincere de mâini și de ocazia de a mai lega noi relații de colaborare și prietenii științifice și personale, așa cum o făceau altădată. Conferința și-a ținut lucrările în format on-line, scurtând distanțele prin intermediul platformei Google meet, astfel încât reprezentanți ai comunităților academice din Republica Moldova, România, Italia, Ungaria și Ucraina să poată discuta și disemina rezultatele cercetărilor științifice și să se poată bucura de comunicare cu prieteni și colegi de breaslă.

Plenara conferinței a unit participanții într-o discuție dedicată mișcării studențești din perioada renașterii naționale a Românilor basarabeni de la sfârșitul anilor '80 și începutul anilor '90 ai secolului trecut. Fără a încerca să prezinte o istorie sistemică a mișcării studențești de la această etapă a istoriei noastre, conferința plenară a fost una „deschizătoare de drumuri”, aceasta inițiind cercetări științifice și argumentând necesitatea studierii rolului studenților în mișcarea națională, care va culmina cu proclamarea independenței Republicii Moldova O primă contribuție restitativă a formelor de revoltă împotriva opresiunii sovietice a studenților de la Universitatea de Stat din Moldova, de fapt a implicării celor de la *Facultatea de Istorie* în mișcarea națională de la răscrucea ultimelor decenii ale secolului XX, a fost realizată prin prezentarea rolului și a locului în acest proces al regretatului nostru coleg Valeriu Mutruc – unul dintre organizatorii și lider al Cenaclului „B.P. Hașdeu” la Facultatea de Istorie a USM. După absolvirea Facultății de Istorie de la Chișinău, în anul 1999 Valeriu Mutruc și-a luat doctoratul la

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, cu o teză, care nu a reușit să o publice. Grație eforturilor colegilor și prietenilor, teza de doctor a lui Valeriu Mutruc a văzut lumina tiparului la Editura Universității, care i-a conferit titlul de doctor în istorie. Monografia postumă cu titlul *Viața agrară în Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea (până la reformele din anii '60-'70)* a fost prezentată în plenara conferinței, de profesorul Valentin Tomuleț, apreciind înalt seriozitatea științifică cu care regretatul istoric a abordat subiectul cercetat, combătând mistificările impuse de istoriografia sovietică și aducând limpezime unor probleme spinoase legate de o tematică extrem de controversată în destinul istoric al poporului român.

Ediția a V-a a Conferinței „Latinitate, Romanitate și Românități” s-a ținut lucrările în patru secțiuni, fiecare întrunind cercetători în funcție de interesele științifice particulare, dar și persoane din afara cercetării științifice, interesate de problemele anunțate în programul conferinței. În prima secțiune s-au convocat istorici și filologi români și italieni, care au analizat și interpretat felul în care i-au văzut și perceput pe Români și pe latini, în general, alții, dar și cum s-au văzut Românii pe ei înșiși de-a lungul secolelor, cum și-au acceptat și înțeles originea lor, cum și-au numit și dezvoltat limba și de ce aceste probleme sunt atât de controversate în istoria noastră și oferă „ușcioare” pentru diverse interpretări, inclusiv neortodoxe.

Cea de a doua secțiune a reunit istorici medievști, care au abordat în evoluție diferite probleme ale istoriei Românilor – politice și economico-sociale, dar și aspecte de viață cotidiană, mentalități și istorie ecleziastică și a culturii. În comunicările lor, unii dintre istorici au venit cu completări sau concretizări privind aspecte mai puțin cercetate în istoriografie, alții au inițiat sau continuat dispute istoriografice asupra aspectelor controversate din istoria noastră medievală. Dezbaterile minuțioase ale problemelor de Ev Mediu, propuse spre discuție, demonstrează cu convingere că mai multe probleme, pentru care se părea că s-au găsit soluții mai mult sau mai puțin convingătoare, de fapt, se pot repune în fața oamenilor de știință, prin identificarea unor noi surse istorice, sau prin interpretarea și reinterpretarea celor cunoscute în contexte noi.

O bună parte a cercetătorilor moderniști au prezentat, în cea de a treia secțiune a conferinței, contribuțiile științifice personale pentru

deslușirea istoriei Basarabiei, încercând să acopere aspecte mai puțin cercetate sau controversate, precum detalii importante ale semnării Tratatului de la București și rolul în negocieri a lui Manuc Bey, dar și politici imperiale în Basarabia pe parcursul secolului XIX de creare a loialităților naționale prin exploatarea instrumentului de promovare socială a reprezentanților nobilimii basarabene, prin reconstrucția etnică și socială a guberniei, prin susținerea și motivarea emigrației înspre regiunile intestine ale imperiului, prin reforme ale bisericii etc.

Istorici, filologi, politologi, arhiviști, literați și reprezentanți ai altor domenii de cercetare științifică s-au întrunit în cea de a patra secțiune a conferinței, dedicată istoriei Românilor în secolul XX. Cercetătorii, specializați în perioada interbelică au reluat discuțiile asupra procesului de integrare legislativă, economică, socială, ecleziastică și culturală a provinciilor românești după 1918, dar și asupra politicii de deznaționalizare sovietică, promovată în RASSM. Istoria regimului comunist în România și RSS Moldovenească și a rezistenței Românilor, a constituit și a rămas o temă de cercetare deosebit de fertilă pentru istorici, or arhivele publice, instituționale și personale, care reflectă formele de manifestare a regimului comunist în spațiul locuit de români, rămân deocamdată insuficient de valorificate. Totodată, diferitele modele de interpretare a fenomenului nu conțin să stârnească dezbateri acerbe în mediul științific. La ediția a V-a a Conferinței, istoricii contemporanești au discutat despre frontiera maghiaro-română după cel de-al Doilea Război Mondial și despre fenomenul migrației ilegale a Românilor, despre atitudinea României față de RSS Moldovenească și despre reacția autorităților sovietice față de rezistența prin cultură a Românilor, dar și despre alte aspecte puțin cunoscute din istoria Românilor în comunism.

Volumul de față este unul din seria colecțiilor de articole științifice ale conferințelor internaționale care au loc sub genericul „Latinitate, Romanitate, Românități” și cuprinde o parte a comunicărilor prezentate la cea de a V-a ediție a acestei reuniuni științifice. Ca și în cazul volumelor precedente, studiile incluse aici se caracterizează printr-o diversitate atât din punctul de vedere al temelor, cât și al metodologiilor de cercetare abordate. Intenționăm, prin publicarea volumului de studii, să aducem în atenția unui cerc cât mai numeros de cercetători, dar și a publicului larg, rezultatele științifice ale unor savanți consacrați, dar și a

unor tineri cercetători, care își construiesc calea în breaslă. La fel ca în cazul volumelor precedente, diversitatea studiilor și a abordărilor pe care le prezintă autorii ne demonstrează necesitatea și importanța cunoașterii și aprofundării cercetării diferitelor aspecte ale istoriei și culturii Românilor pentru o mai bună înțelegere a realităților prezentului.

Publicarea volumului ediției a V-a a Conferinței „Latinitate, Romanitate, Românitățe” a beneficiat de susținerea Universității de Stat din Moldova, recunoștința și mulțumirile noastre îndreptându-se către domnul Igor Șarov, rectorul acestei prestigioase instituții de învățământ superior.

În final, ne exprimăm speranța că vor urma și alte ediții ale conferinței și alte volume de studii și articole, astfel încât contribuțiile efective și afective ale oamenilor de știință să mențină vie românitățe în spațiile locuite de Români și o relație apreciabilă între popoarele latine.

dr. Liliana ROTARU

Igor SAVA

O IMAGINE A BĂRBAȚILOR ROMÂNI ÎN EVUL MEDIU CONSTRUITĂ DE CĂLĂTORII STRĂINI (secolele XVI-XVIII)

O componentă importantă în procesul complex și de durată al formării imaginii istorice a unui popor o constituie imaginile pe care i le atribuie alte popoare, în primul rând vecine, fapt datorat contactelor și experiențelor multiple. Călătorii străini care au traversat Țările Române în perioada secolelor XVI-XVIII, aflați în contexte și cu misiuni diferite, reprezintă surse de informare valoroase pentru cunoașterea societății românești. Aceste relatări oferă pentru anumite cazuri, în comparație cu izvoarele interne, un suport informațional pentru a înțelege mai clar anumite instituții, reprezentările, comportamentele și sistemele de valori ale românilor în procesul construcției identitare. Din această perspectivă interogarea acestui tip de sursă permite reconstituirea unui tablou al bărbatului român. De ce bărbatul? Pentru că am respectat tradiția „canonică” a uneia dintre reprezentările dominante ale imaginarului medieval colectiv axate pe schema societății tripartite, trifuncționale, adică a societății „celor trei ordine”¹. Esența ei constă în aceea că bărbatului, spre deosebire de femeie, care nu avea nicio funcție ci doar menirea de a sluji acestuia, îi erau rezervate funcțiile sociale de a se ruga (oratores=clerul), a apăra (bellatores=războinicii nobili) și a munci (laboratores=restul societății neprivilegiate). Din această logică a Evului Mediu „masculin”, rezultă scopul acestui studiu, de a identifica acele reprezentări ale străinilor care conturează o imagine generală despre bărbatul de etnie română în societate, însă structurată pe mai multe dimensiuni sau profiluri și raportate la modul lui de viață, meșteșug și profesii, poziție în societate, comportamente și moravuri. Acest studiu prezintă o completare a altuia publicat recent², care a apărut într-o ordine inversă, însă analizează imaginea româncei tot din perspectiva străinului. Am preferat acest tip de cercetare pentru a adera la demersul metodologic numit istorie „umană” de către Marc Bloch și Lucien

¹ Una dintre cele mai reprezentative lucrări la subiect aparține lui Georges Duby, *Cele trei ordine sau imaginarul feudalismului*, București, 1994.

² Igor Sava, *Femeia româncă în reprezentările călătorilor străini din secolele XVI-XVIII*. În: *Analele Universității „Dunărea de Jos” din Galați*, Seria 19, Istorie, Tom XIX, 2020, pp. 29-60.

Febvre¹. Recunoaștem diversitatea tipurilor de oameni în Evul Mediu datorată criteriilor, precum sexul, vârsta, starea socială, confesiunea etc., însă pentru noi este important de a cunoaște contextul originii și al promovării imaginilor dominante despre români, prezentate însă printr-un unghi de vedere al celuilalt, unde confirmarea sau infirmarea unor fapte legate de realitățile istorice din spațiul carpato-danubiano-pontic nu prezintă un obiectiv în sine. Avem în vedere faptul că izvoarele externe sunt rezultatul mai multor medieri, în special ideologice, care au alterat adesea materia primară. În conținutul lor nu lipsesc clișee, prejudecăți și resentimente tipice pentru Europa medievală, apărute în toiul confruntărilor de ordin diferit. Indiferent de natura surselor interne, intenția noastră este să le interogăm și să continuăm explorarea componentelor imaginarii social medieval raportat la cazul românesc, în condițiile când această direcție de cercetare nu a clarificat toate subiectele².

Cum arătau bărbații români în Evul Mediu?

Analiza surselor externe³ scoate în evidență câteva imagini dominante despre români care au fost create în perioadă de călătorii străini. Trăsăturile fizice sunt puse în legătură directă cu descrierea vestimentației, a ocupațiilor sau a obiceiurilor și moravurilor remarcate. Pentru a reconstitui felul cum arătau bărbații români, metodologic putem opta pe o analiză comparativă cu imaginea româncei prezentată din aceeași perspectivă. Cu mici excepții, majoritatea străinilor care au intrat în contact cu comunitățile rurale și urbane sunt entuziasmați de aspectul fizic al româncelor, în special, al celor din Țara Moldovei. Imaginea despre românele „frumoase peste măsură” este creată începând cu secolul al XVI-lea și s-a păstrat fără modificări esențiale

¹ Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris, 1953, pp. 20, 21, 103.

² Câteva perspective metodologice și riscurile acestui tip de investigație sunt schițate în alt studiu al subsemnatului, *Practicile sociale românești de structură ortodoxă ca expresie a recunoașterii identitare. Reflecții în baza mărturiilor călătorilor străini (secolele XVI-XVIII)*. În: Cristina Preutu, George Enache (coordonatori), *Identități etno-confesionale și reprezentări ale Celuilalt în spațiul est-european: între stereotip și voința de cunoaștere*, Iași, 2018, pp. 59-82;

³ Avem în vedere textele citate din cele zece volume ale colecției *Călători străini despre Țările Române*, îngrijite de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, editate la Editura Științifică din București, între 1968-2001, și Supliment I, apărut în 2011 (vom cita *Călători străini*).

până la finele veacului al XVIII-lea. Călătorul francez François de Pavie¹ menționa în 1585 că a văzut că lângă Hotin mai multe trăsuri mici conduse de fete „frumoase peste măsură”, care aveau ca semn distinctiv o cunună de flori pe cap, a cărei semnificație era de a arăta că sunt încă necăsătorite². O sursă poloneză din 1636 preciza că toate femeile din „întreaga țară a Moldovei sunt deosebit de frumoase”³. În ceea ce privește Țara Românească, femeile de aici sunt, potrivit descrierii italianului Franco Sivori⁴, din 1588, „cu pielea albă, frumoasă și fermecătoare la vorbă”⁵. Flamandul Philippe le Masson du Pont⁶, la fel entuziasmat de femeile „frumoase și chipeșe” din Moldova, specifică că frumusețea lor este pusă în de valoare de modul „de a se îmbrăca”, deosebit de cel al turcoaicelor, și de faptul că ele „au un fel de a fi, un farmec și o grație care le sunt proprii”⁷.

Una dintre imaginile pusă în circulație începând cu secolul al XVI-lea îi prezintă pe bărbații români „urâți” și puțin plăcuți la înfățișare. În legătură cu descrierea vestimentației românilor maghiarul Anton Verancsics⁸ susține că bărbații „sunt negricioși la chip”, poartă „plete lungi și cu barbă”, ceea ce le dă o „înfățișare foarte aspră”. Aceste trăsături îl aduc la concluzia că românii „nu sunt arătoși nici ca statură, nici ca înfățișare”⁹. Italianul Giovan Andrea Gromo¹⁰ în descrierea sa despre habitatul și ocupațiile românilor din Transilvania și Banat punctează, de asemenea, că bărbații și femeile de aici sunt „oameni urâți”, fără a oferi detalii despre această impresie¹¹.

¹ (1563 - 1611); baron de Fourquevau; călătorește în 1585 prin Moldova, venind din Constantinopol.

² *Călători străini*, III, București, 1971, p. 184.

³ Este vorba despre *Descrierea anonimă a soliei lui Jerzy Krasinsky*, 1636. *Ibidem*, V, București, 1973, p. 116.

⁴ (1560 - după 1589); trece prin Țara Românească în 1583, în drum spre Constantinopol.

⁵ *Călători străini*, III, p. 17.

⁶ (înainte de 1650 - după 1735); inginer militar; participă la campaniile polone împotriva otomanilor din Bucovina (1673) și Moldova (1685, 1686).

⁷ *Călători străini*, VII, București, 1980, p. 299.

⁸ (1504-1574); erudit, arhiepiscop de Strigonia și vicerege al Ungariei; cunosător direct al Transilvaniei și indirect al Moldovei și Munteniei.

⁹ *Călători străini*, I, București, 1968, p. 406.

¹⁰ (1518 - după 1568); născut în Bergamo; mercenar în slujba lui Ioan Zapolya, principele Transilvaniei.

¹¹ *Călători străini*, II, București, 1970, p. 320.

Cea de-a doua imagine, diferită de prima, îi prezintă pe bărbații români, indiferent de regiunea în care locuiesc, ca frumoși la înfățișare, calitate pusă în legătură de autori de culoarea tenului și corpul bine făcut, robustețe și rezistența la diferite munci și lipsuri. Însă în cadrul acestei imagini există câteva nuanțări legate de impresiile de moment ale autorilor. Potrivit unei surse de la 1595¹, care face referință indirectă la românii din Transilvania, aflăm despre câteva trăsături ale corpului fizic al bărbaților. Se reține faptul că bărbații și femeile sunt „albi la piele”, iar primii mai sunt prezentați și ca „lați la stat, zdraveni”, fapt care, potrivit sursei, le oferă calitatea de a fi „răbdători la oboseală”². Corpul frumos corelat cu sănătatea de invidiat a românilor din Transilvania este remarcată și de către Adam Chenot³, medicul belgian care a contribuit la combaterea ciumei din Brașov, ocazie cu care a făcut observații clinice asupra românilor. După afirmațiile sale românii transilvăneni sunt de invidiat pentru că au „corpul vânjos, robust, cărnos”⁴, dispun de un temperament sangvinic, pe alocuri coleric, după vârstă. Dar ceea ce-l impresionează este faptul că acestora „nu le pasă de primejdii, amenințări”, nici chiar „lovituri”, iar când se îmbolnăvesc nu se „lasă răpuși ca sașii”, ci le îndură, și cauza acestora este în legătură cu credința și „păcatele săvârșite”. Concluzia la care ajunge este că în comparație cu sașii, românii sunt „mai potriviți pentru vindecare” și medicii pot obține rezultate bune dacă nu ar exista neîncrederea românilor față de medici, fapt explicat de autor prin prejudecățile lor și cazurile rare când se adresează după acest serviciu⁵.

În ceea ce privește aspectul fizic al bărbaților din Țara Românească și Moldova, sursele perioadei rețin trăsături similare corpului transilvănenilor. Potrivit lui Franco Sivori în Muntenia „bărbații sunt de statură falnică mai curând și poartă bărbi”⁶. Unii călători din secolul al XVIII-lea oferă câteva detalii referitoare la aspectul moldovenilor, care merită atenție în analiza noastră. Germanul Erasmus

¹ Este vorba despre sursa denumită de editori *Darea de seamă a venirii celor „o sută de toscani” în Transilvania și Țara Românească (1595)*, trimiși de marele duce al Toscaniei, Frederic de Medici, ca ajutor lui Mihai Viteazul.

² *Călători străini*, III, p. 580.

³ (1721-1785); medic belgian trimis de curtea imperială în 1755 pentru a combate ciurma din Brașov și Țara Bîrsei. A vizitat Iașul înainte de 1780.

⁴ *Călători străini*, IX, București, 1997, p. 376.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, III, p. 17.

Heinrich Schneider von Weismantel¹ susținea, în 1713, că majoritatea bărbaților și femeilor din Moldova sunt „de statură mijlocie” și în „tinerete arată bine”, dar remarcă că „îmbătrânesc foarte repede”. Faptul că moldovenii preferă să-și lase să crească barba pe la „vârsta de 30 de ani” acesta i se pare un obicei care „îi pocește de îndată” și explică cauza îmbătrânirii lor². La fel ca alți autori, Weismantel este un bun observator al realităților românești, grație șederii îndelungate, precizând că printre bărbații moldoveni se găsesc „mândri vlăjgani”³, o aluzie clară la statura înaltă și corpul bine făcut. Mărturia grecului Markos Antonios Katsaitis⁴, Katsaitis⁴, din 1742, despre bărbații din Moldova care i se par „bine făcuți, sănătoși și robuști”⁵, contribuie la promovarea imaginii despre bărbatul român, „frumos la chip și corp”. Părerea lui Alexandre de Langeron⁶ despre moldovenii înalți și puternici” și „foarte oacheși”⁷, de asemenea completează construcție imaginară. Trăsăturile corpului fizic al moldovenilor sunt explicate de unii autori, precum Markos Katsaitis, prin particularitățile de mediu ambiant, în sensul că la această dezvoltare „contribuie mult clima țării și apele”, care sunt „mult mai bune decât cele din Valahia”. Bretonul Baltazar Hacquet⁸, care a staționat în Moldova în 1789, de asemenea se numără printre susținătorii acestei „teorii” naturale. El afirma că oamenii care trăiesc în „stare mai naturală...au o constituție mai bună”⁹.

Mai mulți autori ai perioadei rețin atenție asupra unor „accesorii” ale fizionomiei bărbatului român, anume modul de purtare a părului și a bărbii. Informațiile pe care le oferă străinii, deși vagi sau confuze pe alocuri, ne permit să stabilim însemnătatea acestui element în portul românesc. Anton Verancsics, eruditul care a cunoscut indirect realitățile din Moldova și Țara Românească, preciza în mărturiile sale că bărbații

¹ (1688-1749); militar german protestant, locotenent în armata suedeză a lui Carol XII, staționată la Bender; a stat în Moldova între 1710-1714.

² *Călători străini*, VIII, București, 1983, p. 358.

³ *Ibidem*.

⁴ (1717 - 1787); erudit și călător; a călătorit în Moldova în 1742.

⁵ *Călători străini*, IX, p. 287.

⁶ (1763-1831); conte și general; aflat în serviciul Armatei ruse a stat în Moldova în 1791, în cartierul militar rus de la Iași.

⁷ *Călători străini*, X, partea a II-a., București, 2001, p. 939.

⁸ (? – 1815); breton, medic naturalist; trece prin Moldova în 1789, în cadrul Armatei austriece.

⁹ *Călători străini*, X/2, p. 829.

români poartă „plete lungi și cu barbă”¹, fapt care în opinia sa le dădea un aspect neplăcut la vedere. La fel și Georgio Tomasi², într-o descriere a Țării Românești și a Moldovei de la sfârșitul secolului al XVI-lea, susținea că bărbații de aici poartă „părul lung ca și barba”³, fără a clarifica dacă obiceiul corespunde tuturor categoriilor sociale.

Informațiile oferite de autorii care aparțin următoarelor perioade, completează puțin tabloul despre portul bărbaților raportat la statutul juridic al persoanelor, poziția sau demnitatea pe care o aveau în societate. Este cazul germanului Conrad Iacob Hildebrandt⁴, care în descrierea vestimentației boierilor din Moldova precizează că aceștia sunt „bărbați cu bărbi late, cu părul tuns” și poartă de regulă pe cap o „scufie mică roșie”, iar peste aceasta o căciulă mai mare ca și „grecii din Constantinopol”, și au, de asemenea, „anterie lungi de culori diferite”⁵. În aceeași ordine de idei, Anton Maria del Chiaro⁶, menționa la începutul începutului veacului al XVIII-lea că în Muntenia „toți...poartă părul scurt”, spre deosebire de preoți și călugări care ”il poartă lung, după datina bisericii grecești”⁷. Explicația care se impune din analiza acestei descrieri descrieri constă în faptul că autorul face referință directă la elitele boierești, de origine greacă și românească, cu demnități publice la curtea domnească sau în teritoriu, pentru că în descrierea sa continuă cu un alt detaliu în care se arată că „cei mai mulți dintre români poartă barbă (ținută în așa mare cinste la popoarele orientale), iar ceilalți își lasă mustați”. Sursa arată obiceiul împrumutat de boierimea română în epoca fanariotă din Orientul Apropiat, văzut ca semn al deținerii unei demnității publice și al rangului, dar și a maturității. Această tendință printre elite este confirmată și de Baltazar Hacquet, însă descrierea sa aduce în vizor o distincție raportată la poziție socială. În observațiile asupra vestimentației de tip oriental al boierilor de la curtea domnească a

¹ *Ibidem*, I, 406.

² (- după 1621); venețian, protonar apostolic; secretar al lui Sigismund Báthory; a locuit la Alba Iulia între 1596-1599.

³ *Călători străini*, III, p. 673.

⁴ (1629 - 1679); pastor german; a însoțit misiunile oficiale ale regelui suedez Carol X în țări europene; a făcut patru călătorii în Transilvania și câte două prin Moldova și Muntenia, între 1656 și 1658.

⁵ *Călători străini*, VII, p. 595.

⁶ (1669 - după 1727); evreu florentin convertit; secretar al domnilor Constantin Brâncoveanu, Ștefan Cantacuzino și Nicolae Mavrocordat, între 1710-1716.

⁷ *Călători străini*, VIII, p. 376.

Moldovei, în parte greci, autorul precizează că dacă „primi poartă barbă ca și turcii însurați”, atunci „boierul comun însă poartă numai musteață”¹. Din cele relatate de străini nu avem certitudine în privința faptului că boierilor români fără dregătorii li s-ar fi interzis în anumite perioade de a purta barbă după modă orientală, dar credem că au existat asemenea imitații. Indiscutabil, dacă obiceiul purtării bărbii „ca la turci” este apanajul elitelor de la Curte, atunci părul lung și barba deasă rămânea o trăsătură a majorității bărbaților de rând. În reflecția sa despre încercarea lui Soliman Magnificul de a cuceri Țările Române, Anton Verancsics îl atenționează într-un fel pe sultan că at trebui să ia în calcul poziția geografică, cavaleria numeroasă și pedestrirea formată din acei țărani cu „fețele negre din cauza bărbii, a părului lung și nepieptănat”², care, deși înarmați rudimentar cu țăpoaie și coase, reprezintă o structură capabilă să hărțuiască o armată regulată. Și Alexandre de Langeron susține în contextul descrierii îmbrăcăminteii țărănilor din Moldova și Țara Românească că aceștia își „rad capul și își lasă barbă”³.

Portul tradițional și tendințele vestimentare

O trăsătură tipică scrierilor ce aparțin călătorilor străini constă în asocierea dintre vestimentație și frumusețea fizică a românilor. Deși în anumite descrieri autorii fac confuzii prezentând în portul românilor elemente autohtone și străine, totuși putem identifica anumite piese tipice costumului tradițional românesc, cât și împrumuturile externe în vogă în anumite perioade. De asemenea, avem păstrate păreri față de împrumuturile de „stiluri” vestimentare, europene sau orientale, tipice costumului boieresc. Dacă costumele oficiale nobiliare, o expresie a interferențelor culturale, se impune mai mult atenției străinilor, portul popular sau costumele țărănești, de asemenea, este observat. Una dintre primele mențiuni referitoare la costumele elitelor și ale infiltrării elementelor străine în portul românesc aparține lui Anton Verancsics. El remarcă pentru secolul al XVI-lea prezența deja a anumitor diferențe între munteni și moldoveni, pentru că primii „au căzut aproape de tot și

¹ *Ibidem*, X/2, p. 830.

² *Ibidem*, I, pp. 418 și 419.

³ *Ibidem*, X/2, p. 940.

la obiceiurile și la portul turcilor”, pe când ultimii, „țin morțiș la portul lor”¹. Relatarea lui Franco Sivori referitoare la specificul comerțului Țării Românești aduce informații suplimentare la subiectul costumului boieresc oficial. Autorul susține că negustori străini, care dețin pondere în comerțul muntenesc, importă stofe de lână, mătăsuri și brocarturi, folosite pentru „veșmintele bărbaților și femeilor de seamă, care se îmbracă cu multă strălucire”². El remarcă „haina lungă întocmai ca a polonilor, ungarilor și turcilor”, însă portului bărbaților i se pare autorului mai „frumos și impunător”. Ca accesoriu el remarcă pălăriile de tipul „alla chiavona”³, pe care le poartă și polonii și ungurii.

Începând cu secolul al XVII-lea, străinii identifică în costumele boieresc alte elemente străine, printre care se impun gulerele hainei exterioare căptușite cu blănuri scumpe. În însemnările despre domnia lui Vasile Lupu, italianul Marco Bandini⁴ arată că haina exterioară lungă atârnă până la călcâie, are ornamente pe piept și la brațe de tip „bumbi” de argint și de aur. În privința căptușelilor de blană de samur susține că sunt des folosite de „nobili și...mulți negustori”⁵. Odată cu epoca fanariotă blănurile scumpe ca accesoriu al costumului monden devin tot mai solicitate în mediile boierești din Muntenia, care, după cum arată Anton Maria del Chiaro se „aduc de la Moscova”. Căciulile cu blană de samur devin un indice al rangului cel mai înalt, și sunt purtate, după cum se precizează, de „marii dregători” ai țării⁶. Potrivit afirmațiilor lui Andreas Wolf⁷ pieile de samur, jder, tigru sau vulpe de origine din spațiul spațiului rus erau foarte prețuite și de boierii din Moldova, pe care le etalau la costumele oficiale mai des în cazul sărbătorilor publice, în special la nunți. Erau predispuși de a plăti pentru acest „mare lux” sume de „bani grei”, pentru că potrivit informațiilor autorului doar pentru „țivirea unei blăni boierești era nevoie de 10-12 perechi de samur” în situația când pe piață „o pereche costă cel puțin 100 piastri”⁸.

¹ *Ibidem*, p. 405.

² *Ibidem*, III, p. 17.

³ *Ibidem*.

⁴ (1593?-1650); călugăr franciscan, arhiepiscop de Marcianopol, administrator apostolic al Moldovei; descriere din 1647-1648.

⁵ *Călători străini*, V, București, 1973, p. 330.

⁶ *Ibidem*, VIII, p. 376.

⁷ (1741-1812); medic german; a fost medic al Curții domnești a Moldovei între 1780-1797 (cu întreruperi).

⁸ *Ibidem*, X/2, p. 1260.

Influențele străine în costumele oficiale boieresc sunt arătate în funcție de preferințele sau dezaprobarea acestora, fie de intenția călătorilor de a caracteriza pe români în anumite contexte sociale în care i-au cunoscut. Pentru Robert Bargrave¹, Conrad Jacob Hildebrandt, Anton Maria Del Chiaro cât și alți autori², îmbrăcămintea boierilor români se încadrează în „moda orientală”, adică se deosebește puțin de cea a turcilor sau a grecilor din Imperiul Otoman. Sugestivă pentru înțelegerea realității culturale apărute la curtea domnească în epoca suzeranității Porții, este afirmația lui Alexandre de Langeron: „Constantinopolul dă tonul la Iași, întocmai ca Parisul provinciei (la noi)”³. Modelele pătrund, potrivit autorului, foarte repede, referindu-se, spre exemplu, la galben devenită „culoarea de predilecția a sultanelor” și care la „Iași a ajuns culoarea tuturor femeilor”. Aceste surse constituie argumente care reflectă realități despre stilul de viață nobiliar adus în Țările Române de grecii cu origini la Constantinopol. Indiferent de vigoarea influenței otomane din secolul al XVIII-lea la curțile elitelor românești, există autori care sesizează păstrarea elementele europene, mai vechi sau noi, în cotidianul românesc în anumite provincii. Charles de Tige⁴ relatează, într-un raport din 1727, că boierii din Oltenia „sunt fastuoși în îmbrăcăminte și nu prea deosebiți de poloni”⁵, părere susținută și de contemporanul său germanul Friedrich Schwanz von Springfels⁶.

În ceea ce privește vestimentația celorlalte categorii sociale din spațiul românesc medieval, al mulțimii și celor neprivilegiați, sursele oferă informații răzlețe despre costumele populare sau tradiționale românești. Una dintre primele referințe la subiect aparține lui Giovan Andrea Gromo, autor ce menționează despre straiele din „lână grosolană și păr de capră” ale românilor din Transilvania, croite de aceștia după

¹ (1629 – 1669); călător englez care trece prin Moldova în 1652, în drum spre Imperiul Otoman.

² Avem în vedere sursa *Descriere „curioasă” Moldovei și Țării Românești*, 1699. *Ibidem*, VIII, p. 633.

³ *Ibidem*, X/2, p. 916.

⁴ (? - 1730); general francez, comandant imperial al Transilvaniei; în 1716 este trimis în Oltenia pentru a crea un climat de siguranță în regiune.

⁵ *Călători străini*, IX, p. 155.

⁶ (c. 1690-1728); căpitan german trimis de autoritățile Habsburgice în Oltenia, în 1719, pentru a participa la lucrări inginerești. A lăsat o descriere a provinciei. *Ibidem*, p. 67.

„modă unguerească”¹. În comparație cu alți autori, descrierea lui Conrad Iacob Hildebrandt este cea mai cuprinzătoare în privința portului tradițional al românilor transilvăneni ce aparțin mediilor sociale de jos. El identifică mai multe tipuri de căciuli purtate în perioadele reci, fie de formă rotundă sau țuguiață, dar printre care se impune căciula „aspră, lungă și păroasă”. Nu este preocupat să explice aceste diferențe, pe care le credem că sunt în legătură cu zona de locuire a românilor și influențele venite de la celelalte „națiuni” ale Transilvaniei, însă iese în evidență căciula tradițională confecționată din blană de miel. Vara românii purtau pălării și, de obicei, o cămașă încinsă la brâu de o sfoară, care avea în partea stângă o bucată de postav ce servea drept glugă pe timp de ploaie. Cămășile scurte „atârnă peste cioareci”, iar încălțăminte numită „opinci” consta din o bucată de piele legată de picior cu sfori lungi. Printre alte accesorii purtate tradițional de bărbații de la țară autorul observă „o toporișcă scurtă” la brâu, „țepoiul lung de vânătoare” și „o măciucă” ținute în mâini². Descrierea face trimiteri nu numai la portul românesc tradițional, dar și la ocupațiile specifice comunității, având în vedere importanța oieritului în epocă.

Două surse din secolul al XVI-lea oferă informații lapidare despre îmbrăcămintea oamenilor de rând din Moldova. Relatarea celor o sută de toscani despre moldovenii care „se îmbracă toți în același fel”, în sensul că poartă pălării, haine lungi căptușite cu piei și fără guler, cu „mâneca pe jumătate” și încălțăminte fără capută³, face aluzie la categorii înstărite ale țărănimii. În schimb, François de Pavie observă că în anumite zone Moldova este populată rar, iar oamenii de aici „sunt săraci și lipsiți”. Constatarea se referă la picioarele învelite cu „piei sau cu mușchi cu scoarță de copac”⁴ și învălătucite cu o sfoară. Ultima referință constituie un detaliu important care aruncă lumină asupra unei realități crude din societatea românească medievală – mizeria celor de jos –, și care, paradoxal este observată de un baron, reprezentant ce aparține mediului nobilimii franceze.

În privința situației din Țara Românească, Friedrich von Springfels relatează fragmentar despre portul țăranilor olteni, care vara

¹ *Ibidem*, II, București, 1070, p. 336.

² *Ibidem*, VII, p. 586.

³ *Ibidem*, III, p. 580.

⁴ *Ibidem*, p. 181.

consta din „o cămașă pe care ei o „opinci croite din piele netăbăcită de porc sau de vită”. Iarna poartă ”căciuli păroase de blană de miel” și cojoace lungi de „blană de oaie”, iar picioarele le înfășoară „cu multe obiele”¹. Descrierea lui Alexandre de Langeron vine să confirme anumite piese vestimentare prezente în portul țăranilor înstăriți din Moldova și Muntenia. Autorul menționează despre căciulile rotunde și „înalte ca ale husarilor”, dar fără pene, coadă și fără clape, de acel „suman de dimie cenușie cu mâneci lungi”, fără nasturi, copci și gulere și închis printr-o cingătoare. Descrierea continuă cu „ițari din aceeași stofă” și „cizme rusești sau sandale cu curele” asemănătoare locuitorilor din Pirinei².

Cert este faptul că străinii sunt buni observatori a pătrunderii elementelor de origine orientală, în special turco-osmane, în cotidianul românesc. Amintim aici ceremonialele publice, cu riturile și gesturile aferente ce vizează sfera puterii, confortul cotidian, bucătăria și nu în ultimul rând vestimentația. Unii dintre europeni sunt uimiți de lejeritatea utilizării pieselor vestimentare orientale de către români, la curțile domnești în primul rând, apoi în mediile boierești și negustorești înstărite, numite de ei „modă turcească”. Totuși, analiza atentă a unor surse ne permite să identificăm și elementele autentice ale costumului românesc observate de străini. Anton Maria del Chiaro susținea că portul femeilor din Muntenia este un amestec de haine făcute „după moda grecească și după cea turcească”, însă preciza doamnele „nu umblă cu fața acoperită”³. La rândul său, Markos Antonios Katsaitis afirma că doar „principele se îmbracă după moda constantinopolitană, dar doamnele țării își au propriul lor veșmânt particular”⁴. Aceste detalii sunt importante pentru că ele scot în evidență o sinteză de elemente vestimentare de origine autohtonă și cu influențe venite, în funcție de perioadă, fie din Europa sau Orientul Apropiat. Faptul că românii nu au imitat servil „moda” timpului, ci au preluat și adaptat ceea ce corespundea spiritului autohton, rezultând astfel o sinteză originală în vestimentația de la curte, este demonstrat de unele mărturii ale străinilor ce datează de la mijlocul secolului al XVII-lea. Un anonim german care descria nunta de la Iași, din 1652, a Ruxandei, fiica lui Vasile Lupu, cu Timuș Hmelnițki, fiul hatmanului ucrainean Bogdan Hmelnițki, oferă un

¹ *Ibidem*, IX, p. 67.

² *Ibidem*, X/2, p. 940.

³ *Ibidem*, VIII, p. 376.

⁴ *Ibidem*, p. 287.

detaliu important despre „moda” de la curtea domnului Moldovei și efectele ei asupra mediilor nobiliare din Europa de Est. El susține că în a doua zi a nunții în curtea palatului domnesc dansau jocuri moldovenești „boieroaicele și fetele moldovence, prea frumos și strălucit gătite”, care erau admirate de către Timuș ce stătea la o fereastră. În momentul în care lumea s-a așezat la masă, s-a trimis o caretă după „cusătorese și croitorese” care erau, potrivit sursei, „rudele de sânge ale lui Hmelnițki”, plecate în acel moment la cârciumă, pentru a servi „rachiu”. Ele au fost aduse „pe sus la castel”, și semănau, după părerea autorului, „cu niște stafii”, pentru că în raport cu moldovencele erau „niște femei urâte, întunecate” și îmbrăcate în „haine negre evreiești, căptușite totuși cu samur și cu gulere mari”. În fine, autorul face aluzia la efectele costumului de la Curtea domnească de la Iași afirmând că acele femei „se părea că voiau să se dea după felul moldovenesc”¹.

Toate aceste influențe orientale sesizate în costumele românești se datorează în mare parte interferențelor culturale, devenite intense în perioadă instaurării regimului de suzeranitate otomană în Țările Române, mai ales în secolele XVII și XVIII. Precizăm că influența orientală, „moda turcească” sau „moda grecească” potrivit sintagmelor timpului, vizează mai mult costumele oficiale de la curțile domnești și cel al elitelor boierești și în raport cu acesta costumele tradiționale românești de la țară își păstrează identitatea culturală.

Mediul de trai. Locuințele românilor

Relatările călătorilor străini permit, pe alocuri, reconstituirea unor aspecte referitoare la structurile mediului ambiental, la locuințele românilor și ocupațiile corelate cu zona de locuire. În ceea ce privește tipurile de așezări și casele românilor părerile străinilor diferă sub anumite aspecte, dar există și puncte de vedere comune. Contrastul de civilizație din Țările Române în raportul cu Apusul Europei nu avea cum să nu fie observat de călători, fapt ce a creat percepții și atitudini tipice față de români. Comparând Moldova și Țara Românească cu Transilvania Anton Verancsics, autorul care a cunoscut indirect realitățile celor două țări românești, relatează că „orașe nu sunt deloc în acele țări” și nici o „civilizație orășenească, și nici clădiri mai

¹ *Ibidem*, V, p. 475.

impunătoare”, în raport cu cea din urmă, care este plină de „orașe întărite”, de castele și case de piatră ale ungarilor. Totuși, autorul vede câteva excepții în cazul cetăților moldovenești precum Neamț, Hotin sau Suceava, iar pentru Muntenia remarcă Târgoviște ca „unicul oraș mai însemnat”¹. Satele românești i se par autorului „niște colibe de păstori împrăștiate peste tot locul”². Această imagine despre o civilizația românească rurală, rudimentară și pe alocuri „barbară”, construită începând cu secolul al XVI-lea, este promovată în memoriile lor și de către alți autori. Constatarea lui Antonio Maria Graziani³, din 1564, despre faptul că „românii au orașe puține” și locuiesc în mai mult în „sate și în târgușoare”⁴, nuanțează subiectul nivelului de dezvoltare al civilizației medievale românești. Este și cazul lui Francesco Pastis din Candia⁵, misionarului franciscan care a locuit în Moldova șapte ani, timp suficient de a observa că aici „sunt multe orașe, cu multe biserici”⁶. În acest ultim caz prin orașe multe trebuie să înțelegem acele localități urbane de dimensiuni mici, adică târguri, cu excepția capitalelor și a cetăților vechi fortificate. Realitatea că în Țările Române „se clădește prost”, potrivit afirmației lui Jacques Bongars⁷, se referă la doar la edificiile publice civile, pentru că autorul francez recunoaște că în Muntenia nu există „clădiri de piatră care să fie frumoase decât bisericile și mănăstirile și castelul de la București”. Majoritatea călătorilor străini, indiferent de etnie sau confesiune, remarcă numărul impresionant de edificii de cult din spațiul românesc, splendoarea unora dintre ele, fapt sugestiv în a afirma că românii, chiar dacă există în acest sens și contribuții ale meșterilor străini, dețineau meșteșuguri și tehnologii de a ridica edificii complexe, inclusiv din piatră. Subiectul dat nu constituie scopul acestui studiu, dar vom puncta câteva percepții sugestive pentru a contura imaginea capitalelor românești văzute de străini în anumite perioade.

¹ *Ibidem*, I, p. 404.

² *Ibidem*.

³ (1537-1611); toscan; secretar al papei Sixt V, episcop de Amelia, nunțiu apostolic la Veneția.

⁴ *Ibidem*, II, p. 382.

⁵ (? - 1596); călugăr franciscan și misionar în Moldova și Țara Românească între 1588-1595

⁶ *Călători străini*, III, p. 639.

⁷ *Ibidem*, III, p. 162.

Orașul Iași, spre exemplu, apare în ochii autorilor perioadei ca o un oraș „mic” și fără „ziduri”, un „târg” în care se află reședință „sărăcăcioasă a domnilor moldoveni”. Cât privește amenajarea urbană și tipurile de case, unii călători văd aici multe case „sărăcăcioase și acoperite cu stuf”, iar orașul li se pare în anumite perioade „foarte murdar, plin de noroi”¹. Analiza numeroaselor surse pune în evidență o imagine complexă a capitalelor românești, în care alături de resentimente avem și percepții ce pun în lumină aspectele frumoase de civilizație urbană. Sugestivă pentru imaginarul epocii este relatarea lui Marco Bandini despre Iașul de la mijlocul veacului XVII: „De departe orașul se arată celor ce-l privesc ca o nouă Romă, deoarece turlele, bisericile și mănăstirile oferă ochilor oarecare măreție, iar dacă intră cineva, nu află înăuntru decât colibe și cocioabe, și nici chiar marii boieri foarte bogați nu au case mărețe, și nu le construiesc decât cu pereții din lemn acoperit cu lut”². Lipsa zidurilor orașelor este explicată de unii autori prin interdicția impusă de regimul de suzeranitate otomană³. Printre aspectele care redau orașului Iași imaginea unei capitale este așezarea pitorească, întinderea mare, numărul populației și diversitatea etno-confesională⁴, străzile lungi pavate în mare parte cu scânduri susținute de bârne⁵, bisericile și mănăstirile frumoase⁶, reședința domnească cu splendoare ei în anumite perioade⁷ și altele. În ceea ce privește salubritatea orașului părerea călătorului turc Evlia Celebi⁸ referitoare la cele „700 de ulițe, curate, largi și acoperite cu scânduri”⁹

¹ *Ibidem*, IV, București, 1972, pp. 141, 351, 361; V, p. 357; VIII, p. 141.

² *Ibidem*, V, p. 328.

³ *Ibidem*, III, pp. 15, 352.

⁴ Datele variază de la autor la autor: circa 7000-8000 case, între 1612 și 1636 (*Ibidem*, IV, p. 361; V, p. 21, 116); între 9600 și 15000 de case, în anii 1647-1666 (*Ibidem*, V, p. 234, 328; VI, p. 476); vreo 50000 locuitori, în 1758 (*Ibidem* IX, p. 394). Alături de români sunt menționați greci, armeni, evrei, italieni, poloni, unguri, turci, germani ș.a.

⁵ *Ibidem*, VI, București, 1976, p. 476 ; VII, p. 260 ; IX, p. 286.

⁶ Marco Bandini număra, în 1647, 60 de biserici și 11 mănăstiri interne și în împrejurimi (*Ibidem*, V, p. 327); Baltazar Hacquet menționează 4 mănăstiri și 43 de biserici și capele la 1790. (*Ibidem*, X/2, p. 875)

⁷ În pofida imaginii de „reședință săracăcioasă”, Curtea domnească trezește admirație la unii autori, printre care lui Stanislaw Oswiencim, în 1643 (*Ibidem*, V, p. 193), lui Iacob Sobieski, în 1686 (*Ibidem*, VII, p. 425), starețului Leontie, în 1701 (*Ibidem*, VIII, p. 189).

⁸ (1611-1684); spahiu, erudit și călător; a participat la mai multe campanii militare împotriva celor trei țări românești, între 1656-1666.

⁹ *Călători străini*, VI, p. 476.

este importantă pentru a puncta, încă o dată, diferențele de percepții în perioadă. Elementele de modernitate din Iași mai sunt reprezentate de băile publice¹, iluminatul străzilor² etc.

Bucureștiul, la rândul său, întrunește în ochii străinilor și admirație, dar și repulsie pentru anumite lucruri. Contrastele se referă la aspectul orașului, clădiri, curtea domnească, populație, străzi și salubritate. Potrivit unei surse polone din 1636, București „este mai frumos clădit decât Iașul, deși nu este atât de mare”. Autorul remarcă că o parte din case „au acoperișul de șindrilă”³. Părerea contemporanului Petru Bogdan Bakšić⁴, diferă referitor la palatul domnesc, care i se pare lipsit de gust și „lăsat în părăsire”, în raport cu curtea de la Iași⁵. Contrastele din capitala munteană, din 1702, sunt bine surprinse și de englezul Edmund Chishull⁶. El susține că orașul „este de o factură specială”, referindu-se la părțile mărginașe „foarte sărăcăcioase” și alcătuite din bordeie acoperite cu „paie sau coajă de copac”, în raport cu casele cele mai bune care sunt din piatră, cu grădini și străzile pavate cu lemn. Priveliștea frumoasă a orașului se datorează anume „unor case ale boierilor, a palatului domnesc și a numărului de biserici și mănăstiri”⁷, conchide autorul. Străzile principale sunt, de asemenea, pavate cu lemn în anumite perioade⁸, dar se reține și aici întreținerea proastă a curățeniei. Populația capitalei muntene este și ea eterogenă sub aspect al numărului⁹ și etno-confesional. Printre elementele de lux al Bucureștiului secolului XVIII se numără geamurile din sticlă, care,

¹ Anderas Wolf menționează funcționarea în Iași a trei băi turcești, frecventate atât de bărbați, cât și de doamne. *Ibidem*, X/2, p. 1275.

² Johann von Struve menționa în 1791 că ulițele Iașului sunt pline de prăvălii și dughene, care noaptea sunt iluminate în mare parte, ceea ce oferea „o priveliște destul de plăcută”. *Ibidem*, X/2, p. 1118.

³ Este vorba de *Descrierea anonimă a soliei lui Jerzy Crasinski*, 1636. *Ibidem*, V, p. 120.

⁴ (cca 1601-1674); primul arhiepiscop al Bulgariei, vicar apostolic al celor două Valahii; vizitează de mai multe ori Țara Românească.

⁵ *Călători străini*, V, pp. 216, 233.

⁶ (1670-1733); reverend englez; însoțește suita lordului Piaget la Poartă; a trecut în aprilie-iunie 1702 prin Transilvania și Muntenia.

⁷ *Călători străini*, VIII, p. 199.

⁸ *Ibidem*, VIII, p. 378 ; IX, p. 433 ; X/2, p. 1019.

⁹ Circa 12000 de case, după Evlia Celebi (*Ibidem*, VI, p. 717); nu mai mult de 50000 la 1718 (*Ibidem*, VIII, p. 378).

potrivit observației din 1794 a lui Luigi Mayer¹, erau foarte rare în oraș, constituind o excepție chiar și pentru casele boierești². Tradiționalul suport pentru acoperirea geamurilor rămânea „bășicile de porc”.

Relatările străinilor oferă informații sumare referitoare la structurile habitatului românesc din mediul rural, modul cum arătau și erau construite casele de la țară, materialele utilizate, situația curățeniei. Puțini autori fac diferențe între casele de le orașe și cele din sate, excepție fiind lăcașele de cult, conacele boierești sau casele orașenilor înstăriți. Materialele utilizate în construcție sunt în funcție de prezența acestora în regiune și statutul persoanelor, dar observăm că primează lemnul și lutul, urmate de stuf, papură, rogoz și piatră. Antoni Maria Graziani menționează modul de construcție a caselor din „bârne și din paie”³, fără a da alte detalii. Italianul Giovanni Antonio Magini⁴ menționează despre casele românești din Moldova și Muntenia făcute din „lemn și paie”, unse „pe deasupra cu lut” și acoperite cu „stuf” care se găsește aici „din belșug”⁵. Și în cazul acestui autor nu avem claritate în ceea ce privește tipurile de așezări în care se află aceste case, însă aceste mențiuni sunt prețioase pentru faptul că descriu procedeul și materialul tradițional de construcție a caselor, fiind vorba de vălătuci, un amestec din lut cu apă, paie sau cu rogoz, turnat în forme de colaci sau de cărămizi și din care se clădesc pereții caselor astupându-se îngrăditurile de pari. Descrierea lui Niccolo Barsi aduce ceva claritate în privința tehnicii construirii caselor din Iași la mijlocul secolului al XVII-lea, care evident că se referă la elementele sociale înstărite. În raport cu palatul domnesc și bisericile, majoritatea caselor sunt, potrivit autorului, fără fundament de piatră, făcute din bârne „îmbucate unele într-altele”, peste care se așterne „lut amestecat cu pleavă, cu bălegar de cal și cu apă”. În calitate de finisaj și elemente decorativ era utilizată „albirea” cu var, ceea ce crea efectul că acestea „nu sunt din pământ ci din zid”. Ca materiale pentru acoperire sunt folosite mai des paiele, cu excepția caselor domnului și a boierilor care sunt „acoperite cu șindrilă”. Referitor la planul locuințelor, numărul odăilor autorul arată doar că ele aveau „pridvoare și balcoane ieșite în

¹ (sec. XVIII), italian de origine evreiască; are misiuni la Constantinopol, fiind delegat de Curtea engleză; a calatorit în Muntenia în 1794.

² *Călători străini*, X/2, p. 1227.

³ *Călători străini*, II, p. 382.

⁴ (1555-1617); astronom și matematician din Padova.

⁵ *Călători străini*, IV, p. 587.

afară”¹. Contemporanul său Batolomeo Locadello² susținea la 1641 că și în Târgoviște cele vreo 7000 de case sunt din lemn, „acoperite cu șindrilă sau cu stuf”, dintre care unele „împrejmuite cu gard”³. Bucureștiul, potrivit unei surse din 1636, avea, de asemenea, o mare parte de case acoperite cu șindrilă⁴.

În privința numărului de odăi, a amenajării interiorului, a mobilierului și confortului cotidian raportate la stările sociale, informațiile oferite sunt lapidare. Paul din Alep⁵ afirma că în fiecare casă din Moldova și Muntenia este „un cuptor”, care are pe dinafară un „horn din lut” vopsit în verde sau roșu, fie din „faiantă” la cei bogați. Printre elementele de mobilier el menționează scaunele „aranjate de jur împrejur”, o masă „sprijinită la mijloc de un picior”, cât și „covoarele și covorașele atârinate de pereți”⁶. Credem că relatarea se referă la locuințele celor înstăriți, după cum reiese și din descrierea lui Anton Maria del Chiaro despre casele boierești din Muntenia. Acestea aveau mai multe camere, unde fiecare era încălzită de „soba ei”. În odaia principală, numită „casa mare”, se află masa de pe care se mănâncă, de o formă dreptunghiulară, acoperită cu o față de masă din pânză din „bumbac fin”. Potrivit autorului românii folosesc în loc de scaune bănci „prinse de zid”. La această masă sunt primiți oaspeții importanți, unde „fiecare se așază după rang”: stăpânul casei stă pe „scaunul cu spătar”, iar stăpâna pe „locul din capul mesei”, pe când comesenii pe părțile laterale. Printre piesele de mobilier tradiționale el menționează covoarele de pe pereți, folosite în loc de tapiserii, și numărul mare de icoane atârinate sus pe o bucată de „damasc sau brocart”. Influența orientală în confortul cotidian este suplinită de „divanul” aranjat în odaia principală cu spatele prins de „perini”. Acesta este ținut desfăcut doar în timpul nopții, iar ziua este acoperit cu saltele umplute cu bumbac, perne moi, plăpumi și țesături scumpe sau cu un covor mare. Toate casele boierești, susține autorul, au și un „pridvor” sau „foișor”, orientat spre grădină,

¹ *Ibidem*, V, p. 75.

² (? - după 1643); negustor italian di Bergamo; a stat în Muntenia între 1627-1629, 1640 și 1643.

³ *Călători străini*, IV, p. 35.

⁴ *Ibidem*, V, p. 120.

⁵ (1627 - 1669); erudit sirian, arhidiacon de Damasc și Alep, secretar și însoțitor al patriarhului Macarie III de Antiohia în misiunile acestuia în Țările Române, dintre 1653-1657.

⁶ *Călători străini*, VI, p. 27.

unde se obișnuiește să se mănânce vara, la răcoare¹. Baltazar Hacquet observa în cazul Moldovei, de asemenea un mobilierul boieresc de „modă turcească”, ce consta dintr-un divan, un dulap și scaune². În privința amenajării curții, conacele boierești aveau grădini, în special cele din zona rurală, iar ca semne a delimitării exterioare serveau garduri din nuiiele³.

Câteva detalii privitoare la locuințele țărănești din Moldova ni le oferă Erasmus von Weismantel. Casele erau construite din pari înfițiți în pământ, între care se plasau suporturi din nuiiele împletite și unse cu lut pe ambele părți. Peste structura de bază se puneau „căpriori”, iar acoperișul se învelea cu „iarbă” sau cu stuf. Interiorul caselor era alcătuit „dintr-o odaie și o palată care slujește și de cămară”, iar pentru prepararea mâncării și încălzirea locuinței se foloseau „cuptoare cu horn”. În privința mobilierului și a confortului casnic autorul menționează cu dispreț despre zestrea gospodăriei țărănești ce consta din „câteva străchini, oale, linguri de lemn și căni păcatoase”. Precizează că nu au „paturi” și este rar să găsești „ceva perne”, pentru că ei dorm pe „pământul gol sau pe vatră, pe scânduri sau pe rogojini”, peste care pun „țoale” cu care se „învelesc”⁴. Influența orientală, alături de pătrunderea timidă și a elementelor de modernitate din Occident, par să nu aducă schimbări calitative în habitatul românilor de la finele veacului XVIII. Alexandre de Langeron constata, în 1791, elementele tipice caselor din satele românești: sunt „mici”, clădite din „chirpici”, spoite cu „lapte de var”, acoperiș „de paie”, fereastra mică unde lumina pătrunde prin „bășici”. Înăuntru se regăsesc „soba” mare, ridicată pe „două mici cuptoare”, în spatele căror se culcă „țaranul... cu toată familia”. Patul sau rogojinile pentru învelit lipsesc, punctează autorul⁵. Mobilierul modest, absența paturilor în casele sărăcicioase, cât și modul țăranilor români de a dormi îmbrăcați la pământ este observat și de englez John B. S. Morrit⁶.

¹ *Ibidem*, VIII, p. 377.

² *Ibidem*, X/2, p. 842.

³ *Ibidem*, VIII, p. 189.

⁴ *Ibidem*, p. 350.

⁵ *Ibidem*, X/2, pp. 940 și 941.

⁶ (1772 - 1843); profesor universitar; a călătorit prin Transilvania și Țara Românească în 1794. Autorul susține că românii „nu stau niciodată pe ceva ridicat de la pământ și dorm întotdeauna pe covoare, îmbrăcați în hainele lor”. *Ibidem*, p. 1240.

Percepțiile străinilor referitoare la aspectul estetic al caselor românești sunt diferite. Dacă pentru unii locuințele românilor, indiferent că sunt palate domnești, case boierești sau țărănești, provoacă dezgust¹, alții remarcă pitorescul din ele. Lui De La Croix² casele din Iașul anilor 1676 i se par frumoase grație elementelor precum tehnica construirii din lemn, vopsirea cu var și modul de aranjare a șindrilei³. Referindu-se la casele moldovenilor din zona Tighinei, construite tradițional din nuiele împletite și lipite cu lut, dotate cu o singură cameră și o „tindă”, Johann Wendel Bardili⁴ ajunge la concluzia: ”casele lor sânt foarte proaste, totuși totuși mai bune decât bordeiele tătărești⁵.”

Un alt aspect reținut de călătorii străini ține de starea condițiilor igienice și sanitare din casele românilor, domenii în care, de asemenea, constatăm opinii diferite. Gestionarea eficientă a treburilor casnice din gospodărie și grija românilor față de curățenie este admirată de unii călători. Sugestivă este părerea lui Conrad Iacob Hildebrandt despre faptul că femeilor din Moldova „le place mult curățenia”. În contrast cu casele moldovenilor „prost construite”, autorul german ajunge la concluzia că „în ele este totuși curat”. El aduce drept exemplul buna întreținere a vetrei din casă, precizând că dacă peste ea s-ar „aranja rugina”, gospodinele „o spoiesc numaidecât”, pentru aceasta având totdeauna la îndemână „o oală cu spoială”⁶. În pofida resentimentelor sale, Erasmus von Weismantel constată că în casele sărăcicioase ale moldovenilor „totul este însă curat și văruiat”⁷. Preocuparea de curățenie este prezentă și în casele boierești din Muntenia potrivit mărturiei lui Anton Maria del Chiaro. Constata că „este o adevărată plăcere să intri în acele odăi în care sunt împrăștiate peste tot felul de ierburi mirositoare”, care răspândesc un miros „pe cât de plăcut, pe atât de sănătos”. Un alt argument în susținerea opiniei sale ține de disprețul românilor față de „obiceiul acelor națiuni care țin în odăile lor vase de noapte”. Românii procedează altfel, încât „chiar și în toiul iernii ies din căldura odăii și se

¹ *Ibidem*, IV, p. 351, V, pp. 116, 216, 328.

² (?-?); francez; activitate intensă între 1670-1695; secretar al marchizului de Nointel la ambasada franceză de la Constantinopol; a călătorit prin Moldova, probabil în 1672, și în Țara Românească, spre Polonia, în 1675.

³ *Călători străini*, VII, p. 260.

⁴ (? - după 1730); nobil german; l-a însoțit pe Carol XII în refugiul de la Bender.

⁵ *Călători străini*, VIII, p. 265.

⁶ *Ibidem*, V, p. 595.

⁷ *Ibidem*, VIII, p. 350.

duc la umblătoare”, care de obicei se află într-un colț îndepărtat al casei, riscând prin această „de a se îmbolnăvi”¹. Dincolo de aceste câteva mărturii selectate, mizeria asociată sărăciei prezentă în mediile pauperizate nu poate fi contestată ca realitate, la care să adaugă și un alt element tipic cotidianului românesc cum ar fi răspândirea largă păduchilor și a ploșnițelor, prezenți cu anumite excepții chiar și în casele familiilor înstărite. Doi călători englezi Robert Stockdale ² și Randle Wilbraham³, care au trecut prin Țara Românească și Banat în 1794, vorbesc despre chinurile pe care le-au provocat păduchii și ploșnițele în casele unde au fost găzduiți⁴.

Structurile sociale, ocupațiile și moravuri asociate

Deși fragmentare în conținut avem păstrate în câteva surse informații care reflectă aspecte privitor la organizarea socială și ocupațiile principale ale bărbaților români, raportate evident la mediul de locuire, sex, poziția în societate, vârstă. În relatarea sa despre Moldova de la începutul secolului al XVII-lea, francezul Charles de Joppecourt⁵ reflectă viziunea încă prezentă în imaginarul occidental despre societatea tripartită, a „celor trei ordine”, pentru că vede în organizarea socială de aici „trei tagme”. Potrivit ierarhiei, prima tagmă o constituie „boierii”, a căror distincții sunt: „nobili, umblă înarmați și locuiesc de obicei la țară”. Ceilalți sunt în opinia sa „ori plugari, ori negustori”, referindu-se aici expres la acei starea „cei care muncesc”. Cât privește ordinul clerical sau „oratores”, autorul precizează că aici „preoți... sunt foarte puțini”⁶.

În raport cu alți autori, Marco Bandini este un comentator mai atent al statutului unor stări sociale din Moldova. Privitor la boieri el susține că statutul „baronilor”, chiar și a celor care dețin vreo dregători, depinde de bunăvoința domnilor care au „puterea de a-i depune și pedepsi”. În acest sistem politic, văzut de autor ca o expresie cum „glăsuiește puterea absolută”, „originea, virtutea și gloria strămoșilor”

¹ *Ibidem*, p. 379.

² (1761-1831); universitar și călător.

³ (1773-1861); universitar și călător.

⁴ *Călători străini*, X/2, pp. 1243, 1248.

⁵ (sf. sec. XVI - după 1620); militar francez care a participat la campaniile polone în Moldova; descrie evenimentele din anii 1606-1611.

⁶ *Călători străini*, IV, p. 384.

nu este luată în calcul, ci este prețuită „doar situația prezentă”¹. Erasmus von Weismantel observă diferențele de statut în cadrul boierimii din Moldova, precizând că cei mai de vază sunt numiți „boieri mari” și anume aceștia se bucură de mare „respect din partea celorlalți”. În rândul elitei de la Curte s-au „strecurat și greci”, astfel că au rămas, potrivit autorului, „puține...vechi familii moldovenești”². Transformările produse în sistemul politic din Țările Române de la finele Evului Mediu vizează nu numai Moldova, dar și Muntenia. Charles de Tige sesizează diferențele din cadrul nobilimii din Oltenia, care se împarte în „mare și mică” și mai este deosebită după „gradul slujbei și nu după naștere sau starea părinților”³. Boierimea mare este cea care avea privilegiul accesului la putere și deținerii dregătoriilor în administrația centrală și locală, fapt constatat de numeroși autori ai perioadei⁴, care au analizat specificul funcționării sistemului politic românesc.

Privitor la statutul orășenilor, Marco Bandini precizează că ei „nu recunosc de stăpân decât doar pe domn” și nu se supun altei forme de autoritate. Relatarea sa vizează și o categorie de țărani liberi sub aspect al persoanei. El susține că acești țărani au în satele lor de origine stăpâni pentru care fac doar prestații în „muncă la anumite date”, alte obligații însă nu au. Dărilor în bani sunt achitate „doar domnului, ca și orășenii”, conchide autorul⁵.

Niccolo Barsi prefigurează cumva statutul apăsător al țăranilor șerbi moldoveni prin comparația sa că „la ei țăranii sunt ca și robii”⁶, iar primii datorează ascultare stăpânului, însă fără a oferi alte detalii. Câteva surse oferă informații fragmentare despre marginalii societății românești din Evul Mediu - țișanii. Petru Bogdan Bakšić menționează că în Țara Românească fiecare mănăstire are în stăpânire un număr de familii de țișani „care sunt ca și robi”. Autorul, pe lângă faptul că enumeră muncile pe care țișanii le îndeplinesc în folosul stăpânilor, precizează că dreptul de stăpânire asupra acestora îl aveau boierii și mănăstirile. Cât privește

¹ *Ibidem*, V, p. 344.

² *Ibidem*, VIII, p. 349.

³ *Ibidem*, IX p. 155.

⁴ *Călători străini*, I-X, *passim*.

⁵ *Ibidem*, V, p. 344.

⁶ *Ibidem*, p. 80.

sursa provenienței robilor mănăstirești ea vizează donațiile către lăcașele de cult ale boierilor ctitori¹.

Subiectul ocupațiilor bărbaților români și atitudinilor lor față de muncă din perspectiva străinilor este unul complex². Călătorii străinii acordă o atenție sporită lumii rurale și practicilor tradiționale corelate cu structurilor sociale din acest mediu. Situația se explică prin caracterul societății românești analizate, una agrară în care practicile agricole domină în cadrul structurii economiei epocii în raport cu ocupațiile tipice orașenilor. Privitor la impresii și evaluări, mulți străini sunt uimiți de condițiile de mediu și de calitatea solului în spațiul românesc, de condițiile favorabile dezvoltării agriculturii, de varietatea culturilor, a produselor și abundența animalelor. Matteo Muriano³ menționa, în 1502, că Moldova „este mănoasă” și „plină de animale și de toate bucatele”⁴. Sugestivă este și constatarea lui Paul Beke⁵, care susținea în 1644 că pământul Moldovei este „atât de roditor încât nici acel al Ungariei nici acel al Transilvaniei nu-i pot fi asemuite”⁶. Țara Românească și Transilvania nu constituie o excepție, străinii fiind, de asemenea, uimiți de abundența și varietatea produselor de aici, în special bogăția în grâne, animale, vin, mine de aur, argint, sare, pucioasă, chihlimbar etc. Michael Bocignoli din Ragusa⁷ consemna, în 1524, că pământul din Muntenia este „foarte gras” și produce toate bunurile necesare traiului⁸.

Agricultura și ramurile ei conexe precum cultura plantelor, creșterea animalelor și meșteșugurile casnice indiscutabil că constituia ocupația majorității populației românești în perioadă. Potrivit opiniei lui Franco Sivori anume ”populația mijlocie și țăranii se îndeletnicesc cu munca câmpului” în Muntenia⁹. Prin populația mijlocie ar trebui să se

¹ *Ibidem*, V, p. 205.

² Pentru detalii la subiect vezi Igor Sava, *Munca la români din perspectiva „Celuilalt”. Atitudini și reprezentări ale călătorilor străini (secolele XVI-XVIII)*. În: *Perspectivile și Problemele integrării în Spațiul European al Cercetării și Educației*, volum 6, partea 2, Cahul, 2019, pp. 174-180.

³ (? - 1503); venețian, doctor în arte și medicină, emisar al Veneției în Moldova în 1502.

⁴ Călători, I, p. 149.

⁵ (? - după 1652); iezuit ungar, paroh al catolicilor din Iași.

⁶ *Călători străini*, V, p. 275.

⁷ (? - după 1534); călătorește în Țara Românească înaintea domniei lui Neagoe Basarab.

⁸ *Călători străini*, I, p. 177.

⁹ *Ibidem*, III, p. 17.

înțeală atât categoriile sociale înstărite din mediul rural, cât și anumite stări urbane mărunte sau mijlocii, în condițiile când pretutindeni în Europa medievală agricultura era o ramură, deși secundară în raport cu comerțul și producția meșteșugărească, dar importantă și pentru orășeni. Giovan Andrea Gromo atribuia această ocupație majorității românilor transilvăneni a căror viață, după cum afirmă el, „este de obicei închinată muncilor câmpenești”, aceștia lucrând atât pentru sine, cât și „muncind pământurile ungarilor și ale sașilor”¹.

Creșterea animalelor era o ramură economică foarte însemnată în societatea românească din epoca medievală și aducătoare de venituri constante după cum constată mai mulți călători². Relevantă pentru înțelegerea practicii este opinia lui Antoni Maria Graziani care, uimit de belșugul de vite existent, explică în acest context rațiunea creșterii animalelor de către moldoveni prin faptul că aceștia preferă să se îndeletnicească „mai degrabă cu creșterea vitelor...decât cu lucrarea pământului din cauza pășunilor <lor> deosebit de bune”. Anual se organizau „câte șapte bălciuri de vite în Moldova” pe câmpii foarte întinse, „cu mulțime de negustori” prezenți, care duc aceste vite în Ungaria, Rusia, Polonia, Germania și Italia³. Referitor la impactul exportului de animale și veniturile celor implicați, autorul precizează că „de aici au mare câștig boierii care cresc cirezi de vite”, și chiar „domnul însuși, mai mult din aceasta se îmbogățește”, pentru că anual se vinde „un număr mare de vite de pe moșiile sale”⁴.

Solul fertil și condițiile climaterice au favorizat dezvoltarea viticulturii, o ramură în care românii au prosperat, iar vinurile de calitate sunt înalt apreciate în Europa. Anton Verancsics, spre exemplu, susținea că vinurile din Moldova și Țara Românească „sunt așa de bune la gust și de soi ales, încât nu dorești nici vinurile de Falern din Campania”. Relevantă este și opinia lui Franco Sivori care preciza că în Țara Românească sunt multe dealuri bogate în vii, care produc „mari cantități de vinuri de mare preț, albe și roșii”⁵.

Reconstituirea atitudinilor românilor față de muncă din perspectiva străinilor se încadrează în concepția generală exprimată de

¹ *Ibidem*, II, p. 336.

² *Ibidem*, vol. II-X, *passim*.

³ *Ibidem*, II, p. 381.

⁴ *Ibidem*, p. 382.

⁵ *Ibidem*, III, p. 13.

creștinătatea medievală, al cărei trăsături definitorii se încadrează între desconsiderare și valorizare. Varietatea și abundența bunurilor din Țările Române este explicată de străini, în primul rând, pe așezarea geografică, fertilitatea deosebită a solurilor și chiar pe hazard. Printre aceste mărturii se impune atitudinea că natura i-a înzestrat pe români cu toate cele necesare traiului fără ca aceștia să depună mare efort în acest sens. Cât privește situațiile când pământul nu era productiv, motivul principal îl constituiau românii înșiși și viciile care îi caracterizează. Acest fapt este explicat de Erasmus von Weismantel prin – „munca le este dușmanul lor”¹. Opinia care impune românilor trăsături psihoculturale distinctive precum lenea, neglijența, delăsarea, este susținută de mulți autori din perioadă. Câteva percepții sunt relevante în acest sens. Muntenii sunt pentru Franco Sivori „prin firea lor oameni nestatornici”, care cred în noroc și preferă să se lase pe „tânjală fără a se îngriji să deprindă un meșteșug sau să practice vreo artă”. Autorul precizează că cei care practică agricultura, grație rodniciei solului nu trebuie să depună mult efort la semănatul grânelor și îngrășatul pământului pentru că „o măsură de sămânță dă 25 și 30 de măsuri când anul este bun”². Henry Cavendish³ afirma, la rândul său în 1589, că pământul din Muntenia este roditor și ar putea produce grâu și fân bun numai „dacă ar fi bine gospodărit”. Indignarea autorului ține de faptul că țăranii ară pământul numai o dată, își seamănă grânele, dar „niciodată nu-și plivesc ogoarele”⁴. Această stare de spirit este atribuită și moldovenilor. Giorgio Tomasi consolidează imaginea dată prin afirmația că pământul din Țara Românească și Moldova „este atât de roditor și cere atât de puțină osteneală pentru a fi muncit, încât îi face pe țăranii lăsători și leneși”⁵. Paul Beke relatează la acest subiect că rodnicia pământului îi face pe moldoveni „atât de leneși, ca și cum ar vrea să culeagă <de-a gata> toate roadele pământului fără muncă”. Pentru el este paradoxal faptul cum este posibil ca „cu foarte puțină muncă ei recoltează atâtea bucate de tot felul”⁶. Totuși, cea mai disprețuitoare poziție față de români raportată la

¹ *Ibidem*, VIII, p. 351.

² *Ibidem*, III, p. 16.

³ (1550-1616); englez; a călătorit la Constantinopol în 1589, traversând Moldova și Muntenia.

⁴ *Călători străini*, III, p. 295.

⁵ *Ibidem*, p. 100.

⁶ *Ibidem*, V, p. 275.

muncă aparține lui Erasmus von Weismantel. El crede că în Moldova pământul este cel mai minunat și cel mai mănos, dar „aici nu se duce lipsă de nimic decât de oameni harnici și cinștiți”¹. În opinia sa spiritul neglijenței este tipic tuturor stărilor sociale, deoarece sunt și „nobilii și țărani tot una...făuriți toți pe același calapod”. Este indignat de bogățiile solului care ar fi obținute pe nedrept de oamenii de aici, deoarece ei depun „puțină muncă și osteneală”. Își susține „teoria” și cu aluzia că țărani ară doar câteva zile pe an sau strâng puțin fân, deși este din belșug, pentru ca „să nu se obosească prea mult”². Faptul că moldovenii au gospodăria sărăcăcioasă, mănâncă și beau „puțin și prost” se produce tot „din cauza leneviei lor”, conchide autorul german”³.

Corelată cu lenea și neglijența față de bunurile prezente din abundență este și patima beției la români, pe care străinii o identifică tot ca pe o trăsătură a firii acestora. Michael Bocignoli din Ragusa vede în munteni un neam cu spirit grosolan și necioplit și „aplecat la beție și la lăcomie”, care nu se îngrijește de treburile obștești⁴. Aceeași părere o regăsim și la Pierre Lescalopier⁵ care relatează în 1574 că valahii din Țara Românească „beau peste măsură”⁶. Dacă calitatea vinurilor albe și roșii din Țările Române este pe larg apreciată, există și autori ce dezaproabă metodele de păstrare a acestora. Pentru Franco Sivori muntenii, care „adeseori se îmbată, nesocotind acest lucru... păcat”, nu știu cum să păstreze vinurile pentru că după unui an ele se „prefac în oțet”. Acest fapt este pus de autor pe „lipsa lor de grijă și nu din vina vinului”⁷. Moldovenii Moldovenii tot au patima beției, care deși „sunt binevoitori, măcar că sunt săraci”, după cum afirma starețul Leontie, însă „se prăpădesc din cauza vinului ieftin” și a cârciumilor numeroase⁸.

Credem necesar de a nuanța anumite aspecte raportate la atitudinea românilor față de muncă, nu pentru a „șlefui” sau respinge aceste stereotipuri despre români ci de a oferi cadrul necesar de la care pot pleca posibilele explicații. Atenția sporită acordată de călătorii străini

¹ *Ibidem*, VIII, pp. 340 și 341.

² *Ibidem*, p. 349.

³ *Ibidem*, pp. 351, 352, 358.

⁴ *Ibidem*, I, p. 177.

⁵ (după 1550-după 1597); jurist francez; a trecut prin Muntenia și Transilvania, în 1574, cu o misiune la Constantinopol.

⁶ *Călători străini*, II, p. 429.

⁷ *Ibidem*, III, p. 13.

⁸ *Ibidem*, VIII, p. 189.

lumii satelor trebuie înțeleasă în primul rând ca o expresie a curiozității față de ceea ce era reprezentativ pentru societatea românească. Civilizația românească la sfârșitul Evului Mediu rămâne una rurală, o lume în care, contrar transformărilor, domină prin practici economice și valori țărani agricultori. Spre exemplu, comunitățile sătești reprezentau în Oltenia, în 1735, cca 92% din totalul populației, iar orașului reveneau cam 7% din acest ansamblu¹. Totodată, nu trebuie de neglijat diversitatea de mediu geografic, de soluri, climă, de populație și dezvoltarea agricolă din spațiul românesc. Sistemul de cultură dicta ritmurile și etapele muncilor agricole, iar țărani români, în condițiile nivelului rudimentar al tehnicilor agricole și a unui asolament simplu, trebuiau să depună efort, chiar dacă în anumite regiuni solurile erau fertile, în a valorifica terenurile. La toate acestea se adăuga costul înalt în epocă al vitelor, inventarului agricol, ceea ce impunea în multe situații cooperarea dintre familiile țărănești. Aspectul despre nivelul rudimentar al uneltelor agricole și muncile agricole în comun ale românilor sunt surprinse de unii autori. Antoni Maria Graziani menționează că moldovenii în timpul aratului „înjugă câte doisprezece boi la plug”². Paul din Alep arată că a văzut în Moldova și Țara Românească oameni „arând cu cinci sau șase perechi de boi însoțiți de cinci sau șase oameni”, care în pofida la această „forță, ei erau tare istoviți, când își îndeplineau munca, căci nu te poți lipsi de roți”³. Părerea eruditului sirian este suficient de convingătoare pentru înțelege dificultățile legate de muncile câmpului în epocă și cumva contrastează cu imaginea dominantă despre „lenea” tipică românilor.

Un alt aspect ține de cultura viei, care reprezenta în societatea medievală o ocupație specială sub aspect economic, social și cultural. Munca cerută de întreținerea acestei plante impunea resurse umane și materiale de un înalt nivel, ceea ce determina și prețul înalt al vinului. Ponderea viticulturii în economia medievală este similară creșterii cerealelor. Din această perspectivă minuțiozitatea muncii viticole capătă și însemne ale demnității sociale, în anumite cazuri viticultorul deosebindu-se de plugar. Totodată, vinul a fost ridicat la rangul de însemn al puterii și al prestigiului, de unde înțelegem atenția pentru

¹ Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânire austriacă (1718-1739)*, București, 1971, p. 142.

² *Călători străini*, II, p. 381.

³ *Ibidem*, VI, p. 299.

cultivarea soiurilor de butași de calitate. Se cere de precizat faptul că deși Biserica a condamnat beția, a oferit vinului demnitatea unei specii euharistice. Astfel, prin tradiție vinul era și în societatea românească simbolul veseliei, al sănătății, însoțea dansurile și mesele festive, ori consfințea primirea călătorului sau a oaspetelui.

Alte ramuri economice cum ar meșteșugurile, comerțul, moneda și creditul sunt sporadic reflectate de sursele narrative externe. Și în acest caz se conturează o imagine fragmentată cu puncte de vedere care se contrazic în anumite aspecte. Reflectarea „industrii” la români este corelată cu ocupațiile care i-au surprins pe străini în contextul imaginii dominante că românii sunt doar agricultori, sau cu tehnologiile utilizate care produceau mărfuri de calitate. Robert Bargrave, spre exemplu, este impresionat în 1642 de modul de fabricare a potasei caustice la Dracșani, în Moldova¹. Paul din Alep descrie dobândirea sării din ocnele domnești din Muntenia și apreciază calitatea sării extrase de aici, care era cumpărată de negustorii turci și dusă la Constantinopol. Cu această ocazie își exprimă compasiunea față de ocnașii care lucrau în condiții inumane, fapt pentru care îi compară cu niște „strigoi care se scoală din mormânt, dintre morți”². De asemenea, oferă o incursiune în tehnologia producerii aramei în minele din Muntenia. Calitatea aramei românești este „mai bună și mai curată ca cea de Kastamonu”, susținea el, fapt ce dicta un preț de jumătate de „rial” ocaua, pe care îl ofereau negustorii turci care duceau arama în Turcia și Persia³. Despre funcționarea unor manufacturi ce produceau sticlă la Târgoviște ne informează Anton Maria del Chiaro. Este uimit de producția de sticlă „foarte străvezie și curată” de „culoare albăstrie”, una mai calitativă decât cea adusă din Polonia, „de culoare mai albă, dar fiind plină de pete”⁴. Despre funcționarea în 1740 a unei mine de extragere a silitrei numită „Movila Hanului”, lângă Huși, a cărei producție era cumpărată cu „14 aspri ocaua”, ne informează un anonim turc⁵.

În ceea ce privește situația comerțului și ponderea în această activitate a autohtonilor identificăm și în acest domeniu aici opinii diferite. De la Croix afirma că Moldova și Valahia sunt foarte îmbelșugate

¹ *Ibidem*, V, p. 494.

² *Ibidem*, VI, p. 188.

³ *Ibidem*, p. 202.

⁴ *Ibidem*, VIII, p. 370.

⁵ *Ibidem*, p. 267.

în produse de tot felul și din această perspectivă „au o viață comercială intensă”, fiind un spațiu „de tranzit pentru Regatele Poloniei, Ungariei, pentru Țara Tătărească și Rusia, unde fac negoț în timp de pace”¹. Dacă importanța Țărilor Române în comerțul internațional raportată la poziția geografică nu trezește semne de întrebare, situația pare confuză în ceea ce privește ponderea românilor în această ramură. Imaginea despre muntenii nestatornici care preferă să se lase pe „tânjală fără a se îngriji să deprindă un meșteșug sau să practice vreo artă” este reflectată în narațiunea lui Franco Sivori. Privitor la comerț menționa că „muntenii nu fac negoț și de aceea negustoria este purtata de ragusani, de greci și evrei și ceva turci”, care aduc diferite tipuri de țesături folosite pentru veșmintele „bărbaților și femeilor de seamă”². Privitor la cazul Moldovei, Paul Beke susținea că „nu se bat bani în această țară”, însă „locuitorii au bani din belșug”, fapt datorat „negoțului cu neamuri răspândite în lung și în lat”. Autorul menționează că în orașele moldovenești locuiesc români, unguri, sași, germani, armeni, bulgari, și italieni, poloni, turci și evrei care „sânt în număr mare”, dar „ca negustori și meșteșugari ei trăiesc altfel decât localnicii”³. Erasmus von Weismantel menționa, la rândul său, că în orașele moldovenești „se mai găsesc negustori cinstiți; însă cei mai mulți sunt greci și armeni; mai trăiesc acum în țară mulți turci și evrei”⁴. Din relatările autorilor citați nu avem certitudinea în ceea ce privește monopolizarea comerțului extern românesc de către străini, dar nici nu putem omite faptul implicării autohtonilor în acest proces. Două surse reflectă situația duplicitară. Un anonim olandez susținea pe la 1687 că în Țara Românească „negoțul cel mai însemnat se face mai ales de către armeni, evrei, sași, unguri și ragusani”, iar privitor la destinație arată că cea mai mare parte din „mărfuri se transportă la Constantinopol”⁵. Baltazar Hacquet atunci când se referea la exporturile Moldovei folosește sintagma „negustorii moldoveni vizitează târgurile din Lipsca, Breslau, Polonia și Rusia”, unde duc diferite mărfuri. După indicarea articolelor cele mai solicitate pe aceste piețe autorul încheie

¹ *Ibidem*, VII, p. 255.

² *Ibidem*, III, p. 16 și 17.

³ *Ibidem*, V, p. 276.

⁴ *Ibidem*, VIII, p. 349.

⁵ Sursa este denumită de editori *Relație anonimă olandeză, 1687. Ibidem*, VII, p. 520.

prezentarea subiectului cu afirmația: „ceea ce spun aici, am luat din registrele vamale”¹.

În legătură cu comerțul și moneda la români s-au conturat, de asemenea, anumite vicii în imaginarul călătorilor străini. Alături de fărădelege, nesupunere și lipsa de ospitalitate Anton Verancsics include și patima de a fi „foarte lacomi de bani și născuți pentru furt”² ca o trăsătură a moldovenilor. Antoni Maria Graziani menționa că în Moldova des se întâmplă ca negustori să fie jefuiți³, fapt demonstrat de numeroasele reclamații către autorități. Petru Bogdan Baškic afirma că cei „foarte aplecați spre furt și tâlhărie”⁴ sunt răspândiți printre localitățile de la hotarele țării. Erasmus von Weismantel vine cu precizarea că moldovenii sunt „hoți de cai” și existau mulți care aveau curajul să-i ducă la Constantinopol pentru a fi vânduți⁵. Viciul hoției este atribuit de unii autori străini și românilor din Transilvania. Giovan Andrea Gromo precizează că printre românii agricultori există și „mulți hoți și tâlhari de drumul mare”⁶. Importantă în cunoașterea unor componente ale spiritualității românilor ardeleni, cum ara fi atitudinea în fața morții, este narațiunea lui Conrad Iacob Hildebrandt. El susține că „românii de rând, de condiție servilă, sânt aplecați spre hoție și tâlhărie”, de aceea ei sunt pedepsiți aspru în Transilvania și trași în țeapă sau spânzurați. În fața morții „ei merg bucuroși...când sânt osândiți”, spunând că „și Hristos...a fost spânzurat”⁷, susține autorul.

Subiectul educația și știința în societatea românească medievală este reflectat de către călătorii străini de pe aceeași poziție duplicitară, în care se regăsesc pe același cântar barbaria, ignoranța, analfabetismul, dar și predispoziția pentru schimbare, interesul pentru știință și alte abilități ale românilor. Unii autori remarcă analfabetismul larg răspândit printre români. Franco Sivori este deranjat de atitudinea de superioritate a muntenilor pe care îi consideră „oameni fără de carte”, deoarece aceștia se comportă autoritar cu străinii, închipuindu-și că „nu sunt alții pe lume mai mari ca ei”⁸. Deși unii autori precum Jacques Bongars¹ vin cu

¹ *Ibidem*, X/2, pp. 879 și 880.

² *Ibidem*, I, p. 406.

³ *Ibidem*, II, p. 382.

⁴ *Ibidem*, V, p. 225.

⁵ *Ibidem*, VIII, p. 349.

⁶ *Ibidem*, II, pp. 336 și 337.

⁷ *Ibidem*, II, p. 336.

⁸ *Ibidem*, III, p. 16.

precizarea că anume „poporul de rând” este în Muntenia „barbar și greoi”² în privința educației, imaginea unor elite ignorante este promovată de mai mulți călători. Petru Bogdan Baškic crede că preoții români sunt „oameni cu prea puțină carte” și care păstrează ritul mai mult prin „tradiție decât prin carte”³. Anumite schimbări de structură instituțională în educație sunt sesizate de unii străini pentru veacul al XVII-lea. Nicolo Barsi menționează că în domnia lui Vasile Lupu la Iași erau „multe școli armenesti și românești”, unde „nu se predă altă știință decât să știe cineva să citească și să scrie” Totodată, autorul este surprins de calitatea studiilor de aici prin faptul că unii dregători de la Curte care au studiat doar gramatica, alții sintaxa și poetica, „totuși excelează în conducerea treburilor prin sfat și chibzuință”⁴. Un alt autor al acestui veac, Marco Bandini confirmă funcționarea școlilor în care studiază, alături de alte etnii, și românii. „Școlile românilor, rutenilor, grecilor și armenilor”, susține autorul, „sunt 20 în acest oraș”, iar numărul învățăceilor este în jur de 200. În același context se amintește despre eforturile lui Vasile Lupu de a impulsiona educația prin „aducerea studiilor latine în Moldova”, însă eforturile domnului „au fost zădarnice”, conchide autorul⁵. O opinie care întregeste imaginea științei românești o regăsim la Evlia Celebi. Autorul turc constata faptul că în Țara Românească sunt „foarte mulți ghiauri cărturari” care se îndeletnicesc „mult cu știința matematicii, cu filozofia și astronomia”⁶. Unii membri ai Misiunii Apostolice în Moldova relatează despre studiile pe care le făceau unii tineri români în școlile din străinătate. Vito Piluzzi din Vignanello⁷ susține că Dominic și Valentin, fiii lui Petru Capră, fost pivnicer, studiau gramatica și retorica la Camenița⁸.

Fenomenul bilingvismului domină spațiul românesc în perioada de tranziție de la medievalitate la modernitate, iar situația educației și a științei, în pofida unor tentative de reformare și începutului utilizării limbii române, rămâne, în general, neschimbată. O sursă de la 1699

¹ (1554-1612); umanist francez; a traversat Țara Românească, în 1585, în drum spre Constantinopol.

² *Călători străini*, III, p. 162.

³ *Ibidem*, V, p. 225.

⁴ *Ibidem*, p. 282.

⁵ *Ibidem*, 329.

⁶ *Ibidem*, VI, p. 717.

⁷ (? - 1704); misionar și vicar apostolic catolic în Moldova, între 1653-1687.

⁸ *Călători străini*, VII, pp. 98 și 227.

constata că slavona o „înțeleg numai preoții” și „puțini oameni din popor pot citi, și încă și mai puțini pot scrie”¹. Ultima afirmație este o constatare a analfabetismului maselor largi și faptului că producția literatură avea în epoca medievală ca beneficiari doar o elită minoritară. Situația ambiguă a științei românești este explicată de Philippe le Masson du Pont² prin efectele distructive ale stăpânirii otomane. Moldovenii și muntenii „reușesc foarte bine în toate ramurile științei”, susținea autorul francez, însă barbara stăpânire turcă a „gonit din țara lor toate artele și științele”, fapt pentru care preoții lor sunt „foarte puțin iluminați”³. Anton Maria del Chiaro completează informația la acest aspect prin precizarea că ”românii sunt înzestrați cu foarte multă pricepere și sunt în stare să reușească în orice meserie”. Ei învață tot ce văd și nu este lucruri produse cu mâna, „fie de modă turcească, fie după obiceiul nostru, pe care să nu-l poată imita bine”, concluziona del Chiaro⁴. Aduce ca exemple exemple tipografia întemeiată de mitropolitul Antim Ivireanul și de cazul unor servitori din familia Cantacuzino care au învățat să picteze la Veneția, după care au revenit să activeze în Muntenia. Ultima sursă citată oferă și ea deschidere în înțelegerea complexității fenomenului. „Firea românilor nu este rea în sine, obiceiurile și creșterea îi fac mult mai răi”, susținea Charles de Tige. Condiția poporului de a fi „prea puțin luminat și de o condiție precară” se datorează că țara „duce lipsă de școli și magistri”⁵.

Dacă românilor, cu anumite excepții, străinii le reproșează atitudini și gesturi care țin de barbarie, lenevie, neglijență, hoție, beție, atunci care sunt acele trăsături și virtuți care îi deosebesc pe români în raport cu celelalte popoare? În legătură cu aspectele „luminate” care țin de ocupațiile bărbaților români și moravurile asociate, numeroși călători străini pun în evidență rezistența și virtuțile războinice care sunt proprii oamenilor liberi, începând cu elitele boierești și până la cei neprivelegiați. Războiului ca o ocupație predilectă a boierilor munteni este confirmat de Franco Sivori, care susținea că aceștia se îndeletnicesc, pe lângă slujba la

¹ *Ibidem*, VIII, p. 634.

² (cca 1650 - 1735); inginer militar francez în serviciul lui Jan Sobieski, participant la campaniile din Moldova.

³ *Călători străini*, VII, p. 299.

⁴ *Ibidem*, VIII, p. 380.

⁵ *Ibidem*, IX, p. 159.

curte, cu „călăritul, cu întreceri ostășești și cu vânătoarea”¹. Descrierile călătorilor sunt, pe alocuri, însoțite și de detalii privind armamentul utilizat, tacticile de luptă ale românilor și alte aspecte care pun în evidență atitudinile și comportamentele. Privitor la armele utilizate de români în luptă, care fiind în funcție de perioadă, străinii enumără următoarele: scutul, lancea, sulița, măciuca, arcul cu săgeți, coasa, țepoiul ș.a. De asemenea este reținută absența printre români în multe cazuri a „luxului” prezentat în epocă de platoșele și coifurile din metal. Anton Verancsics susținea că la moldoveni „platoșă grea nu are nimeni” și doar „cei bogăți au doar cămăși de zale și coif din oțel”. Ca modalitate de protecție ei poartă haine din in umplute cu bumbac „în grosime de trei patru degete”, pe care „sabia nu le poate pătrunde”². Marco Bandini confirmă realitatea echipamentului militar tradițional printre moldoveni, adăugând și faptul că este „rară și folosirea scutului”³. Transformările structurale și elementele de modernizare care s-au manifestat în Europa la finele Evului Mediu au vizat și tehnologiile producerii armamentului. Privitor la utilizarea armelor de foc, în special a celor de mână, străinii observă preferința românilor în raport cu armele clasice și reținerea față de cele de foc. În contextul descrierii bătăliei de lângă Suceava din 1562, dînte Despot vodă și Alexandru Lăpușneanu, Jochan Sommer precizează că moldovenii nu pot să rabde zgomotul archebuzelor „cu care nu sunt obișnuiți”, deoarece ei „se folosesc toți de sabie și arcuiri după obiceiul strămoșesc”, iar cei mai mulți dintre ei „nici nu văzuse-ră bombarde de acelea de mână”⁴.

În lăgătură cu îndeletnicirea ostășească se conturează virtuțile răboinice ale românilor apreciate pe larg de către străini. Matteo Muriano preciza că supușii moldoveni sunt „toți bărbați viteji, ageri și nu făcuți să stea pe perne, ci la război”⁵. Deși pentru Georg Reicherstorffer⁶ neamul moldovenilor este „aspru și primitiv”, totuși sunt „destul de îndemânatici în treburile ostășești și foarte ageri”⁷. Succesul în îndeletnicirea războiului la moldoveni este explicat de Antoni Maria

¹ *Ibidem*, III, p. 16.

² *Ibidem*, I, p. 407.

³ *Ibidem*, V, p. 331.

⁴ *Ibidem*, II, p. 257.

⁵ *Ibidem*, I, p. 149.

⁶ (înainte de 1500 - după 1550); secretar regal al lui Ferdinand I de Habsburg, emisar al regelui Ungariei în Moldova.

⁷ *Călători străini*, I, p. 196.

Graziani ca o capacitate oferită de „trupul lor înalt și vârtos”¹. Giovan Andrea Gromo îi prezintă pe românii ardeleni că „au o mare vitejie înăscută și rabdă orice osteneală, dar nu au nici o disciplină militară”². Philippe le Masson du Pont menționa că în armatele polone există multe companii de cavaleri formate din muntenii și moldovenii viteji, unele dintre acestea fiind chiar „pe lângă persoana regelui”³. Un anonim turc preciza, pe la 1740, că moldovenii se aseamănă cu muntenii în privința felului de a lupta și, deși sunt văzuți ca trădători și violenți, sunt apreciați pentru iscusința lor în luptă⁴.

Bucătăria românească, regimul alimentar și „deliciile orientale”

Dacă în domeniul produselor agroalimentare avem păstrate numeroase referiri ale autorilor străini, alta este situația în cazul subiectului ce ține de bucătăria românească, regimul alimentar, modul preparării bucatelor etc. Dat fiind ponderea pe care o avea în trecut „funcția” socială de casnică a româncei, în cea mai mare parte a cazurilor în bucătăria românească femeia era cea care gătește. Suntem tentați să credem că nu existau în perioadă diferențe între ceea ce se consuma în mediul lumii țărănești, excepțiile fiind, evident, în legătură starea socială și bunăstarea materială, accesul la produse, mediul de trai, anotimpurile și interdicțiile alimentare, perioadele de criză și altele. Altă situație este în cazul elitelor românești și al categoriilor urbane înstărite, unde a existat un alt regim alimentar. În privința modului de mâncare și cum mâncău românii care aparțineau categoriilor înstărite, sursele menționează atât bucate specifice alimentației românilor, cât și elemente ale bucătărilor europene⁵, dar și preferința elitelor locale pentru produsele importate din Orient. Care sunt potrivit călătorilor străini bucatele tradiționale românești? Indiscutabil, pe primul loc se situează alimentul care a înlocuit frecvent pâinea la români – mămăliga, produsă

¹ *Ibidem*, II, p. 382.

² *Ibidem*, pp. 336 și 337.

³ *Ibidem*, VII pp. 299 și 300.

⁴ *Ibidem*, IX, p. 273.

⁵ Robert Bargeville menționa în acest sens: „Apropierea și prietenia care există între bărbat și femeie, purtarea nestingherită a bărbaților față de femei și obiceiurile lor la masa, conțin atâtea elemente ale lumii creștine, încât părea că înfățișează un fel de oglindire mai slabă a Angliei”. *Călători străini*, V, p. 486.

din mei sau porumb. Nicolo Barsi menționa despre „meiul care le place românilor peste măsură” și din care gătesc o „mămăligă foarte bună negreșit după gustul lor”, dar care pentru alții „este de negustat”, după cum recunoaște punctează autorul¹. Conrad Iacob Hildebrandt vede în acest produs o particularitate culinară a românilor din Transilvania, deoarece „fac cozonaci din făină de mei” și „mănâncă multă mămăligă” în timpul anului. Mămăliga era consumată de regulă cu lapte, brânză sau cu unt. Cei mai mulți dintre moldoveni „nu mănâncă nici măcar pâine”, susținea Erasmus von Weimantel, ci macină mei din care coc „plăcinte sau terci”, pe care „îl mănâncă cu lapte sau cu brânză”². Adam Chenot arată că românii ardeleni consumă în loc de pâine „mămăligă din făină de porumb” făcută în apă clocotită sărată și amestecată cu „brânză”³. Leyon von Campenhausen⁴ de asemenea remarca obiceiul țăranilor moldoveni de a mânca zilnic „mămăligă făcută din făină de porumb”, la care mai adaugă „unt, slănină sau lapte”⁵. Acest obicei alimentar s-a înrădăcinat atât de puternic în conștiința românească încât „rareori vei da de o masă la care să nu se servească, printre multe alte feluri de mâncare, și o mămăligă”, preciza la finele secolului al XVIII-ea Andreas Wolf. Medicul german, care a fost tratat cu respect la Curtea domnească, menționa că ea este consumată chiar și „la masa domnului” țării, unde a fost servit cu mămăligă cu „ulei de nucă proaspăt și cu zahăr pisat”, și la mitropolit, care obișnuiește să consume „mămăligă îmbrânzită”⁶.

Deși mult mai modeste în comparație cu mesele bogate ale elitelor înstărite, însă credem că și în casele țărănești regimul alimentar zilnic nu se reducea, cu anumite excepții, doar la mămăligă, ci consta după cum s-a observat și din lapte, brânză, slănină și unt. În funcție de particularitățile spiritualității românești se află și alte tipuri de produse, consumate în mod special grație prescripțiilor Bisericii⁷. Vizitele

¹ *Ibidem*, V, p. 275.

² *Ibidem*, VIII, p. 352.

³ *Ibidem*, IX, p. 376.

⁴ (1746-1808); maior în serviciul Armatei ruse; participa în campaniile din Moldova din 1787-1791.

⁵ *Călători străini*, X/2, p. 864.

⁶ *Ibidem*, 1278.

⁷ Postul a reprezentat, alături de alte practici sociale, o particularitate a identității românești din punctul de vedere al străinilor. Pentru aceasta vezi studiul subsemnatului Igor Sava, *Practicile sociale românești de structură ortodoxă ca expresie a recunoașterii identitare. Reflecții în baza mărturiilor călătorilor străini (secolele XVI-XVIII)*. În: Cristina Preutu, George Enache (coordonatori), *Identități etno-confesionale*

numeroase pe care le-a făcut Paul din Alep în Țările Române i-au permis să constate și detalii ale bucătăriei moldovenilor, printre care faptul că ei mănâncă bob, mazăre sau fasole fiartă, varză murată, usturoi, sfeclă, pătrunjel și praz. În acest context menționează și despre modul de păstrare a produselor în „pivnițe” - adâncituri mari boltite făcute din piatră -, care se găsesc în mănăstiri și casele celor bogați¹. Privitor la consumul cărnii, a peștelui și altor produse ele au variat în funcție de starea socială, accesul la produse, mediul de trai și perioadele postului. Adam Chenot susținea că românii din Transilvania „rareori au la masă carne”, însă mănâncă „adesea lapte, zăr și coraslă”. În zilele de post sau de ajun, ardelenii obișnuiau să consume „mai ales varză murată, linte, fasole, mazăre, usturoi, ceapă, sfeclă și ulei de in”². O interesantă particularitate în raport cu atitudinea față de post a moldovenilor este sesizată de Nicolo Barsi. Afirmarea autorului referitoare la modul de a nu consuma pește în post ci „numai icre”, asta deoarece moldovenii „spun că morunul și icrele nu sunt pește”³, denotă complexitatea ortodoxiei românești. Leyon von Campenhausen amintește în memoriile sale de o supă de varză „poreriac” consumată de moldoveni, de preferința acestora față de peștele uscat, „ouă crude și pepeni”⁴.

Mesele organizate cu anumite ocazii în casele boierilor, dar în mod special banchetele date la Curtea domnească, se detașează evident de tradițiile bucătăriei românești și reprezintă, mai degrabă, produse în care se amalgamează influențe venite din Vest și Est. Sursele care descriu soliile străine ce treceau prin Țările Române în drum spre Constantinopol, acordă atenție sporită respectării protocolului diplomatic referitor la găzduire și banchetele oficiale date de domnii români în cinstea ambasadorilor. Protocolul prevedea că, indiferent de situația din țară, stabilitate sau criză, asociată foametei endemice sau ciumei, oficialilor străini trebuie să li se asigure o primire corelată cu statutul lor. Polonezul Samuel Twardowki⁵ relatează că Ștefan Tomșa a organizat la Suceava, în 1622, „o cină grozavă cu o varietate de feluri de

și reprezentări ale Celuilalt în spațiul est-european: între stereotip și voința de cunoaștere, Iași, 2018, pp. 59-82.

¹ *Călători străini*, VI, p. 60.

² *Ibidem*, IX, p. 376.

³ *Ibidem*, V, p. 79.

⁴ *Ibidem*, X/2, p. 864.

⁵ (1600-1660); poet și erudit; în 1622 l-a însoțit, în calitate de secretar, pe prințul Krzysztof Zbarassky la Constantinopol, delegație care a trecut prin Moldova.

mâncare...și cu vin de aur”, în pofida faptului că în Moldova bântuia foametea. Autorul nu este impresionat de numărul mare sau de calitatea bucatelor, ci doar de „șunca de vită și miel...numite abuchte și bastram”, afumate și uscate la soare, care erau ”foarte populare în Moldova”¹.

Băuturile tradiționale consumate zilnic sau cu anumite ocazii de către români, de asemenea, se regăsesc în spectrul observațiilor călătorilor străini. Pe lângă apă consumată zilnic, vinul alb sau roșu este printre băuturile alcoolice preferate ale românilor. Pe lângă autorii citați mai sus, prezintă interes relatarea din 1739 a ungarului Kelemen Mikes² despre cârciumile din Iași. Este impresionat de calitatea vinului de Cotnari încât nu ezită să afirme că „poate fi gustat cu plăcere și deliciu chiar și de către doamne”³. Odată cu accentuarea influenței europene, în special franceze, în mediile nobiliare românești capătă popularitate băuturile alcoolice spumante precum șampaniile franțuzești, cât și băuturile tari și dulci, cum sunt cele produse în spațiul italian. Ele devin preferatele doamnelor înstărite și în producerea lor sunt implicate chiar doamne. Andreas Wolf menționează despre vinurile de Rihn, de Cipru, șampaniile franceze și băuturile de tip „lichioruri” servite uneori la mesele boierilor din Moldova. Lichiorurile „obișnuiesc să le facă boieroaicele însăși cu mâna lor” precizează autorul, iar în privința calității recunoaște că sunt „într-adevăr minunate”⁴. În anumite perioade consumul vinului devenea un atribut al bunăstării, aceasta fiind legat și de prețul său, însă mai accesibile erau uneori berea, miedul sau braga. Adam Chenot susținea că românii ardeleni alături de apă consumă „bere slabă din orz și mei”, iar în privința vinului „sărăcia lor îi face să bea mai rar și mai puțin”⁵. Despre popularitatea printre moldoveni a băuturilor obținute prin fermentație precum „miedul”⁶ sau „braga”⁷ ne relatează mai multe surse. Consumul de către români a băuturii alcoolice tari de tip „rachiu”, de asemenea este observat de către străini. Câteva surse precizează că uneori era servit în calitate de aperitiv în casele boierești și

¹ *Călători străini*, IV, p. 501.

² (1690-1761); erudit; îl însoțește pe voievodul Transilvaniei Francisk Racoczi II în mai multe misiuni la Constantinopol. Din 1738 stă la Iași.

³ *Călători străini*, IX, p. 204.

⁴ *Ibidem*, X/2, p. 1278.

⁵ *Ibidem*, IX, p. 376.

⁶ *Ibidem*, VI, p. 716.

⁷ *Ibidem*, X/2, p. 865.

se dădea preferință, spre exemplu în Moldova, rachiului obținut din struguri de viță de vie¹.

Sursele menționează și despre modul de servire a mesei, asortimentul bucatelor și modul cât mâncau și beau românii cu anumite ocazii. Franco Sivori relatează în această privință că muntenii obișnuiesc să facă „mese mari cu multă mâncare și băutură” și muzică după obiceiul lor². Modul moldovenilor de a organiza sărbătorile este asemănător muntenilor, pentru că potrivit lui Marco Bandini constă în „a se abține de la muncă și a se deda plăcerilor, petrecând ziua cu băutură, cu mese și cu joc”³. Dacă unii autori remarcă marea cantitate de băuturi alcoolice consumate la banchetele oficiale de la Curte⁴, alții, precum Andreas Wolf, Wolf, vorbesc despre un consum moderat al vinului de către boierii moldoveni, în comparație cu restul categoriilor sociale pentru că „numai oamenii de rând se îmbată bucuros, ca și călugării”⁵. Kelemen Mikos confirmă teza despre patima beției în rândul clerului român, în referința sa despre cârciumile din Iași în care stau „cel puțin zece preoți lângă fiecare butoi, pe care îl înconjoară ca pe un mort”⁶. Anton Maria del Chiaro susține că mesele boierilor din Muntenia „sunt foarte îmbelșugate” în mâncăruri, dar nu este impresionat de gustul lor și de faptul că se servesc „reci”⁷. În legătură cu descrierea luxului din casele boierilor moldoveni, Andreas Wolf amintește pe lângă vestimentația bogată și de obiceiul de a da uneori „ospete cu douăzeci, treizeci până la cincizeci de tacâmuri”, împrumutat în opinia sa „de la ruși”⁸.

Regimul de dominație otomană, în special perioada fanariotă, a impus, pe lângă alte transformări din societatea românească, și o modelare a gustului elitelor românești spre confortul cotidian. Este vorba de produsele de mobilier, de vestimentație și alimente de origine orientală, precum și deprinderi de igienă ca spălarea mâinilor înainte de masă sau clătirea gurii după mâncare. Referințe ale autorilor străini la acest subiect avem începând cu mijlocul secolului al XVII-lea. Dacă

¹ *Ibidem*, p. 877.

² *Ibidem*, III, p. 17.

³ *Ibidem*, V, p. 343.

⁴ A se vedea în această privință descrierile lui Pierre Lescalopier (*Ibidem*, II, p. 429) și Paul din Alep (*Ibidem*, VI, pp. 163 și 164).

⁵ *Ibidem*, X/2, p. 1278.

⁶ *Ibidem*, IX, p. 204.

⁷ *Ibidem*, VIII, p. 378.

⁸ *Ibidem*, X/2, p. 1277.

„fructe de peste mări”, cum le numește Petru Bogdan Bakšić, precum portocalele, lămâile, măslinile se găsesc „foarte rar” în Muntenia și se aduc uneori doar „numai pentru boieri”, în veacul al XVIII-lea sursele menționează creșterea cererii pe piața românească la produse orientale precum săpunul, zahărul, parfumurile, migdalele, stafidele, curmalele, caisele, fisticul, cafeaua, tutunul, dulciurile orientale numite „zaharikale”, măslinile, caperele, orezul etc. Sugestivă pentru explicarea acestei tendințe în viața cotidiană a elitelor sociale românești este constatarea lui Leyon von Campenhausen: „De când turcii au hegemonia asupra Moldovei, poporul a împrumutat diverse obiceiuri de la ei: de exemplu divanele, denumirile celor mai multe dregătorii, fumatul tutunului, papucii peste cizme, încuierea femeilor etc”¹. Grădinile aranjate „după gustul turcesc”, cu o mulțime de pomi fructiferi și flori, mâncărurile „dulci, grase și pipărate”, „halvaua și „rahat lokum”, sau „rahat dulce” cum îi spuneau moldovenii, sunt, în opinia aceluiași autor, trăsături ale acestei influențe². Dincolo de preferințele elitelor pentru produse orientale, românii își modelează gusturile și după „moda” ce venea și din Occident. Anton Maria del Chiaro menționa în legătură cu acest aspect că „românilor le este scârbă să mănânce broaște, broaște țestoase și melci”, dar precizează că de curând au început să fie consumați melci la Târgoviște, încât sunt trimiși soldați „în grădina părinților franciscani să caute melci pentru bucătăria domnului”³.

Timpul liber și divertismentele

Informațiile oferite de sursele narative externe sunt valoroase și din punctul de vedere al reconstituirii unor aspecte care țin de organizarea timpului liber și a modalităților de a se distra ale românilor. Printre divertismentele publice de natură periodică se numără sosirea soliilor străine în orașele românești. Fără îndoială, aceste evenimente deveneau sărbătoare pentru locuitorii din zonă, sursele precizând caracterul lor public și festiv, prezența mulțimii, varietatea vestimentară, decorațiunile selectate special, gesturile legate de ceremonial⁴ etc.

¹ *Ibidem*, p. 877.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, VIII, p. 378.

⁴ *Ibidem*, II-X, *passim*.

Dacă distracțiile asociate trecerii delegațiilor străine prin Țările Române se produceau mai rar, atunci tonul divertismentelor ca fenomen public stabil la români era dat de ordinea sărbătorilor religioase, a celor fixe, cât și mobile. Printre acestea un rol de frunte revine Crăciunului, Bobotezei, urmate în perioadele calde ale anului de Rusalii și Paște și altele. Mai mulți autori descriu aceste manifestări publice ca elemente tipice identității românești, însă reținem atenția doar asupra unor momente care i-au impresionat în mod vădit pe străini. Franco Sivori menționa, în 1588, despre Crăciunul care se „sărbătorește în chip deosebit” în Țara Românească, pe autorul impresionându-l festivitatea sărbătorii, starea de spirit a populației, urările de bine și darurile care se fac în aceste zile¹. Impresia lui Paul din Alep despre Bobotează la români l-a adus la concluzia că n-a „văzut nici auzit nicăieri, nici chiar la regii creștini” despre „măreția, solemnitatea și bucuria publică” a acestei sărbători.² În legătură cu feeria sărbătorilor pascale, De la Croix recunoaște că Paștele se serbează mult mai solemn în Țara Românească și în Moldova „decât în toate celelalte locuri”, și acest lucru este posibil, conform părerii autorului, grație „libertății cultului”³.

Modul în care românii își organizau nunțile a reprezentat nu numai un element al identității, dar și un moment deosebit al destinderii, manifestată public deopotrivă în mediul rural și urban. Căsătoria la români, un act important nu numai din punct de vedere religios, dar și social, economic și chiar politic, nu avea cum să nu atragă atenția străinilor. Durata nunții era de trei zile, începea cu slujba de la biserică unde se desăvârșea legătura cununiei, după care urmau alte etape, mai festive fiind mesele îmbelșugate, dansurile tradiționale și muzica care le acompania. Hora ca dans tipic românesc a lăsat impresii diferite printre străini⁴.

¹ Momentul în care sărbătoarea publică trecea din etapa sacralității în cea a profanului, este redat de autor astfel: „...întreaga boierime și poporul întâlnindu-se se sărută unul cu altul și petrec toate aceste zile în ospețe, sărbători și cântece, după obiceiul lor”. *Ibidem*, III, p. 11.

² *Ibidem*, VI, p. 109.

³ *Ibidem*, VII, p. 267.

⁴ A se vedea descrierile lui Nicolo Barsi (*Ibidem*, V, p. 76), De la Croix (*Ibidem*, VII, p. 266) și Erasmus von Weismantel. Cel din urmă, susținea că nuntașii „joacă ore întregi...fără să simtă oboseala”, fapt care l-a făcut să recunoască că prefera să facă „orice altă muncă grea” decât să joace cu ei (*Ibidem*, VIII, p. 360).

Vânătoarea constituia o manifestare publică des răspândită în epocă, ocazie cu care bărbații români din mediile nobiliare își etalau aptitudinile războinice. Despre caracterul ei organizat și participarea mulțimii ne informează Franco Sivori, care fiind prezent la o vânătoare domnească din 1588, precizează că atunci s-au „prins vreo 270 de iepuri, zece-doisprezece lupi și 60 de vulpi”, iar pentru acest scop s-a „înconjurat cu gard o pădure cu un ocolș de vreo 2 sau 3 mile”¹.

Indiferent de originea sa, europeană sau orientală, o altă modalitate caracteristică elitelor românești de a petrece timpul liber era plimbatul prin oraș, în trăsurile amenajate special și însoțite de servitori. Dacă pentru Andreas Wolf luxul din casele boierilor moldoveni sclipește mai mult în cazul vestimentației și asortimentului de bucate servite², atunci pentru Alexandre de Langeron „marele lux” al boierilor constă în a „se plimba călare pe străzile Iașilor sau Bucureștilor”³. Efectele acestei apariții publice impresionau masele din acele orașe, însă pentru unii străini acest spectacol li se părea „caraghios”.

Vizitele date periodic rudelor sau celor din familiile cu poziție înaltă în societate sunt un alt mod de organizare a timpului liber în mediile nobiliare românești⁴. Consumul tutunului, cafelei, rachiului sau „zaharicalelor” este o tendință răspândită pe larg printre bărbați și femeile nu numai de origine greacă, dar și română pe fondul elitelor locale de a imita comportamente în vogă atunci. Tot în cadrul acestor vizite de curtoazie se manifestă o altă pasiune orientală în rândul nobilimii, anume preferința pentru jocurile de noroc și pentru jocul în cărți⁵. Anume în legătură cu vizitele la rude și în mod special cu ocazia primirii străinilor este identificată de către majoritatea străinilor ospitalitatea ca una dintre virtuțile principale ale românilor.

Un divertisment public puternic înrădăcinat în principalele orașe din Moldova și Țara Românească este cel legat de frecventarea scrânciobului, la care participau, deopotrivă, elitele și cei mai puțin înstăriți. Andreas Wolf susține că scrânciobul, ca un obicei autohton, este folosit drept mijloc de „petrecere plăcută, de moldoveni”, pentru că instalația funcționa doar șapte săptămâni în perioada dintre Paști și

¹ *Ibidem*, III, p. 15.

² *Ibidem*, X/2, p. 1277.

³ *Ibidem*, p. 938.

⁴ *Ibidem*, VIII, p. 287.

⁵ *Ibidem*, X/2, p. 1271 și altele.

Rusalii. În pofida prețului înalt, cam „1-2 piaștri” pentru „învârtitul în aer” timp de un sfert de ceas, această „plăcere” este foarte populară printre tineretul „claselor de jos, chiar țărani”. Același autor precizează că astfel de „scrâncioburi se găsesc în fiecare curte boierească¹”.

Participarea reprezentanților nobilimii românești la balurile de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, organizate de domnii țării sau de consulii ruși la reședințele lor din Iași și București, de asemenea se înscrie în predilecțiile de divertisment ale timpului. Străinii rețin atenția asupra unor elemente în care se amalgamează obiceiuri și comportamente cu tentă orientală sau europeană, precum vestimentația, accesoriile pompoase, gesturile, dansurile sau băuturile consumate. Percepțiile față de aceste manifestații sunt tipice străinilor, de la impresii, precum frumusețea românelor, până la dezaprobarea unor gesturi atribuite bărbaților și femeilor deopotrivă, sau muzicii și dansurilor organizate, precum erau cele românești².

Un mod de divertisment specific elitelor ieșene ține de frecventarea pe parcursul anului a „feredeiilor” – băilor construite după „moda turcească”. La finele veacului al XVIII-lea, potrivit lui Andreas Wolf, în Iași funcționau trei băi: una se afla în Curtea domnească, fiind frecventată doar de membrii familiei domnești; a doua, în curtea lui Beilic din cartierul turcilor; a treia, în dosul Mitropoliei, spre balta Bahluiului. Băile de la Beilic și de la Mitropolie, erau frecventate îndeosebi de „grecoaice și bărbații lor”, însă „sminteala modei” din orașe, după cum precizează autorul german, face că se „maimuțăresc și unele moldovence după acest obicei fără noimă”³.

În finalul acestui studiu menționăm că nu avem pretenția epuizării unui subiect de mare complexitate cum este cel al bărbatului român văzut din unghiul de vedere al străinilor. Demersul continuării cercetărilor pe această direcție vine ca o pledoarie pentru perspectiva metodologică a imaginarului social care să ofere noi deschideri și înțelesuri ale reprezentărilor construite în epoca medievală despre comunitatea românească ca una distinctă sub aspect identitar. Valoarea mărturiilor călătorilor străini este incontestabilă. Pornind de la o abordare subiectivă, în care se conturează adesea stereotipuri,

¹ *Ibidem*, pp. 1270 și 1271.

² *Ibidem*, pp. 916, 938, 1155.

³ *Ibidem*, p. 1275.

prejudecăți și resentimente față de români, mărturiile străinilor ne oferă un alt unghi de vedere asupra subiectului și contribuie, indiscutabil, la explicarea faptelor istorice reale. Totodată, identitatea, ca fenomen cultural, care se modelează sau se reconstruiește continuu, este formată în mare parte din imagini despre sine ale unui popor și ale celuilalt. Imaginile construite și promovate de străini despre români au o funcție deductivă. Ele exprimă, ca rezultat al unei experiențe limitate sau îndelungate, trăsăturile tipice unei comunități. Ele reflectă, totodată, o stare de spirit a momentului reflecției, unde străinii aprobă sau resping prin percepțiile și atitudinile sale anumite practici românești. Astfel, influențate de contextul istoric și de factorii social-politic și cultural, imaginile au o determinare obiectivă, subiectivă, temporală și spațială. Calea pentru a înțelege aceste imagini este de a le corela cu faptele istorice ale momentului reflecției și a ține cont de aspectul confruntării dintre standardele culturale, în situațiile când călătorii străini care au interacționat cu românii sunt reprezentanți ai diferitelor culturi și confesiuni.

The image of Romanian men in the middle ages built by the foreign travelers (16th-18th centuries)

The study brings back into discussion the complex theme of the image of the Romanian man in the Middle Ages, one built over time by foreign travelers who passed through the Romanian space. Despite a dose of subjectivism, prejudice or resentment, the testimonies of strangers are valuable from the perspective of knowing the structures of the imaginary and gender relations, where the testimonies of strangers bring additional information to internal sources, which makes it possible to reconstruct aspects that concern the daily life of Romanian men, the attitudes and behaviors of men in relation to their peers, women or foreigners, etc. The main point of reference of this type of source is the tension between the way Romanian men are seen by foreigners, the virtues and vices that are attributed to them in certain contexts of observation of occupations and associated with social statuses.

Keywords: *Romanian man, foreign travelers, representations, imaginary, Middle Ages.*

Igor SAVA

doctor în istorie, conferențiar universitar
Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău
mail: igorsava.upc@gmail.com

**ROMANITATEA ROMÂNILOR REFLECTATĂ ÎN RELATĂRILE
CĂLĂTORILOR STRĂINI ÎNTRE ANII 1710-1810**

1. Introducere

Încă de la finalul secolului al XVII-lea, tot mai numeroase persoane au fost interesate să cunoască spațiile aflate la periferia lumii civilizate, acolo unde se produceau transferuri economice, culturale și umane. Sensibilizarea anumitor cercuri occidentale cu privire la spațiul din partea răsăriteană a continentului se produsese deja, iar interesul a sporit progresiv, odată cu trecerea timpului.

Țările Române, precum și statele din vecinătatea lor, au reintrat în atenția marilor puteri europene pe măsură ce teritoriile ocupate de turci au fost eliberate de armatele Imperiului Habsburgic¹. În lucrarea de față investigăm relatările călătorilor străini despre Țările Române în perioada de dominație maximă a Imperiului Otoman. Transilvania, în sens larg, se găsea la momentul respectiv sub dominația Imperiului Habsburgic, și era supusă unui experiment reformist care viza modernizarea provinciei care a avut, în durată lungă, consecințe pozitive și pentru români. În cazul de față, atenția noastră se va concentra asupra relatărilor care vorbesc despre români, mai precis despre originea lor. Tema a suscitat atenția specialiștilor, îndeosebi a istoricilor și a filologilor². În cercetarea noastră, romanitatea românilor se încadrează într-o cercetare mai largă ce privește identificarea acelor elemente din Țările Române care le așază pe ele și pe români în Occident, respectiv Orient³. În consecință,

¹ Vezi Călin Felezeu, *Statutul Principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană (1541-1688)*, Cluj-Napoca, 1996, p. 107-119; David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1984, p. 134; Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, Cluj, 1994, p. 87.

² Vezi Vasile Arvinte, *Român, românesc, România*, ediția a II-a, Bacău, 2004; Adolf Ambruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București, 2012, 289p. ; Ioan-Aurel Pop, *De la romani la români. Pledoarie pentru latinitate*, București-Chișinău, 2019, 366 p..

³ Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările Române la începutul epocii moderne (1800-1848)*. Traducere de Maria Carпов, București, 1995, p. 41-58. Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*. Traducere din franceză de Aurelia Dumitrașcu. Ediția a II-a integrală și revizuită, București, 2000, p. 121-125; Ioan-Aurel Pop, *De la romani la români. Pledoarie pentru latinitate*, București-Chișinău, 2019, p.

identificarea și precizarea corectă a originii romane a românilor și a limbii vorbite de ei constituie un argument important în favoarea așezării lor în cadrul civilizației Occidentale. Sigur, este unul dintre puținele argumente în acest sens, deoarece o bună parte din cultura și civilizația elitei politice din Principatele Române îi apropie pe români de lumea balcanică/răsăriteană/orientală.

Din perioada de timp analizată, anume cea dintre anii 1710-1810, s-au identificat relatări de călătorie de la un număr de 171 de călători care au străbătut spațiul românesc¹. Deși originea acestora nu este întotdeauna relevantă, remarcăm prezența în fruntea listei a călătorilor de origine franceză. Franța reprezenta încă principala putere a Europei la cumpăna dintre secolele XVIII și XIX. Francezii sunt urmați de germani, englezi și austrieci, puteri importante și cu interese majore în Orient. Avem și 14 călători italieni, dar aceștia sunt prezenți, mai ales, din interese comerciale și religioase. Sunt și 12 călători ruși, dar numărul

18-19; Lucian Boia, *România, țară de frontieră a Europei*, ediția a IV-a, București, 2012, p. 27-56; Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini (sec. XV-XVIII)*, București, 1973, p. 39-59.

¹ Analiza s-a realizat îndeosebi pe baza următoarelor surse documentare: *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII. Volum îngrijit de Maria Holban (redactor-responsabil), Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983; *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX. Volum îngrijit de Maria Holban (redactor-responsabil), Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Editura Academiei Române, București, 1997; Petre P. Panaitescu, *Călători poloni în Țările Române*, București, 1930; Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Adrian Angheliescu, București, 1981; *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (redactor-responsabil), Editura Academiei Române, București, 2000; *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea II, volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (redactor-responsabil), Editura Academiei Române, București, 2001; *Călători străini despre Țările Române*. Serie nouă, vol. I (1801-1821), volum îngrijit de Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia (secretar de volum). Redactor-responsabil Paul Cernovodeanu, Editura Academiei Române, București, 2004; *Călători străini despre Țările Române*, Supliment II, Ștefan Andreescu (redactor responsabil), Editura Academiei Române, București, 2016; *Călători străini despre Țările Române*. Supliment II, volum îngrijit de Ștefan Andreescu (coordonator), București, 2016; Ioan Horga, Sorin Șipoș, *De la „Mica la Marea Europă” Mărturii franceze de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea despre frontiera răsăriteană a Europei. Studii și documente. De la „Petite” à la „Grande Europe” Témoignages français de la fin du XVIIIe et du début du XIXe siècle sur la frontière orientale de l’Europe. Études et documents*. Traducerea textelor. Traduction des textes: Delia-Maria Radu, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2006.

acestora nu este foarte relevant, deoarece Rusia avea și alte direcții prin care reprezentanții ei puteau să ajungă la Istanbul.

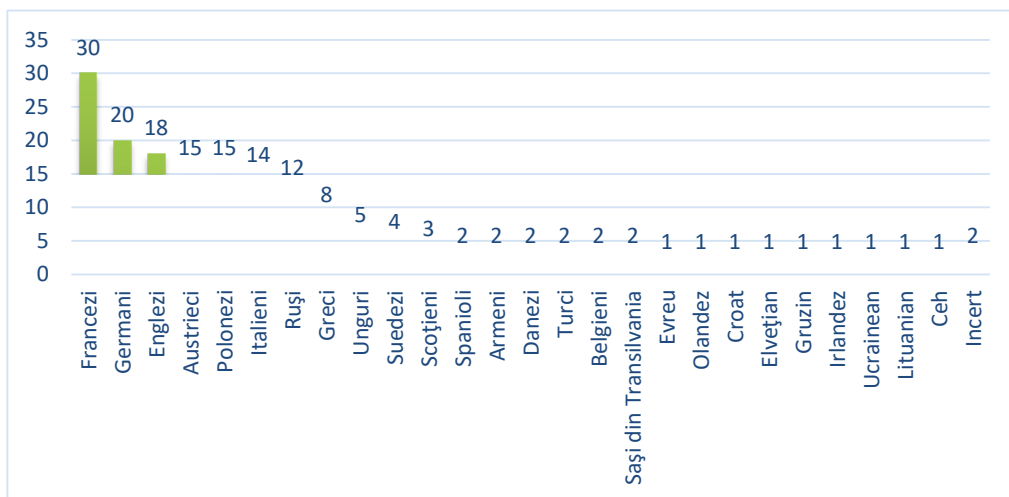

Figura 1. Etnia călătorilor

Totodată, în cercetarea noastră urmărim să stabilim și profesiunile voiajorilor care au străbătut spațiul românesc. Din analiza realizată avem următoarea situație: 54 dintre călători sunt funcționari superiori în Ministerul Afacerilor Externe, anume: consuli, comisari cu afaceri comerciale, diplomați, iar 53 dintre voiajori sunt ofițeri sau persoane care au legătură cu armata; 24 sunt fețe bisericești, iar 22 au profesii libere. Avem și un țar, un arhiduce, iar la 6 călători nu le cunoaștem profesiunea. Marea majoritate a călătorilor au pregătire superioară. În privința profesiunilor călătorilor, majoritari sunt reprezentanții civili și militari ai marilor puteri, anume 107. Doar 22 dintre călători au profesii libere și sunt animați de curiozități științifice și profesionale. În același timp, primează interesele politico-economice ale marilor puteri din epocă, în detrimentul celor științifice și de cunoaștere personală. Marile rute de formare profesională erau încă în interiorul părții de vest a Europei¹.

¹ Gilles Bertrand, „Voyager dans l’Europe des années 1680-1780”, în *Les circulations internationales en Europe, années 1680- années 1780*, sous la direction de Pierre-Yves Beaurepaire et Pierrick Pourchasse, Rennes, 2010, p. 247.

A se vedea Edouard Thomas Charton, *Voyageurs anciens et modernes: ou Choix des relations de voyages les plus intéressantes et les plus instructives depuis le cinquième siècle avant Jésus-Christ jusqu’au dix-neuvième siècle, avec biographies, notes et indications iconographiques*. Voyageurs du Moyen Âge, Paris, 1863, 440p. A se vedea

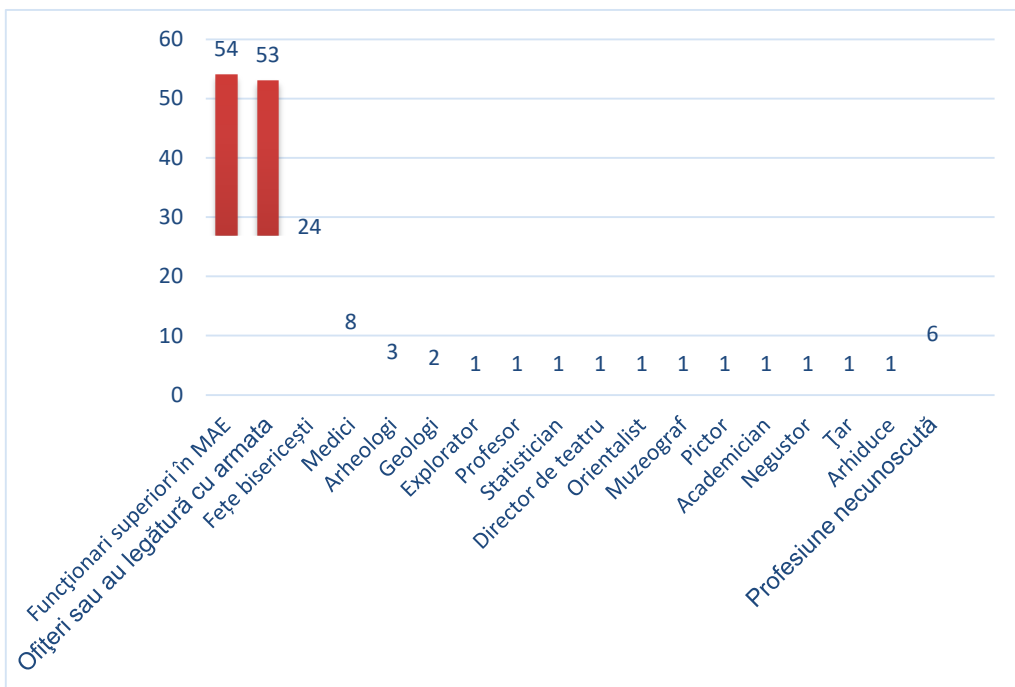

Figura 2. Profesia călătorilor

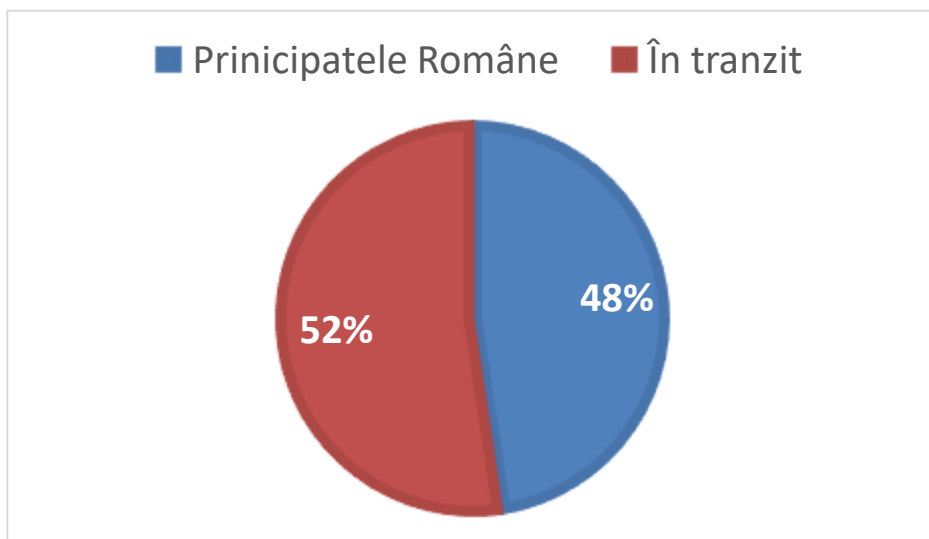

Figura 3. Țările traversate

Edouard Thomas Charton, *Voyageurs anciens et modernes: ou Choix des relations de voyages les plus intéressantes et les plus instructives depuis le cinquième siècle avant Jésus-Christ jusqu'au dix-neuvième siècle, avec biographies, notes et indications iconographiques. Voyageurs modernes. Quinzième siècle et commencement du seizième*, Paris, 1865, 422p.; Edmond Bonnaffé, *Voyages et Voyageurs de la Renaissance*, Paris, 1895, 172p.

Trebuie precizat că, din cei 171 de călători despre care avem informații până în momentul de față, 89 doar au tranzitat spațiul românesc, iar 81 au avut ca destinație Țările Române. Este important de făcut această precizare, fiindcă relatările celor care doar au tranzitat lumea noastră tind să fie, cel puțin teoretic, subiective și superficiale, datorită timpului redus petrecut în Țările Române.

Un aspect important în metodologia cercetării este cel privind tipologia surselor documentare care ni s-au păstrat de la călătorii străini¹. După prelucrarea informațiilor privind tipurile de documente păstrate a rezultat următoarea situație: 123 rapoarte/jurnale, 33 de istorii/descreri, iar de la 19 călători avem păstrate scrisori trimise destinatarilor. Pentru doi călători ni s-au păstrat două tipuri de relatări, anume rapoarte și scrisori.

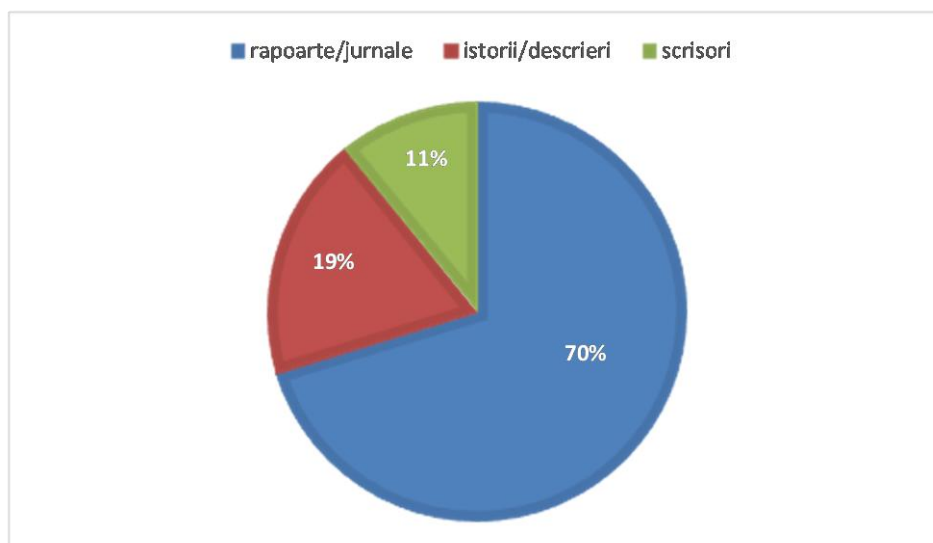

Figura 4. Surse documentare

2. Originea românilor. Relatări de călătorie

Din perioada cercetată de noi au ajuns în Țările Române numeroși călători străini care au tranzitat sau au rămas mai mult timp aici. Dintre cei care au lăsat consemnări documentare privind misiunile avute, doar o mică parte au făcut consemnări despre originea românilor și limba

¹ O analiză a surselor păstrate pentru călătorii francezi din Principatele Române în Paul Cernovodeanu, „Les voyageurs français en présence des réalités roumaines de la période phanariote”, în *Revue Roumaine d'Histoire*, t. XIII (1974), nr. 5-6, p. 737.

vorbită de ei. Numărul mic de consemnări din partea voiajorilor despre originea românilor poate fi explicată prin formația lor intelectuală și rațiunile călătoriei. Așa cum s-a văzut, formația intelectuală a majorității călătorilor nu este din categoria disciplinelor umaniste. În consecință, marea majoritate a voiajorilor sunt preocupați de realitățile politice, de activitățile economice și de cele religioase. Apoi, o bună parte a călătorilor sunt reprezentanții politici și militari ai marilor puteri, atenți la realitățile geopolitice din această parte a Europei.

Datorită numărului relativ mic de relatări privind originea românilor, intenția noastră este de-a ne concentra pe fiecare dintre aceste informații, într-o analiză realizată cronologic. Dintr-un număr de 171 de călători identificați care au lăsat consemnări documentare despre drumurile lor prin Țările Române, doar 22 voiajori vorbesc explicit despre originea și limba vorbită de români. Din perspectiva formației intelectuale a celor care scriu despre originea românilor, majoritatea călătorilor au o pregătire în domeniul științelor umaniste.

Antonio-Maria Del Chiaro a rezidat mulți ani în Țara Românească în calitate de secretar al domnilor munteni Constantin Brâncoveanu, Ștefan Cantacuzino și Nicolae Mavrocordat¹. Secretarul florentin a stat în Muntenia și s-a familiarizat cu realitățile din această țară. În consecință, numeroasele comentarii pe care le-a făcut despre istoria românilor în general și despre realitățile politice, sociale, economice și viața cotidiană se bazează pe experiența personală, dar și pe numeroasele informații culese de la contemporani și din lucrările privind istoria Țării Românești pe care le-a consultat. Începând din primăvara anului 1710, el este martor ocular al evenimentelor pe care le descrie, iar informația sa e fie directă, fie luată de la câte un martor ocular vrednic de încredere. Nu o dată informația vine chiar de la domn, de la stolnic, sau de la domnițe². Având o serioasă pregătire umanistă, Antonio-Maria Del Chiaro s-a aplecat și asupra trecutului românilor. Chiar în proiectul inițial al cercetării sale urmărea să demonstreze cu ajutorul izvoarelor de epocă

¹ Vezi C. Boroiana, *Anton Maria del Chiaro*, în *Studia bibliologica*, nr. III, 1969, p. 115-132.

² *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII. Volum îngrijit de Maria Holban (redactor-responsabil), Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 368. (În continuare *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII).

romanitatea românilor¹. De aceea, informațiile sale despre originea romană a românilor pornesc de la o persoană autorizată. În lucrarea de sinteză *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, fostul secretar domnesc consemna următoarele „Își zic, în limba lor, români și numesc patria lor, adică Valahia, Țara Românească, (iar) limba lor limba românească, și, de fapt, dacă mai sunt din cei care s-ar îndoii că națiunea română modernă se trage din romanii care s-au stabilit aici în colonii, să observe cu atenție limba lor, și vor recunoaște că limba românească nu este altceva decât pur și simplu o deformare a limbii latine”².

Familiarizat cu sursele antice și medievale privind romanitatea românilor și având contact cu românii din Muntenia, Antonio-Maria Del Chiaro se adresează mai degrabă străinilor, ce aveau puține informații despre istoria acestui neam aflat la periferia romanității orientale. Cunoscătorii istoriei antice și medievale și specialiștii în limbi romanice nu întâmpinau nici o greutate în a înțelege cum s-a produs miracolul supraviețuirii românilor printre popoarele nelatine din jur. Călătorilor străini care nu aveau o pregătire istorico-filologică, și care veneau din spațiul Europei occidentale, le venea greu să înțeleagă cum la nordul Dunării a supraviețuit un popor care era urmașul romanilor. Nedumerirea era și mai mare deoarece voiajorii i-au găsit pe românii într-o situație economico-socială dificilă și era greu de acceptat că acest neam, care să trăgea din cel mai puternic popor din Antichitate, a ajuns în această situație. Antonio-Maria Del Chiaro bănuia că mulți dintre cititori se vor îndoii de afirmațiile sale și îi îndemna, îndeosebi pe compatrioții săi unde și-a publicat lucrarea, să compare limba română cu limba latină, pentru a constata similitudinile dintre cele două limbi.

La începutul secolului al XVIII-lea, Friedrich Schwanz Von Springfels, originar din Transilvania, a fost trimis la Jena de către principele Francisc II Rákóczi, conducătorul răscoalei antihabsburgice din anii 1703-1711, să studieze matematicile și ingineria militară. După revenirea în Transilvania, realitățile politice erau altele, Habsburgii au

¹ *Ibidem*, p. 366.

² Anton Maria del Chiaro, *Revoluțiile Valahiei*. După textul reeditat de Nicolae Iorga, în românește de S.Cris- Cristian, cu o introducere de Nicolae Iorga, Iași, 1929, p. 7; *Călători străini despre Țările Române*, VIII, p. 366; Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Adrian Angheliescu, București, 1981, p. 314; Adolf Ambruster, *Romanitatea românilor*, p. 210; Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini (sec. XV-XVIII)*, p. 54.

reușit să-l înfrângă pe Rákóczi și să pacifice Transilvania. În această nouă realitate politică, Friedrich Schwanz s-a pus în slujba imperialilor. El fost unul dintre artizanii construirii și modernizării drumului care străbătea Carpații de la Turnu Roșu, pe valea Oltului, până la Cozia, numit Via Carolina. A stat în Oltenia aflată sub dominația Imperiului Habsburgic câteva luni, pentru a supraveghea modernizarea căii de acces din Transilvania în Oltenia habsburgică. Dincolo de aceste însărcinări, căpitanul Schwanz mai avea o misiune, aceea de a ridica harta Olteniei și a marginilor înconjurătoare dinspre Transilvania, Țara Românească și Bulgaria¹. Harta era însoțită de o descriere atât a locurilor însemnate pe ea, cât și a locuitorilor, a regimului lor social și politic, precedată de o scurtă prezentare istorico-geografică. Descrierea era înțeleasă ca o explicație a hărții. Aceasta ne-a parvenit în două versiuni: una înaintată la 30 aprilie 1723 forurilor superioare de la Viena, dar finalizată în 1720². Cealaltă, ușor deosebită și vădind un stadiu anterior de finisare, a fost atașată tocmai în 1780 la ediția a II-a a lucrării lui Samuel Köleseri, sporită cu descrierea subsolului Olteniei datorată lui Schendos, fiind aceasta tot o reeditare a ediției din Veneția din anul 1724³. În *Descrierea Olteniei*, Friedrich Schwanz Von Springfels scrie următoarele despre originea locuitorilor „Așadar numele de valahi a venit prin coruperea cuvântului de Vloh din limba <slavă> și a rămas până în ziua de astăzi. Locuitorii își zic de preferință „romun” adică, romani, dar sașii din Transilvania îi numesc „Bloch“, cuvânt care vine dintr-o greșită citare și citire a cuvântului „Vloch”, căci românii <folosesc> în alfabetul și scrierea lor mai multe slove grecești și în loc de V (folosesc) pe B, astfel că după acest fel obișnuit grecesc de a scrie Bloch pentru Vloch, ei numesc și poporul astfel; de aceea nu este nevoie să tragi denumirea aceasta din altă parte, ca Enea Silviu de la Flaccus, pentru că pe vremea când dacii au început să se ridice contra romanilor, August a trebuit să se mulțumească să-i țină departe de ținuturile și Țările Române și să izgonească printr-o înfrângere vestită pe regele goților (!) înapoi în posesiunile sale. [...]. Nimeni nu folosește numirea de Flacciana. Cum că

¹ A se vedea mai multe în Friedrich Schwanz Von Springfels, *Descrierea Olteniei la 1723*. Ediție, traducere din limba germană, studiu introductiv, note și indice de Mircea Gheorghe Abrudan, Brăila/Cluj-Napoca, 2017, 323p.

² *Ibidem*, p. 63.

³ *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, p. 43; Friedrich Schwanz Von Springfels, *op. cit.*, p. 117-119.

acești locuitori sunt urmașii romanilor se vede din moravurile și limba lor care este mai asemănătoare cu limba latină decât orice altă limbă coruptă din Italia, Franța și Spania”¹. Deși autorul nu are cunoștințe filologice și istorice complexe, încearcă să explice în spiritul epocii cele două nume sub care erau cunoscuți românii în Evul Mediu. Astfel, românii se numeau pe sine cu numele de rumun, adică romani sau români, purtând și prin nume conștiința faptului că sunt urmașii romanilor. La fel, pentru cei care s-ar îndoi de acest lucru, Friedrich Schwanz Von Springfels îi trimite să compare limba română cu limba latină și atunci vor observa asemănările între cele două, dovadă că românii sunt urmașii romanilor. Alături de limbă, un alt argument era cel legat de moravuri, care și ele ar proba romanitatea românilor. Prin moravuri, autorul înțelege aspectele vieții cotidiene, mentalitățile, obiceiurile și tradițiile românilor. Friedrich Schwanz Von Springfels critică teoria lui Enea Silvio Piccolomini de la mijlocul secolului al XV-lea, care explica etimologia termenului de vlah, sub care erau cunoscuți românii de străini. Astfel, autorul încearcă să explice de ce românii sunt numiți și valahi de către străini, îndeosebi de popoarele slave, sau bloch, de către sașii din Transilvania, fără însă a oferi o explicație concludentă. Important este însă faptul că ambii autori aduc ca argument limba vorbită de populația autohtonă, pentru a arăta romanitatea românilor.

Charles de Peyssonnel este și el preocupat de cunoașterea realităților politice și economice din Moldova și din Țara Românească din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În 1753, la propunerea ambasadorului des Alleurs, este numit consul al Franței în Crimeea. Îndată după luarea postului în primire (1754), Peyssonnel începe să adune material pentru o lucrare despre popoarele care au locuit la gurile Dunării și pe țărmul Mării Negre. Strânge numeroase informații cu privire la satele moldovenești de sub stăpânirea hanului, și despre relațiile politice, financiare și comerciale ale Moldovei și Țării Românești cu tătarii². Numit consul la Caneca (Creta), Peyssonnel a străbătut în toamna anului 1758 Moldova pustiită de tătarii lui Krim Ghirai, care au ridicat într-o săptămână 40 000 de robi, vite nenumărate și prăzi bogate.

¹ *Ibidem*, p. 46. Friedrich Schwanz Von Springfels, *op. cit.*, p. 117-119.

² *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX. Volum îngrijit de Maria Holban (redactor-responsabil), Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Editura Academiei Române, București, 1997, p. 391. (În continuare *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX).

După un scurt popas la Iași, Peyssonnel s-a îndreptat în tovărășia compatriotului său, negustorul Pierre-Francois Linchou, spre Țara Românească, oprindu-se în București, la sfârșitul anului 1758¹. În cursul acestei călătorii, Peyssonnel adună date și informații cu privire la trecutul Țărilor Române, cât și la forma lor de cărmuire și la bogățiile lor. Deși este preocupat în primul rând de identificarea resurselor celor două țări, și de câștigurile pe care Franța le-ar putea obține de aici, în lucrarea *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont Euxin*, găsim și câteva observații despre trecutul și originea românilor. Autorul utilizând lucrări mai vechi se plasează de partea autorilor care îi consideră pe români ca urmașii romanilor, iar limba română ca fiind înrudită cu italiana și cu alte limbi romanice². În lucrarea sa publicată la câțiva ani de la vizitarea Țărilor Române, autorul chiar consemnează faptul că „Românii au și astăzi numele de romani și, ieșind din Focșani, oraș care este jumătate în Moldova și cealaltă jumătate în Țara Românească, am fost uimit auzind pe un țăran că răspunde uneia din slugile mele care îl întrebese unde ne aflam: „à venit domieta la tzara roumounească”, adică: domnia voastră, a venit în Împărăție sau în Țara Românească”.³ Fără a fi preocupat în mod special de trecutul românilor, Peyssonnel aduce ca argument o experiență personală care i s-a întâmplat la Focșani, la frontiera dintre Moldova și Țara Românească, unde un locuitor i-a explicat slujitorului său că se afla în Țara Românească, argument considerat suficient de autor pentru a afirma că românii au conștiința romanității lor.

Ruggiero Giuseppe Boscovich, unul din cei mai străluciți oameni de știință ai veacului al XVIII-lea, din Ragusa (Croatia), din mamă de origine italiană și tată sârb, l-a însoțit pe lordul Porter, un diplomat englez, de la Constantinopol prin Bulgaria, Dobrogea și Moldova. Scrie un *Jurnal* în care descrie locurile pe care le-a traversat, furnizându-ne informații prețioase⁴. Traversând prin Dobrogea, în vara anului 1752, Ruggiero Giuseppe Boscovich a rămas peste noapte la Satu Nou, unde a întâlnit „locuitori creștini care vorbeau românește, limbă foarte deosebită

¹ *Ibidem*, p. 391.

² Charles de Peyssonnel, *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin*, Paris, 1765, p. 192-195.

³ Charles de Peyssonnel, *Observations*, p. 195 ; *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, p. 407.

⁴ *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX , p. 452-454.

de cea bulgărească. Este un amestec de diferite limbi, mai ales de italiană și latină”.¹, iar când ajunge la Iași, scrie următoarele despre limba țării: „Limba țării este un amestec de diferite limbi. Are ceva din limba slavă, din cea turcească; dar cea mai mare parte e luată din latină și din italiană și se întâlnesc o mulțime din acele cuvinte italiene care derivă din cele latinești, după cum se întâlnesc de asemenea foarte multe cuvinte latine care s-au schimbat (chiar) în același fel în care le-au introdus italienii în limba lor de acum. Aceasta mă făcea să cred că originea asemănării atât de mari a limbii lor cu cea latină nu trebuie derivată de la vechile colonii romane sau de la exilații lor sau din primele veacuri ale bisericii cum îmi spuneau mulți acolo, ci, mai degrabă, din negoțul pe care îl făceau italienii cu câteva secole în urmă, și de la coloniile lor”². În acest caz, Ruggiero Giuseppe Boscovich nu contestă latinitatea limbii, ci doar faptul că acest lucru s-ar fi datorat romanizării provinciei Dacia de către împăratul Traian. Potrivit savantului, influența majoră a limbii latine asupra limbii române s-ar datora contactului românilor cu negustorii italieni din Evul Mediu, acest lucru ar explica și numeroasele cuvinte italiene din limba română, teorie neconformă cu adevărul istoric. Merită consemnat și faptul că, potrivit autorului, românii pe care i-a întâlnit la Iași aveau conștiința faptului că sunt urmașii coloniștilor romani, iar limba vorbită de ei avea ca temelie limba latină, aspect care este contestat de autor.

Abatele Francois-Xavier de Feller din ordinul iezuiților s-a născut în 18 august 1735 la Bruxelles³. El funcționează o vreme ca profesor de retorică în diferite orașe ale Belgiei, la Luxemburg și Liège, apoi, după suprimarea ordinului său, în 1773, se dedică cu totul carierei de publicist. De Feller sosește în Ungaria la 15 mai 1765, în anul următor se stabilește în Monok, ca preceptor al copiilor contelui Miklós Andrassy⁴. Aici face cunoștință cu contele d'Ybarra, directorul general al minelor din Transilvania, care îl invită să se stabilească la Bistrița, unde acesta își avea reședința. Acolo avea să-și petreacă de Feller cea mai mare parte din

¹ Ruđer Bošković, *Giornale di un viaggio da Constantinopoli in Polonia dell'abate Ruggiero Giuseppe Boscovich, con una sua relazione delle rovine di Troia*, Bassano, MDCCCLXXXIV, p. 86. *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, p. 460; Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini*, p. 55.

² Ruđer Bošković, *Giornale di un viaggio*, p. 126-127; *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, p. 477.

³ *Encyclopedia Britannica*, vol. 10 (11th ed.), Cambridge University Press, p. 242-243.

⁴ *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, p. 556.

această călătorie. Pe parcursul voiajului din Transilvania, el și-a consemnat impresiile aproape în fiecare zi¹.

Abatele Francois-Xavier de Feller urmează drumul de la Szolnok spre Cașovia, Debrețin și Oradea, pătrunde în Transilvania, ajungând la Cluj și, apoi, Bistrița. Pe traseu, călugărul iezuit are ocazia să-i întâlnească pe români față de care are o anumită rețineră, datorită sfaturilor primite din partea autorităților². În călătoria de la Oradea la Cluj, el va fi însoțit de români, și, în urma experiențelor prin care a trecut cu aceștia, unele dintre impresiile sale negative despre ei se vor schimba. Românii apar adesea în însemnările călătorului nostru în diferite ipostaze și situații, una dintre ele fiind și cea în vorbește despre originea și limba vorbită de ei. Astfel, la intrarea în Maramureș, abatele face următoarea consemnare în jurnalul său de călătorie „Am văzut de mai multe ori la Szolnok cete de ruteni și români care locuiesc în Maramureș. Acești oameni sunt de religie ortodoxă, dar uniți cu biserica romană [...] Ceilalți români, care locuiesc în Banat și Transilvania, sunt în mare parte schismatici și mult mai crunți (!) decât cei din Maramureș. [...] Rutenii vorbesc limba moscovită, care este o limba slavă. Românii își au limba lor, care seamănă mult cu limba italiana. Ei spun că sunt o colonie romană, ceea ce este foarte cu puțință”³. Abatele este bine informat în privința originii și a orientării religioase a românilor. Bunăoară, știe că românii din Maramureș au devenit uniți, lucru care i-a făcut mai deschiși la nou. Ei sunt prezentați în antiteză cu românii din Banat, despre care autorul scrie că ar fi crunți. Cel mai probabil, imaginea negativă pe care o are voiajorul despre românii din Banat se originează în mișcările religioase conduse de Visarion Sarai și Sofronie din Cioară, aflați în legătură cu ierarhia sârbească de la Karlowitz. Se știe că îndeosebi după ultima mișcare împotriva unirii cu Biserica Romei din 1759-1761, majoritatea românilor au revenit la Ortodoxie. Or, călătoria abatelui s-a realizat la trei ani de la conscrierea religioasă realizată de autoritățile imperiale printre românii din Transilvania și evenimentele produse erau încă vii în mintea autorităților. Călătorul nostru reușește să vadă

¹ *Ibidem*, p. 556.

² „Popa a vrut să-mi încerce lupa și să cerceteze medalia mea; i-am spus numaidecât, prin tâlmaci, că era de aramă, fiindu-mi teamă să nu mă omoare prin pădurile pe care trebuia să le străbat, dacă ar fi știut el este de aur; căci fusesem prevenit în acest sens. Dar am recunoscut apoi că această, teamă era zadarnică, și deșartă, ca și altele cu care au încercat <unii> să mă influențeze”. *Ibidem*, p. 560.

³ *Ibidem*, p. 558.

diferențele dintre români și ruteni, chiar dacă ambele popoare fuseseră ortodoxe, iar apoi o parte din ei au trecut sub autoritatea Bisericii Romei. Elementul care îi diferențiază în opinia abatelui era limba vorbită de cele două națiuni. Românii au limba lor, care seamănă mult cu italiana, în timp ce rutenii vorbesc limba moscovită, limbă slavă. Un al doilea argument la care de Feller face apel este conștiința românilor privind originea lor romană, locuitorii afirmând despre ei că sunt urmașii coloniștilor romani.

Abatele de Feller, la intrarea în Transilvania, probabil și sub influența cărăușilor români care îl însoțeau prin defileul Crișului, pe care a ajuns să-i cunoască mai bine, să-i audă vorbind și să-i vadă cum acționează și cum gândesc, face următoarea însemnare despre originea românilor: „Pare sigur că acești români sunt o colonie romană, după cum spun ei. „Noi suntem romani”: Nos sumus Romani. Limba lor seamănă mult cu italiana, franceza, latina; unele cuvinte sunt aceleași, bou, vacă etc. Altele sunt foarte asemănătoare, ca foc (focus), apa (de la aqua), gât (de la guttur), feintana (fontaine), bună seara (bon soir), jug pronunțând pe g, noapte bună. În acest limbaj rapsodic se găsesc cuvinte ungurești, germane, slavone, grecești etc. Salutul lor este bună sănătate. Accentul și tonul sunt cu adevărat italienești, deși mai puțin delicate. Scrierea este cea grecească puțin schimbată, așa cum o folosesc sârbii. La Blaj, în Transilvania, există o tipografie românească”¹. Dacă la ieșirea din Ungaria, când i-a întâlnit pe românii din Maramureș, călătorul nostru nu știe că românii ar fi urmașii romanilor, după familiarizarea cu populația românească, autorul este convins că aceștia ar fi urmașii romanilor. Astfel, despre români declară de fiecare dată acest lucru, aducând ca argument limba vorbită, călătorul însuși comparând cuvinte din limba română cu cele din latină și constatând că unele din ele sunt identice. Autorul opinează că românii și-au păstrat identitatea etnică cu ajutorul limbii, iar unii dintre ei, îndeosebi cei care au urmat școli, și dintre aceștia românii greco-catolici, au conștiința faptului că sunt urmașii romanilor.

De la Giovanni Hrisostomo del Giovanni, grec născut Ia Zagora în Tessalia, trecut la ordinul franciscan, ne-au rămas, pe lângă raportul său de prefect privind misiunile catolice din Moldova, și răspunsul la Chestionarul Propagandei. Din răspunsul dat de autor la întrebarea de la

¹ *Ibidem*, p. 560.

numărul 54 aflăm că „Toți vorbesc în limba moldovenească pentru că este o limbă foarte ușoară, mai mult decât orice altă limbă, alcătuită mai mult din latină și din italiană”¹.

Baronul Francois de Tott era fiul unui răsculat maghiar refugiat stabilit în Franța după înfrângerea mișcării antihabsburgice a lui Rákóczy din 1711. Cu prilejul misiunii în Crimeea, Francois de Tott a trecut prin Moldova, mai întâi la ducere în 1767 (prin septembrie), iar apoi, părăsind Crimeea, a străbătut călare sudul Basarabiei și Dobrogea, până la Constantinopol. Aceste călătorii sunt descrise în lucrarea *Memoires sur les Turcs el les Tartares*, publicată la Amsterdam în 1781 și la Paris în 1785. În lucrare, baronul Francois de Tott face următoarea constatare: „Moldova și Țara Românească au fost în vechime o colonie romană. Se mai vorbește și astăzi acolo o latină stricată și această limbă se numește „Roumiè” (!), limba romană”². Și în acest caz, călătorul remarcă corect romanitatea românilor, faptul că limba vorbită de români este o latină stricată, mai corect ar fi o latină care a trecut prin procesul complex regăsit la nivelul întregii Europe de formare a noilor limbi și popoare.

Ignaz von Born (1742-1791), cunoscut mineralog austriac, s-a născut la 26 decembrie 1742, în Alba Iulia, unde tatăl său era inginer de mine, dar la vârsta de opt ani a plecat din Transilvania. Studiază la Viena filosofia, intră în ordinul iezuiților, pe care îl părăsește însă curând, după care se mută la Praga, unde studiază dreptul. De aici, pleacă într-o lungă călătorie, prin Germania, Franța, Olanda; întors apoi din nou la Praga, abandonează dreptul și se orientează spre studiul științelor naturii, mineralogiei și mineritului. Foarte curând, ajunge să fie cunoscut în lumea științifică, este numit membru al academiilor sau societăților de științe din Stockholm, Siena, Padova, Londra. Cu toate acestea, nu s-a mărginit numai studii la specialitate³. Avea o serioasă cultură generală, cunoscând mai multe limbi. De asemenea, pe lângă activitatea științifică, s-a îndeletnicit și cu literatura, și chiar cu istoria.

¹ *Ibidem*, p.450

² *Mémoires du baron de Tott, sur les Turcs el les Tartares*, Seconde Partie, Amsterdam, 1784, p. 54; *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, p. 609

³ *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (redactor-responsabil), Editura Academiei Române, București, 2000, p. 90. (În continuare *Călători străini despre Țările Române*, vol. X₁).

La începutul carierei sale științifice, în 1770, a pornit într-o călătorie de studii în Banat și Transilvania. Mai întâi a cercetat minele din Ungaria de Sus, iar apoi s-a îndreptat spre Banat. Trece prin Pesta și Seghedin, iar la începutul lui iunie sosește în Timișoara, unde se oprește zece zile, după care vizitează restul Banatului, studiind, între altele, cu mult interes minele de la Sasca și topitoriile de la Bocșa. În prima jumătate a lunii iulie, părăsește Banatul și cercetează minele de la Săcărâmb, Zlatna, Baia Mare, Baia Sprie¹. În această călătorie, Ignaz von Born îi întâlnește în prima parte a expediției sale științifice pe românii din Banat. Mineralogul a preferat să-și consemneze impresiile sub forma scrisorilor trimise lui I. Ferber, mineralog celebru în epocă. În scrisoarea a treia trimisă din Timișoara în 20 iunie 1770, acesta consemnează următoarele: „Locuitorii Banatului sunt sârbi, români și un sfert (din ei) germani; sârbii își trag originea zice-se de la sciți (!), ei au locuit odinioară în Dacia (!), apoi în Serbia și se numesc în limba lor sârbi; această limbă este un dialect corupt slavon sau iliric. Originea românilor este mai puțin sigură (!). Ei își zic român, un cuvânt însemnând în limba lor și roman și un om care rămâne (!) și, de aceea, nu este sigur dacă ei sunt o rămășiță a coloniilor romane sau a unei națiuni supuse de romani. Medaliiile sau monedele și urmele mormintelor romane, care se găsesc în părțile muntoase ale țării și aproape de Dunăre, sunt dovezi sigure că au fost odinioară sub romani, fie într-unul sau celălalt din sensurile de mai sus. Chiar și limba lor care e vorbită în Țara Românească, în chipul cel mai aspru, iar în Transilvania, cu multă eleganță, este o latină coruptă; totuși, nu înțeleg cum de folosesc atâtea cuvinte italiene, care n-au nici un fel de asemănare cu limba latina, astfel ca: arama (cupru), mâncare (a mânca) și multe altele. Terminația cuvintelor lor și felul de a le conjuga, după felul italian, s-au amestecat cu limba acestei națiuni”².

Din consemnările făcute de Ignaz von Born nu reiese că acesta ar contesta faptul că romanii au cucerit Dacia și că s-a romanizat provincia. Îndoielile mineralogului, cu preocupări autodidactice pentru istorie, sunt legate de faptul dacă românii sunt urmașii coloniștilor romani sau ai populației geto-dace cucerite și romanizate. Deși era poliglot, voiajorul

¹ *Ibidem*, p. 90.

² *Travels through the Bannat of Temeswar, Transylvania, and Hungary, in the year 1770. Described in a series of letters to Prof. Ferber, on the mines and mountains of these different countries by Inigo Born, Edler von, 1742-1791*, London, 1777, p. 14; *Călători străini despre Țările Române*, vol. X₁, p. 95.

nu a înțeles complexitatea fenomenului romanizării provinciei Dacia romane și a regiunilor de la nord de Dunăre. Descoperirile arheologice de factură romană și post-romană, prezența numeroaselor cuvinte din latină în limba română, precum și conștiința romană a românilor, probată și prin nume, erau dovezi ale legăturii directe dintre romani și români. Ignaz von Born nu a înțeles fenomenul complex al romanității și cel al apariției de noi popoare și limbi în Europa, în urma contactului cu populațiile slave în Răsărit și cu germani în Occident. Astfel, dacă din romanitatea orientală s-au născut românii din nordul și din sudul Dunării, din cea Occidentală au apărut italienii, francezii, spaniolii, portughezii. Or, în această ecuație numeroasele cuvinte din limba italiană existente și în limba română au fost moștenite din limba latină, iar unele care se găsesc în limba italiană și în română, și care nu au origine latină, provin fie din limba slavă, fie din limba germană, alcătuind superstratul celor două limbi.

O consemnare despre originea românilor, e drept, fără a preciza că ar fi urmașii romanilor, a fost făcută de Iosif al II-lea în *Raportul asupra călătoriei din Transilvania* din primăvara-vara anului 1773. Raportul redactat de suveran este o sinteză a problemelor pe care le-a găsit în Banat, Transilvania și Maramureș, însoțite de o listă soluții propuse Mariei Terezia, dar cuprinde și următorul pasaj: „Acești bieți supuși români, care fără îndoială sunt cei mai vechi și mai numeroși locuitori ai Transilvaniei, sunt în așa fel chinuți și copleșiți cu nedreptăți de către fiecare, fie unguri ori sași, încât într-adevăr soarta lor dacă o cercetezi, este cu adevărat vrednică de milă; [...]”¹. Relatarea viitorului împărat scoate în evidență situația grea a românilor din Transilvania supuși abuzurilor nobilimii maghiare și ale patriciatului săsesc, împăratul amintind și despre vechimea și numărul acestui popor. Vechimea și numărul românilor vor fi două dintre argumentele pe care se va baza episcopul Inochentie Micu când va solicita autorităților imperiale și Dietei Transilvaniei statut egal al românilor cu celelalte națiuni din provincie.

Friedrich Wilhelm von Bauer sau Bawr s-a născut în 1731 la Hallau, în Germania. Ofițer în perioada războiului ruso-turc din 1768-1774, Friedrich Wilhelm von Bauer a stat în Țara Românească și

¹ Ileana Bozac, Pavel Teodor, *Călătoria împăratului Iosif al II-lea în Transilvania la 1773*, Ediția a II-a, vol. II, Cluj-Napoca, 2007, p. 92.

Moldova. A întocmit proiectul unui mare *Atlas geografic și militar*, pentru a servi ca introducere la istoria războiului la care tocmai participa. Prin ofițerii săi de stat major, a desenat hărțile provinciilor, pe al căror teritoriu s-a desfășurat războiul, anume Moldova, Țara Românească, Podolia, Volhinia Crimeea, cât și Bulgaria și strâmtorile, precum și planurile bătăliilor principale ca, de pildă, asediul cetăților Hotin, Tighina, Cetatea-Alba, Chilia, Brăila, Giurgiu etc. Ne-a lăsat și o descriere a Țării Românești, *Memoires historiques et geographiques sur la Valachie avec un prospectus d'un atlas géographique et militaire de la dernière guerre entre la Russie et la Porte Ottomane*, publicată în 1778. În subcapitolul privind locuitorii, autorul face numeroase considerații despre limba și originea locuitorilor¹. Friedrich Wilhelm von Bauer recunoaște originea romană a românilor, ca urmare a cuceririi Daciei de oștile conduse de Traian și a romanizării regiunilor de la nordul Dunării. Dovezi în acest sens sunt conștiința românilor că sunt urmașii romanilor, numele de roman păstrat de locuitori cu mândrie, dar și originea latină a limbii vorbite de ei. Ofițerul german remarcă faptul că în limba română au pătruns numeroase influențe străine, îndeosebi slave, ce au alterat limba română, însă fără să-i modifice structura, ea rămânând o limbă de origine latină. Și în acest caz, dovezile istorice sunt completate de argumente lingvistice și de elemente care țin de conștiința faptului că românii se consideră urmașii romanilor. Wilhelm von Bauer remarcă și faptul că străinii îi numesc pe români cu numele de vlah, termen de origine slavă, românii, ca și alte popoare europene, având două nume,

¹ „Nu mai încapă nici o îndoială că locuitorii de acum ai Țării Românești se trag din colonia romană, pe care Traian a stabilit-o în aceste ținuturi, după ce, mai întâi, a învins pe vechii stăpâni, al căror nume și amintire au fost șterse de strălucirea numelui roman. Și cu toate că Țara Românească n-a fost mai apărată decât celelalte țări din sud împotriva revărsărilor năvălirilor barbarilor, numele de roman și limba romană s-au păstrat aici întotdeauna. Locuitorii își mai spun încă romani, numele de valah este se pare un nume slav, pe care turcii l-au adoptat, totuși. Dar, cum românii de astăzi sunt un amestec de mai multe popoare, limba lor este de asemenea amestecată multe cuvinte străine, atât de corupte, că de cele mai multe ori nu este cu putință să le ghicești originea. Fiecare popor barbar și-a lăsat câte ceva din limba sa și din acestea toate împreună a ieșit un amestec îngrozitor. Totuși, limba romană (latina) a învins, dar ea n-a avut o soartă mai bună în Țara Românească decât în celelalte țări, unde predomina odinioară. Aici, s-a corupt chiar mai mult decât peste tot aiurea” *Memoires historiques et geographiques sur la Valachie avec un prospectus d'un Atlas géographique et militaire de la dernière guerre entre la Russie et la Porte Ottomane*, publié par Monsieur de B..., Francfort et Leipsic, 1778, p. 18-19; *Călători străini despre Țările Române*, vol. XI, p. 149.

unul cu care se numesc pe ei și altul prin care îi numesc străinii. Românii se numesc pe ei înșiși cu etnonimul de român, desigur, cu diferitele variante rumun, rumân etc, dovadă a originii romane a românilor.

Venețianul Francesco Grisellini, cartograf și naturalist, a stat în Banat în perioada 1774-1776, fiind autorul *Istoriei Banatului*¹. Primele luni ale șederii lui Grisellini în Banat au fost consacrate unor excursii și călătorii de studii. În iunie și august 1774, el se află la Lipova și Caransebeș. În aprilie 1775, cercetează munții Banatului din ținutul Caransebeșului, observând cu luare aminte, pe lângă condițiile științifice și geografice, realitățile legate de populație și de traiul ei. În iunie și iulie, merge pe apă de la Timișoara până la Orșova. În anul următor, vizitează regiunea de șes, cand termină și harta Banatului, la care lucra de ceva vreme. Atunci când, la sfârșitul anului 1776, contele von Brigido a fost numit comisar plenipotențiar al regatului Galiției, în locul său în Banat fiind numit fratele său, Pompeo Brigido, Grisellini a părăsit și el Banatul². În Scrisoarea a VII-a trimisă baronului Pompeo Brigido, *Despre românii ce locuiesc în Banat*, Francesco Grisellini consemnează următoarele: „[Despre numele de valahi]. Atât însă este sigur, că această națiune însăși niciodată nu-și dă acest nume: ei se numesc „rumuni” sau „rumagnesch”... și dovedesc îndeajuns prin limba lor că sunt de origine romană.”³. Cu alte cuvinte, Grisellini, care a stat în Banat trei ani de zile, știe că românii se numesc pe sine rumuni, dar că străinii îi numesc valahi; în plus, românii dovedesc prin limba lor, așa cum au observat și ceilalți autori, că sunt de origine romană. Și în acest caz, numele românilor, precum și limba vorbită de ei sunt probe concludente în probarea romanității lor.

Alexandre-Maurice Blanc de Lanautte, conte de'Hauterive, în timpul șederii sale în Moldova, a alcătuit trei materiale cu privire la acest principat, și anume *Jurnalul călătoriei de la Constantinopol la Iași (februarie-martie 1785)*, *Memoriu despre starea Moldovei la 1785* și *Memoriul despre starea Moldovei la 1787*, prezentat domnului

¹ Grisellini Francesco, *Lettere odepорiche ove i suoi viaggi e le di lui osservazioni spettanti all'istoria naturale, ai costumi di vari popoli e sopra più altri interessanti oggetti si descrivono, giuntevi parecchie memorie dello stesso autore, che riguardano le scienze e le arti utili*, Tomo I. Edizione e introduzione a cura di Angela Lasorsa, Edizioni CISVA 2008, p. III ; Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini*, p. 58.

² *Călători străini despre Țările Române*, vol. X₁, p. 385.

³ *Ibidem*, p. 385

Alexandru Ipsilanti. În lucrarea *Moldova în 1785*, autorul face câteva considerații asupra originii romane a românilor și a înrudirii dintre români și italieni pornind de la limba vorbită¹. De asemenea, are și câteva consemnări despre originea românilor în *Memoriul despre starea Moldovei la 1787*². În același document, autorul francez vorbește și despre limba vorbită de români: „Ar fi păcat să peara limba moldovenescă, fiind-că ea este cea din urma remasiță a statorniciei firii romane. Este tot limba romană, dar nu a lui Ciceron și a veacului lui August. Este cu mult mai veche. Limba moldovenescă este limba ostașilor lui Romul, ea a păstrat asprimea obiceiurilor lor și totă grosolania purtării lor”³.

La rândul său, Jean Louis Carra scrie următoarele despre limba vorbită de români: „Limba românească și cea moldovenească sunt, cu excepția câtorva cuvinte, una și aceeași limbă. Această limbă derivă în mare parte din latină, cum ar fi: pâine, pane, mâine, mane, apa, aqua, vin, vinum, vinut, în parte din slavă sau rusă, cum ar fi slugă = servitor, prăpădit de la prapal = pierdut, din polonă cum ar fi voivoda = voievod, prinț”⁴.

Generalul Alexandre de Langeron, de origine franceză, intră în serviciul Rusiei participând la războaiele ruso-turce desfășurate în Principatele Române. În lucrarea *Jurnalul campaniilor făcute în serviciul Rusiei*, redactată în 1790, generalul face și câteva scurte observații asupra originii românilor din Moldova și din Țara Românească⁵. Ofițerul francez a preluat aceste informații de la autori

¹ „Moldovenii sunt sau se laudă de a avea aceeași origine ca și italienii...(nu se poate nega însă) în această țară fraternitatea popoarelor care între Dunăre, Nistru și Marea Neagră, vorbesc, ca și în Italia, un idiom, într-adevăr, derivând din latină” *Ibidem*, p. 692. Nicolae Isar, *Mărturii și preocupări franceze privitoare la români secolele XVIII-XIX*, București, 2005, p. 17

² „Limba italianescă, cea spaniolescă nu sunt mai latinesci decât graiul moldovenului. Se mai pote cunosce la dînsul înălțimea și firea voinică a soldaților romani, și cine a vedut chipurile celor cari au biruit pe Daci cioplite pe columna, înalțată ă n amintirea cuceririi lui Traian, nu fără ore-care plăcere le regăsesce ă n Moldova ă n chipul urmașilor lor” *Memoriul despre starea Moldovei la 1787 de comitele de'Hauterive*, București, 1902, p. 79.

³ *Ibidem*, p. 253.

⁴ *Călători străini despre Țările Române*, vol. X₁, p. 251; Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini*, p. 56.

⁵ „Aceste două țări au fost locuite odinioară de geți și daci, al căror trecut îndepărtat este foarte nelămurit și puțin interesant. Roma i-a supus, dar ei au silit-o adeseori să-și oprească înaintarea sau să răzbune devastările lor. În sfârșit, Roma a făcut ca aceste

mult mai bine pregătiți, care au scris despre originea românilor, pe care le-a verificat la fața locului, în cei doi ani petrecuți în Principatele Române. În esență, de Langeron surprinde corect fenomenul cuceririi și cel al romanizării provinciei Dacia romană. El nu are nicio problemă în a recunoaște romanitatea românilor, ci doar cu faptul că românii sunt urmașii coloniștilor aduși în Dacia. Consideră, însă, pornind de la statutul social al românilor din Principate din vremea fanarioților, că romanii colonizați în Dacia au fost corupți de elementele alogene, în special de migratori. Așa s-ar explica situația socială și culturală dificilă în care se aflau românii când el i-a cunoscut. Unele din informațiile prezentate în lucrare nu s-au întâmplat, așa cum sunt descrise de generalul Langeron, îndeosebi faptul că provincia Dacia cucerită de romani a fost golită de populația autohtonă. Langeron, ca și marea majoritate a călătorilor străini care abordează problema romanității românilor, remarcă faptul că românii aveau conștiința faptului că erau urmașii romanilor și că limba română provine din limba latină¹.

Câteva informații despre numele românilor le găsim la Stefano Raicevich, în lucrarea *Osservazioni Storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e la Moldavia*, Napoli, 1788. Discutând despre originea românilor, Raicevich, urmând punctul de vedere a lui Sulzer, consideră că elita politică din Țara Românească și Moldova era de origine slavă, iar românii, urmașii romanilor și ai dacilor², își ziceau *Roumomes* sau *Romani*, pentru a se distinge de nobili care își ziceau boieri³. Potrivit autorului, urmașii romanilor aveau un statut inferior în comparație cu elita politică de origine slavă. Teoria existenței unei elite din rândul cuceritorilor și a supușilor ce trăgeau din populația romanizată a fost infirmată de cercetările recente.

două provincii lipsite de locuitori (!) în urma războaielor, locul de surghin al nenorociților pe care politica senatului sau tirania împăraților îi scoate din patria lor. De aceea, românii pretind că se trag din romani și le-au adoptat numele cu mulțumire. Este neîndoios că ei par să aibă o oarecare asemănare cu acest popor atât de laudat, dar această asemănare este mult slăbită de trecerea vremii și de regimul la care au fost supuși” *Călători străini despre Țările Române*, vol. X₂, p. 939.

¹ *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea II, volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (redactor-responsabil), Editura Academiei Române, București, 2001, p. 939 (În continuare *Călători străini despre Țările Române*, vol. X₂).

² Stefano Raicevich, *Voyage en Moldavie et en Valachie*. Traduit de l'italien par J. M. Lejeune, Paris, 1822, p. XV.

³ *Ibidem*, p. 4-5.

Charles Marie d'Irumberry, conte de Salaberry, s-a născut la Paris, la 6 septembrie 1766. Imediat după declanșarea Revoluției Franceze, a plecat din Paris, la 5 octombrie 1790, spre Viena, și de aici, prin Ungaria, spre Turcia. A traversat Banatul, Oltenia și partea de apus a Munteniei, trecând Dunărea pe la Zimnicea. După o ședere scurtă la Constantinopol, de unde pleacă la 19 aprilie 1791, se îndreaptă spre Malta, Neapole și Marsilia, unde ajunge în noiembrie 1791. Salaberry și-a publicat impresiile de călătorie sub titlul: *Voyage a Constantinople, en Italie et aux iles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie*, apărută la Paris, în 1799, sub formă epistolară. El îl urmează în descrierea originii românilor pe Raicevich¹.

William Hunter și fratele său au trecut în vara anului 1792 prin Țările Române, într-o călătorie de afaceri. În jurnalul în care și-a consemnat întâmplările de călătorie avem și câteva informații despre populația autohtonă². Autorul a aflat de la români că erau urmașii romanilor, dar, din păcate, acest lucru nu îi determină să aibă realizări remarcabile. Fără a avea o pregătire filologică, William Hunter își bazează afirmația pe informațiile și datele culese de la localnici.

Contele Johann von Hofmannsegg (1766-1849), ce aparținea vechii familii Ramenau din Saxonia, era un pasionat al științelor naturale. La sfârșitul lui iulie 1794, contele de Hofmannsegg ajunge la Mehadia, după o călătorie în care beneficiase de toate înlesnirile din partea organelor militaro-administrative, întrucât regiunea prin care trecea făcea parte din districtele grănicerești, fiind supuse unui regim aparte³. Lucrarea lui Johann Von Hofmannsegg a fost publicată în 1800 și se înfățișează sub forma unor scrisori trimise de autor surorii sale, doamna von Kleist⁴. Despre români, autorul scrie următoarele: „Această nație, socotită cu drept cuvânt ca urmașă a vechilor colonii romane, care era foarte numeroasă în aceste regiuni, constituie populația unei mari părți din Banat și din Transilvania. Ei (românii) au o limbă a lor cu totul deosebită care derivă evident din limba latină, și se aseamănă mult cu o

¹ Charles Marie d'Irumberry, conte de Salaberry, *Voyage a Constantinople, en Italie et aux iles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie*, Paris, Marodan, an. VII (1799), p. 105.

² „Băștinașii însă sunt mândri de originea lor pe care și-o urmăresc până la romanii din vechime. E păcat că această mândrie nu îi însuflețește să realizeze ceva vrednic de strămoși așa vestiți” *Ibidem*, p. 1106.

³ *Ibidem*, p. 1179.

⁴ *Ibidem*, p. 1180.

italienească stricată. În această limbă, ei își zic nu valahi, ci români”¹. Johann von Hofmannsegg, de formație naturalist, înțelege corect procesul complex al originii românilor. În acest caz, călătorul de origine germană a intrat în contact cu românii din Banat și din Transilvania. Probele în privința romanității românilor sunt în viziunea călătorului străin limba vorbită, dar și conștiința lor că sunt de origine romană. În plus, călătorul remarcă faptul că locuitorii își spun români, nu vlahi, cum îi numesc străinii.

Teologul clasicist și editorul de texte antice James Dallaway s-a născut în orașul Bristol, la 20 februarie 1763. După studii urmate la Colegiul Trinity din Oxford, unde obține licența în teologie, în 1784, devine paroh la Rodmarton și apoi la Rodborough, în comitatul Gloucester. James Dallaway părăsește Londra la 20 martie 1794, însoțindu-l pe sir Robert Liston, noul ambasador la Constantinopol. Delegația engleză va ajunge în capitala Turciei la 19 mai 1794, traversând, la finalul lunii aprilie și la începutul lunii mai, Transilvania și Țara Românească. James Dallaway va consemna în lucrarea *Constantinople, Ancient and Modern, with excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad*, apărută la Londra, în 1795, următoarele informații despre români: „Ca scoborâtori din coloniștii lui Traian, ei încă își zic romani și limba lor vorbită este un amestec de latină și slavonă, prima fiind foarte alterată. La Curte, predomină greaca modernă și turca”². James Dallaway, bun cunoscător al limbilor clasice, remarcă și el romanitatea românilor, având ca punct de pornire informații antice despre cucerirea și colonizarea Daciei, dar și constatările directe în privința limbii vorbite de români. Savantul englez remarcă prezența cuvintelor de origine latină și a celor slave, dar și faptul că limbile de cultură și cele oficiale în Principatele Române din vremea fanarioților erau greaca și turca.

Andreas Wolf, medic de formație, de origine germană, din Transilvania, a fost chemat de două ori, între 1780 și începutul lui 1783, și între 1788 și 1797, de domnii Moldovei, pentru a-i trata pe membrii familiei sale³. A avut prilejul să străbată țara în lung și lat și să constate cu propriii ochi realitățile de aici. „Națiunea română a luat naștere dintr-

¹ *Ibidem*, p. 1180.

² *Ibidem*, p. 1215.

³ *Ibidem*, p. 1266.

un amestec de traci vechi, de romani si slavi... Deci limba poate fi socotită ca o singură ramură principală ce poartă numele de limba românească... [Se observă unele deosebiri de pronunție sau chiar de înțeles neesențial la vorbirea din Transilvania, Muntenia și Moldova]. M-am mirat foarte mult în primele zile ale șederii mele în Moldova, când am auzit vorbindu-se românește și totuși am fost întrebat: „Știți moldovenește?”. Eu i-am răspuns: „Românește știu, dar moldovenește nu”. Mi s-a spus, ce e drept, că ar fi o singură limbă, numai că multe cuvinte se deosebesc (ca pronunție subdialectală) de cele din limba românească din Transilvania”¹. Sas din Transilvania, Andreas Wolf a învățat limba română și a reușit să surprindă diferențele dialectale dintre limba română vorbită în cele trei țări. De la autorii umaniști și de la cei iluminiști, acesta a preluat informații privind romanitatea românilor și etnogeneza românilor. Andreas Wolf este singurul voiajor care vorbește în consemnările sale despre substratul geto-dac, stratul roman și adstratul slav. Și Robert Murray Keith, diplomat de carieră și reprezentant al Marii Britanii la congresul de Pace de la de la Șistov, a făcut însemnări despre originea latină a limbii române, atunci când i-a cunoscut pe români, în 1790².

Edward Daniel Clarke, de origine engleză, aflat într-o călătorie de formare profesională în calitate de perceptor, prin Imperiul Țarist și Imperiul Otoman, tranzitează și lumea românească, în drumul de întoarcere spre casă. Obține informații de la elita politică din Țara Românească, Moldova și Transilvania, dar și din numeroasele lucrări consultate, după ce revine în patrie. Despre populația autohtonă din Principate scrie următoarele lucruri: „Nimic nu ni s-a părut mai vrednic de luare aminte ca limba <lor>. Nu este destul să se spună ca este foarte înrudită cu latina: în multe privințe, ea este latină curată, deosebirea dintre felul nostru de a vorbi latină și felul lor aflându-se doar în pronunție. Toate numirile de lucruri de trebuință pentru călători, îndeosebi de provizii, sunt latinești. Cărui factor trebuie atribuit acest fapt, decât colonilor pe care i-au trimis romanii în această țară? [...]. Locuitorii băștinași de acum își zic români, rostesc cuvântul ca și grecii,

¹ *Ibidem*, p. 1266.

² *Călători străini despre Țările Române*. Supliment II, volum îngrijit de Ștefan Andreescu (coordonator), București, 2016, p. 385; Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini*, p. 57.

cu sunetul lui Omega [...]”¹. Edward Daniel Clarke, care a străbătut câteva săptămâni Țările Române, insistă, ca de altfel marea majoritate a călătorilor, asupra limbii ca element al identității etnice. Limba latină este pentru călătorul englez mai mult decât o limbă din care se trage româna, este chiar o latină curată, datorită numeroaselor cuvinte care s-au păstrat în limba română. Explicația acestei situații este simplă pentru voiajor, anume datorită colonizării Daciei cu populație romanizată. De asemenea, un element important este păstrarea prin numele de român a apartenenței la civilizația romană. Cu alte cuvinte, limba română, fiind în proporție covârșitoare de origine latină, precum și numele românilor, sunt dovezi privind originea romană a românilor.

La rândul său, Vince Batthyány, consilier aulic, călător pasionat, de o factură intelectuală aleasă, a cutreierat atât Imperiul Habsburgic, cât și unele ținuturi și țări străine, ajungând la București, în drumul său către Constantinopol. În călătoria efectuată în anul 1801, el a trecut prin Transilvania și Țara Românească, urmând la ducere traseul Sibiu, Turnu Roșu, Pitești, Curtea de Argeș, București, Silistra, Varna. Autorul nostru reușește să reconstituie în linii generale istoria locurilor pe care le-a traversat, precum și a românilor, locuitorii majoritari ai Țărilor Române². Mai departe, autorul bazându-se pe observații directe asupra românilor, face următoarele considerații: „La Comloș ne-am amuzat privind o ceată de români așezați în grup și jucând cărți, zgomotoși și certăreți, oferind împreună cu limba lor dovezi puternice ale asemănării cu italienii, care sunt totdeauna astfel ocupați în principalele orașe din Italia”³. Cu alte cuvinte, Vince Batthyány, pe lângă limba vorbită de români, foarte asemănătoare limbii latine, are în vedere comportamentul și atitudinea lor, asemănătoare cu cele a italienilor, de care sunt înrudiți.

¹ Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, vol. 8, London, p. 250; *Călători străini despre Țările Române*. Serie nouă, vol. I (1801-1821), volum îngrijit de Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia (secretar de volum). Redactor-responsabil Paul Cernovodeanu, Editura Academiei Române, București, 2004, p. 59. (În continuare *Călători străini despre Țările Române*. Serie nouă, I).

² „După Pliniu, locuitorii bastinași erau geți, numiți daci apoi de către romani. Erau guvernați de proprii lor regi, până când Traian a prefăcut țara lor într-o provincie romană. După aceea au fost subjugați pe rând de sarmați, de goți și de huni, și, în cele din urmă, saxonii, alungați de cuceririle lui Carol cel Mare, s-au stabilit în Dacia, împărțită în mai multe părți din Ungaria, Transilvania, Țara Românească și Moldova” *Călători străini despre Țările Române*. Serie nouă, I, p. 72.

³ *Ibidem*, p. 80.

Cât despre limbă, autorul știe foarte bine că este moștenitoarea limbii latine, datorită romanizării acestei provincii¹.

Adam Neale, medic militar, de origine scoțiană, a străbătut Țara Românească și Moldova în anul 1804. Despre populația românească din aceste provincii el face următoarele constatări: „Portul și înfățișarea războinică a moldovenilor sunt izbitoare ca pitoresc, au rămas aproape aceleași ca <pe vremea> când Hadrian [...] a adus pe strămoșii daci în triumf la capitolul din Roma și pe care artiștii romani i-au cizelat în basoreliefuri pe Columna lui Traian. Culoarea căciulilor lor îi deosebește de românii din Țara Românească, ale căror cușme sunt negre, pe când cele ale românilor din Moldova sunt albe. Graiul lor este atât de aspru și de bărbătesc, ca privirile lor, fiind alcătuit din cuvinte latinești amestecate cu <cuvinte> turcești și slave”². Adam Neale este bine informat despre trecutul provinciei. El cunoaște faptul că provincia Dacia a fost colonizată cu populație romanizată, și că românii vorbesc o limbă de origine latină, cu numeroși termeni slavi și turcești. Interesantă este utilizarea informațiilor de pe Columna lui Traian în privința portului, călătorul remarcând similitudinile dintre portul dacilor și cel al românilor.

În aceeași notă scriu Charles Frederic Reinhard, consul general al Franței, cu reședința la Iași, în 1806³, și Armand Charles, conte de Guillemot, ofițer francez trimis de Napoleon în Țara Românească⁴. Charles Frédéric Reinhard subliniază faptul că românii vorbesc o limbă de origine latină, dar scriu în limba slavă, datorită faptului că elita politică și socială este de origine slavă⁵. Adam Neale, relatând despre

¹ „Ea este un monument al biruinței romane (prin romanizarea dacilor învinsi de către Traian, a ajuns multa latina în limba, de altfel, proprie a acestei națiuni), dar nu și un mijloc de instrucțiune”, *Călători străini despre Țările Române. Ibidem*, p. 98

² *Ibidem*, p. 182.

³ *Ibidem*, p. 250.

⁴ Ioan Horga, Sorin Șipoș, *De la „Mica la Marea Europă” Mărturii franceze de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea despre frontiera răsăriteană a Europei. Studii și documente. De la „Petite” à la „Grande Europe” Témoignages français de la fin du XVIIIe et du début du XIXe siècle sur la frontière orientale de l’Europe. Études et documents*. Traducerea textelor. Traduction des textes: Delia-Maria Radu, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2006, p. 47; *Călători străini despre Țările Române*. Serie nouă, I, p. 363; Nicolae Isar, *op.cit.*, p. 34.

⁵ „Denumirea de români le-a rămas țăranilor, fiind astăzi un cuvânt de dispreț. Rasa slavă a devenit rasa nobilă. Alfabetul e slav, limba e latină. Ca pronunție și sintaxă, se aseamănă destul cu o italiană coruptă, dar prin amestecul bizar de cuvinte străine, turcești, ungurești, grecești și slave, a devenit un monument al istoriei țării, atestând

călătoria sa prin Moldova în 1805 și despre români, consideră în mod eronat că aceștia ar vorbi limba latină, datorită asemănărilor dintre cele două limbi¹.

3. Concluzii

Relatările călătorilor străini din secolul al XVIII-lea și primul deceniu al secolului următor sunt pline de observații asupra limbii pe care locuitorii spațiilor românești o vorbesc. Din perioada de timp analizată, anume cea dintre anii 1710-1810, s-au identificat relatări de călătorie de la un număr de 171 de voiajori care au străbătut spațiul românesc. Dintre aceștia, doar 28 călători fac referiri la originea și limba vorbită de români. Dintre voiajorii ce amintesc despre romanitatea românilor, 13 au profesii liberale, 8 sunt diplomați, 6 ofițeri, iar o persoană este negustor.

Toți voiajorii consideră limba română ca fiind moștenitoarea limbii latine, bazându-se pe asemănările care există între ele. Latinitatea limbii române este astfel, pentru această epocă, un fapt acceptat de toți voiajorii care scriu despre originea românilor.

În ce privește sursele documentare utilizate de călătorii care scriu despre originea românilor, acestea sunt diverse, în special istorice, geografice și filologice antice și medievale. La aceste surse mai vechi se adaugă numeroasele lucrări apărute în secolul al XVIII-lea, îndeosebi de istorie și de geografie, unde apar informații despre originea limbii și a poporului român. Alți călători, mai puțin instruiți, își culeg informațiile direct de la români, remarcând cu mirare că acest popor vorbește o limbă pe care mulți dintre ei, mai ales italienii, o înțelegeau. Așadar, majoritatea voiajorilor ajung la constatarea că limba română este moștenitoarea limbii latine.

calamitățile prin care a trecut. Numele generic al națiunii e acela de valahi totuși în mod obișnuit, prin numele de moldoveni se înțeleg locuitorii Moldovei”. *Călători străini despre Țările Române*. Serie nouă, I, p. 250; Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini*, p. 58.

¹ „La Focșani, [...] Locuitorii din localitatea aceasta vorbesc latinește „Dominatio vestra advena est in hac nostra terra”, iată salutul unuia care mi-a vândut unele mirodenii la târg. Graiul său <unit cu> o pronunțare bună și statura înaltă și vânjoasă a celui care <îmi> vorbea, părea să confirme părerea că și-ar trage obârșia din legionarii romani din Dacia”. *Călători străini despre Țările Române*. Serie nouă, I, p. 188.

Savanții, cei care au profesii liberale, sunt mai aproape de adevăr, ei reușind să surprindă procesul formării limbii române, cu cele trei mari componente, anume substratul geto-dac, stratul latin și adstratul de origine slavă. Dintre voiajorii care scriu despre originea românilor, 23 dintre călători stabilesc în mod clar că limba română s-a format din latină, iar 21 vorbesc și despre originea românilor, pe care o reconstituie corect, considerându-i urmașii coloniștilor romani așezați în Dacia. Pentru toți călătorii ajunși în Principatele Române, limba vorbită de români reprezintă elementul determinant în stabilirea originii lor. Abia în al doilea rând, datele istorice, precum izvoarele arheologice sau cronicile antice și medievale, care vorbesc despre originea romană a românilor, îi fac pe voiajorii străini să-i considere pe români ca fiind urmașii romanilor. Majoritatea voiajorilor reușesc să reconstituie corect procesul etnogenezei și al glotogenezei, respectiv prezența unor numeroase cuvinte din limba slavă și din limba turcă, pentru Țara Românească și Moldova, și din maghiară și germană, pentru Transilvania. Avem și 5 călători străini care reușesc să facă o diferențiere între numele de român, termen cu care se numesc între ei, și cel de vlah, nume atribuit de străini populației românești, acest aspect fiind în opinia lor un argument în favoarea romanității lor.

The Romanity of the Romanians As Reflected in the Accounts of Foreign Travelers between the Years 1710 and 1810

The accounts of the foreign travellers of the 18th century and the first decade of the following century are full of observations regarding the language spoken by the inhabitants of the Romanian lands. For the period of time analyzed, namely the one between the years 1710 and 1810, we identified the accounts of 171 travellers who crossed the Romanian space. Only 27 of them refer to the origin of and the language spoken by the Romanians. Of the travellers who talk about the Romanity of the Romanians, 12 have liberal professions, 8 are diplomats, 6 are officers, and one is a merchant. All the visitors consider the Romanian language to be a successor of Latin, based on the similarities between the two. The Latinity of the Romanian language is, for this era, a fact accepted by all the travellers who write about the origin of the Romanians. The travellers who write about the Romanian space use various documentary sources, especially historical, geographical, and philological ones. To these older sources, we can add numerous works published in the 18th century, especially on history and geography, featuring information on the origin and language of the Romanian people. Other travellers, less educated, gather their information directly from the Romanians, remarking with surprise that this country speaks a language that many of them, es-

pecially the Italians, can understand. Therefore, most of the voyagers come to the conclusion that the Romanian language is the successor of Latin. The scholars, those having liberal professions, are closer to the truth, managing to understand the formation of the Romanian language, with its three main components: the Dacian substrate, the Latin stratum, and the Slavic adstrate. Among the voyagers who wrote about the origin of the Romanians, 22 clearly determined that Romanian emerged from Latin, while 21 also spoke about the origin of the Romanians, which they correctly retraced, considering them the successors of the Roman colonists that had settled in Dacia. For all the travellers who arrived in the Romanian Principalities, the language spoken by the Romanians represents the decisive element in determining their origin. Historical data, such as archaeological sources or ancient and medieval chronicles, which talk about the Roman origin of the Romanians, are of secondary importance when it comes to identifying the Romanians as the successors of the Romans. Most of the travellers managed to correctly piece together the ethnogenesis and glotogenesis, as well as the presence of numerous Slavic and Turkish words in Wallachia and Moldavia, and of Hungarian and German ones in Transylvania. We also have five foreign travellers who managed to distinguish between the name Romanian, used by the people themselves, and that of Wallachian, only used by foreigners when referring to them. This aspect is, in their opinion, an argument in favor of their Romanity.

Keywords: Romanity of the Romanians, Romanian Principalities, foreign travelers

Sorin Domițian ȘIPOȘ,
profesor universitar, doctor în istorie
Directorul Centrului de Studii Interdisciplinare
Universitatea din Oradea
e-mail: sorin.sipos@yahoo.com

Galina CORMAN

LATINITATEA ȘI ROMANITATEA BASARABIEI ÎN DESCRIERILE ȘI PERCEPȚIILE CĂLĂTORILOR RUȘI ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

Introducere

Înainte de a trece la expunerea subiectului propriu-zis, se impune necesitatea precizării faptului, că cercetarea de față este una interdisciplinară și cuprinde mai multe domenii precum, imagologia, literatura, psihologia, istoria etc. Drept izvoare servesc textele călătorilor, care personal au călătorit în Basarabia. Autorii textelor s-au aflat în Basarabia o perioadă mai lungă sau mai scurtă în diferite calități și perioade ale secolului al XIX-lea. Se disting patru categorii de călători: militari, funcționari, savanți și literați. Aceștia au făcut parte din elita rusă și fiind cărturari au scris și publicat descrierile lor în reviste, jurnale sau în formă de carte, răspândind astfel imaginea Basarabiei în Rusia ca „țară latină și romană”.

Analiza a fost efectuată în baza metodologiei elaborate drept rezultat al cercetărilor făcute în domeniul literaturii de călătorie, care au constatat că descrierile ne informează nu doar despre țara de călătorie, dar oglindesc în același timp și mentalitatea autorilor. Constatând acest fenomen mai numit și fenomen-oglină, istoricul german Michael Harbsmaer consideră că autorii joacă în textele lor un joc cu imagini și imaginații despre „celălalt” și dacă am încerca să înțelegem măcar câteva din regulile acestui joc, „aceasta ne-ar oferi posibilitatea să aruncăm o privire asupra secretelor esențiale ale culturii¹, reprezentanții cărora fac acest joc”². În cazul nostru, este vorba de secretele culturii și mentalității

¹ Noțiunea de „cultură” este înțeleasă, în sensul cercetărilor conceptului constructivist, care pornesc de la faptul, că baza propriu-zisă a practicii sociale este sfera de idei. A se vedea teoria acțiunii sociale a lui Max Weber inspirată din Neokantianism, în centrul căreia se află conceptele „idee”, „viziunea asupra lumii”, „context”. Cf. Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Vol.1, Tübingen, Utb GmbH, 1988.

² Michael Harbsmaier, *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen*. În Antoni Maćzak/ Teuteberg, Hans Jürgen (Hg.), *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*, Wolfenbüttel, p. 8.

călătorilor ruși. Așadar, literatura de călătorie rusă va fi analizată în cercetarea dată ca izvor al modului de gândire al autorilor pe parcursul secolului al XIX-lea. Ne propunem să ne confruntăm cu problema reprezentării latinității și romanității în descrierile călătorilor ruși, să stabilim funcțiunea imaginii Basarabiei ca „țară latină cu un trecut roman”, dar și dinamica modificării ei pe parcursul secolului al XIX-lea. Reprezentarea fiind înțeleasă ca un proces în timpul căruia apare o putere în mâinile persoanei la discreția căreia se află aranjamentul reprezentării și luând în considerare diferite contexte care există, inclusiv și cel imperial cum este și cazul cercetării noastre, apare întrebarea dacă nu cumva cel care reprezintă face abuz de *putere*, atunci când reprezintă pe cineva sau ceva¹.

De asemenea vom încerca să determinăm și să apreciem rolul jucat de descrierile de călătorie rusești și să ne confruntăm cu întrebarea: dacă acestea pot fi considerate documente sau poate chiar practici discursive determinante care au însoțit procesul de colonizare rusească în Basarabia?

Transliterarea din limba rusă a numelor de localități, persoane sau a titlurilor lucrărilor a fost efectuată conform sistemului internațional științific german de conversie. Excepție au făcut unele denumiri, toponime și patronime încetățenite în limba română, ca de exemplu Pușkin.

În centrul imaginilor despre latinitatea și romanitatea teritoriului dintre Prut și Nistru, anexat Rusiei la 1812, au stat în secolul al XIX-lea descrierile ruinelor castelelor și cetăților genovezo-romane, exilului poetului roman Publius Ovidius Naso, a lacului și izvorului lui Ovid situat în sudul teritoriului, resturilor valurilor lui Traian, urmelor prezenței coloniștilor romani, toponimia romană, dar și originea latină a limbii moldovenilor, precum și înșiși moldovenii: trăsăturile lor fizice, temperamentul, tradițiile, obiceiurile. În textele călătorilor ruși se conturează la sfârșitul anilor 1820 o imagine pozitivă a latinității și romanității Basarabiei, care se cristalizează până la mijlocul secolului al

¹ Mai mult despre termenul „reprezentare” în: Roger Chartier, *Die Welt als Repräsentation*. În M. Middell/Sammler, S. (Ed.), *Alles Gewordene hat Geschichte. Die Schule der ›Annales‹ in ihren Texten 1929–1992*, Leipzig 1994, p. 320–347; Mai mult despre aplicarea „puterii” în timpul reprezentării în: Jacques Derrida, *Gesetzeskraft. Der „mythische Grund der Autorität”*, Frankfurt (Main): Suhrkamp, 1996; Michel Foucault, *Die Ordnung der Dinge. Eine Archäologie der Humanwissenschaften*, ediția 13, Frankfurt (Main), Suhrkamp 1995.

XIX-lea, devenind o parte componentă a imaginației călătorilor ruși a Basarabiei ca spațiu comun imperial rus, ca parte componentă a „Rosijskaja Imperija”. Această imagine dinamică, care dispăre din descrierile călătorii ruși începând cu anii 1860, oglindește transformările istorice, naționale și culturale prin care a trecut Rusia și națiunea rusă în prima jumătate a secolului al XIX-lea și înțelegerea de sine a elitei ruse, reprezentată în cazul cercetării date de călătorii ruși.

În mod special, a acordat multă atenție trecutului antic al Basarabiei călătorul funcționar rus Pavel Svinin în amintirile sale *Vospominanie v stepjach bessarabskich* publicate în anul 1821 în jurnalul *Otečestvennyje Zapiski*. Reprezentarea mărturiilor trecutului antic al teritoriului dintre Prut și Nistru, pare să fi fost pentru consilierul Curții Colegiului de Stat pentru Afaceri Externe din St. Petersburg deosebit de importantă. În timpul călătoriei sale prin sudul Basarabiei din anul 1818, Svinin a vizitat ruinele și resturile construcțiilor genovezelor de la Palanca pe Nistru și de la Tatarbunar.¹ Drept urmare a acestei călătorii, el menționa că „Basarabia nu este mai puțin bogată în mărturii ale secolelor antice și medievale. Valul lui Traian, izvorul lui Ovid, Akkerman, Tatarbunar, Chilia - toate poartă ștampila distrugerii măreției Romei și a bogăției republicii genoveze”². De asemenea, și literatul militar Aleksandr Veltman a scos în evidență trecutul antic basarabean. În romanul său *Strannik* [călătorul], scris în baza așa numitului „material de sud” adunat pe parcursul a peste 12 ani petrecuți în Basarabia și care s-a bucurat de o mare popularitate în Rusia în prima jumătate a secolului al XIX-lea, Veltman descrie castelele din nordul Basarabiei de la Hotin și Soroca și afirma că sunt construite de genovezi și-și exprimă părerea că ele ar fi „asemanatoare cu cele, care de regulă sunt reprezentate în stemele grecilor și romanilor”. În timpul vizitei castelului de la Hotin, Veltman scria că el personal ar fi văzut chiar o tăbliță pe care ar fi citit că „acest castel a aparținut împărătesei greci Sofia”. Călătorul militar literat descrie și castelul de la Akkerman și comunică cititorilor săi că pe acest loc în antichitate se afla orașul *Ofiusa*, iar în timpurile lui Herodot - colonia grecească *Tiras*.³ El menționează o

¹ Pavel P. Svinin, *Opisanie Bessarabskoj oblasti v 1816 godu*. În: *Zapiski Odesskogo Obščestva Istorii i Drevnostej* 1867, vol. VI, p. 296.

² *Ibidem*; Idem, *Vospominanie v stepjach bessarabskih*. În: „*Otečestvennyje Zapiski*”, 1821, nr. 9, pp. 4-5.

³ cf. A. F. Veltman, *Vospominanija o Bessarabii*, în „*Sovremennik*”, 1837, p. 237.

legendă, conform căreia, castelul ar fi fost construit de către genovezi în secolul al XII-lea, cand ei au dominat la Marea Neagră făcând comerț. Akkermanul a fost vizitat și de Filip Vigel, viceguvernatorul Basarabiei în anii 1823-1826 în timpul călătoriei sale prin Bugeac. El scria în notițele sale că orașul este „din mai multe puncte de vedere demn de atenție”. În mod special, menționa el, „din cauza castelului și cetății sale, printre care cea din urmă, deși arată modest, este pentru oraș drept o bijuterie”. El accentua faptul că Akkermanul purta în Antichitate numele Nistrului, pe atunci - Tiras, și că în el „au domnit genovezii”: „Era cunoscut faptul, că acolo au domnit genovezii. Orașul a purtat numele Tiras, care pe atunci îl avea Nistrul, în apropierea gurii căruia a și fost construit. Când turcii l-au cucerit, i-au dat numele Akkerman, ceea ce în limba lor însemna *Orașul Alb* și au întărit castelul genovez și mai mult. La moment, cetatea arată modest, însă nu se află în stare de ruină și este pentru acest oraș drept o bijuterie”¹.

Țara unde „se odihnește cenușa lui Ovidiu”

Deosebit de multă atenție călătorii au acordat exilului renumitului poet al Antichității Publius Ovidius Naso (43 î.Chr.-17 d. Chr.), care a fost, după cum se știe, exilat în anul 8 d. Chr. de către împăratul Augustus la Tomis, pe coasta de nord a Mării Negre, pe atunci teritoriul *Daciei*².

Astăzi este cunoscut faptul că Tomisul din Antichitate este orașul Constanța din România. Până la sfârșitul secolului al XIX-lea, însă nu se știa unde exact a fost exilat Ovidiu pe coasta Mării Negre. Pavel Sumarokoff menționa în anul 1799 în descrierea călătoriei sale prin Crimeea și Basarabia faptul că o perioadă s-a crezut că orașul Ovidiopol „așezat la 17 verste depărtare de la gura Nistrului, la Liman” ar fi fost în

¹ Filip Filipovič Vigel, *Vospominanija*. În: *Russkij Vestnik*, ed. sep. vol. VII, Moskva, 1865, p.17.

² Motivul exilului este până în prezent necunoscut: oficial - pentru poeziile sale, dar neoficial se vehicula că din cauza relației amoroase a poetului cu nepoata împăratului, Julia. În exil Ovid a scris *Ponticele* și *Tristia* în forma unor scrisori adresate soției, prietenilor sau împăratului Augustus. În elegiile sale poetul a descris călătoria sa la Tomis, denumit de el „capătul lumii” și timpul petrecut acolo printre popoarele caracterizate de el barbare, care erau la rândul lor în permanentă amenințate de invazia hoardelor altor barbari din zona Dunării. Toate aceste lucrări redau starea de tristețe și nefericire a poetului, care așa și nu a mai revăzut Roma. Cf. Michael von Albrecht, *Ovid. Eine Einführung*, Stuttgart, Reclam, 2003, p. 10.

Antichitate „localitatea Tomi unde Ovidiu a fost exilat de către Augustus” și că „deaceia el și-ar fi primit numele”¹. Călătorii ruși, care mai târziu au vizitat Basarabia precum Pavel Svinin, Aleksandr Veltman, Aleksandr Pușkin ș. a. erau de părerea că localitatea de exil a poetului s-ar fi aflat pe coasta Mării Negre a teritoriului dintre Prut și Nistru. Sursa acestei opinii, după relatarea înșiși a călătorilor², a fost cronică lui Dimitrie Cantemir *Descrierea Moldovei*³. Aceasta informa că în sudul Basarabiei, în apropiere de coasta Mării Negre există un lac vestit, pentru că poartă numele cunoscutului poet roman Ovidiu, care după spusele localnicilor ar fi fost acolo surghiunit în sărăcie⁴. Cunoscând acest lucru, Pavel Svinin își imagina chiar cum Ovidiu se retrăgea „în sânul naturii tăcute” a acestui lac nu departe de Akkerman într-o colibă ca să-și „mângâie tristețea, dragostea nefericită și să inspire melancolia întunecoasă, cu care a scris toate lucrările sale”: „20 verste de la Akkerman depărtare se află un lac mic, cunoscut sub numele Lacul lui Ovidiu. În el se scurge un izvor rapid care poartă același nume Ovidiu. Este cunoscut faptul, că Ovidiu, a cărui amintire este foarte prețioasă tuturor poezilor și îndrăgostiților, a fost exilat de către împăratul August în deșertul sălbatic gotic - *Czitate alba* (Akkerman). De aici poetul s-a retras pe malul unui lac mic, în sânul naturii tăcute unde își mângâia tristețea, dragostea nefericită, unde toate imaginațiile sale sumbre se adevereau și de unde inspira melancholia întunecoasă, care s-a revărsat în toate lucrările sale. Poate că la umbra acestui plop bătrân se afla cândva coliba renumitului exilat;”⁵.

În acest context, Svinin concluzionează cu următoarele cuvinte: „Acest loc este demn de a deveni monument, care ar păstra aceasta moștenire, fără de care s-ar pierde”⁶. În continuare, Svinin menționează faptul că și cronicile moldovenești povestesc despre Ovidiu și invocă faptul, că istoricii moldoveni ar relata precum că el [Ovidiu] le vorbea limba [...]. În acest context Svinin, consideră important să vină cu concretizarea, că aceasta ar fi limba slavă, și nu moldovenească, aducând

¹ cf. Pavel Sumarkoff, *Paul Sumarkoffs Reise durch die Krim und Bessarabien im Jahre 1799*, Leipzig 1802, p.215.

² cf. Pavel Svinin, *op.cit.*, 1821, p. 8.

³ Aceasta a fost tradusă și publicată în Rusia în anul 1789. Cf. Kantemir Dimitrij, *Istoričeskoje, geografičeskoje i političeskoje opisanije Moldavii*, Moskva 1789.

⁴ cf. Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Chișinău. 1992, Editura Hyperion, p. 76.

⁵ Pavel Svinin *op.cit.* (1821), pp. 7-8.

⁶ *Ibidem*, pp. 8-9.

drept argument mărturiile oarecărui „cronicar cunoscut” Matei Trikovski, care ar fi afirmat că „Ovidiu a învățat limba slavă, în care a scris cu plăcere poezii, în exil, de la sarmații, care locuiau pe atunci pe coasta de nord a Mării Negre”¹. La sfârșitul tuturor mențiunilor făcute, Svinin se grăbește să comunice cititorilor săi ruși că toate acestea ar fi o confirmare, că Rusia și Basarabia ar avea o memorie istorico-culturală slavă comună și că: „Daca aceasta e adevărat, atunci amintirea despre el [Ovidiu], ar trebui să fie pentru noi [rușii] și mai scumpă și în același timp ar trebui acest loc al exilului său să ne pară și mai demn de memorie, pentru că el se află acum în interiorul Rusiei...”².

Astfel, întrevădem printe rândurile lui Svinin începutul procesului de construcție³ în imaginația sa a spațiului comun imperial romano-moldo-rus sau discursul său imperial prin intermediul căruia construiește o „rossijskakja⁴ Besarabija”.

De asemenea și Aleksandr Veltman relatează în timpul călătoriei sale prin sudul Basarabiei despre lacul lui Ovidiu. Entuziasmat califică el, drept un lucru uimitor faptul că lacul se află cu adevărat „în apropiere de Liman, unde Nistrul curge în mare” și că în momentul vizitei sale încă nu secase totalmente. În același timp el se grăbește să completeze informația din cronică lui Dimitrie Cantemir cu legendele localnicilor, pe care el, personal le-ar fi auzit și prin aceasta nu doar confirmă o dată în plus teza despre existența locului exilului lui Ovidiu în Basarabia, dar face acest fapt istoric și mai real și mai viu în imaginația cititorilor săi din Rusia: „Dar cât de uimitor este faptul, că în apropiere de Liman, unde Nistrul curge în mare, nu departe de localitatea Palanca, unde se află și un castel patrulater, există un lăcușor, care după Cantemir se numește Lacul lui Ovidiu. În momentul călătoriei mele el era aproape sec și mie mi-a fost prezentat ca al *Duvydului*; din amintirile care s-au păstrat, se spune, că

¹ *Ibidem*, pp. 10.

² *Ibidem*.

³ Mai mult despre procesul de imaginație/construcție în E. Hobsbawm/ Terence, R. ed., *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1993, pp. 4-13.

⁴ „Rossijskij” un termen (adjectiv substantivizat), care se referă la toate teritoriile și populațiile inclusiv cele neruse supuse tarului și care împreună formau Rossijskaja Imperija.

acolo mult timp mai devreme ar fi locuit un anumit pustnic și că lacul mai tarziu ar fi primit numele lui”¹.

Multă atenție a acordat exilului lui Ovidiu Naso cunoscutul poet Aleksandr Pușkin,² care s-a aflat în Basarabia în perioada anilor 1820-1823³. În poezia sa dedicată lui Ovid *K Ovidiju*, Pușkin se identifică cu poetul Antichității constatând că și el, fiind exilat de un împărat autocrat, a ajuns pe aceleași meleaguri ale coastei de nord a Mării Negre, unde cândva a ajuns și a și rămas Ovid. El menționează faptul că răsunetul lirei lui Ovid încă mai poate fi auzit în Basarabia și prin aceasta apropie în timp evenimentul antic cititorilor săi⁴.

Твой безотрадный плач места сии прославил;
И лиры нежный глас еще не онемел;
Еще твоей молвой наполнен сей предел.

[Cu jale-n plâns slăvit-ai tu locurile-aceste;
Se mai aude lira-ți sunând precum suna;
Și-i plin ținutul încă de amintirea ta.]⁵

De asemenea, și în poemul său *Cygany*, Pușkin a tematizat exilul lui Ovid în Basarabia. El povestește cu gura bătrânului rom legenda despre Ovid în vârstă, care deși petrecuse mulți ani, nu reușiseră să se obișnuiască cu locurile exilului și cu viața simplă și hoinărea pe malul Dunării palid și uscat, în așteptarea eliberării de către împăratul roman, ducând dorul Romei. Localnicii, care după Pușkin, nu știau multe despre el, l-ar fi îndrăgit pentru talentul, lira și povestirile sale, considerându-l un sfânt și văzându-l naiv și nepuționcios, îi aduceau hrană și înbrăcămintă. Aleksandr Pușkin consideră important să menționeze în poem faptul că chiar și în timpul călătoriei sale prin Basarabia, legenda

¹ Majkov Leonid, *Bessarabskie vospominaniia A. F. Veltmana i ego znakomstvo s Pușkinom* // ed. Majkov, Leonid, *Pușkin. Biografičeskie materialy i istoriko-literaturnye očerki*, Sankt Peterburg, 1899, pp. 92–102.

² Mai mult despre Ovid în lucrările lui Pușkin: Cf. Z. A. Borinevič-Babajceva, *Ovidjev cykl v tvorčestve Pușkina* // ed. A. T. Borš *A.S. Pușkin na juge: Trudy puškinskih konferencij Kišineva i Odessy*, Kišinev, Госуд. изд. МССР, Tom I, 1958, pp. 164–179.

³ A fost angajat și nu exilat (datorită protecției prietenilor săi cu mare influență, el n-a fost exilat în Siberia, după cum de obicei se obișnuia în Imperiul Rus pentru criticile la adresa regimului țarist) în serviciul Colegiului pentru Politică Externă, la Comitetul de Curatelă al Coloniștilor din Sudul Rusiei în subordonarea generalului-gubernator Ivan Inzov.

⁴ cf. A. S. Pușkin, *K Ovidiju*. În „Poljarnaja Zvezda”, 1823, pp. 81–84.

⁵ Traducere de Mihai Eminescu

era încă foarte răspândită printre localnici și apropie astfel, în timp trecutul antic al Basarabiei ca și Aleksandr Veltman mai sus, și îl face și mai prezent pentru cititorii săi ruși.

Eu știu de la părinții mei
O din vechime povestire:
Pentru un om ce a trăit
Aici de Roma surghiunit;
Dar am uitat a lui numire;
Împodobită însă fire
Avea acel bătrân viori,
Viețuind el între noi
Pe lângă Dunăre, spunea
De ale lui nenorociri
Și alte multe povestiri
Cu mintea sa închipuia.
Dar alții pentru dânș' prindea
Prin mreajă peștii și vânat
Și pentru iarnă-i pregătea

Din blane, straie de-mbrăcat,
Iar el nici c-a putut deprinde
Nevoii îngrijăluiri,
Și blestemând cu mari cuvinte,
A soartei lui învăluiri,
Zicea că dumnezeii grea
Certare lui au rânduit
Și moarte, drept bun dar, cerea.
Din sânul patriei răpit,
Ca un copil plângea cumplit
El la aducerea aminte
De zilele de mai'nainte,
Murind, a fost lăsat cuvinte
A lui înstrăinate oase
Să se mute la a lor pământ¹

„Țara valurilor lui Traian”

De asemenea, și descrierile valurilor lui Traian și a coloniștilor romani completează imaginea Basarabiei romane în descrierile călătorilor ruși. Pavel Svinin menționează faptul că „valul lui Traian traversează Basarabia aproape în centru, de la Dunăre până la Nistru și se împarte la începutul său în două mânece. În unele locuri valul se înalță, [...] fapt care servește ca argument, că inițial el a fost mult mai înalt”². Dar nu numai resturile valurilor servesc, după Svinin dovadă a trecutului roman al Basarabiei, ci și tumurile împrăștiate pe suprafața stepei cât și monedele romanice și bijuteriile care se ascund sub pământ. După expunerea evenimentelor avute loc în perioada domniei lui Traian, Svinin aduce mai aproape acest trecut antic, cititorilor săi din Rusia, recurgând la aceeași strategie ca și ceilalți călători ruși mai sus prin

¹ A. S. Pușkin, *Țiganii*, trad. Alexandru Donici, București, 1837.

² Pavel Svinin, *Vospominanie v stepjah bessarabskih*. În: „Otečestvennyje Zapiski”, 1821, p. 5.

introducerea în expunerea sa a unui caz, care ar fi avut loc recent, precum, că „nu demult un bulgar a dezgropat vre-o treisute de monede romanice și inele de aur”: „[...] Trajan a învins dacii și geții și a împărțit țările lor, astăzi Moldova și Basarabia - Imperiului Roman. El voia să lase moștenire secolelor posterioare hotarele cuceririlor sale și în același timp să protejeze coloniștii și veteranii așezați cu traiul pe aceste pământuri dăruite de el, de atacurile sciților și sarmaților și a altor barbari, construind valul asemenea peretelui chinezesc,. [...] tumurile împrăștiate peste suprafața stepei, au fost înălțate pentru paza frontală, pe când acest ținut a servit drept câmp de luptă. Nu demult un bulgar a dezgropat vre-o treisute de monede romanice și inele de aur. Acestea serveau cavalerilor romani ca însemn, pentru a fi distinși de infanterie”¹.

La fel și Dimitrij Bantyș-Kamenskij relatează, în descrierea călătoriei sale din 1808 prin Moldova, despre începutul colonizării romane în zona Dunării. Se pare că el a avut intenția să prezinte colonizarea romană a Daciei într-o lumină și mai pozitivă și să ridice astfel și mai mult importanța trecutului roman al Principatelor Române: El menționează că în anul 107 î. Chr. în Dacia au fost așezați cu traiul „cei mai buni romani din Roma” și îl denumește în acest context pe împăratul roman Traian „întemeietorul Moldovei și Valahiei”².

„Moldovenii – asemenea italienilor”

Originea romană a moldovenilor, este o alta derivată a imaginii latinității Basarabiei. Călătorii descriu trăsăturile fizice și felul de a fi a moldovenilor, populația majoritară ca asemenea italienilor și scot în evidență originea latină a limbii moldovenești. Lui Nikolaj Nadeždin i-a atras atenția ochii țăranilor moldoveni. El i-a descrie ca „ochi mari și negri, care ardeau ca niște cărbuni“, iar ca explicație a acestui fapt el a văzut în faptul, că: „în sangele lor a fost turnat foarte mult combustibil sudic!” O asemănare și mai mare cu ochii italienilor, a văzut Nadeždin la un alt moldovean, care deși i s-a părut mai liniștit, totuși afirmă călătorul „ochii lui străluceau foarte tăios și pătrunzător asemenea ochilor italieni”. În baza acestor constatări, Nadeždin a concluzionat că „coloniile lui Traian nu s-au întors înapoi pe pământurile lui Traian”, ci au rămas în

¹ Ibidem, p. 6.

² Dimitrij Bantyș-Kamenskij, *Puteșestvie v Moldaviju, Valachiju i Serbiju*, Moskva, 1810, p. 83.

Basarabia¹. De asemenea și etnologul Afanasev-Čužbinskij a reprezentat „Italia” în Basarabia constatând o asemanare între haiducii basarabeni cu cei italieni. El relatează despre celebrul tâlhar Toboltok, care ar fi „băgat frica în toată Basarabia” și a scos în evidență faptul, că în activitatea lui putea fi observată o anumită mărinimie, care lui îi amintea „de bandiții italieni”. Chiar și povestirile vesele auzite într-o seară de la un grup de tineri moldoveni, îi aminteau lui Afanasev-Čužbinskij de cele din Italia, de parca „ele ar fi”, afirmă el în descrierea sa, „direct din Dekameronul lui Boccaccio, doar adaptate la obiceiurile locale”.²

Originea latină a limbii moldovenilor 1800-1820

Totodată călătorii au scos în evidență încă la începutul secolului al XIX-lea faptul, că limba moldovenilor este de origine latină. Atât Filip Vigel cât și Pavel Svinin și au subliniat, ca „ea [limba moldovenilor] este evident marcată de limba latină [...]”³ și că „limba moldovenească își are originea în limba latină și a păstrat la baza sa mai mult din originalul limbii romane veche, decât italiana, care se vorbește [astăzi] în Roma însăși”⁴. Călătorii califică în același timp limba moldovenească o limbă „stricată”. Dimitrij Bantyș-Kamenskij a făcut următoarea mențiune în timpul călătoriei sale prin Basarabia: „Limba moldovenească se compune preponderent din cuvinte stricate latine; ea mai conține și cuvinte turcești și slave”⁵. De asemenea, și Aleksandr Veltman a reprezentat indirect limba moldovenească ca una nefrumoasă, relatând despre o discuție între unul din prietenii săi și un boier, comentând că ascultându-l, el avea impresia că „[...] Stăpânul tăia lemne, iar așcheile îmi zburau mie direct în urechi”⁶. Anatolij Demidov relatează în timpul călătoriei sale prin Rusia de Sud și Crimeea din anul 1837 despre asemănarea limbilor moldovenilor și a italienilor. În același timp el remarcă faptul că această asemănare: „poate fi constatată numai în scris, [...] pentru, că la pronunția localnicilor este greu de observat [...], pentru că localnicii

¹ Nikolaj Ivanovič Nadeždin, *Progulka po Bessarabii*. În „Odesskij Almanach” 1840, p. 378.

² Aleksandr Afanasev-Čužbinskij, *Poezdka v Južnuju Rossiju*, vol. II: *Očerki Dnestra*, Sankt Peterburg, 1863, p. 138f.

³ Filip Vigel, *Vospominanija*. În „Russkij Vestnik” 1865, Vol. 6, p. 98.

⁴ Pavel P. Svinin, *Opisanie Bessarabskoj oblasti v 1816*. În „Zapiski Odesskogo Obščestva Istorii i Drevnostej” 1867, vol. VI, p. 220.

⁵ Bantyș-Kamenskij, *op.cit.* p. 83.

⁶ A. F. Veltman, *Strannik*, ed. Ju. M. Agutin, Moskva, 1977, p. 31.

denaturează cuvintele pronunțând-ule prost și articulându-le vulgar din gât”¹. Demidov prezintă astfel localnicii moldovenii ca nefiind în stare să vorbească o limbă latină, care este, în viziunea sa, una nobilă și indică indirect asupra faptului că populația majoritară a teritoriului proaspăt anexat este una necivilizată.

În urma analizei citatelor de mai sus, constatăm pe de o parte o imagine a Basarabiei latine cu un trecut roman, care corespunde realității. Sudul teritoriului dintre Prut și Nistru a făcut parte din lumea greacă, începând cu secolul al VIII-lea î. Chr. sub aspect comercial, cultural și religios². În perioada secolelor VII-VI î. Chr., grecii au înființat pe malul Mării Negre mai multe colonii printre care și colonia Tiras, situată pe teritoriul dintre Prut și Nistru. Colonia a fost distrusă în timpul marilor migrații ale popoarelor în secolul XIII-lea, dar a fost reconstruită de către genovezi, devenind colonie-oraș³. Astfel mai târziu în baza ei a apărut orașul Akkerman. De asemenea, nu pot fi puse la îndoială investigațiile istorice și arheologice, care confirmă existența Daciei ca parte componentă a Imperiului Roman cu o prezență a armatei/coloniștilor romani și a valurilor lui Traian pe teritoriul dintre Prut și Nistru, cât și faptul că pe coasta țărmului de nord al Mării Negre a fost exilat poetul roman Ovidiu Naso.

Pe de altă parte, constatăm un efort mai mare de imaginație al călătorilor ruși la reprezentarea acestor realități istorice precum și a moldovenilor și limbii lor. Percepția subiectivă a călătorilor poate fi observată cel mai bine, după cum am văzut mai sus în „retorică alterității”⁴ și în „economia imaginilor și imaginațiilor”⁵ textelor, care se evidențiază nu doar prin axarea asupra trecutului antic basarabean, dar și prin faptul că autorii lor folosesc mai multe mijloace literare și figuri rétorice, precum „comparația și analogia” în cazul lui Aleksandr Pușkin, care s-a asociat cu Ovid Nazo. În mod special însă, după cum am văzut

¹ Anatolij Demidov, *Puteșestvie v Južnuju Rossiju i v Krym čerez Vengriju, Valachiju i Moldaviju, soveršennoe v 1837 g.*, Moskva, 1853, p. 242.

² Alexandru Boldur, *Istoria Basarabiei*, vol. I-II, Reeditarea ediției din 1937/1940, București, Victor Frunză, pp. 38-40.

³ Cf. Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București; Boldur *op.cit.*, pp. 57-59, 87-89; Ute Schmidt, *Bessarabien. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer*, Potsdam, 2008), p. 43.

⁴ A se vedea mai mult despre anumitele „retorici de alateritate” folosite de călători și caracteristicile lor în Harbsmeier *op. cit.*, p. 6

⁵ *Ibidem*, p. 4.

mai sus, călătorii au adus în prezent trecutul antic basarabeian, folosind „atestarea” și „exclamația”. Acestea pot fi observate la Aleksandr Veltman din a cărui citate de mai sus, devine evident cât de important este pentru el să sublinieze faptul precum că, el personal, ar fi văzut tăblița pe care ar fi citit că castelul de la Hotin a aparținut împărătesei greci Sofia sau, că ar fi auzit legenda, conform căreia castelul de la Akkerman ar fi fost construit de către genovezi în secolul al XII-lea, sau că personal ar fi văzut lacul lui Ovid și că în momentul vizitei sale a fost foarte surprins de faptul că încă nu secase totalmente. De asemenea, că personal el ar fi auzit legendele localnicilor despre Ovid. Același lucru îl putem observa și în citatele lui Pavel Svinin, în care el comunică cititorilor săi că momentul aflării lui personale în fața lacului lui Ovid l-ar fi mișcat atât de mult, încât el ar fi putut foarte real să-și imagineze scena cum Ovid se retrăgea „în sânul naturii tăcute” a lacului într-o colibă ca să-și mângâie tristețea. Și în expunerea despre Valurile lui Traian, Svinin nu întâmplător introduce un caz, care ar fi avut loc recent, precum că un bulgar ar fi dezgropat vreo trei sute de monede romanice și inele de aur. Astfel se atestă o dată în plus cele expuse anterior.

În spatele acestor „stăruințe” ale călătorilor ruși stă intenția lor, de a pune în valoare Basarabia, ca teritoriu latin cu un trecut roman. Se pare că acest lucru era foarte important pentru ei. Reprezentarea Basarabiei ca „loc antic” avea deci funcțiunea să dea cititorilor din Rusia la începutul secolului al XIX-lea sentimentul, ca de altfel ca și în cazul peninsulei Crimeea, după cum a demonstrat cercetătoarea germană Kerstin Jobst¹, că Imperiul Rus odată cu anexarea Basarabiei își lărgeste partea sa componentă din istoria antică a lumii și astfel devine o parte componentă a leagănului civilizației europene. Acest discurs, care își are începutul în perioada domniei lui Petru cel Mare (1682-1725), declanșatorul reformelor de europeanizare a Rusiei, era unul foarte important și în perioada domniei țarului Alexandru I, ultimul țar proeuropean. Scopul lui era să demonstreze că locul Rusiei este într-un rând cu celelalte țări europene civilizate, fapt care permitea Imperiului Rus să se impună ca putere în Europa și în lume.² Recunoașterea esenței europene a Rusiei

¹ Kerstin Jobst, *Orientalism. E. W. Said und die osteuropäische Geschichte*. În „Saeculum”, anul 51, 2000, p. 262.

² Mai mult despre Imperiul Rus și relația sa cu Antichitatea a vedea în Andrei Zorin, *Kormja dvuglavogo orla. Literatura i gosudarstvennaja ideologija v Rossii v*

era însă pusă la îndoială în Europa de Vest.¹ Astfel descoperim în spatele stăruințelor autorilor ruși unul din secretele gândirii și autopercepției lor, și anume, tendința de a fi recunoscut ca european.

În același timp, prin reprezentarea Antichității Basarabiei călătorii urmăresc să justifice și să compenseze în ochii cititorilor ruși pierderile și eforturile depuse de Rusia la anexarea lui. Drept urmare a acestui proces, Basarabia începe să devină pentru cititorii ruși de acasă, cuprinși în acea perioadă de sentimente naționale, loc de memorie colectivă și astfel și mai valoroasă și mai importantă. Așadar, observăm cum călătorii ruși prezintă o „anumită ordine a lucrurilor” și astfel ca și în cazul Siberiei „consolidează, înfrumusețează și propagă propriile lor viziuni național-imperiale” încadrând trecutul antic al teritoriului basarabean în „spectrul mândriilor naționale și în paleta realizărilor naționale rusești”.² Începutul acestei evoluții de construcție a spațiului imperial comun moldo-rus poate fi foarte bine urmărit în citatele de mai sus ale lui Pavel Svinin. În mod special, începând cu sfârșitul anilor 1820 călătorii încep tot mai mult să încadreze teritoriul Basarabiei Imperiului Rus sau să „umple” teritoriul achiziționat în 1812 tot mai mult cu „valori originale rusești” și astfel să „inventeze”³ Basarabia „încărcând-o” cu înțeles și însemnătate. Aici descoperim discursul național-imperial al autorilor.

Drept rezultat al intensificării acestui proces denumit de cercetătorul german Frithjov Schenk „producția spațiului imperial”⁴ rus, teritoriul dintre Prut și Nistru care până nu demult constituise partea de est a Principatului Moldovei a început să devină în descrierile călătorilor

poslednej treti XVIII – pervoj treti XIX veka, Moskva, Novoje Literaturnoje Obozrenie, 2001.

¹ Mai mult despre relația Imperiului Rus cu Europa de Vest a se vedea în Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe*, Stanford, University Press, 1994, pp. 17–49, 195–235.

² Mark Bassin, *Imperialer Raum/Nationaler Raum*. În „Geschichte und Gesellschaft” anul 28, 2002, Caietul 3, p. 388 (Mark Bassin face referință la cazul Siberiei, un caz similar cu al Basarabiei de încadrare în spațiul imperial rus).

³ „Invenție” în sensul studiilor conceptului constructivist: Anthony D. Smith, *National Identity*, Reno, Las Vegas, London, 1993, p. 9.

⁴ Cf. Frithjof Benjamin Schenk, *Die Produktion des imperialen Raumes: Konzeptionelle Überlegungen zu einer Sozial- und Kulturgeschichte der russischen Eisenbahn im 19. Jahrhundert*. În: Schlögel, Karl (ed.), *Mastering Russian Spaces. Raum und Raumbewältigung als Probleme der russischen Geschichte*, München, R. Oldenbourg Verlag, 2011, pp. S. 109–127. Mai mult despre procesul de construcție a spațiului comun imperial ruso-basarabean a se vedea și în Galina Corman *Сия пустынная страна Священна для души поэта*: Identitatea națională rusă oglindită în descrierile călătorilor ruși despre Basarabia la începutul secolului al XIX-lea. În „Studia Universitatis Moldaviae”, 2017, nr. 4 (104), seria „Științe umanistice”, pp. 23-30.

din anii 1840-1850 ca parte a spațiului Imperial Rus (*Rossijskaja Bessarabija*). Basarabia începe să fie percepută de călători ca un pământ al lor (*Naša Bessarabija*), fiind în continuare valoroasă ca teritoriu antic. Astfel Nikolai Nadeždin, fost profesor la Universitatea din Moscova și redactor al jurnalului „Teleskop” și al ziarului „Molva” în descrierea călătoriei sale prin Basarabia din anii 1840-1842, cominica cititorilor săi că: „valurile lui Traian se încadrează monumentelor imprimate cu numele mărețului Traian și se află în interiorul regiunii noastre, mai exact în Basarabia”¹.

Dinamica acestui proces de producție al spațiului imperial pe teritoriul Basarabiei prin scoaterea în evidență a valorii lui ca *locus anticus* este una în descreștere în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Începând cu anii 1860, călătorii acordă tot mai puțin spațiu mărturiilor trecutului antic al Basarabiei. Se pare că acestea și-au pierdut importanța de altădata, Basarabia devenind pentru călători nu doar administrativ, dar și mental parte componentă a spațiului imperial rus. Imaginea Basarabiei ca *locus anticus* dispare din descrierile și percepțiile călătorilor ruși către sfârșitul secolului al XIX-lea. Una din explicațiile acestui fapt este slavofilismul, ideologie națională, care a ieșit învingătoare în Rusia în urma dezbaterii cu occidentalii și care promova identificarea în interiorul Imperiului Rus a valorilor originale rusești și încetarea Rusiei de a se mai orienta spre Europa și a demonstra apartenența ei la civilizația europeană².

Concluzii

Printr-o analiză în sensul lui Reinhard Koselleck orientată spre extragerea elementelor esențiale ale logicii sau semanticii conceptelor textelor³, a fost posibil așadar, ca pasajele din literatura de călătorie rusă despre Basarabia, prezentate mai sus, să fie citite „în răspăr” și odată cu

¹ Nikolaj Ivanovič Nadeždin, *Otčet o putešestvii soveršennom v 1840 i 1841 godach po jugoslavjanskim zemljam*. În „Zapiski Odesskogo Obščestva Istorii i Drevnostej” vol. I, p. 534; Idem, *Progulka po Bessarabii*. În „Odesskij Almanach” 1840, pp. 349-353.

² Cf. Melena Milojković-Djurić, *Panslavism and National Identity in Russia and the Balkans 1830–1880: Image of the Self and Others*, New York, Columbia University Press, 1994.

³ Cf. Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt (Main), Suhrkamp, 1992.

aceasta să fie puse să vorbească despre ceea ce autorii lor nu ar fi vrut s-o facă.¹

Așadar constatăm, că unul din secretele esențiale ale jocului cu imagini și imaginație, jucat de călătorii ruși în descrierile latinității și romanității Basarabiei, este că călătorii ruși au gândit în perechile dihotome Imperiul Rus/națiunea rusă – Europa de Vest, pe deoparte și Imperiul Rus/națiunea rusă – Basarabia/moldovenii, pe de altă parte. Aceasta ne permite să concluzionăm cu teza că națiunea rusă s-a format/construit de-a lungul secolului XIX definindu-și identitatea sa atât vizavi de Europa de Vest, cât și față de propriile periferii/ colonii și etniile lor din interiorul Imperiului Rus, așa cum a fost Basarabia și populația sa. În același timp, observăm că procesul de formare al națiunii ruse și al Imperiului Rus au fost înțelese de către elita rusă nu ca contradictorii sau dihotome, ci ca procese care aparțin împreună. Aceasta explică faptul de ce călătorii ruși au avut, pe de o parte un discurs inclusiv, atunci când în baza trecutului antic au încadrat teritoriul Basarabiei spațiului rus imperial comun. Pe de altă parte aceștia s-au distanțat și au reprezentat limba latină vorbită de populația majoritară a teritoriului proaspăt anexat ca una de o valoare joasă. Constatăm așadar, o intercalare a discursurilor imperial/colonial și național.

Astfel am asistat în textele menționate mai sus, pe de o parte la o naționalizare de către călătorii ruși în prima jumătate a sec. al XIX-lea a teritoriului proaspăt anexat al Basarabiei prin transformarea lui în „viziune încărcată cu emoții” și la procesul de „invenție” pe teritoriul dintre Prut și Nistru a „patriei” imperiale ruse. Pe de altă parte, la un proces de construcție a unei „alterități inferioare” sau a „obiectului colonial” la reprezentarea populației majoritare a teritoriului anexat al Basarabiei, toposul căruia a fost „misiunea civilizatoare”. Reprezentarea lipsei civilizației este una din strategiile unui discurs imperial/colonial². Aceasta are drept scop anticiparea necesității ei, iar autoasumarea Misiunii Civilizatoare legitimează anexarea obiectului colonial, în cazul cercetării date, al Basarabiei. Această imagine a moldovenilor a fost larg răspândită în Rusia drept urmare a publicării descrierilor de călătorie în

¹ Michael Harbsmaer, *op.cit.*, p.2.

² Jörg Baberowski, *Auf der Suche nach Eindeutigkeit: Kolonialismus und zivilisatorische Mission im Zarenreich und der Sowjetunion*. În „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, 1999, 47/4, pp. 482–504.

jurnale, anuare, reviste, care erau foarte populare în secolul al XIX-lea¹, iar în urma republicării lor, în mod deosebit a celor ale poetului Aleksandr Puskin și a scriitorului Aleksandr Veltman, această imagine s-a cristalizat până la începutul secolului al XX-lea². În acest context, se poate afirma și aceasta ar fi ultima concluzie, că descrierile de călătorie rusești despre Basarabia pot fi considerate nu numai „documente” ale naționalismului și colonialismului rus, dar pot fi chiar, în același timp, considerate practici esențiale discursive, care au însoțit procesul de colonizare rus.

Latinity and Romanity of Bessarabia in the descriptions and perceptions of Russian travelers in the 19th century

The current article aims to examine the problem of the representation of the Latinity and Romanity by the Russian travelers of the territory between Prut and Dneestr annexed to Russia in 1812. It will analyze the emergence, the dynamic and the function of the image of Bessarabia as Latin, Romanian land with a Roman past. The research raised the question regarding the role which the texts of Russian travelers describing Bessarabia played in the context of the Russian imperial policy: if they can be considered as Documents or maybe as discursive determining practices which accompanied the Russian process of colonization in Bessarabia.

Keywords: Besarabia, Russian Empire, travel literature, representation, perception, national-imperial discourse.

Galina CORMAN

doctor în istorie, lector universitar
Universitatea de Stat din Moldova
e-mail: galina_corman@yahoo.de

¹ V. S. Židkov/Sokolov, K. B., *Desjati vekov rosijskoj mentalnosti: kartina mira i vlasti*, Sankt-Peterburg, Aleteia, 2001, pp-295-335.

² Despre răspândirea publică a imaginii moldovenilor: Galina Corman, *Das Bessarabien-Bild in der zeitgenössischen russischen Reiseliteratur 1812-1918*, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2015, pp. 88-98; 175-191; 256-266; 299-307.

Ion EREMIA

CE LIMBĂ VORBEAU ROMÂNII-MOLDOVENI DIN BASARABIA ȚARISTĂ?

Introducere

Primele cărți traduse din alte limbi și tipărite în *limba română* au apărut în Transilvania. Ele au fost tipărite cu caractere slavone la mijlocul secolului al XVI-lea sub influența protestantismului. În aceste cărți, apartenența etnică a locuitorilor băștinași din Transilvania, cui erau destinate aceste cărți religioase, a fost apreciată cu termenul *român*, iar limba cărților în care acestea au fost tipărite, cu sintagma *limba română*¹.

Ulterior, în cărțile tipărite în această limbă, după cum se indică limpede în ele, fie că au fost tipărite în orașele din Țara Românească, Transilvania, Moldova², fie chiar în Rusia³, se menționează fără echivoc că ele au fost tipărite în *limba românească*. Așa a scris Mitropolitul Moldovei Varlaam (cca 1580/1585-1657) în a sa *Carte românească de învățătură dumenecele de preste an și la praznice împărătești și la svanți mari* ⁴, așa a scris mitropolitul Dosoftei (1624-1693) în a sa

¹ *Texte românești din secolul al XVI-lea*. I. Catehismul lui Coresi. II. Pravila lui Coresi. III. Fragmentul Todorescu. IV. Glosele Bogdan. V. Prefețe și epiloguri. Ediții critice de Emanuela Buză, Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu; Ion Gheție; Alexandra Roman Moraru, Florentina Zgraon, coordonator Ion Gheție, Editura Academiei republicii Socialiste România, București, 1982, pp. 101, 104, 529, 555-571.

² Spre exemplu, în *Octoih*-ul tipărit la Iași în 1749 și *Îndreptarea păcătoșilor* tipărit tot la Iași la 1768 se indică limpede că aceste cărți au fost tipărite „pre limba românească” (Vasile Arvinte, *Român, românesc, România. Studiu filologic*, ediția a III-a, definitivă, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2008, p. 43); Mai multe detalii despre cartea românească în Basarabia a se vedea: Igor Cereteu, *Cartea românească veche în Basarabia: istorie, circulație, valoare documentară*, Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2019, pp. 177-270.

³ În *Biblia* publicată la Sanct Petersburg în anul 1819 se indică limpede că a fost tipărită „de pe tălmăcire românească”, care mai întâi a fost tipărită în Transilvania, iar acum s-a tipărit cu „cheltuiala Rossieneșii Societăți a Bibliei”. Pagina reprodușă a originalului. Disponibil: <https://il.bidspirit.com/ui/lotPage/source/catalog/> (accesat: 07. 11. 2020)

⁴ *Carte românească de învățătură la dumenecele de preste an și la praznice împărătești și la svanți mari, cu dzisa și cu cheltuiala lui Vasilie, Voievodul și Domnul Țării Moldovei, din multe scripturi tălmăcită din limba sloviniască pre limba românească de Varlaam Mitropolitul de Țara Moldovei*, Editura Academiei R.S. România, București, 1966, p. 3.

Dumnezeiasca Liturghie, subliniind că aceasta, „acum întâi tipărită rumânește, cu multă osârdie, să-n-țăleagă toț spasenia lui Dumnezeu”¹. Așadar, în această *limbă comună*, în care se tipăreau cărțile pentru români, se oficia serviciul divin al Bisericii Creștine Ortodoxe în Țara Românească, Moldova de peste Prut (din 1859 Principatele Unite, apoi România), Transilvania și Basarabia până prin anii 60-70 ai secolului al XIX-lea a fost *limba română*. Această realitate este demonstrată și de cărțile religioase care se aflau în bisericile și mănăstirile din Basarabia în secolul al XIX-lea, tipărite în *limba română* la Buda, Buzău, Târgoviște, București, Sibiu, Iași etc.

Este adevărat, uneori, cărturarii din Țara Moldovei, începând cu Grigore Ureche, utilizau și sintagma *limba moldovenească*, dar niciodată nu o contrapuneau *limbii române*. Ulterior, după cum sublinia Vasile Arvinte, „după 1840, expresia *limba moldovenească* este definitiv părăsită de intelectualii progresiști, datorită tradiției mai vechi din Moldova, influenței limbii scrise de români din celelalte provincii și datorită, în mare măsură, și curentului latinist”².

Preoții din Basarabia citeau liturghia în limba română

În anul 1819 la Petersburg a fost tipărit textul *Bibliei* după tipăritura realizată la Blaj în anul 1795. Alegerea acestei ediții s-a datorat, în mare măsură, lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, un român născut în orașul Bistrița din Transilvania, care, după anexarea Basarabiei la Imperiul rus a fost numit în fruntea bisericii de aici cu titlul de exarh al Chișinăului și Hotinului. Printre alte argumente invocate de Mitropolitul Bănulescu-Bodoni, a fost și argumentul lingvistic, ediția de la Blaj fiind considerată că este „mai clară și are o limbă mai nouă”³. Oricât s-ar strădui astăzi cineva să demonstreze că este vorba de o ediție a *Bibliei* în „limba moldovenească”, acesta nu are absolut niciun temei. *Biblia* de la Petersburg a fost tipărită în *limba română* „mai nouă”, adică, putem afirma că strădaniile reprezentanților Școlii Ardelene, într-o anumită măsură, au fost fructificate în ediția *Bibliei* de la Blaj.

¹ Dosoftei, *Dumnezeiasca Liturghie*, 1679, ediție critică de N.A. Ursu. Cu un studiu introductiv de Înalt Prea Sfințitul Teoctist, Arhiepiscop al Iașilor și Mitropolit al Moldovei și Sucevei, Iași, 1980, p. 3.

² Vasile Arvinte, *op. cit.*, p. 73.

³ Maria Danilov, *Mișcarea Biblică în Basarabia. Aspecte misionare (1817-1829)*, în „Destin Românesc”, Revistă de Istorie și Cultură, nr.2, 2001, p. 47.

Tipăritura de la Blaj a fost realizată în *limba română* de Samuil Micu (1745-1806), unul dintre reprezentanții de vază ai Școlii Ardelene¹, care, la rândul său, a utilizat *Biblia* tipărită la București în anul 1688, în aceeași *limbă română*². Editorii ediției de la 1688, frații Greceanu au folosit niște traduceri anterioare ale *Vechiului Testament*, inclusiv cele realizate de Nicolae Milescu-Spătarul. În adresarea *Cătră cetitoriu*, Samuil Micu menționa că „Scriptura Sfântă, carea cu cuvânt elinesc și *Bibliia* să zice, de pre limba elinească, din izvodul celor șaptezeci de dascalii, românește tălmăcită, la anul 1688, în București s-au fost tipărit, dar cu foarte întunecată și încurcată așezare și întocmire a graiului românesc și mult osibit de vorba cea de acum obicinuită, și mai ales de graiul și de stilul cel din cărțile besericești, care în toate besearicile românești să cetesc, și pentru aceea pretutindinea tuturor și de toți iaste cunoscut și înțeles, cât acea tălmăcire aceii Biblii mai pre multe locuri neplăcută urechilor auzitorilor iaste, și foarte cu anevoie de înțeles, ba pre altele locuri tocmai fără de înțeles iaste, care lucru cu mare pagubă sufletească era neamului și besearicii românilor”³. Aceste circumstanțe l-au determinat pe S. Micu „să mă apuc de atâta lucru și să îndreptez graiul *Bibliei* ceii mai dinainte românește tipărită; iară, mai vârtos, întru adevăr pociu să zic că mai ales Testamântul cel Vechiu, mai mult de Nou, de pre cel elinesc a celor șaptezeci de dascalii l-am tălmăcit, care lucru al meu Măria Sa, prealuminatul și preasfințitul domn Ioann Bobb, vlădica a toată Țara Ardealului și al părților Țării Ungurești și al Făgărașului episcop, iară al meu preabun părinte, nu numai l-au ajutat și l-au ocrotit, ci bine au voit și la sine a-l lua, și ca un bun păstoriu, pururea priveghitoriu împregiurul turmei, și cu de-adinsul străduitoriu și grijitoriu de mântuirea sufletelor celor de la marele și întâiul arhiereu,

¹ A se vedea îndeosebi studiul: Gh. Chivu, *Școala Ardeleană și regionalismul*. Disponibil: [http://www.inst-](http://www.inst-puscariu.ro/SextilPuscariu/SPIII/pagini/CSP_III%20[Pages%20100%20-%20110].pdf)

[puscariu.ro/SextilPuscariu/SPIII/pagini/CSP_III%20\[Pages%20100%20-%20110\].pdf](http://www.inst-puscariu.ro/SextilPuscariu/SPIII/pagini/CSP_III%20[Pages%20100%20-%20110].pdf) (accesat: 03.11.2020); Florica-Elisabeta Nuțiu, *Contribuția Școlii Ardelene la dezvoltarea limbii române literare*. Disponibil: <http://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/A19290/pdf> (accesat: 03.11.2020); *Școala Ardeleană / antologie de texte alcăt. și coord. de Eugen Pavel; pref. de Eugen Simion, vol. I*, București, Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, 2018. Disponibil: http://www.inst-puscariu.ro/Scoala-Ardeleana_Vol-01.pdf (accesat: 03.11.2020).

² *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia. 1688, Pars I, Genesis*, Iași, 1995, pp. 34-35.

³ Ioan Chindriș, Niculina Iacob, *Samuil Micu în mărturii antologice*, Ed. Silviu Hodiș, Târgu Lăpuș, Galaxia Gutenberg, 2010, p. 27.

Hristos Dumnezeu, lui încredințate, bine știind că cea mai mare și mai întâie datorie a păstoriului sufletesc iaste propoveduirea cuvântului lui Dumnezeu”¹, și s-a tipărit „pentru folosul besearicii a tot *neamul românesc*”². Apreciind efortul cărturăresc al lui S. Micu, doi cercetători români contemporani, Niculina Iacob și Ioan Chindriș scriu că „în acest fel, lățită în toată românimea prin reeditările succesive în diferite locuri (S.Petersburg – 1819, Buzău – 1854-1856, Sibiu – 1856-1858, București – 1914 – *I.E.*), *Biblia de la Blaj* a devenit *Biblia națională a românilor*”³.

Clerul din Basarabia, aflată în componența Imperiului Rus, era absolut conștient *Biblia* tipărită la Petersburg a fost tipărită în limba română, limbă vorbită de ei și înțeleasă de enoriașii care veneau la biserică. Spre exemplu, în anul 1820 protoiereul de la Leova solicita autorităților ecleziastice „42 *Biblii românești* și 10 rusești”, cel de la Hotin „61 *Biblii românești* și 38 în rusește”, iar conform informațiilor oferite de către egumenul Silvestru, un exemplar al „*Bibliei românești*” era în anul 1823 la mănăstirea Hâncu⁴ din centrul Basarabiei. Dar oficialitățile ecleziastice de atunci, inclusiv Comitetul Biblic de la Petersburg, în pofida faptului evident că *Biblia* a fost tipărită în limba română, afirmău că este vorba de „limba moldovenească”⁵.

Ca urmare a influenței rusești, limba vorbită către jumătatea secolului al XIX-lea în Basarabia era destul de pocită, plină cu rususme. Despre „limba moldovenească” vorbită chiar și de cadrele didactice la mijlocul secolului al XIX-lea ne informează unul dintre foștii elevi, amintindu-și fraza profesorului E.Popovici, care preda disciplina *Statutul bisericesc* la Seminarul Teologic din Chișinău: „măi, voi! Una, aita; iaco vini preobrazovanie, ci isfaci voi; dacâ sânteți așa gugumenii”? (în limba

¹*Ibidem*, p. 27.

² *Ibidem*, p. 28.

³ Niculina Iacob, Ioan Chindriș, *Biblia lui Victor Smigelschi – cea dintâi versiune exegetică a textului Biblic în cultura românească*, în *Școala Ardeleană*, III, 240 de ani de la moartea marelui arhiepiscop și luptător național Ioan Inochentie Micu-Klein (1768-2008), volum coordonat de Ioan Chindriș și Ciprian Ghișa, Editura „Episcop Vasile Aftenie”, Oradea, 2009, p. 273.

⁴ Maria Danilov, *Mișcarea Biblică în Basarabia. Aspecte misionare (1817-1829)*, în „Destin Românesc”, *Revistă de Istorie și Cultură*, 2001, nr.2, pp. 47-48, 51.

⁵ *Ibidem*, p. 50.

rusă – эй, вы! Уна. Аита, вот наступит преобразование. Что вы будете делать, будучи такими глупцами!)¹.

Evident, în urma măsurilor luate de țarism în vederea introducerii limbii ruse în toate sferele vieții, inclusiv în învățământ, trebuiau să se producă mutații în psihologia și comportamentul tinerilor români din Basarabia, în limba vorbită de ei, ceea ce nu era în Moldova dintre Prut și Carpați. Ulterior, dacă în România celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea se cizela limba română, elevii cunoșteau poezia lui Vasile Alecsandri și Mihai Eminescu, poveștile lui Ion Creangă etc., scrise în *limba română* și în *grafie latină*, în școlile din Basarabia se cânta *Боже, царя храни* (Doamne, ocrotește-l pe țar), se scriau poezii cu titlul *Россия родина моя* (Rusia este patria mea), poezie scrisă de preotul A.D. Parfeniev, publicată inițial în „limba moldovenească” în *Luminătorul*, apoi tradusă în limba rusă și publicată în Buletinul Eparhiei Chișinăului². În Basarabia studiile se făceau în limba rusă, elevii erau obligați să învețe și să cânte cântece populare rusești și aceasta era prezentat drept „binefacere” pentru românii moldoveni, dezvoltare culturală a „națiunii moldovenești”, sintagmă la care istoriografia sovietică ulterioară a mai adăugat cuvântul *burgheză*, făcând în așa fel *națiunea burgheză moldovenească*. Cei mai buni elevi din Basarabia își făceau studiile în instituțiile de învățământ superior din Imperiul Rus, pe când cei mai buni elevi din România mergeau la studii în Universitățile din Europa.

Articolul lui Arsenie Stadnițki consacrat situației clerului ortodox din România, publicat în anul 1889 în câteva numere ale Buletinului Eparhiei Chișinăului, aduceau la cunoștință cititorului din Basarabia despre România, dar autorul nu afirma nicăieri că preoții români și enoriașii nu înțeleg limba română din acest timp. Învățământul românesc a evoluat odată cu evoluția limbii și nu s-a creat așa o situație în România ca locuitorii, inclusiv preoții, să nu înțeleagă limba română. În Basarabia, da, limba poporului nu a evoluat odată cu modernizarea limbii în România. Acolo se dezvolta limba și literatura română, aici, în Basarabia, era stăpână limba rusă, limba română nu se învăța în școală, nu era utilizată în administrație, era o limbă doar de comunicare între

¹ *Мои воспоминания*, в Кишинёвские Епархиальные Ведомости (în continuare – КЕВ), № 29-30, 1908, с. 1088 (A fost utilizată varianta electronică a КЕВ, plasată pe situl <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/3738/>).

² Свящ. А.Д. Парфеньев, *Россия – родина моя*, в КЕВ, № 49, 1908, сс. 1795-1796.

populație și nimic mai mult. Evident că ea nu avea cum să se dezvolte și împrumuta cuvinte doar din limba rusă¹.

În anii următori, A. Stadnițki continuă publicarea articolelor referitoare la dezvoltarea culturii românești în Moldova. În anul 1895 el publica un articol în care menționa că examinând istoria Moldovei, se poate observa că *românii* în toate timpurile existenței lor au simțit necesitatea pentru învățatură². În timpul domniei lui Vasile Lupu, „limba moldovenească” a devenit dominantă în biserică, scria el³. La tipografia din Iași, continua el, a fost tipărit primul cod de legi în care, pe herbul Moldovei a fost inclusă o inscripție în versuri, apreciată de către Аю Stadnițki drept „*monument al limbii literare române din acel timp*” (памятникомъ литературнаго румынскаго языка того времени)⁴. Dar, regreta A. Stadnițki, organizarea școlilor și impulsul dat dezvoltării *limbii române*, repede a fost paralizat de domnia fanarioților⁵.

Printre românii-moldoveni din Basarabia se răspândeau și cărți apocrife tipărite prin anii 60 ai secolului al XIX-lea la Brașov. Ele erau aduse de mocani și vândute locuitorilor din Basarabia cu 1 rublă pentru o carte. În ultimii ani, sublinia autorul studiului respectiv, publicat în Buletinul Eparhiei Chișinăului în anul 1893, poliția a început să-i persecute pe acești vânzători de cărți apocrife⁶.

Date interesante referitoare la situația lingvistică din bisericile și mănăstirile din Basarabia este oferită de însăși prezența de carte religioasă în aceste instituții în secolul al XIX-lea. Sursele examinate amintesc mai multe titluri de cărți religioase, dar și locul tipăririi acestora.

În anul 1862 la mănăstirea Hâncul erau câteva cărți tipărite în Țara Românească, dar cu „precizarea” lui Alexandru Zașciuk, că sunt tipărite în „limba moldovenească”. Dintre acestea este amintit un *Omiliu*

¹ А. Стадницкій, *Положеніе православнаго духовенства (приходскаго) въ Румыніи*, в КЕВ, № 18, 1889, сс. 755-770.

² Авксентій Стадницкій, *Историческій очеркъ «Благороднаго пансіона», учрежденная при Кишиневской Семинаріи*, КЕВ, № 19, 1895, с. 654.

³ *Ibidem*, p. 655.

⁴ *Ibidem*, pp. 655-656.

⁵ *Ibidem*, p. 656.

⁶ *О распространенныхъ въ народъ апокрифахъ*, в КЕВ, № 16, 1893, с. 536.

(Омилия), tradus din limba greacă și tipărit la București, altă carte religioasă a fost tipărită la Râmnic (1784)¹.

În anii 70 ai secolului al XIX-lea la mănăstirea Japca era o *Evanghelie* în „limba moldovenească” tipărită la București în anul 1723².

La biserica din satul Țigănești era un *Penticostarion* în „limba moldovenească”, tipărit la București în anul 1768 și un *Slujebnic* în „limba moldovenească” (București, 1746). Ulterior aceste cărți au fost aduse la mănăstirea Japca³.

În anul 1873 la biserica din satul Abaclâdjaba, ținutul Bender, abandonat de tătari în timpul Războiului Ruso-Otoman din anii 1806-1812 și populat după anul 1812, erau două cărți tipărite, una la București (*Penticostarion*) în anul 1768, alta (*Carte de rugăciuni*) la Râmnic în anul 1792. Serviciul divin, menționa autorul articolului, s-a oficiat până în anul 1849 în „limba moldovenească”, dar în acest an în sat a venit un absolvent al Seminarului Teologic din Chișinău, Grigore Nemțanu, care a început să officieze serviciul divin și în limba slavo-rusă. La 1873, sublinia autorul, serviciul divin la biserica din sat era oficiat în limbile „moldovenească” și rusă⁴.

La începutul anilor 70 ai secolului al XIX-lea în satul Susleni, ținutul Orhei erau mai multe cărți bisericești, printre care și un *Octoih*, tipărit la București în anul 1746 și trei cărți tipărite la Iași în anii 1756 și 1807. Serviciul divin, menționa autorul acestui studiu, se oficia întotdeauna în „limba moldovenească” și niciodată în limba slavo-rusă, însă în anii 70 ai secolului al XIX-lea, deja se oficia și în limba rusă⁵.

În anul 1873 la biserica din satul Batâr, ținutul Bender, erau un *Octoih* de „tipăritură moldovenească” (молдавской печати), tipărit la Blaj în anul 1783, un *Apostol* moldovenesc, tipărit tot la Blaj în anul 1802, un *Mineu* de „tipăritură moldovenească” (București, 1785), un *Triod* (Râmnic, 1777), un *Penticostar* (Sibiu, 1803). La timpul indicat, oficierea serviciului divin se realiza în „limba moldovenească”, deoarece

¹ А. Защук, *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. Часть 2*, Издательство: Тип. Э. Веймара, СПб., 1862, с. 206.

² *Опыт историко-статистического описания церкви и прихода посада Шабы*, в КЕВ, № 21, 1872, с. 656.

³ *Синодик Шабского Вознесенского монастыря*, в КЕВ, № 22, 1872, сс. 706-707.

⁴ Иоан Цепордей, *Абакльджаба, село Бендерского уезда*, в КЕВ, № 16, 1873, с. 606.

⁵ М. Саракович, *Суслены, село Оргеевского уезда*, в КЕВ, № 15, 1873, сс. 579-580.

locuitorii, toți până la unul erau moldoveni, uneori, menționa autorul, serviciul divin se făcea și în limba rusă, dar sublinia el, nu se ascultă cu plăcere de către moldoveni¹, care, evident, nu înțelegeau limba rusă.

Printre cărțile menționate la biserica din Cimișlia se numărau un *Apostol*, tipărit la Blaj în 1802 și un *Mineu*, tipărit la București în anul 1786. La biserica din această localitate, cărțile în limba slavă bisericească au fost aduse abia în anul 1865, când începe oficierea serviciului divin și în această limbă pentru cele 2 666 de persoane care erau în satul respectiv la 1874 și care erau în exclusivitate moldoveni².

În biserica satului Ciucur-Mingir, unde la 1874 locuiau 657 de oameni, toți moldoveni, toate cărțile bisericești care se aflau la biserică, erau tipărite în „limba moldovenească”, iar Liturghia, de asemenea, se citea în „limba moldovenească”. Printre cărțile tipărite în „limba moldovenească” era și un *Octoih* tipărit la Buda în anul 1811³.

Satul Frăsinești din ținutul Chișinău, de asemenea, era un sat locuit numai de moldoveni. În anul 1874 în această localitate erau 764 de locuitori. Dintre cărțile de la biserica din sat, autorul unui studiu din acea vreme amintește o *Evanghelie* tipărită la Râmnic (1594), „în Moldova”, făcea el „precizarea”, un *Apostol*, tipărit la Iași (1584), un *Mineu* tipărit la București (1591), un *Mineu* tipărit la Blaj (1804) și un *Octoih*, tipărit la Buda în anul 1811⁴. Putem avea îndoieli în privința datării primelor trei cărți tipărite, autorul studiului nefiind în stare să citească corect anii, fiindcă știm că la 1584 la Iași nu era tiparniță, dar nicidecum a locului unde s-au tipărit cărțile date, evident, nu în „limba moldovenească”, ci în *limba română*. Autorul mai menționează că oficierea serviciului divin la biserica din sat avea loc numai în „limba moldovenească”, dar în prezent, adică la 1874, are loc și în limba rusă⁵.

În biserica din satul Trușeni, ținutul Chișinău, printre cărțile bisericești tipărite, cum afirmă autorul studiului, în „limba

¹ X. Матвиевич, *Историко-статистическое описание церкви и прихода селения Батыр, Бендерского уезда*, в КЕВ, № 22, 1873, с. 829; Igor Cereteu, *Răspândirea cărții românești vechi în Estul Moldovei în sec. XVI-XIX*, în „Revista de istorie a Moldovei”, nr. 3 (115), 2018, p. 29.

² *Чимишлия, местечко Бендерского уезда*, в КЕВ, № 5, 1874, сс. 193, 196.

³ Георгий Немцан, *Некоторые сведения о церкви и приходе селения Чукур-Менжир, 2-го округа Бендерского уезда*, в КЕВ, № 15, 1874, сс. 556-557.

⁴ Григорий Попескул, *Селение Фрэсинесть 4-го округа Кишиневского уезда*, в КЕВ, № 20, 1874, сс. 766-767.

⁵ *Ibidem*, p. 767.

moldovenească”, se numărau patru tipărite la București, un *Penticostarion* (1782), *Apostol* (1784), *Triod* (1787), *Octoih* (1792) și trei cărți tipărite la Iași în perioada anilor 1794-1802¹. Serviciul divin, indica dânsul, se oficiază în „limba moldovenească” și slavă bisericească, dar toți locuitorii sunt de „națiune moldovenească”. În sat funcționa și o școală cu cca 40 de elevi, dar, sublinia el, succesele elevilor în cunoașterea limbii ruse sunt nesemnificative, deoarece toți locuitorii sunt moldoveni².

Biserica din satul Măcărești, ținutul Chișinău avea toate cărțile necesare serviciului divin în „limba moldovenească”. Printre acestea erau o *Evanghelie* tipărită la Râmnic (1794), un *Apostol* (Râmnic, 1794), un *Octoih* (București, 1792), și două *Triod*-uri tipărite la București în anii 1796 și 1798. Până în anul 1764, preciza autorul, serviciul divin în biserica din sat se oficia în „limba moldovenească”, deoarece preoții din acel timp nu cunoșteau limba rusă, iar acum slujba religioasă se face în limbile rusă și „moldovenească”, cu toate că aproape toți locuitorii sunt moldoveni³.

Cărțile bisericești de la biserica din Cioc-Maidan, ținutul Bender, erau toate de „tipar moldovenesc” și dispoziția autorităților referitoare la necesitatea procurării cărților în limba rusă, era dată abia în anul 1875. Autorul acestui studiu menționează că dintre cărțile aflate la biserica din sat erau un *Triod* (București, 1798), un *Irmologhion* (Sibiu 1812), o *Evanghelie* (Buda, 1812). Serviciul divin, menționa autorul, era realizat în „limba moldovenească”, iar din anul 1861 și în limba slavă bisericească. Este destul de interesantă componența națională a satului respectiv, majoritatea, sublinia autorul, o alcătuiesc bulgarii-găgăuzi, dar sunt printre ei câteva familii și de alte națiuni, cum ar fi moldoveni, două familii de ruși, câteva familii de bulgari, dar, concluziona autorul studiului „toți ei s-au găgăuzit” (все они огагаузились). Cu știința de carte merge rău de tot, mai menționa el, locuitorii nu cunosc limba rusă⁴.

La biserica din satul Sipoteni, toate cărțile bisericești către anul 1876 erau în „limba moldovenească” și niciuna în limba slavă-bisericească. Printre cărțile bisericești era o *Evanghelie* (București, 1775)

¹ Димитрий Галуппа, *Село Трушены, Кишинёвского уезда*, в КЕВ, № 3, 1875, с. 113.

² *Ibidem*, pp. 115, 118, 120.

³ *Селение Макареиты, Кишиневского уезда*, в КЕВ, № 4, 1875, сс. 177-178.

⁴ Константин Малай, *Приход Чок-Мейдан, Бендерского уезда*, в КЕВ, № 20, 1875, сс. 737, 739-740, 745-746.

și cinci cărți tipărite la Iași (1747-1774). În prezent, adică în anul 1875, serviciul divin se realiza și în limba slavonă, după cărți cumpărate de preot de la magazinul arhieresc din Chișinău. Oamenii din sat nu cunosc carte, sunt doar vreo 5-6 persoane care pot să scrie și să citească¹.

Cărțile bisericești din satul Suhuluceni, ținutul Orhei erau în „limba moldovenească”, toate tipărite după anul 1812, fără să se indice unde anume. Serviciul divin se oficia în „limba moldovenească”, iar pe trimpul preotului actual, care era în anul 1876, când a fost publicat articolul respectiv, Liturghia se citea și în limba slavă bisericească².

Foarte interesant sunt prezentate licrurile pentru satul Gălești, ținutul Orhei. Slujba religioasă avea loc în „limba moldovenească”, fiindcă toți credincioșii sunt moldoveni de baștină, devotați religiei, care cred în Salvatorul lumii, în învățătura și *Evanghelia* lui. Totodată, locuitorii consideră că oficierea serviciului divin, într-o altă limbă decât „limba moldovenească”, ar putea schimba în ceva învățătura creștină și acea ordine a dogmelor credinței și obiceiurilor, pe care ei le-au moștenit de la strămoșii lor. Să fi fost în Basarabia vreun curent religios care propaga asemenea idei, evident, total antiruse? Din literatura religioasă sunt menționate trei cărți tipărite în anii 1792, 1800 și 1801 la București după care se oficia serviciul divin³.

La biserica din satul Taraclia până în anul 1850 slujba religioasă era oficiată în „limba moldovenească”, deoarece toți credincioșii erau moldoveni. Situația s-a scimbat însă atunci când din ținutul Hotin aici au venit 36 de familii de rusnaci. Serviciul divin a început să fie oficiat și în limba slavă bisericească, și în „limba moldovenească”. Acum, adică în anul 1877, sublinia autorul articolului, oțficierea serviciului divin are loc în limba slavă bisericească și foarte rar în „limba moldovenească”. Cu alte cuvinte, treptat s-a produs rusificarea și slujba religioasă în „limba moldovenească” a fost eliminată din biserică. Dintre cărțile religioase care erau inițial în biserică sunt amintite un *Penticostarion* (Sibiu, 1805), o *Evanghelie* (Sibiu, 1806), un *Octoih* (Buda, 1811), un *Triod* (Blaj, 1813), un *Apostol* (Blaj, 1813)⁴.

¹ Иоан Кочеван, *Приход Сипотены, Кишинёвского уезда*, в КЕВ, № 4, 1875.

² *Историко-статистическое описание церкви и прихода селения Сухулучень, Оргеевского уезда*, в КЕВ, № 3, 1876, с. 96.

³ *Приход селения Галешть, Оргеевского уезда*, в КЕВ, № 17, 1876, сс. 618-619.

⁴ Тимофей Сикорский, *Сведения о приходе и церкви села Тараклии Бендерского уезда*, в КЕВ, № 3, 1877, с. 109; Igor Cereteu, *Răspândirea cărții românești vechi în*

În anul 1877, satul Milești, ținutul Chișinău, avea 1500 de locuitori, toți moldoveni, țărani proprietari de pământ și, de asemenea, 34 de țigani. Până în anul 1864 serviciul divin se oficia în „limba moldovenească”, care era limba maternă a băștinașilor, dar în acest an au fost cumpărate cărți și în limba slavă bisericească. Odată cu construcția unei noi biserici, serviciul divin a început să fie oficiat și în limba slavă bisericească, rusă, ține să sublinieze autorul articolului. La biserica din Milești erau cărți religioase, printre care un *Triod* (Râmnic, 1761), o *Evanghelie* (Iași, 1762), un *Penticostarion* (București, 1768), un *Octoih* (Râmnic, 1776)¹.

La biserica din satul Vărzărești, ținutul Chișinău, oficierea serviciului divin a avut și are loc, către anul 1878, în „limba moldovenească”, deoarece credincioșii toți sunt moldoveni, totuși, menționa autorul studiului, actualmente serviciul divin se oficiază și în limba bisericească slavă, rusă, deoarece preoții actuali din Vărzărești au terminat Seminarul Teologic din Chișinău și nu le este greu să officieze serviciul divin în această limbă. În privința cărților sfinte, printre altele, sunt menționate o *Evanghelie* (București, 1742), și *Învățăturile* (Поучения, 1748)².

În anul 1878 în satul Horodiște, ținutul Chișinău, locuiau 1345 de persoane. Serviciul divin până la 1860 avea loc în „limba moldovenească”, fiindcă preoții din acel timp nu cunoșteau limba rusă, iar acum Liturghia se citește și în slavă bisericească, și în „limba moldovenească”, deoarece preotul local a absolvit Seminarul Teologic. Printre cărțile care se află în biserică în „limba moldovenească” sunt enumerate o *Evanghelie* (Râmnic, 1746), un *Octoih* (București, 1774), un *Antologhion* (București, 1777), un *Penticostarion* (București, 1743), un *Triod* (București, 1798), un *Ceasoslov* (Iași, 1797), un *Kiriakodromion* (București, 1801)³.

Locuitorii satului Căinari din ținutul Bender erau în totalitate moldoveni. Serviciul divin până în a doua jumătate a anului 1873 era în

Estul Moldovei în sec. XVI-XIX. În: „Revista de istorie a Moldovei”, nr. 3 (115), iulie-septembrie 2018, p. 29.

¹ Иеремия Михайлов, *Селение Милешт, Кишиневского уезда*, в КЕВ, № 4, 1877, сс. 147, 152.

² Иоан Феодореан, *Селение Варзарешты, Кишинёвского уезда*, в КЕВ, № 1, 1878, сс. 3-4.

³ Иоан Суручан, *Приход селения Городища, Кишиневского уезда*, в КЕВ, № 4, 1878, сс. 155-156.

„limba moldovenească”, deoarece preoții erau moldoveni, iar acum, menționa autorul studiului respectiv, adică la 1878, uneori Liturghia se citește și în limba slavă bisericească. Dintre cărțile tipărite în „limba moldovenească”, care se află în biserică din sat, sunt amintite *Penticostarioni* (București, 1768), un *Octoih* (București, 1774), un *Triod* (Râmnic, 1781), o *Evanghelie* (Râmnic, 1781), un *Apostol* (București, 1804), un *Mineu* (Buda, 1805), un *Trebnic* (Brăila, 1811)¹.

Destul de interesantă era și situația din satul Dezghinje. Locuitorii satului se considerau bulgari, dar printre ei erau și moldoveni, lucru demonstrat, în opinia autorului, de numele de familie ale unora dintre ei. Oficierea serviciului divin se făcea permanent numai în „limba moldovenească”, dar începând cu anul 1868, Liturghia se citește uneori și în limba rusă, fiindcă în acest an preot în sat a venit I.G. Chișca, din moldoveni, dar care a absolvit Seminarul Teologic din Chișinău. Limba rusă este puțin înțeleasă de credincioșii din sat, sublinia autorul. În biserică erau mai multe cărți de „tipăritură moldovenească”, cum ar fi o *Evanghelie* (Râmnic, 1794), un *Penticostarion* (Sibiu, 1805), un *Antologhion* (Iași, 1806), un *Octoih* (Buda, 1811), un *Triod* (Blaj, 1813). În afară de aceste cărți în „limba moldovenească”, biserică dispunea și de toate cărțile necesare oficierei serviciului divin în limba slavo-rusă².

Locuitorii satului Tătărești, ținutul Orhei, erau toți moldoveni care nu cunoșteau limba rusă, de aceea serviciul divin se făcea și se face și acum, adică la 1879, în „limba moldovenească”. Cu toate că autorul scrie că, în general, toate cărțile religioase vechi sunt tipărite în Moldova, realitatea este alta, fiindcă tot el indică la existența în biserică a unui *Octoih* în „limba moldovenească” tipărit la Râmnic în anul 1763, un *Kiriakodromion* (București, 1800), un *Triod* (București, 1801). Niciunul dintre aceste orașe nu a făcut parte din Țara Moldovei³.

Într-un articol tipărit la 1896, dedicat istoriei mănăstirii Curchi, E. Mihalevici sublinia că în timpurile trecute, la mănăstire, serviciul divin era oficiat în „limba moldovenească”, dar odată cu venirea aici a arhimandritului Varlaam, de origine ucrainean din satul Očnița, ținutul Hotin, serviciul divin este oficia și în „limba moldovenească” și în slavă

¹ *Кайнары, селение Бендерского уезда*, в КЕВ, № 5, 1878, с. 194.

² *Дезгинже, болгарский приход Бендерского уезда*, в КЕВ, № 6, 1878, сс. 235-236, 243.

³ Георгий Бивол, *Несколько церковно-летописных сведений о церкви и приходе селения Татарешть, Оргеевского уезда*, в КЕВ, № 5, 1879, сс. 189-190.

bisericească, în „moldovenește” cântă un călugăr, în rusă, corul mănăstiresc alcătuit din mai mulți călugări¹. Și aceasta, sublinia autorul, în pofida faptului că majoritatea rugătorilor (călugărilor) (богомольцовъ) erau moldoveni².

Ținându-se cont de situație, anume de faptul că moldovenii-români din Basarabia nu cunoșteau limba rusă, episcopul de Chișinău și Hotin – Iakov (1898-1904), pe 23 martie 1900 s-a adresat Sinodului cu o Prezentare pentru ca Eparhiei Chișinăului să i se permită tipărirea, în chiriliță a Pliantelor doctrinare, broșurilor și cărțuliilor cu conținut moral religios în limba moldovenească cu text paralel în limba rusă. Înaltul prelat sublinia că în multe parohii din Basarabia locuitorii sunt în majoritate sau exclusiv numai moldoveni, care nu înțeleg limba rusă, nici chiar în forma ei vorbită. Din această cauză, literatura moral-religioasă existentă nu este accesibilă pentru această populație, dar moldovenii sunt însetați de învățătură religioasă și tipărirea ei în „limba moldovenească” ar satisface această sete. Este adevărat, sublinia Iakov, sunt câteva tipăriri cu caracter moral-religios și în „limba moldovenească”, tipărite peste hotare, în România, dar, în primul rând, limba acestor tipăriri se deosebește puțin de limba în care vorbesc moldovenii basarabeni și, în al doilea rând, edițiile care apar în România sunt tipărite în grafie latină, ceea ce face ca ea să fie inaccesibilă pentru cea mai mare parte a cărturarilor moldoveni, sau în orice caz, prezintă greutăți pentru ei. Pornind de la acestea, înaltul prelat propunea tipărirea cărților și broșurilor necesare pentru propaganda religioasă în „limba moldovenească”, în grafie chirilică, text în limbile rusă și „moldovenească” sau fără textul în limba rusă. În calitate de membri ai Comitetului de cenzură erau propuși cadre didactice de la Seminarul Teologic din Chișinău, – Constantin Popovici și de la Școala Teologică din Chișinău, – Mihail Ceachir, care cunosc bine limbile rusă și „moldovenească”³. Prin Decretul Sfântului Sinod din 5 aprilie 1900 se

¹ Елевферій Михалевичъ, *Курковскій монастырь въ Бессараби*, в КЕВ, № 10, 1896, с. 312.

² Иеромонахъ Владимірь, *Посъщеніе Курковскаго монастыря Высокопреосвященнѣйшимъ Неофитомъ, Архіепископомъ Кишиневскимъ и Хотинскимъ*, в КЕВ, № 19, 1897, с. 555.

³ *Представление Его Преосвященства от 23 марта 1900 г. за № 1366*, в КЕВ, № 4, 1901, сс. 117-119; А se vedea și: Константинъ Пареевъ, *По вопросу об Епархиальном банке и другихъ нуждахъ духовенства Кишиневской епархии*, в КЕВ, № 31, 1916, с. 18.

indica că precum nu se văd piedici pentru a publica asemenea literatură¹. Ulterior, la 17 octombrie 1900 pe Decretul respectiv a fost pusă rezoluția lui Iakov despre posibilitatea publicării materialelor necesare în „limba moldovenească, grafie chirilică cu text rusec sau fără el”². Începând cu luna decembrie 1900 asemenea Pliante doctrinare cu text paralel în rusă și „moldovenească” au început să fie tipărite³.

Referindu-se la situația demografică și la repartizarea regională a populației, un *Raport* privind activitatea Frăției Ortodoxe Nașterea Domnului din Chișinău din anul 1900 menționa că, după cum se știe, în partea de mijloc a Basarabiei se află numai o parte nesemnificativă de ruși, mai bine zis, de acei care înțeleg limba rusă, majoritatea sunt de alt neam (decât ruși – *I.E.*). În ținuturile Bălți, Soroca, Orhei, Chișinău, Bender și parțial Ismail, locuiesc moldoveni, care sunt nu numai analfabeți, dar care nu înțeleg nici vorba rusească. În această situație preoții care cunosc graiul moldovenesc sunt nevoiți să traducă în „limba moldovenească”, ceea ce nu întotdeauna este ușor de realizat din cauza că limba moldovenească nu este dezvoltată⁴. În acest context, devine limpede de ce căutătorii „limbii literare moldovenești” din perioada sovietică, pentru a „argumenta” formarea în Basarabia a „națiunii burgheze moldovenești” au trecut hoțeste Prutul la Eminescu, Creangă, Alecsandri pe care i-au declarat făuritorii „limbii literare moldovenești”.

Cel mai rusificat, fără îndoială, era Chișinăul. Spre exemplu, în viitoarea biserică Ciuflea, serviciul divin era oficiat numai în limba slavă bisericească⁵. Același lucru se poate afirma și despre unele mănăstiri. Spre exemplu la mănăstirea Hârjăuca serviciul divin se făcea în slavă bisericească și „moldovenească”, iar în anul 1875, în slavo-rusă și parțial în „limba moldovenească”⁶. În numita mănăstire erau următoarele „cărți moldovenești”: *Biblia* (Blaj, 1795), *Mineu* (Buda, 1804), *Triod* (Iași, 1747), *Triod* (Râmnic, 1747), *Octoih* (București, 1792), *Ceasoslov*

¹ КЕВ, № 4, 1901, сс. 119-120.

² КЕВ, № 4, 1901, сс. 120-121.

³ Об издании Кишиневским Православным Христо-Рождественским Братством листков религиозно-нравственного содержания, в КЕВ, № 6, 1901, сс. 137-138.

⁴ Отчет Кишиневского Православного Христо-Рождественного Братства за 1900 год, в КЕВ, № 4, 1901, сс. 106-107.

⁵ Иоан Бутук, Кишинёвская Феодоро-Тироновская церковь, в КЕВ, № 1, 1876, сс. 24-25.

⁶ Историко-статистическое описание Гиржавского Вознесенского монастыря, в КЕВ, № 5, 1875, сс. 211-212.

(București, 1777); *Apostol* (Creta, 1743) și încă trei cărți religioase tipărite la Iași¹.

Autoritățile centrale rusești, laice și ecleziastice, urmăreau atent situația lingvistică din Imperiu. Pe 22 mai 1873 apărea o *Dispoziție* a Sfântului Sinod care prevedea că în clasele pregătitoare *limba maternă* trebuia să ocupe locul principal. Dar să nu ne facem iluzii, *limba maternă* era considerată doar limba rusă. În așa fel, limba rusă devenea limbă maternă și pentru copiii neruși. În context, este necesar de atenționat și asupra faptului că în sursele timpului se mai utiliza și sintagma „*limba patriei*” (отечественный язык)².

De asemenea, în anul 1876 era publicată o *Circulară* a directorului școlilor populare F. Soloviov, aprobată și de arhiepiscopul Pavel, care prevedea că pentru dezvoltarea sentimentului religios și moral la copiii care învață în școlile populare, printre alte măsuri, să fie introduse și următoarele: copiii să cunoască numele membrilor familiei imperiale, să citească literatură care să le fie folositoare și lor, și părinților lor despre Sfântul Vladimir, Petru cel Mare, Ivan Susanin, Suvorov, Lomonosov, Ecaterina a II-a, despre domnia actuală a țarului rus³. Conform *Regulamentelor* din anii 1864 și 1874, școlile populare erau de fapt acele școli primare, de obicei cu trei clase, create și finanțate de comunitățile rurale și urbane, create în scopul de a consolida în popor ideile morale și religioase și de a răspândi în rândurile acestuia cunoștințe folositoare elementare, școli care se mai numeau și de zemstvă (земскими)⁴.

În nr. 38 al Buletinului Eparhiei Chișinăului din anul 1907 era publicată o *Notiță bibliografică* semnată *Învățătorul rural* în care se menționa că în *Jurnalul Ministerului Educației* din iunie 1903, era prezentată o recenzie la cărțile lui M. Seachir *Помощник молдаван при первоначальном изучении русского языка, в 3-х частях*, care includea un *Русско-молдавский букварь* (ч. 1), *Самоучитель русского языка* (ч.2), *Первоначальные сведения русской грамматики* (ч. 3). Autorul invocă afirmațiile lui Kociubinski referitoare la importanța

¹ *Ibidem*, pp. 213-214.

² *Распоряжения Святейшего Синода, 22 мая 1873, № 19-й*, в КЕВ, № 18, 1873, с. 390.

³ Ф. Соловьев, *Циркулярное предложение народным училищам Бессарабской губернии одобренное Препосвященнейшим Павлом, Епископом Кишиневским и Хотинским*, в КЕВ, № 17, 1876, сс. 611-612.

⁴ П.Н. Миллюков, *Очерки по истории русской культуры*. В 3-х тт., ч. 2, М., Прогресс-Культура, 1994, с. 329.

lucrării lui M.Ceachir, dar și la „limba moldovenească”: al doilea merit esențial al cărții lui M. Ceachir aceasta este „limba lui curat populară moldovenească”. Adică, este vorba de „limba moldovenească basarabeană”, locală. Chiar din titlul cărții, expresiile nelocale moldovenești sunt luate în ghilimele, spre exemplu sintagma „au compus”, care este un cuvânt cărturăresc, făcut din latinul „*compositus*”. Al treilea merit al cărții, ar fi utilizarea caracterelor rusești pentru sunetele „limbii moldovenești”. Totuși, Kociubinski subliniază că problema formei este nesemnificativă, în realitate este de un interes general foarte înalt, interes de stat. Autorul considera în plus de a mai vorbi că în școala moldovenească, destinată pentru copilul moldovean al școlii populare din ținuturile centrale ale Basarabiei, „putem admite doar caracterele noastre rusești”. Așadar, utilizarea alfabetului rusesc, conform lui Kociubinski are un caracter politic. Ținând cont de aceasta, continua Kociubinski, procedeul utilizat de autorul primului manual în „limba moldovenească”, *Помощник молдаван при первоначальном изучении русского языка*, „nu putem să nu-l considerăm absolut rațional și să nu-l salutăm, ca o revenire simpatică la vremurile vechi natale, încă atât de proaspete chiar și peste Prut”. În sfârșit, Kociubinski, solicita ca la o nouă ediție a lucrării lui Ceachir, să fie înlăturate erorile care s-au strecurat, dar mai ales greșelile ce țin de introducerea cuvintelor de peste Prut. Kociubinski se mai referă și la necesitatea editării unei *Crestomații* în limba rusă pentru a împrăști cunoștințele elevilor la limba rusă, fiindcă aceasta este o problemă foarte importantă pentru noi, „problema cunoașterii limbii de stat de către populația de alt neam a Imperiului”¹.

Extrem de important este și anunțul făcut de *Buletinul Eparhiei Chișinăului* în numărul din 27 mai 1907. Cititorul era informat despre apariția din 22 aprilie 1907 a ziarului *Viața Basarabiei* în „limba moldovenească literară”, cu caractere românești, dar și în limba simplă a poporului cu caractere rusești². Este prima amintire a „limbii literare moldovenești”, fără să fie dată vreo explicație, unde, cum și când a apărut această limbă. De unde s-a luat această „limbă moldovenească literară” în grafie românească? Este destul de limpede, că în realitate, este vorba

¹ Сельский учитель, *Библиографическая заметка*, в КЕВ, № 38, 1907, сс. 1317-1319.

² *Объявления*, в КЕВ, № 21, 1907, с. 721.

de *limba literară română*. Așa că primatul în a declara *limba literară română*, creată în România, „limbă literară moldovenească”, nu aparține istoricilor, literaților și lingviștilor din perioada sovietică, ci cărturarilor de la începutul secolului al XX-lea, când Basarabia se afla în cadrul Imperiului Rus.

Acutizarea situației lingvistice în Basarabia

La începutul secolului al XX-lea, problema lingvistică în Basarabia se acutizează. Unul dintre autorii timpului, Vasile Kurdinovski acuza ultimul Congres eparhial al deputaților reprezentanți ai clerului, care a avut loc între 17 noiembrie și 2 decembrie 1908 că nu a conștientizat încă necesitatea editării unei gramatici a „limbii moldovenești” și a unui dicționar rus-moldovenesc. Este timpul, continua autorul să conștientizăm că limba română este prea departe de jargonul moldovenesc și că fără o elaborare științifică a „limbii moldovenești populare”, încercarea de a renaște literatura moldovenească în temeiul gramaticii românești latinizate va duce doar la românizarea acesteia (adică a literaturii moldovenești – *I.E.*), ceea ce, ținea dânsul să sublinieze, puțin probabil că este îndreptățit de interesele populației simple moldovenești din Basarabia¹.

Toate aceste publicații mergeau în consens cu politica autorităților ecleziastice. Sfântul Sinod prin Hotărârea nr. 4718 din 2-29 iulie 1908 solicita de la Seminarele teologice dezvoltarea și consolidarea la elevi a dragostei față de patrie (Imperiul Rus – *I.E.*) și față de trecutul glorios al poporului rus². Evident că într-un asemenea context, existența unei „limbi moldovenești”, deosebită de limba română, era mai mult decât o necesitate pur lingvistică.

Moldovenii din Basarabia, menționa un alt autor al timpului, mai demult au pierdut limba lor literară și au transformat-o într-un jargon. Autorul aduce câteva exemple, care, în opinia sa, demonstrează acest lucru. Moldoveanul din nordul Basarabiei, acum nu mai înțelege

¹ *Деятельность последнего епархиального съезда депутатов духовенства Кишинёвской епархии (с 17 ноября по 2-е декабря 1908)*, в КЕВ, № 9, 1909, с. 352.

² *Христанский взгляд на скорби и страдания, нас постигающая*, в КЕВ, № 10, 1909, с. 436.

termenii *air*, *abea*, *într-o clipă*. Acum el înțelege *vozduh*, *diace* și *întron minut*¹.

În nr. 3 din anul 1909 *Buletinul Eparhiei Chișinăului* informa cititorul despre apariția în „limba moldovenească” a lucrării ieromonahului Gurie, *Carte de Învățăături despre legea lui Dumnezeu*². Cartea acestuia s-a bucurat de atenția preoțimii basarabene. Unul dintre ei, preotul Afanasie Usinevici, publica o prezentare a cărții lui Gurie, alcătuită, după cum se precizează în titlu, din mai multe manuale rusești. Autorul spune că preoții moldoveni întâmpină greutăți în timpul ținerii predicilor, din cauză că nu cunosc „limba moldovenească” religioasă și până acum nu a existat nicio publicație în „limba moldovenească”, de care să se conducă preoții pentru a transmite adevărurile religioase în „limba moldovenească”. La noi, continua autorul, nu sunt preoți care să cunoască bine „*limba religioasă moldovenească basarabeană*”, dacă și sunt unii care cunosc bine „limba moldovenească”, ei înzestreză foarte mult limba lor cu cuvinte neclare pentru urechea basarabeanului, adică această limbă se aseamănă foarte mult cu *limba literară română*, care într-atât s-a îndepărtat de limba noastră din Basarabia, că noi preoții cu greu înțelegem, dacă în general înțelegem, vreo carte mai nou editată. Cunoscători ai acestei limbi române sunt foarte puțini în Basarabia, dar și aceia locuiesc, fie pe malul Prutului, fie în Basarabia Nouă (ținutul Ismail). Autorul încă o dată subliniază faptul că în Basarabia sunt puțini cunoscători ai „limbii moldovenești religioase”, de aceea nimeni nu s-a angajat nu numai să alcătuiască, dar nici să traducă din limba rusă în „limba moldovenească”, unele cărți de care să se conducă preoții pentru predicarea adevărurilor religioase în „limba moldovenească”. O asemenea persoană, în opinia autorului, s-a dovedit a fi ieromonahul Gurie. Totuși, recenzentul scrie că lui Gurie i se poate reproșa faptul că în dorința acestuia de a „curăți” vorba basarabeană, el a recurs înlocuirea unor cuvinte cu altele, care nu sunt folosite de marea parte a populației moldovenești. Recenzentul chiar aduce unele exemple de asemenea modificări, care, în opinia lui, nu sunt bine-venite. Așa, Gurie este acuzat că utilizează cuvântul *momentul* în loc de *vremea*, termenul *prezis* în loc de *prorocit*, termenul *amintește* (îmbinarea de litere **st** este înlocuită de recenzent cu litera alfabetului rusesc **ш** – *I.E.*), în loc de *aduce aminte*,

¹ Д. Попович, *Необходимо ли преподавание молдавского языка и такого же церковно-богослужбного пения в нашей семинарии?*, в КЕВ, № 17, 1909, сс. 699-701.

² КЕВ, № 3, 1909, с. 164.

ultima fiind clară tuturor basarabenilor, specifica el. În opinia autorului, de asemenea metehne suferă și *Luminătoriul*, și *Pliantele* doctrinare editate de Frăția creștin-ortodoxă Nașterea lui Christos. Asemenea modificări, este de dorit ca să nu se întreprindă deloc, conchide recenzentul. „Limba moldovenească religioasă” este atât de bogată, afirmă autorul că în ea se poate de vorbit și cu Dumnezeu, și ea nu are nevoie de „purificări”. De aceea, considera dânsul, este necesar ca și în Seminarul Teologic să se predea numai *limba religioasă, basarabeană*, nu *româna literară*. În acest caz, dacă nu se va proceda așa, atunci va apărea o altă necesitate, anume de a-i sili pe enoriași să învețe „limba preoților”¹.

Clasa muncitoare venită din Imperiul rus

În biserica din Cornești, ținutul Iași, Liturghia se ținea în limbile rusă și slavă bisericească, deoarece aici crescuse semnificativ numărul de ruși, în legătură cu construcția căii ferate Chișinău-Ungheni. Pentru necesitățile religioase în anul 1873 au fost procurate toate cărțile bisericești în limba rusă necesare ofierii serviciului divin². Referindu-se la viața cotidiană a locuitorilor din sat, un martor ocular al acelor evenimente și autor al studiului examinat aici, afirmă în cunoștință de cauză că nu putem nega faptul că moldovenii au atracție spre băuturi spirtoase, mai ales după adunările pe care le fac, dar această dorință a lor este incomparabilă cu patima care se observă la muncitorii ruși de la calea ferată, care au venit aici din fundul Rusiei. Banul făcut îl cheltuie doar pe băutură, acesta este mulțumit și pe deplin fericit doar atunci când este beat, scrie autorul articolului respectiv³.

Această afirmație a preotului din satul Cornești, martor ocular al acelor evenimente, vine în contradicție totală cu afirmațiile unui istoric din perioada sovietică, care scrie despre venirea din Rusia în Moldova a celor mai „avansați muncitori-organizatori de greve”, care aveau experiență în domeniul construcției căilor ferate, pe când muncitorii locali erau utilizați doar la lucrări auxiliare. În timpul lucrărilor ar fi avut loc, continuă istoricul sovietic, o „colaborare strânsă a muncitorilor ruși,

¹ КЕВ, № 9, 1909, сс. 372-376.

² Павел Флоров, *Описание церкви и прихода селения Корнешть, Ясского уезда*, в: КЕВ, №7, 1874, с. 272.

³ *Ibidem*, в КЕВ, № 14, 1876, сс. 504-505.

ucraineni, bieloruși și moldoveni, care a avut o mare importanță pentru întărirea prieteniei și unitatea proletarilor de diferite națiuni”¹.

Încheiere

Materialele prezentate mai sus atestă limpede faptul că preoții din bisericile basarabene foloseau cartea religioasă tipărită în limba română în orașele din Țara Românească și Transilvania, și chiar în tipografiile din orașul Buda, cu toate că autorii din secolul al XIX-lea scriau că ele erau tipărite în „limba moldovenească”. Aceasta atestă, la rândul său, că autorii din secolul al XIX-lea recunoșteau identitatea limbii române și a „limbii moldovenești” și nicidecum nu putem vorbi despre două identități lingvistice. Cu alte cuvinte, limba română întrebuintată de preoți în biserica românească ortodoxă din cele trei țări românești era unică, limba bisericească era una și aceeași și la București, și la Râmnic (Țara Românească), și la Blaj, și Sibiu (Transilvania), și în satele basarabene Saharna, Abaclâdjaba, Susleni, Batâr etc. Folosirea cărților bisericești tipărite în tiparnițele din Țara Românească și Transilvania dezmente mitul existenței unei „limbi moldovenești” deosebite de limba română din Țara Românească și Transilvania, dimpotrivă, aceasta demonstrează unitatea limbii române pe care o ascultau credincioșii în biserica creștină din cele trei țări. Având în vedere atare stare de lucruri, putem afirma, cu toată certitudinea, că în perioada respectivă se formase o *limbă românească liturgică bisericească unică*, înțeleasă de preoți și enoriași în întregul spațiu locuit de români. De asemenea, s-a observat că, începând cu deceniul al optulea al secolului al XIX-lea, țarismul intensifică procesul de rusificare în Basarabia și un rol important în acest proces i-a fost acordat bisericii. Preoții, instruiți la Seminarul Teologic din Chișinău exclusiv în limba rusă, încep, evident, la cererea autorităților ecleziastice superioare, să citească Liturgia în limba rusă, chiar și în satele locuite exclusiv numai de români-moldoveni. Apariția la Chișinău a unor publicații în limba română literară din România, în grafie latină, evident, a ridicat probleme în fața unei părți a intelectualității basarabene. În atare situație, autoritățile ecleziastice din Basarabia apreciază limba acestor publicații drept „*limba moldovenească literară*”, cu caractere românești. Fără îndoială, aceasta

¹ Ю.Г. Иванов, *Революционное движение в Молдавии (с 1895 по февраль 1917)*, Кишинев, «Штиинца», 1980, с. 66.

nu a semnatificat existența a două identități lingvistice diferite, una, – moldovenească, în Basarabia, alta românească, în România.

What language did Moldovan Romanians in Tsarist Bessarabia speak?

The invoked sources clearly attest that until the 7th decade of the 19th century the priests from the Bessarabian churches used the religious book printed in Romanian in the cities of Wallachia and Transylvania, although several authors from the 19th century wrote that they were printed in the "Moldovan language". This state of affairs, in turn, attests that the authors of the 19th century recognized the identity of the Romanian language and the "Moldovan language". In other words, the Romanian language used by priests in the Romanian Orthodox Church in the three Romanian countries was unique, the church language was one and the same in Bucharest and Râmnic (Wallachia), and in Blaj and Sibiu (Transylvania), and in the Bessarabian villages Saharna, Abaclâdjaba, Susleni, Batâr etc. The use of church books printed in Wallachia and Transylvania in Bessarabia also denies the myth of the existence of a "Moldovan language" distinct from the Romanian language in Wallachia and Transylvania, on the contrary, it demonstrates the unity of the Romanian language. Romanian - was a unique Romanian liturgical language heard by Romanian believers in Wallachia, Transylvania, Moldova between the Prut and the Carpathians and Bessarabia.

Keywords: Romanian language, "Moldovan language", Wallachia, Romanian countries, Bessarabia, Transylvania.

Ion EREMI

doctor habilitat în istorie, profesor universitar

Universitatea de Stat din Moldova

e-mail: ion.eremia@usm.md

ID ORCID: 0000-0002-2007-9233

Gabriela ENEA ELEKES

**RECEPTAREA LITERATURII ROMÂNE ȘI A CREAȚIEI
POETULUI MIHAI EMINESCU ÎN LIMBA MAGHIARĂ, LA
SFÂRȘITUL SECOLULUI XIX, PRIN INTERMEDIUL LIMBII
GERMANE**

În procesul receptării literaturii române și a poetului Mihai Eminescu în limba maghiară, un loc important îl deține limba germană și personalitatea reginei Elisabeta a României. La sfârșitul secolului al XIX-lea, receptarea în limba maghiară a poetului Mihai Eminescu, considerăm că a avut loc și prin intermediul limbii germane. Era o practică folosită la acea vreme, în secolul XIX de către scriitorii maghiari, de a traduce opere ale autorilor literaturii universale prin intermediul altei limbi, nu direct din opera originală. Un alt argument, în acest sens, îl constituie și faptul că, în vremea Imperiului Habsburgic și apoi în perioada dualistă, cunoașterea și folosirea limbii germane de către intelectualii maghiari era un lucru firesc. Mărturie este și articolul *Román népköltészet/Creația populară* românească, semnat de Ács Károly și publicat în revista „Magyar Sajtó” din septembrie 1857, în care mărturisește că în traducerea creațiilor populare românești folosește Culegerea lui Kotzebue. Pe de altă parte, se știe că poemele eminesciene au fost traduse pentru prima oară în limba germană.

În studiul său, din anul 1882, *Literatura română și străinătatea*, Titu Maiorescu afirma că traduceri recente din scriitorii români: Alecsandri, Eminescu, Bolintineanu, Iacob Negruzzi, Slavici, Odobescu, Gane se bucură de o primire bună din partea criticilor germani. Maiorescu amintea în studiul său și de aportul lui Kotzebue în acest sens. Wilhelm de Kotzebue, fost consul în Moldova, a tradus culegerea de creații populare a lui Vasile Alecsandri, pe care o publică în anul 1857, la Berlin, cu titlul *Rumanische Volkspoesie*. Între Wilhelm de Kotzebue și Vasile Alecsandri se leagă și o relație de strânsă prietenie¹. Kotzebue va avea alături de Alecsandri un rol însemnat în pornirea carierei scriitoricești a reginei Elisabeta a României, Carmen Sylva.

¹ Horst Fassel, *Două vechi istorii literare românești în limba germană: Wilhelm Rudow (1892) și Gheorghe Alexici (1906) și literatura și cultura română*, BDD/A22772.pdf, p. 144.

Rolul reginei Elisabeta a României, a scriitoarei Carmen Sylva, în promovarea culturii și literaturii române în Europa

În anul 1874, pentru a-și alina tristețea provocată de pierderea unicului său copil, regina se retrage pentru un timp la Franzensbad, unde începe să traducă din limba română (pe care o învățase între timp) în limba germană din versurile poezilor români contemporani. Primele ei traduceri sunt publicate în 20 iulie 1878, în ziarul german, „Die Gegenwart”, cu pseudonimul E.Wedi. Alături de poezii semnate de Alecsandri se numără și poezii de Eminescu¹. Astfel, regina Elisabeta a României este prima care l-a făcut cunoscut pe Eminescu publicului cititor german.

Între regină și Vasile Alecsandri se leagă o prietenie bazată pe afinități literare și aceasta se concretizează în traducerea unor lucrări literare românești în limba germană, care vor fi cuprinse în antologia *Rumanische Dichtungen*, care va fi publicată în anul 1881. Această culegere de traduceri o face împreună cu Mite Kremnitz. În sprijinul acestei antologii va veni și Kotzebue, care la acea vreme era ambasador în Rusia². Datorită faptului că antologia în limba germană s-a bucurat de o primire elogioasă din partea criticii literare germane, regina este încurajată în cariera scriitoricească de către Kotzebue și Alecsandri.

Drept confirmare a faptului că volumul de traduceri din anul 1881 s-a bucurat de o bună apreciere din partea criticilor din Lipce și Berlin este și un articol din revista budapestană „Fővárosi Lapok”, descoperit cu ajutorul arhivei digitale *Arcanum*. Revista publică în anul 1896 un amplu articol despre activitatea literară a scriitoarei Carmen Sylva³.

Vasile Alecsandri va reuși să-l convingă pe conservatorul rege Carol I, care de altfel era împotriva acestei idei scriitoricești, din convingerea că ar aduce prejudicii coroanei tânărului regat. Din acest motiv, regina își alege un pseudonim, Carmen Sylva, sub care deja în următorul an, în 1882 va publica șase volume cu: versuri proprii,

¹ Zimmermann Silvia Irina, *Carmen Sylva, regina poetă. Literatura în serviciul coroanei*, traducere de Monica Livia Grigore, Editura ALL, București, 2013, pp. 20-21.

² Török Zsuzsa, *Korona és lant. Carmen Sylva és a szerzőség modern létmodja a 19. századi magyar sajtóban/Coroană și liră. Carmen Sylva și modul modern de existență al dreptului de autor în presa maghiară a secolului 19*, epa.oszk.hu/03000/03056/00058/EPA03056mediakutato_2015, p.33.

³ Putnoky Vilmos, *Carmen Szlva és Dona d Istria*, „Fővárosi Lapok”, Budapesta, an. 23, nr. 333, 2 februarie 1896. p. 4.

traduceri, o carte de povești și una de aforisme. Regina se angajează într-o activitate scriitoricească foarte activă, pe de o parte, pentru a-și mistui durerea pricinuită de pierderea unicului său copil, pe de altă parte pentru a contribui la popularizarea noului Regat al României, al Casei regale, în contextul european. Prin activitatea ei scriitoricească, prin traduceri Carmen Sylva a influențat cunoașterea și receptarea imaginii României în spațiul cultural de limbă germană și a jucat un rol important în promovarea culturii și a literaturii române în Europa, începând din anul 1880 și până la sfârșitul Primului Război Mondial¹. *Pelesch Marchen/Poveștile Peleşului* care au fost publicate în anul 1882, au fost scrise la solicitarea ministrului Cultelor cu intenția educativă a poporului, dar și cu scopul popularizării tânărului regat în străinătate. Cunoșcătoarea limbilor străine, era la curent cu noile apariții din literatura germană, franceză, engleză și română, în limba originală. Salonul său literar de la Curtea regală a devenit renumit în acea vreme, fiind invitați alături de scriitori și artiști români, și scriitorii europeni consacrați deja. Lucrările sale le-a scris nu numai în limba sa maternă, dar și în franceză. În anul 1882 scrie un volum de aforisme în limba franceză, *Les pensées d'une reine*, publicat la o editură din Paris, care în 1884 va fi reeditat într-o formă adăugită și care-i va aduce și prin mijlocirea scriitorului francez, Pierre Loti, premiul Botta al Academiei Franceze². Acest premiu este pentru Carmen Sylva nu doar o recunoaștere literară în Franța, dar îi asigură indirect și admirația, și recunoașterea păturii superioare, a boierimii puternic francofile, din Regatul României³. Se știe că nu toți reprezentanții de vârf ai societății românești de atunci, au fost de acord cu înscăunarea unui rege străin în țară.

Pe de altă parte, regina dorește ca prin literatură să fie o mediatore între cultura germană și cultura română, pe de o parte, dar și între cultura germană și cultura franceză, pentru o înțelegere mai bună între aceste popoare, mai ales după Războiul Germano-Francez din 1870, când ostilitățile au persistat încă multă vreme. Cu firea ei visătoare, este convinsă că prin cunoașterea reciprocă a culturii, prin literatură se pot atenua conflictele și se pot lega prietenii între popoare.

¹ Zimmermann Silvia Irina, *Carmen Sylva, regina poetă. Literatura în serviciul coroanei*, traducere de Monica Livia Grigore, Editura ALL, București, 2013, p 21.

² *Idem, Ibidem*, p.21.

³ Zimmermann Silvia Irina, *Ibidem*, p.15.

Un studiu foarte interesant, referitor la Carmen Sylva este scris de cercetătoarea Török Zsuzsa: *Korona és lant. Carmen Sylva és a szerzőség modern létmodja a 19. századi magyar sajtóban/Coroană și liră. Carmen Sylva și modul de existență al calității de autor în presa maghiară a secolului XIX*. În cartea sa, Török Zsuzsa se ocupă de personalitatea reginei-scriitoare, care la sfârșitul secolului XIX, a atras atenția întregii Europe, devenind o adevărată vedetă. Török Zsuzsa afirmă că atrage atenția în mod deosebit faptul că la sfârșitul secolului XIX numele Carmen Sylva era foarte des întâlnit în presa maghiară. Carmen Sylva s-a bucurat de o atenție deosebită la vremea respectivă, în toată Europa, pentru că întruchipa concepția tradițională și privilegiul prin naștere împletite cu concepția modernă a celebrității prin propriile realizări. S-a bucurat de un interes și o atenție deosebită datorită personalității sale ieșite din comun și a modului său de viață, prin care punea sub semnul întrebării, sau în altă lumină, rolurile femeii, precum și rolurile dinastiei tradiționale. Această atenție a fost întreținută, generată și încontinuu slujită de presa vremii. Autoarea arată că acesta este și un exemplu cum se putea deveni renumit, în secolul XIX prin intermediul presei, nu pe căi estetice, ci prin propriul renume¹.

Mai multe lucrări semnate de Carmen Sylva au fost traduse și în limba maghiară, precum *Peles Marchen*, scrisă în 1882, a fost tradusă în anul 1887 prin *Peles meséi/Poveștile Peleşului*, dar și volumul de poezii din 1884, *Mein Rheim*.

În acest studiu amplu semnat de Török Zsuzsa, am descoperit că Szócs Géza (autorul studiilor despre Eminescu în limba maghiară, în anul 1895), a tradus din germană versuri scrise de Carmen Sylva, în primul său volum de versuri *Mon repos*. Aceasta îmi întărește convingerea că și receptarea poeziei lui Eminescu în limba maghiară a venit într-o oarecare măsură și pe filiera limbii germane. Se știe că traduceri din poeziile lui Eminescu au mai fost făcute în limba germană, de către Mite Kremnitz, în anul 1881. De altfel, Carmen Sylva și Mite Kremnitz erau într-o strânsă legătură de prietenie și totodată și într-o prolifică relație literară, coautoare a mai multor lucrări.

¹ Török Zsuzsa, *Korona és lant. Carmen Sylva és a szerzőség modern létmodja a 19. századi magyar sajtóban/ Carmen Sylva și modul de existență al calității de autor în presa maghiară a secolului 19*, în revista „Media kutató”, Budapesta, an. XVI, nr. 1, 2014, p. 14.

În confirmarea celor afirmate mai sus este și faptul că în anul 1895, în revista „Pesti Hirlap” în cadrul unui articol amplu, dedicat scriitoarei Carmen Sylva, regina României, se menționează că „datorită ei poemele minunate ale lui Eminescu pot fi citite și în limbă europeană”¹. Aceste date le-am aflat accesând baza de date digitală *Arcanum*.

În anul 1885 apare din inițiativă transilvăneană o revistă în limba germană „Romanische Revue”, care ca și orientare politică urma direcția revistei „Tribuna”, pentru drepturile românilor din Imperiul Austro-Ungar, iar din punct de vedere literar avea tentă junimistă. Revista își propunea să facă cunoscute creațiile literare românești în cercurile germane². Este interesant că deja în anul apariției revistei apar în paginile ei traduceri din autori români. Dintre poeziile lui Eminescu sunt traduse de către Mite Kremnitz și Em. Grigorovitza: *Dorința; Veneția; Glossa; Rugăciunea unui dac; De ce nu-mi vii; De câte ori iubito; Trecurt-au anii; Melancolie*; fragment din poezia *Epigonii; Somoroase păsărele; O, mamă; Mai am un singur dor; Departe sunt de tine; Înger de pază; Cugetările sârmanului Dionis*. La publicarea traducerii făcute de Mite Kremnitz a poeziei *Dorința*, redacția precizează că Eminescu este cel mai mare dintre poeții tineri români, asemănându-l cu Lenau. Este interesantă colaborarea traducătoarei Mite Kremnitz la o revistă din Transilvania, aceasta denotă relațiile literare nestânjenite și foarte strânse între Regatul României și Transilvania.

Studii în limba germană referitoare la literatura română

După aceste precedente în ceea ce privește receptarea literaturii române în limba germană, în anul 1892 apare *Istoria literaturii române*, de Wilhelm Rudow, lucrare foarte meticolos întocmită și prețioasă, pentru că este elaborată de un specialist străin, de origine germană. Rudow s-a născut într-o localitate din landul Sachsen-Anhalt, din părinți luterani. Încă din școlile primare și-a arătat interesul pentru limbile străine studiind: franceza, latina, greaca, engleza și spaniola. Între 1879-1882 studiază teologia și limbile romanice, în anul 1883 știa deja românește, iar în 1886 își susține lucrarea de doctorat cu tema

¹ În „Pesti Hirlap”, Budapesta, an. 17, nr. 214, 7 august 1895, p.2.

² Elena Stan, *Poezia lui Eminescu în Transilvania*, București, Editura pentru literatură, 1969, p. 78.

*Versificația și stilul poeziei populare românești*¹. Este tot mai încântat de limba română pe care o consideră „mai latină decât italiana”, iar din anul 1888 hotărăște să se stabilească în Munții Bihorului, unde în anul 1891 se căsătorește cu o româncă, iar din 1896 va locui împreună cu soția sa la Oradea. Încă din anul 1888 publică în Germania o traducere a colecției de poezii populare a lui Alecsandri, pe care o însoțește cu un eseu *Der rumanische Volksgeist nach seinen dichterischen erzeugnissen/Spiritul popular român oglindit în creațiile sale*, în care precizează că vrea să prezinte folclorul românesc, pentru că: „pe acest avanpost al culturii europene, spiritul popular s-a păstrat mult mai proaspăt și original decât în Occident”².

Istoria literaturii române, apare într-o primă ediție în anul 1892, cu o recenzie de Alexandru Philipide, iar ediția a doua, adăugită, în anul 1894. Dincolo de criticile care i-au fost aduse, fie asupra periodizării, fie că nu a prezentat o viziune de ansamblu asupra literaturii române, este foarte importantă din punctul de vedere al receptării literaturii române în epocă. Rudow demonstrează că este un cunoscător și pasionat al literaturii române, care dorește să împărtășească aceste cunoștințe și conașionalilor săi.

În capitolul *Noua Direcție* Rudow îi consideră pe: Titu Maiorescu, Eminescu, Creangă și Caragiale, marii clasici. Referitor la Eminescu el susține că „este un poet în adevăratul sens al cuvântului, un romantic de pur sânge”. Rudow consideră că Eminescu a pus în evidență gândirea filozofică germană în România, aflându-se la antipodul influenței franceze. Filologul german este încredințat că datorită limbajului său poetic va avea o recepție bună. Rudow exemplifică prin multe versuri traduse de el din poemele eminesciene. În perioada denigrărilor publicate de Alexandru Grama, Rudow va semna și un articol în revista „Romanische Jahrbücher”, din Sibiu, în anul 1893, în care cu argumente științifice, de istorie literară, se va poziționa de partea lui Eminescu.

O altă lucrare, care merită menționată, apare în anul 1906 la Leipzig, o altă *Istorie a literaturii românești*, într-o primă ediție, sub semnătura profesorului de la Catedra de Limba Română din Budapesta, Gheorghe Alexici. Deși critică lucrarea lui Rudow, va prelua multe

¹ Horst Fassel, *Două vechi istorii literare românești în limba germană: Wilhelm Rudow (1892) și Gheorghe Alexici (1906) și literatura și cultura română*, BDD/A22772.pdf, p. 148.

² Horst Fassel, *op.cit.*, p. 150.

informații din lucrarea acestuia¹. Această istorie este tradusă în limba germană de către Karl Dieterich, care contribuie și el pe parcursul traducerii la nenumăratele neajunsuri ale lucrării.

Cele două istorii ale literaturii române, publicate în limba germană, la sfârșitul secolului XIX, au contribuit la cunoașterea literaturii române în spațiul cultural de limbă germană și putem să credem că în mod indirect, intermediar și în spațiul cultural al limbii maghiare, pe teritoriul monarhiei austro-ungare.

Un studiu monografic despre Eminescu, în limba germană, este elaborat de Ioan Scurtu, ca teză de doctorat la Universitatea din Lipsca *Eminescus Leben und Prosaschriften*, care apare în anul 1903 la Leipzig, și pe care Elena Stan o consideră cea mai bună biografie a poetului, până la acea dată². Un fragment din această lucrare, intitulat: *Din copilăria lui Eminescu*, este tipărit în revista „Tribuna”, în luna martie 1903. Influențat de teoriile lui Auguste Comte, Ernst Mach și Hippolyte Taine, Ioan Scurtu pornește de la ideea că înțelegerea unei opere literare este posibilă numai prin valorificarea faptelor, studierea biografiei autorului și erudiția acestuia³. Nu este lipsit de importanță faptul că la acea dată nu era încă o biografie științific elaborată despre Eminescu în limba română, autorul tezei este nevoit să întreprindă o cercetare minuțioasă prin izvoarele biografice, dovezi, rapoarte, fapte, valorificând și amintirile contemporanilor poetului. Reușește pentru prima oară să facă o biografie amănunțită, care se va bucura de o primire critică pozitivă, la vremea respectivă. Nicolae Iorga o considera cea mai bună biografie a unui scriitor român. Ea a constituit până la apariția monografiei scrise de Rosa del Conte, în anul 1962, și traducerea monografiei lui George Călinescu, în 1967, punct de referință în receptarea lui Eminescu peste hotare⁴. Mărturie în acest sens este și enumerarea ei printre lucrările de referință ale vremii de către cercetătorul maghiar Kristof György, în lucrarea sa, *Eminescu Mihály költeményei*, apărută în anul 1934. Din studiul său reiese că citise lucrarea lui Ioan Scurtu.

Merită să amintim că lucrarea de doctorat a lui Ioan Scurtu este elaborată în cadrul Institutului pentru Limba Română/Institut für

¹ *Ibidem*, p.165.

² Elena Stan, *Ibidem*, p. 49.

³ Magdalena Leca, *Receptarea lui Eminescu în cultura italiană și germană*, Editura Alfa, 2006, p. 145, diacronia.ro/indexing/details/V2582/pdf/

⁴ *Ibidem*, p.146.

Rumánische Sprache din Leipzig, care funcționa pe lângă Universitatea din Leipzig, studenții fiind înmatriculați la aceasta din urmă. Institutul era condus de renumitul savant Gustav Weigand¹.

O dovadă a faptului că presa din străinătate era familiarizată cu personalitatea și numele lui Eminescu am găsit și într-o știre publicată în revista „Gazeta de Transilvania” în luna iulie 1889, după decesul poetului. Într-o revistă a presei „Gazeta de Transilvania” își informează cititorii că la Viena ziarul „Neue freie Presse” publică un necrolog despre poetul român în care îl prezintă ca cel mai însemnat poet al României, alături de Vasile Alecsandri. Iar despre limba română în necrolog se arată că dacă până la Eminescu era disprețuită, ca limbă a țăranilor, acum este în stare să satisfacă exigențele cele mai înalte ale creației literare². Revista transilvăneană mai informează că „Deutsche Zeitung” tot din Viena îi consacră un articol, iar în „Le courier du soir” se afirmă că România a pierdut un poet cu care, pe drept cuvânt, merită să se mândrească³.

Institutul pentru Limba Română/Institut für Rumánische Sprache din Leipzig și rolul său în receptarea literaturii române și a poetului Mihai Eminescu

Acest institut a fost înființat în anul 1893 din inițiativa lui Gustav Weigand cu ajutorul Guvernului român, și prin sprijinul unor somități ale vremii, precum: Bogdan Petriceicu Hasdeu, președintele Academiei Române, Titu Maiorescu, rectorul Universității din București și, nu în ultimul rând, Take Ionescu, ministrul Învățământului. Aceste personalități ale vremii au fost entuziasmate de ideea savantului german de a deschide acest institut la Leipzig, în care să se studieze limba și cultura română și care crea posibilitatea tinerilor interesați din Germania, România, Austro-Ungaria și din alte state din regiune, să-și însușească noile teorii și metode din lingvistică.

Gustav Weigand atrăsese atenția personalităților românești ale vremii prin intermediul preocupărilor sale din domeniul lingvisticii, fiind

¹ Klaus Bochmann, *Horia Petra-Petrescu în Leipzigul lui Gustav Weigand*, în volumul *Horia Petra-Petrescu I.L.Caragiale Viața și opera/Leben und Werke*, Editura Casa Cărții, Cluj-Napoca, 2004, p. 229.

² *Știrile zilei* în „Gazeta de Transilvania”, Brașov, an LII, nr.148, 4/16 iulie, 1889, p. 2, BDD-V2582 documente.bcucIuj.ro/web/bibdigit/periodice/gazeta_de_transilvania/1889_052_148.pdf.

³ *Ibidem*.

considerat unul dintre cei mai buni cunoscători ai dialectelor și graiurilor române. Acest fapt este confirmat de teza sa de doctorat din anul 1888 privind dialectul aromân, *Die Sprache der Olympto-Walachen*, iar în anul 1892 și-a obținut habilitația cu un studiu referitor la dialectul meglenoromân, *Vlacho-Meglen. Eine Ethnographisch-Philologische Untersuchung*. Ambele lucrări sunt susținute la Leipzig. În anul 1892 Gustav Weigand este acceptat ca membru de onoare din străinătate al Academiei Române¹. Ideea înființării institutului se conturează după întoarcerea din prima sa călătorie de cercetare din Peninsula Balcanică, când își dă seama de activitatea imensă de cercetare care se impune și de necesitatea angrenării unor studenți români și germani. B.P. Hasdeu este primul căruia Gustav Weigand îi destăinuie despre acest proiect². Hasdeu este și primul care îl va susține în acest demers.

Nu este de mirare că personalități de frunte ale culturii române ale vremii vor îmbrățișa cu entuziasm inițiativa savantului german de a întemeia acest institut. Pe lângă entuziasmul și activitatea de cercetare coplesitoare a tânărului savant german, se adaugă și renumele Universității din Leipzig. La sfârșitul secolului al XIX-lea, centrul universitar din Leipzig se bucura de un prestigiu internațional deosebit, în mai multe discipline. Acest prestigiu a fost confirmat și mai târziu, prin cei care au studiat aici, sau și-au susținut doctoratul la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul următorului secol și care au revoluționat științele în Europa³. Și Nicolae Iorga și-a susținut lucrarea de doctorat la Leipzig, în anul 1893.

Ca studenți români ai Institutului condus de Gustav Weigand trebuie să amintim pe: Ioan Scurtu, Horia Petra-Petrescu, Th. Capidan, C. Lancea, iar cel mai cunoscut dintre ei este Sextil Pușcariu, care în memoriile sale amintește despre mentorul său.

Deși majoritatea articolelor și tezelor publicate în *Anuarul Institutului de Limbă Română/Jahresberichte des Instituts für Rumanische Sprache*, de la Leipzig erau referitoare la lingvistică Weigand acorda atenție studiului culturii române în general. După cum

¹ www.academiaromână.ro/bdar/armembriStr.php.

² Coroliuc Alina Loredana, *Gustav Weigand și geografia lingvistică*, Kiel, 2013, p. 42, www.core.ac.uk/download/pdf/250310973.pdf.

³ Klaus Bochmann, *Horia Petra-Petrescu în Leipzigul lui Gustav Weigand*, în volumul *Horia Petra-Petrescu I.L.Caragiale Viața și opera/Leben und Werke*, Editura Casa Cărții, Cluj-Napoca, 2004, p. 231.

afirmă Klaus Bochmann, după 1900 Gustav Weigand ținea și un curs de introducere în limba și literatura română¹. Aceasta se confirmă prin faptul că teza lui Ioan Scurtu, *Viața și scrierile în proză ale lui Mihail Eminescu*, este tipărită în numărul X al Anuarului din anul 1903, iar în anul 1904 este publicată și lucrarea lui Alexandru Bogdan, *Metrica lui Eminescu*. Mai târziu, în anul 1909 și lucrarea de doctorat a studentului Horia Petra-Petrescu, *I. L. Caragiale. Viața și opera/Leben und Werke*, va fi publicată în anul 1910 în anuarul institutului de la Leipzig.

The reception of Romanian literature and the creation of the poet Mihai Eminescu in Hungarian language , at the end of the 19th century, through the German language

In the process of reception Romanian literature and the poet Mihai Eminescu in Hungarian language, an important role is held by the German language and the personality of Queen Elizabeth of Romania. At the end of the 19th century, the reception of the poet Mihai Eminescu in Hungarian language also took place through the German language. In the 19th century, it was a known practice used Hungarian writers translated works by authors of universal literature, through another language, not directly from the original work. Also, during the Habsburg Empire and then in the dualistic period, the knowledge and use of the German language by Hungarian intellectuals was a natural thing.

As early as 1878, the first translations of Eminescu's poems were in German, under the signature of Queen Elizabeth of Romania and the writer Carmen Sylva.

Through her writing activity and translations, Carmen Sylva influenced the understanding and reception of Romania's image in the German-speaking cultural space. She also played an important role in promoting Romanian culture and literature in Europe from 1880 until the end of the First World War.

Keywords: *Eminescu, translation, poems, reception, Hungarian language*

Gabriela ENEA ELEKES,
doctorandă

Facultatea de Litere Universitatea Oradea
gabi.elekes.enea@gmail.com
ORCID 0000-0001-5312-1752

¹ *Ibidem*, p. 231.

Alexandru BEJENARU

PÂRCĂLABII CETĂȚII CHILIA. UN STUDIU DE CAZ AL CARIERELOR DREGĂTORILOR LUI ȘTEFAN CEL MARE

Studiul de față reprezintă o tentativă de analiză a carierelor dregătorilor Țării Moldovei, care au ocupat în diferite etape ale activității lor funcția de pârcălab al cetății Chilia în perioada anilor 1465-1484, precum și a trăsăturilor politicii puterii domnești față de cetatea Chilia, ținând cont de evoluția situației politico-militare la gurile Dunării. După cucerirea acestei fortificații dunărene în 1465 de către Ștefan cel Mare (1457-1504), mai mulți reprezentanți ai Sfatului domnesc au guvernat aici până la campania otomană a sultanului Baiazid al II-lea din 1484. Această perioadă va fi marcată prin tensiunile tot mai mari la hotarele de sud ale Moldovei, care vor rezulta în confruntări militare directe cu Țara Românească și Imperiul Otoman pentru dominație asupra spațiului dintre curbură Carpaților și gurile Dunării. Din punct de vedere militar, Chilia a beneficiat de o atenție specială din partea puterii domnești: în contextul politicii de confruntare cu Imperiul Otoman, Ștefan cel Mare va decide ridicarea unei noi cetăți pe malul stâng al Dunării în 1479, la această construcție participând „*opt sute de zidari și șaptesprezece mii de ajutoare*”¹.

Ascensiunea Chiliei în calitate de centru comercial regional se începe din ultimul sfert al secolului XIII, mergând mână în mână cu apariția și dezvoltarea comerțului genovez în Marea Neagră. Datorită atât cooperării politice dintre Mihail al VIII-lea Paleologul și hanul Nogai, care și-a creat pe timpul vieții sale o formațiune politico-militară autonomă de voința liderilor Hoardei de Aur în regiunea Dunării de Jos, precum și încheierii Tratatului de la Nymphaion din 1261 între Genova și Imperiul Bizantin, negustorii italieni vor ajunge pe malurile Dunării către sfârșitul secolului XIII. Chilia nu a fost unicul centru urban, în care a fost atestată prezența negustorilor italieni - Primul centru major al genovezilor devine orașul Vicina (menționat pentru prima dată în 1281,

¹ Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul X până la mijlocul secolului al XVI-lea*, ediția a II-a, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 220; Detalii privind construcția cetății de către Ștefan cel Mare a se vedea: Ion Eremia, *Statutul juridic internațional al Țării Moldovei (de la origini până la începutul secolului al XVI-lea)*, Editura Pontos, Chișinău, 2010, pp. 150-151.

în timp ce descrierea cea mai timpurie a unei factorii genoveze apare în 1298), urmat curând de Maurocastro (amintită pentru prima dată în anii 1290 și 1294) – cetatea de pe Nistru, care mai târziu în istorie va intra sub numele de Cetatea Albă¹.

Mult mai târziu, în contextul decăderii dominației Hoardei de Aur în regiunea Dunării de Jos în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, pozițiile Genovei vor deveni la fel de vulnerabile. Chilia părăsește sfera de influență a acestei republici medievale italiene la o dată neprecisă, după ultima sa mențiune în actele genoveze din 1381. Conform ipotezei exprimate de O. Iliescu și sprijinită de V. Mărculeț², următorul stăpân asupra acestei regiuni va deveni deja Țara Românească³. Pe de altă parte, mențiunea Chilieii în textul Tratatului de la Lublău din 15 martie 1412 între posesiunile ce urmau să fie împărțite între regii Poloniei și Ungariei în cazul neparticipării domnului Moldovei Alexandru cel Bun (1400-1432) în acțiuni antiotomane⁴ sugerează posibilitatea instalării unei administrații moldovenești înainte de data încheierii înțelegerii polono-maghiare. În pofida alegerii unei sau alte interpretări a evenimentelor de la începutul secolului al XV-lea în regiunea deltei Dunării⁵, se constată

¹ Octavian Iliescu, *Localizarea vechiului Licostomo*, în: „Studii”, Tomul 25, 1972, nr. 3, p. 440.

² *Ibidem*, p. 453, 456; Vasile Mărculeț, *Interese, conflicte și competitori în comerțul de la gurile Dunării și limanul Nistrului la sfârșitul secolului al XIII-lea și în secolul al XIV-lea*, în: „Sargetia”, XXXIV, Acta Musei Devensis, 2006, pp. 49-50.

³ Perioada de tranziție a Chilieii de la controlul genovez spre cel muntean de asemenea a provocat apariția mai multor versiuni în cadrul istoriografiei române. Octavian Iliescu și Vasile Mărculeț au propus ipoteza trecerii Chilieii în stăpânirea Țării Românești între anii 1402-1404, în timp ce Anca Gheață admitea posibilitatea unei prezențe scurte a maghiarilor în această cetate în perioada anilor 1397-1399, după care controlul asupra Chilieii ar fi revenit Genovei. Vezi mai mult: Ion Eremia, *Statutul juridic internațional al Țării Moldovei (de la origini până la începutul secolului al XVI-lea)*, Editura Pontos, Chișinău, 2010, pp. 92-94.

⁴ Ion Eremia (ed.), *Relațiile externe ale Țării Moldovei în documente și materiale (1360-1858)*, Chișinău, Cartididact, 2020, doc. 27, p. 170.

⁵ În cadrul istoriografiei române s-au expus mai multe versiuni privind restabilirea istoriei politice a Chilieii în această perioadă. Conform lui N. Iorga, controlul direct asupra cetății Chilia a fost deținut de către genovezi din 1381 și până în 1403, după care a avut loc tranziția spre controlul exercitat de către Țara Românească până către 1408, iar autoritatea lui Alexandru cel Bun la nord de Dunăre s-a instaurat doar către 1412. P.P. Panaitescu presupunea instalarea controlului muntean asupra Chilieii în 1404 (legându-l de procesul paralel al recuperării Dobrogei de sub ocupația otomană din același an), care ar fi durat până în 1426. Între opiniile mai recente, menționăm pe cea lui V. Mărculeț, care stabilește momentul trecerii controlului asupra Chilieii din partea Țării Românești către cea a Moldovei între 1408-1411, și cea a lui I. Țurcanu, care exprimă scepticismul cu privire la existența unei prezențe muntene în Chilia în anii de

apariția unei rivalități moldo-muntene pentru Chilia, indicând interesul major al domnilor români pentru importanța comercială majoră a acestei cetăți¹. Această confruntare se va sfârși în cele din urmă în favoarea Țării Moldovei la începutul anului 1465, când forțele lui Ștefan cel Mare vor cucerii cetatea Chilie și vor păstra controlul asupra sa până în 1484.

Indiferent de posibilul scenariu al începutului prezenței moldovene în vecinătatea deltei Dunării, istoria administrației Chilie în componența Țării Moldovei din prima jumătate a secolului al XV-lea rămâne un mister major din cauza lipsei de mărturii directe ce ar reflecta acest subiect, precum și absența menționării pârcălabilor de Chilia în actele cancelariei domnești pentru acest interval cronologic. Această etapă se va încheia în ianuarie 1448 în contextul acțiunilor inițiate de către Iancu de Hunedoara, care a obținut controlul asupra acestei cetăți în urma instaurării lui Petru al II-lea pe scaunul domnesc de la Suceava². Reîntoarcerea Chilie în componența Țării Moldovei va fi realizată mult mai târziu de către forțele lui Ștefan cel Mare în 1465, inaugurând o nouă fază în istoria politică a acestei localități dunărene³.

Perioada anilor 1465-1484 constituie de asemenea un subiect greu pentru reconstituire, în mare parte din cauza mențiunilor sporadice ale informațiilor referitoare la cetatea dunăreană în izvoarele acelor timpuri și cele de mai târziu. Cronica moldo-germană menționează că după cucerirea Chilie pe 23 ianuarie 1465 Ștefan cel Mare a numit în calitate de pârcălab al acestei cetăți „pe *Isaia, cumnatul său*”⁴, în timp ce cronica moldo-polonă prezintă numele lui *Buhtea* împreună cu cel al lui

domnie ai lui Mircea cel Bătrân. Vezi mai mult: Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, Ediția Academiei Române. București, Institutul de Arte Grafice Carol Gobl, 1900, pp. 71-72; Petru P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, București, Tipografia „Bucovina” I.E. Torouțiu, 1944, p. 297, 342; Vasile Mărculeț, *Chilia – Subiect de dispută între Mircea cel Bătrân și Alexandru cel Bun*, în: „Revista Bistriței”, XXII, 2008, pp. 243-248; Ion Țurcanu, *Descrierea Basarabiei: Teritoriul dintre Prut și Nistru în evoluție istorică (din primele secole ale mileniului II până la sfârșitul secolului al XX-lea)*, Chișinău, Editura Cartier, 2011, pp. 147, 159-160.

¹ I. Eremia, *Statutul juridic internațional...*, pp. 106-109.

² I. Eremia, *Statutul juridic internațional...*, p. 119.

³ Tasin Gemil, *Romanians and Ottomans in the XIVth–XVIth centuries*, București, Editura Enciclopedică, 2009, pp. 170, 202.

⁴ Ion Const. Chițima, *Cronica lui Ștefan cel Mare (versiunea germană a lui Schedel)*, București, Casa Școalelor, 1942, p. 60.

Isaia în calitate de noi pârcălabi numiți de domn¹. Grigore Ureche în *Letopisețul Țării Moldovei* indică numele pârcălabilor **Ivașco** și **Maxim** în zilele asediului și căderii cetății Chilia în 1484². Discrepanța de informații privind pârcălabii Chilieii între 1465 și 1484 este compensată de mențiunile dregătorilor cu acest titlu între martorii actelor domnești emise în această perioadă.

Informația prezentată de către cronicile moldovenești privind numirea lui Isaia în calitate de dregător la Chilia este confirmată de documentele cancelariei domnești, începând cu actul din 11 aprilie 1465³. Cât despre Buhtea, acest demnitar nu a ocupat inițial funcția de pârcălab la Chilia împreună cu Isaia – în actul din 13 decembrie 1465 figurează în schimb „*Isaia și... Ion Bucium, pârcălabi de Chilia*”, în timp ce „*panul Buhtea*” apare tot în același document cu câteva rânduri mai jos⁴. Luând în calitate de principali criterii frecvența schimbărilor de dregători și contextul internațional creat în jurul Țării Moldovei, evoluția administrației cetății Chilia poate fi periodizată în trei etape majore, care merită o analiză specială.

Prima etapă cuprinde anii 1465-1470. Perioada respectivă se caracterizează prin modificări frecvente în fiecare an ale pârcălabilor Chilieii de către puterea domnească, precum și prin lipsă de amenințări politico-militare directe asupra pozițiilor Moldovei la gurile Dunării. În calitate de dregători vor activa următorii demnitari:

- **Isaia** și **Ion Bucium** între 23 ianuarie 1465 – 9 iulie 1466⁵;
- **Isaia** și **Buhtea** între 28 august 1466 – 2 octombrie 1467⁶;
- **Buhtea** între 28 iulie 1468 – 12 septembrie 1468⁷;
- **Buhtea** și **Bîlco** pe 24 septembrie 1468⁸;
- **Goian** și **Bîlco** pe 2 octombrie 1468⁹;

¹ Ioan Bogdan (ed.), *Vechile cronicе moldovenesci până la Urechia. Texte slave cu studiu, traduceri și note de Ioan Bogdan*, Lito-Tipografia Carol Göbl, București, 1891, p. 224.

² Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, Ev Scriptorium, 2017, p. 55.

³ *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova. Volumul II (1449-1486)*, coord. Leon Șimanschi, Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1976, doc. 128, pp. 183-184 (în continuare, se va cita *DRH*, A, II ...).

⁴ *DRH*, A, II, doc. 129, pp. 185-186.

⁵ *DRH*, A, II, doc. 128, pp. 183-184; doc. 138, pp. 196-198.

⁶ *DRH*, A, II, doc. 140, pp. 200-202; doc. 149, pp. 217-218.

⁷ *DRH*, A, II, doc. 152, pp. 221-222; doc. 153, pp. 223-224.

⁸ *DRH*, A, II, doc. 154, pp. 225-227.

⁹ *DRH*, A, II, doc. 155, pp. 227-229.

- **Goian și Pașco** între 5 iunie 1469 – 10 august 1470¹.

Unele dintre aceste schimbări a dregătorilor sunt strict legate de dispariția ulterioară a oricăror mențiuni ale foștilor demnitari, cum a fost cazul lui **Ion Bucium**, a căror mențiuni dispar în cancelaria domnească după ultima sa apariție în calitate de pârcălab al Chilieii pe 9 iulie 1466. Un alt exemplu al aceleiași tendințe reprezintă **Goian**, a căror mențiuni documentare în actele domnești la fel absentează după 10 august 1470, când acesta apare pentru ultima dată în postura sa de pârcălab al Chilieii. Cariera lui Goian a fost discutată mai detaliat în cadrul unui alt articol al subsemnatului autor, unde subiectul principal a reprezentat activitatea pârcălabilor de Hotin în secolul al XV-lea². Acest dregător poate fi considerat parte a vechii generații de boieri în Sfatul domnesc al lui Ștefan cel Mare, el fiind prezent ca martor al actelor de cancelarie între anii 1448-1457. Odată cu înscăunarea lui Ștefan cel Mare, Goian va deveni unul din sfetnicii săi cei mai apropiați, servind de la începutul domniei în calitate de vornic, iar între 1464-1467 în calitate de pârcălab al Hotinului³. Activitatea sa la cetatea Chilia a fost cel mai probabil ultima etapă a carierei sale cu o durată de peste 22 ani.

În același timp, restul modificărilor în această dregătorie nu pot fi asociate cu posibila moarte a dregătorilor predecesori: **Isaia, Buhtea, Bîlco și Pașco** vor apărea în continuare în calitate de demnitari ai Sfatului domnesc după încheierea serviciului lor la Chilia, motivele lipsirii lor de funcția de pârcălab rămânând necunoscute. Buhtea și Pașco vor fi menționați pentru ultima dată între martorii actelor de cancelarie pe 22 mai 1476⁴. Ținând cont că ulterior va avea loc bătălia de la Valea Albă din 26 iulie 1476, nu este exclusă posibilitatea că cei doi foști dregători ai Chilieii și-au găsit sfârșitul în cadrul acestei confruntări sau în cadrul unor altor ciocniri militare din timpul campaniei militare a sultanului otoman Mehmed al II-lea în Țara Moldovei din același an.

A doua etapă (1471-1478) coincide cu perioada activă a desfășurării conflictelor militare ale Țării Moldovei împotriva forțelor Țării Românești și a Imperiului Otoman. Acțiunile antiotomane ale

¹ DRH, A, II, doc. 158, pp. 234-235.

² Alexandru Bejenaru, *Evoluția statutului politic al pârcălăbiei Hotinului în secolul XV, XV*, în: *Latinitate, Romanitate, Românitare*. Ediția 4. Integral, 6-7 noiembrie 2020, Chișinău, CEP USM, 2021, pp. 10-20.

³ *Ibidem*, pp. 13-14.

⁴ DRH, A, II, doc. 206, pp. 312-313.

domnului român, precum tentativele de îndepărtare a lui Radu cel Frumos de pe tronul muntean, stabilirea contactelor cu conducătorul formațiunii statale Aq Qoyunlu Uzun Hassan și refuzul de a achita haraciul Porții în 1473 au pus sub lovitură sistemul defensiv al hotarelor de sud ale Moldovei¹, inclusiv și Chilia. În plan administrativ, situația cetății de pe Dunăre reprezintă un contrast față de perioada precedentă – dacă anterior s-au atestat șase permutări în poziția de pârcălab a Chilieii, atunci după 1470 în această importantă fortăreață de pe Dunăre s-au aflat doi dregători, **Neagu** și **Ivașco**, care vor fi atestați în această postură între 13 august 1471 și 11 februarie 1478². Cei doi pârcălabi vor fi înlocuiți către anul 1479: între 4 martie 1479 și 24 mai 1479 apar numele lui **Bora Șandru** și **Maxim** în calitate de noi dregători la Chilia³. Explicația serviciului îndelungat al lui Neagu și Ivașco, în comparație cu perioadele scurte de activitate a precedentilor pârcălabi de Chilia, se află în strânsă corelație cu etapa activă a confruntărilor moldo-otomane – în această perioadă puterea domnească nu era interesată în schimbările frecvente ale dregătorilor unei fortărețe cu importanță strategică crucială în regiunea gurilor Dunării. Faptul dat a permis lui Neagu și Ivașco să activeze o perioadă mult mai lungă în calitate de pârcălabi ai acestei cetăți dunărene.

A treia etapă (1479-1484) este deschisă de acțiunile de construcție a noii fortificații pe malul stâng al Dunării la ordinele lui Ștefan cel Mare în vara anului 1479 și de stabilizarea situației politico-militare în această regiune odată cu încheierea armistițiului moldo-otoman între anii 1479-1481. Sfârșitul acestei perioade va fi marcată de cucerirea Chilieii de către forțele sultanului Baiazid al II-lea în vara anului 1484. Din punct de vedere administrativ, sunt atestați documentar în calitate de pârcălabi:

- **Bora Șandru** și **Maxim** între 4 martie 1479 și 24 mai 1479;
- **Ivașco** și **Maxim** pe 11 august 1479⁴;
- **Bora Șandru** și **Maxim** pe 20 septembrie 1479⁵;
- Iarăși **Ivașco** și **Maxim** din 15 martie 1480 și până pe 29 mai 1484¹.

¹ T. Gemil, *Romanians and Ottomans...*, p. 203.

² DRH, A, II, doc. 173, pp. 255-257; doc. 211, pp. 318-320.

³ DRH, A, II, doc. 212, pp. 320-322; doc. 218, pp. 331-332.

⁴ DRH, A, II, doc. 219, pp. 333-334.

⁵ DRH, A, II, doc. 221, pp. 336-338.

Această succesiune neobișnuită a pârcălabilor într-o perioadă de doar câteva săptămâni ale anului 1479 poate fi explicată fie printr-o posibilă eroare de titluri în cadrul cancelariei domnești, fie prin circumstanțele edificării Chilieii Noi pe malul stâng al Dunării², astfel încât Bora Șandru a fost ultimul pârcălab al Chilieii Vechi din delta Dunării, iar Ivașco și Maxim au devenit primii și unicii pârcălabi moldoveni ai Chilieii Noi în istoria acestei localități. Circumstanțele acestor schimbări administrative coincid în plan extern cu încheierea armistițiului moldo-otoman între 1479-1481³, care au permis puterii domnești să se ocupe de consolidarea sistemului defensiv al hotarelor de sud ale Moldovei. În această ordine de sarcini, a fost inclusă nu doar Chilia, ci și fortificațiile de pământ și lemn din Giurgiulești, Tatarbunar, Kale și Tintiul⁴.

Revenind la analiza carierelor dregătorilor principali care au activat la Chilia în ultimii ani dinaintea expediției otomane din 1484, cele mai multe detalii s-au păstrat cu referință la Ivașco – acest boier apare pentru prima dată în Sfatul domnesc pe 13 august 1471 în calitate de pârcălab al Chilieii împreună cu Neagu⁵. După primul său termen de pârcălab al Chilieii, Ivașco va fi prezent în mod frecvent printre alți membri ai Sfatului domnesc, fără ca să fie menționat titlul vreunei dregătorii⁶. După actul domnesc 29 mai 1484 numele lui Ivașco nu mai figurează între martorii documentelor emise în cadrul cancelariei⁷, indicând moartea sa sortită violent în urma cuceririi otomane a Chilieii în vara anului 1484. Despre ceilalți doi pârcălabi ai Chilieii se poate spune încă mai puțin – Maxim este atestat pentru prima dată ca membru al Sfatului domnesc pe 4 martie 1479 în calitate de pârcălab al Chilieii împreună cu Bora Șandru și va rămâne în această poziție până la momentul campaniei otomane în frunte cu sultanul Baiazid al II-lea; în

¹ DRH, A, II, doc. 224, pp. 341-342; doc. 262, pp. 401-403.

² Laurențiu Rădvan, *Orașele din Țările Române în Evul Mediu: sfârșitul secolului al XIII-lea începutul secolului al XVI-lea*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2011, p. 512.

³ T. Gemil, *Romanians and Ottomans...*, p. 207.

⁴ Ion Tentiuc, Valeriu Bubulici, Serghei Agulnicov, *Cetatea medieval de pământ de la Giurgiulești. Considerații preliminare*, în: „Tyragetia”, s.n., vol. II [XVII], nr. 1, 2008, pp. 340, 342, 345-346.

⁵ DRH, A, II, doc. 173, pp. 255-257.

⁶ DRH, A, II, doc. 212, pp. 320-322; doc. 213, pp. 322-324; doc. 214, pp. 324-326; doc. 217, pp. 329-331; doc. 218, pp. 331-332.

⁷ DRH, A, II, doc. 262, pp. 401-403.

timp ce Bora Șandru va dispărea fără urme din actele cancelariei domnești după ultima sa mențiune în calitate de pârcălab al Chilieii pe 20 septembrie 1479.

Care criterii au determinat selecția anume a acestor demnitari în poziția de pârcălabi ai Chilieii? Un indicator evident reprezintă gradul de rudenie cu domnul țării, exemplul al alegerii după acest criteriu fiind Isaia, cumnatul lui Ștefan cel Mare conform versiunii Cronicii moldo-germane. Isaia apare pentru prima dată în calitate de postelnic în actul domnesc din 8 septembrie 1457, fiind din primii ani de domnie susținător apropiat al puterii lui Ștefan cel Mare și obținând noi funcții în Sfatul domnesc¹. Din 12 aprilie 1458, Isaia figurează în documentele de cancelarie în calitate de pârcălab al Neamțului și până la cucerirea Chilieii de către Ștefan cel Mare². Către momentul exercitării funcțiilor de pârcălab al Chilieii, acest boier a reușit să acumuleze o avere destul de însemnată, despre care indirect aflăm din actul domnesc emis pe data de 13 decembrie 1465. Din textul acestui izvor aflăm că Ștefan cel Mare întărea mitropoliei Romanului „*țigani ei proprii, anume: Mășcat cu copiii săi și cu sălașul, și Caba cu copiii săi și cu sălașul, și Coste cu copiii săi și cu sălașul, și Babul cu copiii săi și cu sălașul, și Bîzdîga cu copiii săi și cu sălașul, și Carfina cu copiii săi și cu sălașul, și Nan cu copiii săi și cu sălașul, pe care i-a dat Sfintei Paraschiva, pan Isaia pârcălab de Chilia, de bunăvoia sa și nesilit de cineva*”³. Din 28 iulie 1468, Isaia devine vornic, figurând pe pozițiile de frunte în Sfatul domnesc împreună cu Stanciul pârcălab de Cetatea Albă, Vlaicu pârcălab și pan Goian, fiind pentru ultima dată menționat pe 10 august 1470⁴.

Un alt criteriu putea fi experiența și activitatea politică îndelungată a candidaților – sub aceste puncte cad exemplele lui Ion Bucium și Goian. Primul dintre ei este atestat pe timpul domniei lui Petru Aron printre martorii actului din 5 iunie 1456, când s-a decis începutul achitării tributului de răscumpărare a păcii Porții Otomane⁵. Trei ani mai târziu, pe 12 iunie 1459 același Ion Bucium se regăsește printre membrii Sfatului domnesc a lui Ștefan cel Mare⁶. Pârcălăbia

¹ DRH, A, II, doc. 65, pp. 94-96.

² DRH, A, II, doc. 70, pp. 103-105; doc. 124, pp. 178-180.

³ DRH, A, II, doc. 129, p. 185.

⁴ DRH, A, II, doc. 169, pp. 253-254.

⁵ DRH, A, II, doc. 58, pp. 85-87.

⁶ DRH, A, II, doc. 85, pp. 121-122.

Chiliei a constituit prima dregătorie a lui Ion Bucium atestată documentar în actele cancelariei domnești. După 9 iulie 1466, mențiunile lui Ion Bucium nu mai sunt atestate documentar, indicând posibila moarte a acestuia în timpul exercitării dregătoriei sale¹. Goian la fel a fost angajat activ în Sfaturile domnești ale predecesorilor lui Ștefan cel Mare, mai exact pe timpul domniilor lui Bogdan al II-lea, Alexandru al II-lea și Petru Aron. Odată cu înscăunarea lui Ștefan cel Mare, Goian a devenit unul dintre sfetnicii săi apropiați, ocupând poziții înalte în primii ani de domnie împreună cu Manoil Grecul și Vlaicu pârcălab și servind în calitate de vornic și pârcălab al Hotinului înaintea numirii sale ca dregător al Chiliei.

Restul pârcălabilor Chiliei intrau în categoria demnitarilor Țării Moldovei, care pentru prima dată s-au distins după înscăunarea lui Ștefan cel Mare și au realizat în continuare carierele lor pe parcursul întregii sale domnii. De exemplu, în rândul acestora s-a remarcat Bîlco, care după încheierea serviciului său la Chilia va fi atestat în actul din 13 august 1471 în calitate de pârcălab de Cetatea Albă². În această postură Bîlco va figura printre membrii Sfatului domnesc până la 26 august 1474, după care orice alte mențiuni documentare ale acestui dregător nu mai sunt depistate³. Cea mai remarcabilă carieră dintre toți pârcălabii Chiliei a avut-o Neagu, care apare pentru prima dată în Sfatul domnesc în calitate de comis printre martorii actului din 12 septembrie 1464⁴. După activitatea sa la Chilia, acest dregător a figurat în continuare printre membrii Sfatului domnesc cu o creștere treptată a rangului ocupat în raport cu restul demnitarilor. După cucerirea Chiliei și Cetății Albe în 1484 el a intrat printre primii cinci boieri de frunte ai țării, iar ultima atestare documentară a lui Neagu a avut loc pe 17 martie 1490, ocupând locul 1 în întregul Sfat domnesc (exceptând cazul fiilor lui Ștefan cel Mare, Alexandru și Bogdan)⁵.

În concluzie, în perioada aflării Chiliei în componența Țării Moldovei pe timpul domniei lui Ștefan cel Mare, puterea centrală a ținut sub atenție specială numirile și schimbările de dregători în această

¹ DRH, A, II, doc. 138, pp. 196-198.

² DRH, A, II, doc. 173, pp. 255-257.

³ DRH, A, II, doc. 198, pp. 296-298.

⁴ DRH, A, II, doc. 123, pp. 176-178.

⁵ DRH, A, II, doc. 265, pp. 408-409; *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova. Volumul III (1487-1504)*, coord. Constantin Cihodaru, Ioan Caproșu și Nistor Ciocan, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1980, doc. 79, pp. 153-154.

fortificație importantă pentru regiunea Dunării de Jos. Politica administrativă a variat de la etapă la etapă, fiind influențată, în mare parte, de confruntările militare la hotarele de sud ale Moldovei după 1470 și necesitatea mutării fortificației principale a Chilieii pe malul stâng al Dunării. În pozițiile de pârcălabi erau numite persoane apropiate de domn (precum Isaia, cumnatul lui Ștefan cel Mare), persoane cu experiență politică și administrativă îndelungată (cazul carierei lui Goian), dar și fețe noi ale boierimii moldovene, care își vor înfăptui carierele politice începând cu poziția de pârcălab al Chilieii (exemplele activității lui Bîlco și Neagu).

Pârcălabs of Chilia. A study case of the careers of Stephen the Great's magistrates

The following presentation is focused on the analysis of the careers of the officials from the Principality of Moldova, who served as governors of Chilia in various stages of their activity. After the conquest of this Danubian fortification by Stephen the Great in 1465, a number of representatives of the Voivode's council ruled here until the Ottoman campaign of Sultan Bayazid II in 1484. The purpose of the presentation is to establish the possible criteria for choosing the candidates for the position of the governor of Chilia, as well as the impact of this position on the careers of the governors during the reign of Stephen the Great.

Keywords: *Chilia, Moldova, Moldavian pârcălabs, borderlands, Stephen the Great*

Alexandru BEJENARU

doctorand,

asistent universitar

Universitatea de Stat din Moldova.

e-mail: alexandru.bejenaru@usm.md

ID ORCID: 0000-0001-6508-3917

Ion CHEPTENE

**CAMPANIA DIN 1595 A LUI JAN ZAMOYSKI ÎN MOLDOVA:
TENDINȚE ÎN ISTORIOGRAFIA POLONEZĂ
CONTEMPORANĂ**

Europa Centrală și de Sud-Est în secolul al XVI-lea cunoaște o serie de transformări și evoluții socio-politice și economice cu un impact hotărâtor pentru situația geopolitică care va dăinui în zona respectivă în perioada imediat următoare. Țara Moldovei a fost implicată direct în disputele politice dintre Regatul Poloniei, Imperiul Otoman și Imperiul Habsburgic pentru supremația politică din regiune. Examinarea publicațiilor istorice ce au în vizor analiza relațiilor politice moldo-polone în sec. al XVI-lea, ne permite să stabilim câteva teme centrale investigate de istoriografia poloneză. Sunt abordate probleme, precum: problema conflictului teritorial generat în jurul Pocuției, cu precădere interesul vizează perioada anilor 1502-1517, rivalitatea politică dintre domnul Moldovei Petru Rareș (1527-1538; 1541-1546) și Polonia, relațiile politice bilaterale în perioada lui Alexandru Lăpușneanu (1552-1561; 1564-1568) și Bogdan Lăpușneanu (1568-1572), cât și implicarea politico-militară în Țara Moldovei a hatmanului Jan Zamoyski. În analiza relațiilor bilaterale în afara subiectelor anunțate rămân până în prezent „pete albe” care urmează a fi cercetate. Un subiect care s-a bucurat de atenția istoricilor polonezi și se regăsește în publicațiile istorice polone este campania militară a hatmanului Jan Zamoyski în Moldova, realizată de acesta în anul 1595. Scopul nostru este atât elucidarea acelor aprecieri istoriografice care vizează respectivul eveniment, cât și evidențierea tendințelor ce se profilează la etapa actuală în istoriografia polonă vizavi de analiza relațiilor politice ale Poloniei cu Țara Moldovei la sfârșit de secol XVI.

Trebuie să menționăm că o perioadă îndelungată chiar dacă Jan Zamoyski era abordat în mediul istoriografic polonez, episodul cu campania militară oarecum s-a situat în umbra celorlalte acțiuni politice realizate de această personalitate istorică.

Primele mențiuni ale activității acestei personalități și a campaniei militare în Țara Moldovei apar în anii 50' ai sec. al XIX-lea, când istoriografia ca și întregul popor polonez, sub influența acelu

context politic de dependență față de Imperiul Rus, urmărirea identificarea unor eroi ai națiunii care să evidențieze eroismul și tradițiile seculare ale polonezilor, o tendință care capătă amploare în rândul intelectualității poloneze, or evenimentele politice și lupta contra țarismului dictau o asemenea necesitate. Acest lucru devine evident odată ce în monografia lui Iosif Szujsky *Istoria Poloniei* activitatea lui Jan Zamoyski este examinată și tâlcuită prin prisma îndeplinirii rolului de civilizare realizat de Rzeczpospolita în Orient, campania în Moldova, deși abordată superlativ, devine astfel un episod strălucit al realizării respectivei misiuni. Instalarea unui domn pro-polonez în Țara Moldovei a fost apreciată drept un succes considerabil al politicii poloneze, or „Relația familiilor românești cu Polonia a fost continuă. Boierii alungați găseau în Polonia refugiu și adesea sprijin militar... iar Ieremia Movilă dintr-o familie nobilă la acel moment era în Polonia”. J. Szujski se oprește și asupra alegerii respectivei candidaturi pentru tronul moldovenesc spunând că acesta „În 1593 la Seim a acceptat indigenatul polonez. Fiicele sale s-au măritat cu primii domni ai regatului”¹ și astfel era o candidatură potrivită. Personal Jan Zamoyski, în ciuda politicii „iscusite”, capătă o imagine specific negativă, întrucât e văzut drept unul dintre cei care au contribuit la descentralizarea puterii politice prin luarea de atitudine în anii 1573-1592, când acesta inițial a sprijinit candidatura prințului Henrich Valois² la tronul polonez și apoi s-a împotrivit aspirațiilor regale ale lui Sigismund al III-lea Waza (1587-1632) de a instaura un regim politic în spiritul absolutismului, astfel contribuind și dictând cursul statului polonez spre catastrofa din perioada anilor 1774-1794. Referindu-se la episodul revoltei lui Mikolaj Zebrzydowski din 1605, autorul accentuează că „rokosz-ul” a fost o „... consecință directă a morții lui Zamoyski.”³, iar „Planul lui Zamoyski (planul prevedea organizarea unei răscoale pentru înlăturarea regelui Sigismund al III-lea de la tron – *n.n*) a devenit planul rokosz-ului”⁴.

În studiile din secolul al XIX-lea, datorită reacției de după revoltele poloneze îndreptate contra țarismului din anii 1830 și 1863,

¹ J. Szujski, *Dzieje Polski podlug ostatnich badan spisane przez Jozefa Szujskiego*, t.3, Krolowie wolno obrani (1572-1668), ed. Karol, Lvov, 1864, p. 144-145.

² *Ibidem*, p. 26-30.

³ *Ibidem*, p. 170.

⁴ Rokoszul reprezinta dreptul legal al șleahței poloneze de a organiza răscoală contra regelui dacă aceasta considera că drepturile și libertățile sale sunt încălcate de regalitate.

dar și a cenzurii imperiale ruse, personalitatea lui Jan Zamoyski continua a fi abordată doar din perspectiva influenței hatmanului asupra dezvoltării culturii, educației, chestiuni cercetate de Josef Lukaszewicz¹ în 1849, alți cercetători, precum Alexander Batowski² care în analiza primei biografii a lui Zamoyski scrisă de Rajnold Hadenstein evită de a deplasa accentele pe partea politicii externe promovată de hatman.

Această stare a lucrurilor se ameliorează la finele secolului al XIX-lea, când în 1898 apare la Sankt Petersburg o biografie a lui Jan Zamoyski³, unde campania militară din Moldova este apreciată drept o acțiune ce s-a petrecut în ciuda neînțelegerii a necesității din partea regelui și ale antagonismului șleahței poloneze, astfel Marele Hatman pe cont propriu cu 7.000 de soldați a reușit să impună interesele poloneze în fața habsburgilor și otomanilor.

Totodată, Jan Zamoyski e apreciat drept un politic foarte iscusit în geopolitică deoarece a acționat prompt reușind să pună în impas politica habsburgică și a turcilor cu vasalii săi tătari ce aveau o armată de 40.000⁴ de soldați gata să intervină în Polonia și Țara Moldovei. Se menționează că „Austria nu putea fi mulțumită de alăturarea Moldovei către Polonia, ... așa că a încercat să facă rău în diverse moduri intereselor poloneze, deși nu a acționat deschis împotriva Poloniei...”⁵. Un lucru foarte interesant este mențiunea realizată în această publicație vizavi de existența ideii lui „... Zamoyski despre posibilitatea ca în cazul unui război creștin împotriva turcilor, Țara Moldovei să fie încorporată în Rzeczpospolita”⁶. În această configurație geopolitică, domnul moldovean Ieremia Movilă este catalogat drept un instrument politic abil folosit de marele hatman în promovarea intereselor poloneze, căci nu e abordat drept un subiect activ în aceste rivalități politice.

Asemenea abordare tendențioasă și putem spune naționalistă se perpetuează și în continuare, în secolul al XX-lea când are loc

¹ J. Lukaszewicz, *Historia szkol w Koronie i w Wielkiem Ksiestwie Litewskiem od najdawniejszych czasow az do roku 1794*, t. 1, ed. J. K.Zupanskiiego, Poznan, 480 p.

² A. Batowski, *Rajnold Hajdensztajn i Franciszek Bohomolec pisarze zywota Jana Zamojskiego*, ed. Institutului Național Ossolinski, Lvov, 1854, 95 p.

³ W. Nowodworski, *Jan Zamoyski jego zucia dzialalnosc polityczna. Zarys biograficzny*, Sankt-Petersburg, 1898, 100 p.

⁴ *Ibidem*, p.74-76.

⁵ *Ibidem*, p. 74.

⁶ *Ibidem*, p. 75.

constituirea paradigmei istorice vizavi de relațiile politice moldo-polone din secolul al XVI-lea, asemenea derapaje interpretative sunt și în aprecierea rolului personalității lui Jan Zamoyski în istoria poloneză.

Considerațiile respective se vor perpetua în timp și în acest context campania militară poloneză în Moldova din anul 1595 capătă aprecieri care vor domina timp de decenii în mediul istoriografic polonez. Lucrare de referință în acest sens, este monografia *Aventurile Moldovenеști*¹ ce a fost publicată de istoricul polonez Zd. Spieralski în anul 1967, care reflecta istoria relațiilor bilaterale prin prisma unei poziții naționale pro-poloneze. Informații despre campania din 1595 se conțin și în lucrarea de sinteză *Istoria României*² care a apărut în anul 1970 și a fost republicată în a doua ediție în 1986 de Juliusz Demel. Istoricul polonez evidențiază motivația alegerii lui Ieremia Movilă de către Zamoyski ca domn al Moldovei, cauzele principale țineau de faptul că I. Movilă „... avea indigenatul polonez, cu siguranță era pro-polonez și pro-catolic. S-a angajat să se supună către Polonia, iar... înțelegerea cu el prevedea chiar o posibilitate de încorporare a Moldovei în statul polonez...”³.

În viziunea lui Demel, supușenia poloneză crea condiții favorabile ca acesta să fie instrumentul politic perfect pentru Polonia în restabilirea pozițiilor sale în Țara Moldovei, mult afectate de neutralitatea de durată.

Respectivele lucrări prezintă percepția istoriografiei poloneze care însumează toate realizările istoriografiei și publicisticii poloneze din secolul al XIX-lea. Evident, lucrarea lui Spieralski din cauza lipsei remarcilor bibliografice, a referințelor ș.a. este lacunară, dar aceasta a determinat și a fundamentat modul de percepere a istoriografiei poloneze asupra campaniei din 1595 și, în general, asupra relațiilor politice moldo-polone, citarea respectivei monografii în majoritatea studiilor vine ca un argument în plus al importanței acesteia pentru istoriografia poloneză în tratarea temei și a problematicilor politice bilaterale.

Juliusz Demel analizând cauzele campaniei moldovenеști menționează că implicarea Țărilor Române în lupta antiotomană a

¹ Zd. Spieralski, *Awantury moldawskie*, ed. Wiedza Powszechna, 1967, p. 213.

² J. Demel, *Historia Rumunii*, ed. Ossolineum, Wrocław, 1986, p. 156.

³ *Ibidem*, p. 162.

plasat in pericol interesele poloneze în sud-estul european. În privința rezultatului campaniei militare conduse de J. Zamoyski, istoricul conchide că „ ... s-a creat un fel de zonă a unui condominiu turco-polonez, cu o predominanță temporară a polonezilor”¹.

Acest pericol pentru interesele poloneze se fundamentau, din perspectiva istoricului, pe două momente importante: domniile români au subordonat politica lor externă intereselor habsburgice, de asemenea, un pericol și mai mare pentru Polonia, era reacția otomanilor care drept răspuns anunțaseră dorința de a transforma țările române în pașalâcuri.

J. Demel marchează că dacă transformarea Țării Românești în pașalâc era percepută ca o evoluție negativă de regalitate și Seim, dar acceptabilă în acel context politic marcat de lupta Sfintei Alianțe cu Imperiul Otoman, atunci extinderea acestei sortii politice a Țării Moldovei era inadmisibilă pentru perpetuarea intereselor poloneze. Supunerea față de tătari, de asemenea, era un lucru negativ pentru interesele Coroanei apărute de Jan Zamoyski.

Atât J. Demel, cât și Zd. Spieralski prin aprecierile lor manifestă o poziție pro-poloneză, un fel de patriotism istoric, creând paradigma istorică în tratarea și aprecierea evenimentului din anul 1595.

Ținem să menționăm repetat că aceste lucrări chiar dacă au formulat paradigma istorică poloneză în analiza evenimentelor din 1595 și, în general, al relațiilor politice moldo-polone în perioada medievală, spre exemplu monografia lui Spieralski nu are referințe, de aceea pozițiile istoricilor trebuie supuse unei analize critice și trebuie abordate cu mare precauție.

Polemizarea cu aceste aprecieri este o sarcină îndeplinită credem cu succes de istoriografia românească printr-o serie de publicații scrise de istoricii autohtoni ca Ion Eremia², Veniamin Ciobanu¹, Valentin Constantinov², Lilia Zabolotnaia³ ș.a.

¹ *Ibidem*, p. 163.

² I. Eremia, *Statutul juridic internațional al Țării Moldovei (de la origini până la începutul secolului al XVI-lea)*, ed. Pontos, Chișinău. 2010, p.156-173. ; Idem *Relațiile externe ale Țării Moldovei în documente și materiale (1360-1858)*, editor, selectarea documentelor, studiul introductiv: I.Eremia, ediția a III-a, rev. și ad., Chișinău, 2020, 941 p.; I. Eremia, *Unele considerațiuni privind relațiile externe ale Țării Moldovei la sfârșitul secolului al XVI-lea – începutul sec. al XVII-lea*, în *Analele științifice ale USM*. Seria „Științe socioumane”, Chișinău, 1999, pp.263-270.

În ultima perioadă însă are loc o schimbare fundamentală în tratarea relațiilor politice bilaterale și în special a campaniei din 1595.

Primele semnale privind schimbarea abordărilor istoriografice le observăm în lucrările lui Juliusz Besala⁴ și L. Podhorodecki⁵, ambele scrise în 1988 în care autorii analizează biografia hatmanului Stanislaw Zolkiewski.

J. Besala menționează rolul acestuia în campania lui Zamoyski în Moldova, astfel, acesta fiind apropiatul lui Zamoyski a fost primul care a intrat în Țara Moldovei⁶ și tot el, după Besala, a gestionat solia către Sinan Pașa cu scopul păstrării păcii și cealaltă către Sigismund Bathory vizavi de întoarcerea lui Aron vodă în tron, astfel ameliorând impactul politic al acțiunii militare. Istoricul polonez menționează că anume abilitatea diplomatică a lui Zolkiewski a asigurat succesul campaniei militare prin stăvilirea reacțiilor politice a celor două entități rivale, otomanii și habsburgii⁷.

În studiul lui Tadeusz Kempa⁸ din 1997, în care se abordează o altă biografie a lui Vasilii Ostrogskii (1525-1608) voievod de Kiev care, de asemenea, a participat în campanie, pe lângă accentuarea rolului voievodului în campanie se reconfirmă cele spuse de Besala. În ambele studii se utilizează un masiv considerabil de bibliografie și izvoare istorice, chestiune care a fost o lacună majoră în lucrările din secolul al

¹ V. Ciobanu, *La cumpăna de veacuri: Țările române în contextul politicii poloneze la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea*, ed. Junimea, Iași, 1991, p. 336.

² V. Constantinov, *Sucesiunea Movileștilor la tronul Tarii Moldovei în al doilea deceniu al sec. al XVII-lea ca problema a raporturilor polono-otomane*, în „Revista de Istorie a Moldovei”, nr.1-2, 2005, pp.131-136. ; Idem *Moldavia w stosunkach międzynarodowych koncu XVI i na początku XVII wieku*, în Rzeczypospolita wobec Orientu w epoce nowożytnej, red. D. Milewski, ed. Inforteditions, Zabrze, 2011, pp.10-21.

³ L. Zabolotnaia, *Raporturile dinastice și rolul „diplomației de mariaj” în relațiile moldo-polone în a doua jumătate a secolului al XIV-lea - mijlocul secolului al XVII-lea*, ed. Inst. de istorie AȘM, Chișinău, 2004, p. 195 ; Idem, *Rolul „diplomației de mariaj” în relațiile moldo-polone în sec. XV-incep. sec. XVI*. În: Tyragetia, anuar 12, pp. 121-126. ; Idem, *Raporturile dinastice moldo-polone la sfârșitul secolului al XVI- înc. sec. al XVII*, în „Revista de istorie a Moldovei”, 2004, nr.1, pp. 43-50.

⁴ J. Besala, *Stanislaw Zolkiewski*, ed. BSL, Varșovia, 1988, 433 p.

⁵ L. Podhorodecki, *Stanislaw Zolkiewski*, ed. LSW, Varșovia, 1988, 301 p.

⁶ J. Besala, *op. cit.*, p.81.

⁷ *Ibidem*, pp. 82-83.

⁸ T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski, wojewoda kijowski i marszałek ziemi wolynskiej*, Torun, 1997, pp. 212-213.

XIX-lea și secolul al XX-lea. Aceste noi tendințe, într-o primă instanță, țin de utilizarea pe larg a izvoarelor istorice, de valorificare a documentelor din arhivele, precum AGAD¹ sau a colecțiilor ca *Acta Tomiciana*. Mergând pe această cale, istoricii ca Ilona Czamanska², Kateryna Niemczyk³, Dariusz Milewski⁴, Marek Plewczynski⁵, Barthosz Barthosz Sutkiewicz⁶ s-au situat în avangarda procesului de reconsiderare ale aprecierilor istoriografice vizavi de relațiile politice dintre Țara Moldovei și Polonia.

Campania din 1595 a devenit zona de interes major al istoricului Dariusz Milewski. Într-o serie de articole din 2008 istoricul a oferit o viziune nouă și asupra acțiunilor politice din 1595. Sunt valorificate sursele istorice poloneze precum cronica lui Belski, lucrării lui Rudolf Hedestein *Istoria Poloniei de la moartea lui Sigismund August până în 1594*; *Cronica lui Pawel Piasecki*, colecția de Ahdame editată de D. Kolodzieczyk⁷, cât și colecțiile românești, precum cele ale lui I. Bogdan⁸ Bogdan⁸ și I. Corfus¹. Dacă anterior în istoriografie era specifică

¹ Archiwum Głowne Akt Dawnych, Varșovia.

² I. Czamanska, *Jakub Basilikos Heraklidesa – droga do wyzwolenia Grecji?*, în: *Balcanica Posnaniensia*, IX/X, Poznan 1999, p.132–151; Idem, *Descendenții a lui Ștefan cel Mare în familia Wisniowiecki. Câteva Noutăți*, în *Analele Putnei*, IV,2008, pp. 255-264.; Idem, *Wisniowieccy Monografia rodu*, ed. Wydawnictwo Poznanskie. Poznan, 2007, p. 552. ; Idem, *Moldawia I Woloszczyzna Wobec Polski, Wegier i Turcji w XIV i XV wieku*, ed. Wydawnictwo Naukowe, Poznan, 1996, 302 p.

³ K. Nemczyk, *Problem Pokucia, spornego terytorium polsko-moldawskiego w koncu XV i poczatku XVI wieku*. În: *Studia Historyczne*, R. LVII (2014), p. 151-167. Idem, *Chodeccy a wyprawa Moldawska z 1509 roku*. În: *Balcanica Posnaniensia*, XXIV, Poznan 2017. p.31-44; Idem, *Difficult relations between the Family of Chodecz and Bogdan III the One-Eyed*, în *Codrul Cosminului*, T. 24, nr. 1 2018, pp. 97-112.

⁴ D. Milewskii, *Moldawia w orbicie wplywow polskich (1552–1572)*, în *Spotkania polsko-moldawskie, Ksiega poswiecona pamieci Profesora Janusza Solaka*, ed. naukowa marcin kosienkowski, Lublin, 2013, pp.43-57. Idem, *Przywilej Jana Jakuba Basilikosa Heraklidesa dla Olbrachta Laskiego*, în *Saeculum Christianum: pismo historyczne*, 21, 2014, pp. 292-294.

⁵ M. Plewczynski, *Wojny i wojskowosc Polska w 16 wieku*, t.1, anii 1500-1548, ed. Inforteditions, Zabrze, 2011, 444 p.; idem, *Wojny i wojskowosc polska w XVI w. Tom II Lata 1548-1575*, ed. Inforteditions ,Zabrze, 2012, 380 p.

⁶ B. Szutkiewicz, *Polska a Moldowia w latach 1551-1572*, în *Bialostockie teki Historyczne*, t.7, 2009, pp. 11-24.

⁷ D. Kolodzieczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Pheriphery (15-18 century)*, *An Annotated Edition of Ahdnames and Other Documents*, ed. Brill, Boston, 2011, 1135 p.

⁸ I. Bogdan, *Cronice inedite atingatoare de istoria romanilor*, ed. Socecu & Comp.,București, 1895, 204 p.

tendința de a marca doar rolul personalității politice a hatmanului și rezultatele campaniei pentru Polonia, accentele istoriografice contemporane se orientează pe trei direcții: Stabilirea contextului politicii regionale din sud-estul european în ajunul intervenției în Moldova, identificarea motivației expediției și a desfășurării expediției propriu-zise și identificarea relațiilor personale ale lui Jan Zamoyski cu Ieremia Movilă².

D. Milewski³ urmărește stabilirea situației politice internaționale a Poloniei și identificarea impactului pe care campania din 1595 a avut asupra statutului politic al Poloniei ca o forță importantă în această zonă a Europei. Studiile sale sunt scrise în baza documentelor și inițiază problema extinderii sferei de investigații de la o bază documentară șubredă spre una temeinică în stare să ofere răspunsuri la multitudinea de întrebări care apar în cercetarea temei, precum campania militară a lui Zamoyski în Moldova, întrebări la care nici J. Demel nici Zd. Spieralski nu au reușit să răspundă din cauza pozițiilor categorice și lipsei informațiilor privind bibliografia utilizată de aceștia în monografiile lor, chestiune care, repetăm, trezește dubii pe de o parte, însă care nu poate fi neglijată pornind de la faptul că au marcat profund istoriografia poloneză generând paradigma istorică ce vizează relațiile româno-polone pe filiera Țării Moldovei și a Poloniei.

Dariusz Milewski reiterează poziția lui Zd. Spieralski și J. Demel, precum că campania moldovenească a avut la origine tendința Poloniei de a păstra neutralitatea sa, lucru reflectat la Seimul de la Piotkow unde Zamoyski a refuzat orice tentativă papală și habsburgică de a angaja Polonia în lupta antiotomană⁴, chiar dacă la Seim „... au apărut delegați din țările învecinate – trimisul imperial Pawsowski, episcopul de Olomouc și Vaclav Berka, reprezentantul comunității cehe, nunțul papal Germanicus Malaspina și trimișii din Transilvania, Moldova și Țara Românească. Toți au căutat ajutorul polonez în lupta împotriva

¹ Il. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone : Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, ed. Academiei Române, București, 2001, p. 339.

² D. Milewski, *Miedzy patronatem a wspolpraca relacje Jana Zamoyskiego i hospodara moldawskiego Jeremiego Mohyly (1595-1605)*, în *Wieki Stare i Nowe Tom specjalny*, 2012, p.11-31.

³ D. Milewski, *A Campaign Of The Great Hetman Jan Zamoyski în Moldavia (1595). Part I. Politico-Diplomatic And Military Preliminaries*, în *Codrul Cosminului*, XVIII, nr. 2, 2012, pp. 261-286.

⁴ *Ibidem*, pp. 275-277.

Turciei. Totuși, au comis o greșeală, venind abia la sfârșitul Seim-ului și pierzând ocazia de a folosi sentimentul favorabil pentru Ligă care a predominat în rândul senatorilor”¹.

Istoricul menționează că această poziție a avut ca reacție adversă marginalizarea părții poloneze în acțiunile politice din regiune, ceea ce, la rândul său, a dus la apariția pericolului pierderii oricărei influențe politice, ba chiar mai mult, marca riscul de a pierde Moldova ca zonă tampon cu otomanii, astfel răsturnându-se întreaga politică poloneză promovată de la 1538.

În interpretarea istoricului, campania în Moldova a avut miza de a salva politica poloneză promovată de decenii în direcția de sud-est a Europei. Campania lui Sinan Pașa, intervențiile tătarilor erau un pericol enorm, cu toate acestea din perspectiva lui Milewski, Jan Zamoyski considera habsburgii factorul distructiv primar a relativei stabilități, prin implicarea domnilor români și punerea în răzvrătire a cazacilor conduși de Naliwaiko și Loboda în 1594² și tot în habsburgi, după Milewski, J. Zamoyski vedea factorul ce a generat pericolul tătar. În analiza rolului lui J. Zamoyski atât Milewski cât și istoricul S. Lesniewski³ care în 2008 a scris o monografie dedicată hatmanului au mers pe calea idealizării istoriografice, or ca și în aprecierile din secolul al XIX-lea, dar fără „patosul naționalist”, acesta e apreciat drept unicul politician polonez care a perceput pericolul neutralității Poloniei în evenimentele începute în 1592, ce consta în renunțarea de la oricare pretenție politică în folosul otoman sau habsburgic și a reușit să utilizeze ideal contextul politic internațional.

Spornice sunt reflecțiile lui Lesniewski și Milewski privind absolutizarea pericolului pentru Jan Zamoyski care trebuia să apară în urma eșecului campaniei în Moldova or, opoziția constituită din Stanislaw Karnkowski⁴ și Janusz Ostrogski, ba chiar supărarea regelui Sigismund al III-lea Waza (1587-1632) după adoptarea *Pacta Conventa* din 1573 și promovarea sub influența aceluiași J. Zamoyski a *Liberum Veto* în 1592 nu putea pune în pericol cariera politică la nivel de anihilare, eventualul eșec putea fi luat în calcul doar prin prisma

¹ *Ibidem*, p. 277.

² *Ibidem*, p. 271.

³ S. Lesniewski, *Jan Zamoyski. Hetman i polityk*, ed. Bellona, Varșovia, 2008, 179 p.

⁴ D. Milewski, *A Campaign Of The Great Hetman...*, p. 272.

șifonării imaginii lui Jan Zamoyski de lider al șleahței, magnaților care luptă contra tendințelor absolutiste ale regelui.

Demn de interes este ipoteza lui Dariusz Milewski, expusă în una din publicații conform căreia succesul campaniei militare a lui Jan Zamoyski în Țara Moldovei a fost determinat de victoriile lui Mihai Viteazul (1593-1601) la Călugăreni din 23 august 1595 și Giurgiu din 15-20 octombrie 1595¹. Astfel, contracararea acțiunilor politice al polonezilor în Moldova din partea otomanilor „temporar... nu a putut fi eficientă, deoarece Sinan Pașa a fost învins în Țara Românească de Mihai Viteazul...”² și planurile lui Zamoyski de a stabili „... o influență poloneză permanentă în Moldova...” au fost înlăptuite.

Anume acestea, în viziunea istoricului polonez, au împus Poarta să accepte negocierile cu polonezii asupra unui plan care era inadmisibil, deoarece „acest lucru ar oferi un beneficiu politic și militar uriaș pentru Rzeczpospolita, căci ar tăia de fapt Hanatul Crimeea din provinciile turcești, iar Turcia însăși ar fi îndepărtată de ținuturile rusești ale Coroanei. Moldova avea să devină un bastion de influență al Rzeczpospolita, ceea ce ar spulbera suveranitatea turcă în regiunile din apropiere”³.

Inițierea negocierilor marca alegerea otomanilor de a nu avea un adversar suplimentar în războiul purtat cu creștinii. Astfel, Condominiul polono-otoman creat ca rezultat al campaniei din 1595 și a negocierilor care au urmat, după D. Milewski, poartă cu sine și rolul decisiv al victoriilor militare ale lui Mihai Viteazul.

În ultima perioadă, istoriografia poloneză în persoana lui Dariusz Milewski a revigorat interesul pentru relațiile politice moldo-polone din secolul al XVI-lea și în special asupra campaniei militare poloneze în Țara Moldovei din anul 1595.

Istoricii polonezi în analiza problematicii campaniei militare din Moldova din 1595 tind de a revizui, deși nu integral, interpretările și aprecierile asupra subiectului în cauză. În lucrările respective, apărute mai cu seamă începând cu anii 2010, se urmărește prezentarea evenimentului fără perpetuarea acelor clișee istoriografice formulate în precedentele două secole. Cu toate acestea, istoriografia poloneză

¹ *Ibidem*, p. 285-286.

² *Ibidem*, p.285.

³ *Ibidem*, p. 285.

manifestă o pasivitate în studierea problematicii date, evenimentul care a generat schimbarea statutului politico-juridic al Țării Moldovei, unul favorabil Poloniei, necesită o analiză mult mai amplă, lucru care lipsește în mediul istoric polonez.

Prin urmare, istoriografia poloneză la etapa actuală încearcă să acopere golul, lapsusul existent în știința istorică din Polonia, prin oferirea unei informații bogate, bazate pe izvoare și istoriografie. Meritul ei constă în prezentarea unui punct de vedere distinct asupra campaniei militare îndeplinite de Jan Zamoyski.

În consecință, putem formula următoarele concluzii finale:

1. În ultima perioadă, istoricii polonezi intens valorifică fondurile arhivistice ce se referă la politica poloneză din secolul al XVI-lea și în special campania lui Jan Zamoyski în Moldova.
2. Are loc completarea lacunelor istoriografice, cum ar fi nefolosirea materialului izvoristic și istoriografic în cercetare, are loc dezicerea de interpretarea categorică a unor evenimente, poziții naționaliste în abordări.
3. Prin punerea în circulație științifică a respectivelor studii, se trasează o cale spre reinterpretare a direcției de cercetare lacunar valorificată în istoriografia poloneză, cu toate acestea istoriografia, în analiza relațiilor politice moldo-polone, în general evită evidențierea rolului polonez în manifestațiile politice ale Țara Moldovei în politica externă, de asemenea lacunar, cu unele excepții, în tratarea temei rămâne accentuarea rolului jucat de partea română, practic aceasta este și influențează undeva pe fundalul evenimentelor desfășurate.
4. Chestiunea resimțită profund este lipsa unei comunicări a mediilor istorice ale ambelor țări, deoarece utilizarea în mare parte a realizărilor istoriografice românești de la începutul secolului al XX-lea atestă o discontinuitate evidentă, iar utilizarea ca reper bibliografic a lucrării lui V. Stati¹ *Istoria*

¹ Analiza critică lucrărilor „moldoveniste” ale lui Stati, a se vedea: I. Eremia, *Politica – instrument de formare a unei noi națiuni: „națiunea civică moldovenească”*, ed. Lexon-Prim, Chișinău, 2018, 166 p. ; Idem, *Falsificarea istoriei sau „Fenomenul Stati” în Republica Moldova*, ed. Cartdidact, Chișinău, 2003, 63 p.

Moldovei fără o abordare critică este până la urmă o confirmare în plus a celor spuse supra.

Jan Zamoyski campaign in Moldova (1595): trends in Polish historiography

At the end of the 16th century, following the Polish campaign and the installation of Ieremia Movilă on the throne of Moldova, we witness an attempt by Moldovan and Polish diplomacy to negotiate a change in the political and legal status of Moldova initiated by political proposals directed by Voievod and boyars to the King of Poland on August 27, 1595. The activity of hetman Jan Zamoyski in Moldavia is an object of interest for contemporary Polish historiography because the military campaign and political actions promoted by Grand Chancellor Zamoyski in Moldavia was appreciated by contemporaries as a skilled military, political and diplomatic activity in order to install the suzerainty of the Polish crown over the Principality of Moldova. Obviously, such an episode in the history of Moldovan-Polish bilateral political relations provoked the interest of Polish historians for the activity of the hetman of the Polish crown in the Principality of Moldavia in 1595.

In this communication we follow the reflection of the essence of the contemporary tendencies of the Polish historiography in analyze and interpret this episode from the activity of the hetman Jan Zamoyski.

Keywords : *Jan Zamoyski, Polish historiography, Ieremia Movilă, boyars, Principality of Moldavia*

Ion CHEPTENE

doctorand, asistent universitar
Universitatea de Stat din Moldova
e-mail: ion.cheptene@usm.md

Alina FELEA

**TACÂM, BOCCIALÂC, SARACLÂC... TRADIȚII LOCALE,
INFLUENȚE DIN EXTERIOR ȘI VIAȚA COTIDIANĂ DIN ȚARA
MOLDOVEI (SEC. AL XVIII-LEA – ÎNCEPUTUL
SEC. AL XIX-LEA) REFLECTATE ÎN TRUSOUL FOILOR DE
ZESTRE A FETELOR DE BOIERI**

În sec. al XVII-lea–începutul sec.al XIX-lea, în Țara Moldovei, o etapă importantă a logodnei era întocmirea foi de zestre, care marca etapa de negociere dintre cele două familii ale tinerilor, zestrea fiind o condiție indispensabilă pentru încheierea căsătoriei¹. În Țara Moldovei, ca și în Țara Românească, foaia de zestre era întocmită de părinți înainte de căsătoria tinerilor, în corespundere cu starea economico-financiară și posibilitatea familiei, în special a fetei: în familiile de țărani și orășeni era mai modestă, în comparație cu cea din familiile de boieri. Foaia de zestre includea obiectele din trusou și dota². Constanța Ghițulescu susține că „zestrea românească este mai degrabă echivalentă cu trussoul (sic) occidental”³, iar Violeta Barbu menționează că în trusou se includeau obiectele personale (hainele și bijuteriile) și lucrurile pentru viitoarea gospodărie (veselă și ustensile, așternuturi, prosoape, fețe de masă, covoare, dar și mobilă), deoarece femeii îi revenea sarcina de a aduce în casa soțului lucrurile remarcate mai sus⁴.

¹ V.Barbu, *De la comunitatea patrimonială la comunitatea de destin: zestrea în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, în *De la comunitate la societate. Studii de istoria familiei din Țara Românească sub Vechiul Regim*, ed. Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Constanța Vintilă-Ghițulescu et.el., București, 2007, p.19-93; C. Vintilă-Ghițulescu, *Marriage without contracts in Romanian Society (18th and 19th centuries)*. În „Romania Journal of Population Studies”, vol.II, I, 2008, p.5- 18; Idem, *În șalvari și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țările Românești a secolului al XVIII-lea.*, București, 2004, p. 148; Idem, *Foile de zestre și importanța lor în constituirea unei căsătorii (1700-1865)*. În „Revista de istorie socială”, X-XII, 2005-2007, p.130; P.-A. Lazăr, *Foaia de zestre în Moldova sec. XVI-XVIII: constituire și validare. Normele de întocmire ale unei foi de zestre, cuprinse în Prăvălioara de la Iași din1784*. În „Studium”, 2017, X, p.5-31; G. Fodor, *Destine comune: viața femeilor între public și privat: Țara Românească, Moldova și Transilvania:(secolele XV-XVII)*, Argonaut, 2012, p. 194.

² *Ibidem*.

³ C. Ghițulescu, *Zestre între normă și practică. Țara Românească în secolul al XVII-lea (I)*. În „Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XVIII, 2000, p.214.

⁴ V. Barbu, *Ordo Amoris. O istorie a căsătoriei în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, București, Editura Academiei, 2011, p.224.

Întocmirea foilor de zestre subliniază respectarea tradițiilor și a obiceiurilor locale păstrate în tradițiile prenuptiale, în special la capitoul înzestrarea fetelor, care, pe lângă proprietăți funciare, primeau anumite obiecte/lucruri necesare pentru gospodărie, haine, bijuterii etc. Anume lucrurile enumerate în foile de zestre, inserate la capitolele articole de vestimentație, argintărie, obiecte pentru bucătărie, lucruri pentru dormitor, lucruri pentru decorul interiorului casei sunt surse indispensabile pentru elucidarea vieții cotidiene a familiilor de boieri, în special a obiceiurilor ce țin de comportamentele alimentare, de domeniul vestimentației și a modei, dar și în evidențierea anumitor elemente ce țin de aspectul interiorului casei. Totodată, foile de zestre sunt un indicator al preluării unor obiceiuri din exterior și fixează locul împrumuturilor în viața cotidiană a populației din Țara Moldovei. În același timp, izvodul de zestre este și un izvor neprețuit de cercetare a influenței lingvistice, numeroși termeni utilizați pentru denumirea unui articol vestimentar, a unei ustensile, a unei bijuterii sau a unei culori fiind o dovadă în acest sens. În studiul dat, elaborat în baza informației din izvoadele de zestre din Țara Moldovei, cu precădere cele din sec.al XVIII-lea– începutul sec. al XIX-lea, coroborată cu informațiile contemporanilor epocii, vor fi evidențiate câteva aspecte ale vieții cotidiene, în special cele ce țin de domeniul alimentației și mai puțin cele din domeniul vestimentației și a interiorului casei, care arată atât unele obiceiuri locale, cât și elemente împrumutate. Subliniem, analiza denumirii și utilizării articolelor de giuvaergie și a vestimentației, care erau enumerate în foile de zestre și care *purtau amprenta influenței orientale, dar și cele legate de decorul interior al caselor* vor constitui subiectul altor cercetări.

Deoarece în istoria medievală și cea modernă a Țării Moldovei, practic, nu există probleme care să fie abordate fără a se cerceta impactul otoman, un loc aparte în studierea vieții cotidiene revine împrumuturilor turcești. Pentru Țara Moldovei de la mijl. sec. al XVII-lea – sec. al XVIII-lea, perioadă extinsă și la începutul sec. al XIX-lea, impactul modelului otoman¹ e vizibil în decorarea interiorului, în articolele de vestimentație, în alimentație, în ceremonial², la Iași, la curte, și în rândul boierimii

¹ Alina Felea, *Dialog al culturilor: impactul otoman în viața cotidiană a locuitorilor Țării Moldovei (mijl.sec. al XVII-lea -sec. al XVIII-lea)*, în *Dialogul civilizațiilor*, Chișinău, 2013, pp.101-108.

² Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident*, București, 1995, p.32.

„portul și obiceiurile se orientalizează”¹. Foile de zestre oferă exemple clare de aceste influențe, în conținutul lor fiind întâlnite denumiri evident împrumutate de la turci, dar și obiecte parvenite prin filieră turcească, care au intrat în folosință în gospodărie.

În foile de zestre a fetelor de boieri din Țara Moldovei din sec. al XVIII-lea – începutul sec. al XIX-lea, în mai multe compartimente, se întâlnește termenul **tacâm**. Etimologic, cuvântul provine din limba turcă – *takym/takim* și desemnează șirul de obiecte care sunt necesare pentru a realiza o acțiune; o garnitură, termen care în limba română, desemna, în primul rând, totalitatea obiectelor ce se așezau în dreptul fiecărui mesean. *Tacâmul* era constituit din toate obiectele necesare spre a forma un tot complet –un serviciu.

În foile de zestre a fetelor de boieri, termenul *tacâm* este utilizat pentru a desemna: a) un complet de servit masa – *tacâmul mesei*; b) un complet pentru dormitor–*tacâmul așternutului*; c) totodată, deși nu era evidențiat prin termenul *tacâm*, totuși erau enumerate toate ustensilele care formau un *tacâm de cafea*; d) spre sf. sec. al XVIII-lea este pomenit și întregul serviciu format din linguri, furculițe și cuțite.

Tacâmul mesei, adus de mireasă în casa mirelui, era un element important al foii de zestre al fetelor de boieri. În 1730 în foaia de zestre a Bălașei, fiica lui Iordachi Cantacuzino, logofătul, erau înșiruite „12 șervete, însă 6 cu fir; 12 șervete alese cu fir; 12 șervete alese cu ață albă; 1 masă leșească; 4 mese făcute în casă; 1 peșchir de matasă; 1 miniștergură de mâni, cu fir; 1 miniștergură cu mătăși; 2 minișterguri alese, cu fir; 4 minișterguri alese, cu fir”². Astfel de enumerări se regăsesc și în foaia din 1771 a Mariei Pisoschi - „12 șărvete, 2 mesă, 5 știrgare”³ și în cea din 1777 a Zoitei Meleghi „Trei mănesterguri de obraz – și trei de mână. Două mănesterguri tij una de oglindă i una de ibric. sași șervite cusute. Patru șărvite albe Două mesă–”⁴, și într-o altă foaie din acel an - „I mesăr: di mas[ă] cuțate argint cu linguri, 30 lei; 2 prostir[i] au luat el, 40 lei; I

¹ Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc. Epoca veche*, București, 1937, p.303.

² Nicolae Iorga, *Viața femeilor în trecutul românesc*, Vălenii-de-Munte, 1910, pp. 212–214.

³ *Documente Basarabene*, publ. de L.T Boga, vol. I. *Foi de zestre (1734-1844)*, Chișinău, Tipografia Centrală, 1928, p. 8.

⁴ *Surete și izvoade (documente basarabene)* publicate de Gh. Ghibănescu, vol. XI. Iași, 1922, pp. 135-136.

mesăr: di mas[ă] bun[e], 40 lei”¹. Și în alte foi de zestre sunt menționate ștergarele – șerviti, peșchiri de obraz și peșchiri de mâini, mănășterguri: „12 șervite- 2 meși-2 peșchiri de obraz- 2 peșchiri de mâini- 20 basmale-”², „ 40 șerveți cu masăle lor, adică 10 mese”³, „36 șarveti, 3 mese, 15 mănășterguri”⁴, „ 2 masă, 12 servete”⁵, „o masă cu dousprezăci șarveti, o masă cu șasă șarveti, 3 minișterguri de obraz, 3 minișterguri de mână”⁶. Însuși termenul *tacâm* este pomenit în 1800 în foaia de zestre dată Tudoscăi „Cili ce vor să (să) dea zăstri nepoată-me Tudosăicăi: 1 *tacân de casă, șerviti și minișterguri* (subl. noastră-A.F.)”⁷, concretizându-se că în acest *tacâm* intrau ștergarele de diferite tipuri, dar mai includeau și fețele de masă; „1 *tacâm de masă, șerveți și minișterguri*”⁸. În foaia de zestre data Catincăi Corne la 7 noiembrie 1808 se preciza ce conținea *un tacâm de masă* în acel timp: „doai mesii feți, doăizeci și patru șarvete, patru prosoape”⁹. De rând cu termenul împrumutat *tacâm* în foile de zestre se utilizau și alți doi termeni românești asemănători: *rândul mesei* și *rânduiala mesei*. În foaia de zestre dată de Ilinca hătmăneasa fiicei sale Anița la 25 mai 1745 se menționează „rânduiala mesăi cu toate ale ei”¹⁰. În foaia de zestre a Elincăi elaborată în ianuarie 1766 se enumeră „Patru rânduri de mese cu

¹ *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. VII. *Cărți domnești, zapise și răvașe. Tipărite în întregime sau ca registre și întovărășite cu note explicative*, partea a III-a. *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, de N. Iorga, București, 1904, pp.152-153.

² *Surete și izvoade*, vol. XVII. Drăcenii cu moșiile dinprejur (Fălciu) de Gh. Ghibănescu, Huși, 1927, pp.92-93.

³ *Documente basarabene*, vol. I, pp. 8-9.

⁴ *Ibidem*, pp. 11-12.

⁵ *Surete și izvoade*, vol. VIII, *Documente slavo-române* publicate de Gh Ghibănescu, Iași, 1913, pp.375-376.

⁶ *Documente basarabene*, vol. I, pp. 13-14.

⁷ *Documente privitoare la istoria Țării Moldovei în secolul al XVIII-lea (1787- 1800). Moldova în epoca feudalismului (în continuare MEF)*, vol. XI, coord. Demir Dragnev, membr. cor. al AȘM, Valentin Constantinov, dr. în istorie, Chișinău, 2008 , p. 326.

⁸ *Documente basarabene*, vol. I, pp. 14-15.

⁹ *Documente privind istoria Țării Moldovei în perioada Războiului Ruso-Turc (august 1808- iunie 1809)*, volum întocmit de Demir Dragnev, Larisa Svetlicinai (coord., editori), Teodor Candu, Tudor Ciobanu, Valentin Constantinov (editori), București-Brăila, 2017, p.299.

¹⁰ SJAN Iași, *Colecția Documente*, pachet 173/41; publicat și de P.-A. Lazăr, *Foaia de zestre în Moldova sec. XVI-XVIII: constituire și validare. Normele de întocmire ale unei foi de zestre, cuprinse în Prăvălioara de la Iași din1784*, în „Studium”, 2017, X, p.32.

treizeci de șervete, patru mâneșterguri de mână, și mâneșterguri de obraz”¹.

Astfel, analiza foilor de zestre arată că la servirea mesei în casele de boieri, masa era acoperită cu față de masă, iar fiecare mesean dispunea de șervete. Vom remarca, prosoapele erau pomenite sub diferiți termeni, uneori indicându-se destinația acestora: *șervete* (de la serviette), ce desemna o bucată pătrată sau dreptunghiulară de pânză de in, de bumbac etc. folosită la masă pentru ștersul gurii; „*minișterguri de mână*” – pentru ștersul mâinilor; „*minișterguri de obraz*” și *prosop* – „care se referă la față” – folosit pentru ștersul feței.

La capitolul veselă, oferită conform foii de zestre, în familiile elitelor se îmbinau tipurile de veselă, iar argintăria ocupa un loc important². Argintăria mesei era compusă din mai multe obiecte. În această categorie intrau cupele și ustensilele, care constituiau și tacâmuri: tacâmurile de cafea; străchinuțele pentru dulceață cu lingurițele; furculițe, linguri și cuțițe.

*Tacâmul de cafea*³. Pomenirea tacâmurilor de cafea în foile de zestre este legată de pătrunderea în obiceiurile cotidiene a populației din Țara Moldovei a consumului cafelei, care în sec. al XVIII-lea este întâlnită la început la Curtea domnească, apoi și la mănăstiri și în cadrul familiilor boierești. Pentru societatea românească, în opinia lui C. Giurescu, cafeaua era o inovație, care imita modelul turcesc de consumare, iar aceea la rândul ei o imita pe cea arabă⁴. Popularitatea scăzută a cafelei avea două cauze: pe de parte, cafeaua era destul de costisitoare, astfel că își puteau permite să o cumpere și să o consume doar categoriile sociale înstărite, iar pe de altă parte, ea nu era pe deplin cunoscută locuitorilor. Felurile de cafea care se importau în Țara Moldovei și se consumau erau deosebite atât după denumire, după

¹ P.-A. Lazăr, *op.cit.*, p.34.

² Fetelor din familiile locuitorii de rând li se dădeau drept zestre oale de lut, tigăi, farfurii de lut și/sau lemn, ulcioare, pahare și cești de lut. E. Busuioc, *Ceramica de uz comun smălțuită din Moldova (sec. al XIV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București, 1975; V. Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în Țările Române (sec. XIV-XIX)*. București, 1968, p.38.

³ A se vedea A. Felea, *Cafea, cafegii, felegene și zarfuri în Țara Moldovei (secolul al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea)*, în „Cercetări istorice”, (serie nouă), vol.35, 2016, pp.163-186.

⁴ C. C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre*, București, Editura pentru Literatură, 1966, p.326.

tarifele vamale, cât și după prețurile oferite pentru ele: Cafeaua Ortus¹, Cafeaua Moha², o cafea de calitate superioară, foarte aromată, „mestecată”³, emen⁴/Emin⁵, o ocă de care costa 3 lei 30 bani, „giaur”⁶, cafeaua cabac⁷, o ocă de care costa 2 lei și 30 bani⁸, cafeaua franțuzească⁹, „cafea bună” și „cafea proastă”. Consumul frecvent de cafea a intrat în obiceiul alimentar al familiilor de boieri din Moldova în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, fiind menționate atât cheltuielile pentru procurarea cafelei, cât și tacâmurile necesare. În a doua jumătate a sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea, *tacâmurile de cafea* erau element indispensabil menționat în foile de zestre ale fiicelor de boieri.

Un *tacâm de cafea* este constituit din felegene, zarfuri și tavă. Felegeanul, cuvânt de proveniență turcă – *filcân*, *filĝan* și *finĝan*, desemnează o ceașcă mică fără toartă, mai joasă și mai răzbuțată¹⁰. Ceașca era fixată într-un suport. Acest suport metalic, în care se plasa felegeanul, avea menirea de a proteja mâinile de fierbințeala ceștii, era lucrat în filigran și se numea *zarf*, cuvânt de proveniență turcă¹¹. Zarfurile puteau fi din argint sau din tombac¹²: „2 zarfuri argintu cu felegelile lor; 2 zarfuri tumbac cu felegelile lor”¹³, Bălașa, fiica hagicăi Tudora, primește în 1780, conform foii de zestre, „6 zarfuri de argintu”¹⁴. Ibricul, felegenele și zarfurile erau servite de pe tave, care se numeau *tipsii*, cuvânt de proveniență turcă *tebsi*, *tepsi*, care erau, de obicei, de

¹ Ortus din limba latină înseamnă răsărit *Sămile visteriei Țării Moldovei*, publ. de Ioan Caproșu, vol. 1, 1763-1784, Iași, 2010 (în continuare *Sămile 1*), pp.238, 240.

² *Sama vistiriei Țării Moldovei în 1763*, publ. de Gh. Ghibănescu, în „*Ioan Neculce*. Buletinul Muzeului Municipal din Iași”, 1925, p.103. Mocha - oraș în partea de sud-vest a Yemenului, port la Marea Roșie, care între secolele XV-XVII a fost o importantă piață pentru cafea. Boabele de cafea *Mocca*, numite și *Sanani*, provenind de aici, au fost apreciate pentru aroma lor de ciocolată.

³ Probabil, Arabica și Robusta.

⁴ Presupunem că ar putea fi de la Yemen.

⁵ Cafeaua Yemen era cea mai calitativă din acea perioadă.

⁶ D. Furnică, *Din istoria comerțului la români, mai ales băcănia*, București, 1908, pp.XXVI-XXVII.

⁷ *Sămile visteriei Țării Moldovei*, publ. de Ioan Caproșu, vol. 2, Iași, 2010, p.47. (în continuare *Sămile 2*); *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol.IX, *Acte interne (1791-1795)*, ed. de Ioan Caproșu, Iași, 2007, p.119.

⁸ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol.IX, p.119.

⁹ *Sămile 1*, p.524.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Alamă; aliaj de cupru și zinc, de culoarea aurului.

¹³ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol.IX, nr.161, p.497.

¹⁴ SJAN Iași, Colecția *Documente*, pachet 412/239; P.-A. Lazăr, *Op.cit.*, p.33.

mărimi mari, făcute din metal, argint sau cositor, deseori ornamentate. Tava putea fi denumită și *sinie*¹, tablă de cositor, împodobită la mijloc cu desene și flori, dar se întâlnește în foile de zestre și ca *tavla* și *talpă*.

Tacâmurile necesare servirii cafelei, formate din felegene, zarfuri și tavă, puteau fi pentru 6 sau 12 persoane. De obicei, tacâmul era din argint, fiind inclus la capitolul argintărie. Izvodul de zestre al Mariei, fiica Ilincăi Bosâiasa, dat la logodna cu Vasile Onofrei, menționa „6 zarfuri de argint cu felegene bune, 1 tavă de argint la cafe”², iar într-o foaie de zestre din 1777 – „o tavă de argint cu 8 zarfur[i]”³. În 1785, Ileana Bașotă Bașotă a lasat izvod de zestre fiicei sale Mărioara, în care indica: „pentru cahve – 1 tipsie de argint, 6 zarfuri de argint”⁴; la 20 mai 1798, Ilinca și Ilie Vârnav au dat fiicei Anicuța „6 zarfuri de argint cu felegeni lor”⁵; la 12 noiembrie 1798 în foaia, fiica Anghelușei Mamileasa, sulgerița, căsătorită cu logofătul Chiriac: „Șasă zarfuri de argint, șasă feleține bunii una tavă de argint”⁶; la 8 noiembrie 1799, Zmăranda Buzne, armășoiaie, lăsa fiicei Nastasia „6 zarfuri de argint cu felegeni”⁷. Și Manolache Donici, Donici, spătar, a înzestrat-o pe nepoata sa Tudosia cu „6 zarfuri de argint cu feligenile lor, 1 tabla argint”. În foaia de zestre a Mariei, fiica medelnicerului Apostolachi Stăvilă, întocmită de către epitropul Grigore Sturza, la capitolul argintărie erau remarcate „o tavă” și „șasă farfurii de argint cu felegeni”⁸. Tacâmurile pentru 12 persoane sunt menționate în foaia Elincăi, nepoata Saftei Rosetoaie, hătmăneasa, elaborată în ianuarie 1788 - „o tablă tij de argint cu douăsprezece zarfuri feligenile lor”, dar și „șasă zarfuri de timbac cu feleginile lor de farfurie cu tavele sale zugrăvite. Două ibrice de cafe”⁹; în 1797, când Fotina, șătrăreasa, printre alte obiecte a dat zestre fiicei sale Mărioara „12 zarfuri de argint cu felegeni i tavla lor”¹⁰; în foaia de zestre a Ilenei și a Paraschivei, data la 28

¹ Derivă din *čin*, din China și la început însemna tavă porțelan chinezesc, prin împrumut turcesc *sinii*.

² *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol.VII. Acte interne (1771-1780), editate de Ioan Caproșu, Iași, 200, nr. I, p.664.

³ *Studii*, vol.VII, pp.152-153.

⁴ *Documente basarabene*, vol. I, p.9.

⁵ *Ibidem*, p.12.

⁶ SJAN IAȘI, *Colecția „Documente”*, pachetul 129/2; P.-A. Lazăr, *op.cit.*, p.37.

⁷ *Documente basarabene*, vol. I, p.13.

⁸ *Ibidem*, pp.15-16.

⁹ SJAN IAȘI, *Colecția „Documente”*, pachetul 143/7; P.-A. Lazăr, *op.cit.*, pp.33-34.

¹⁰ *Documente basarabene*, vol. I, p.11.

28 aprilie 1789, „o talpă cu 12 zarfuri de argint cu felitenele lor bune”¹; în foaia de zestre a Ilincuței, fiica lui Iordache Varfolomei, serdar, din februarie 1808 și în cea a Ilincăi, sora lui Iordache Varfolomei, din 1816. Tava pentru cafea este menționată în izvodul de zestre întocmit de Ilinca Bosâiasa, jîtnicereasa, fiicei Maria la logodna acesteia cu Vasile Onofrei în 1776: „1 tavă de argint la cafe”².

În foile de zestre a fetelor de boieri, în special în sec. al XVIII-lea – începutul sec. al XIX-lea, deseori este pomenit serviciul pentru servit dulceața: o farfurioară cu o linguriță specială, consumul dulceții alături de cafea fiind un element prezent în obiceiurile alimentare ale boierilor³. Abundența de fructe din Țara Moldovei stimula producerea dulcețurilor și gemurilor, pe lângă cele importate. Călătorii străini, care au vizitat Țara Moldovei în perioada dată, nu făceau deosebire între dulceață, gem și magiun, fiecare dintre acestea având diferite tehnologii de preparare, în scrierile călătorilor toate aceste produse au fost înglobate sub termenul *dulceți*. Sursele menționează două *tipuri de dulcețuri*: dulceața propriu zisă, dar și zaharicalele, numite și dulcețuri uscate. Paul de Alep, vorbind despre cadourile care i-au fost oferite de domnul Moldovei, remarca dulcețurile locale: „Ne-au dăruit de asemenea piersici, prune și cireșe, păstrate (atât de bine) în dulceață încât ți se părea că sunt proaspăt culese. Erau foarte gustoase”⁴. Deci, în acest caz, călătorul vorbește despre dulcețurile de piersici, prune și cireșe – fructele fiind însirocate întregi. Tradițională în Țara Moldovei era și dulceața de trandafir, care în surse mai era numită *rodozahăr*⁵, despre care menționează în 1779 Louis Emmanuel D’Antraigues, conte din Montpellier, ambasador la Poarta Otomană: „Am aflat în urmă, că

¹ SJAN Iași, Colecția *Documente*, pachetul 143/8; P.-A. Lazăr, *op.cit.*, p.35.

² *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol.VII, p.664.

³ Pentru consumul dulciurilor în Principatul Moldovei a se vedea A. Felea, *Cofeturi, „dulceață de Myrobolau”, „zahăr candel”, miere de prigon: dulciurile în alimentația populației din Țara Moldovei în secolul al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea*, în *Alimentație și demografie în Moldova din Evul Mediu până în Epoca Modernă. Abordări interdisciplinare*, editori: Ludmila Pârnău, George Bilavschi, Luminița Bejenaru, Vasilica-Monica Groza, Editura MEGA, Cluj-Napoca, 2021, pp.125-147.

⁴ Paul din Alep, *Jurnal de călătorie. Siria, Constantinopol, Moldova, Valahia și Țara cazacilor*, traducere din limba arabă, studiu introductiv și note de Ioana Fiodorov, cu colaborarea Yuliei Petrova, și a lui Mihai Țipău, Brăila, 2020, p.374.

⁵ Dulceață de trandafiri; rod-de-zahăr.

dulceața de trandafir este foarte căutată la Iași”¹. Tot de la călătorii străini au rămas descrierile modului de servire a dulcetei în familiile de boieri. Joseph Rohrer, relatând despre călătoria sa prin Moldova în 1802, menționa primirea oaspeților de către boieri și descria dulceața cu care a fost servit: „Modul în care am fost servit acolo [în Moldova], pentru a-mi petrece timpul, și felul în care s-a considerat a mi se îndulci linistea nu a fost pentru mine ușor. De obicei, ce mi-a oferit mai întâi amfitrioana sau doamna care face unui strain onorurile casei în locul boieroaicei, a fost un suc de zmeura sau agrișe, pe un platou mic de argint din care puteam // așa-zis, să gust cu o linguriță de cafea. Acest fel de mâncare se numeste în Moldova dulceață. Asemănarea acestui cuvânt cu cel italian Dolchezza este de la sine izbitoare”². Deci, călătorul remarcă că dulceața este lichidă, asemănătoare cu sucul, și modul de servire a unui oaspete cu dulceața – de pe un platou de argint cu o linguriță.

Străchinuța și lingurița de dulcete sunt menționate la capitolul argintărie: într-o foaie de zestre din 1777 – „o străchinuț[ă] cu linguri dulcet”³, în foaia de zestre elaborată în 1771 pentru Maria, fiica lui Pisoschi – „1 fărfație di argint, 1 lenguriță di argint”⁴, în foaia de zestre dată de Ileana Bașotă fiicei sale Mărioara – „1 scutelă de argint cu 2 linguriți pentru dulcete”⁵, în foaia de zestre a Nastasiicăi – „1 străchinuță de argint, cu lingurița ei”⁶, în cea a Tudoscăi, semnată de Carpu, paharnic – „1 farfurie cu lingurița ei argint”⁷, în foaia de zestre elaborată de Fotina, șătrăreasa, fiicei sale Marioara – „1 străchinuță de argint cu lingurița ei”⁸, în izvodul de zestre dat Ilenei și Paraschivei la 28 aprilie 1789 – „o străchinuță cu două lingurițe”⁹, în cel a Mărioarei, fiica Anghelușei Mamileasa – „una farfurie de dulceață cu a sa linguriță de

¹ *Călători Străini despre Țările Române* (în continuare *CSTR*), vol.X, partea I, îngrijit de M. Holban, M.M. Alexăndrescu Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu (red. responsabil), București, 2000, p. 296.

² *CSTR*, Serie nouă, vol.I (1801-1821), volum îngrijit de: Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia (secretar de volum), redactor-responsabil: Paul Cernovodeanu, Editura Academiei Române, București, 2004, p.154.

³ *Studii*, vol.VII, pp.152-153.

⁴ *Documente basarabene*, vol. I, p. 8.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Surete și izvoade*, vol. VIII, pp.375-376.

⁷ *MEF*, vol. XI, pp. 226-327.

⁸ *Documente basarabene*. Vol. I, pp. 11-12.

⁹ SJAN Iași, Colecția *Documente*, pachet 143/8; P.-A. Lazăr, *op.cit.*, p.35.

argint”¹; în foaia de zestre dată de Zmărănda Buzne, armășoiaie, fiicei sale Anastasia în 1799 – „1 farfurii cu lingurița ei de dulceață”², și în foaia de zestre a Tudosiei din 1800 – „1 farfurii cu lingurița ei argint”³. *Modul de servire a dulceturilor* în diferite circumstanțe și în diferite ambianțe este descris detaliat de către călătorii străini, care evidențiază eticheta primirii unui oaspete. Deși, descriind obiceiurile de servire cu dulceață și cafea, călătorii subliniau că este „o modă moldovenească”, totuși nu uitau să remarce că această modă are o vădită influență turcească. Practic, totdeauna dulceața se servea cu un pahar de apă, vodca și alături de cafea, uneori cu lichior, astfel François Recordon, secretarul pentru limba franceză al lui Ion Gheorghe Caragea, a lăsat descrierea obiceiurilor alimentare a românilor, în care a subliniat: „Printre celelalte obiceiuri pe care românii le-au luat de la turci nu pot trece sub tăcere felul în care-si primesc prietenii și musafirii, cât și marea patimă pe care o au pentru tutun, cafea și dulceturi. În timpul vizitei, după câteva politețuri în felul neamurilor europene, un servitor aduce musafirului pipa, un al doilea aduce o tablă plină de dulceturi uscate și lichidă sau adeseori având doar o chesea cu dulceață (subl. Noastră–A.F.) din care se iau una sau două lingurițe, după care se bea apă la discreție dintr-un pahar mare de cristal sau dintr-o cupă de argint aflată pe aceeași tablă; în fine, curând apare un al treilea servitor care-i oferă o mica ceșcuta de// cafea cu zaț ...”⁴. În 1802, J. Rohrer, pomenit mai sus, remarcă același model oriental de servire, după dulceață, urmând ceremonialul cafelei: „...Apoi sosea, într-o ceașcă de porțelan foarte mică, o cafea care consta doar dintr-un sediment gros și care m-a costat o mare stăpânire de sine. După aceea am fost servit de o fată în casa cu apă și de o altă frumoasă cu liqueur și, în sfârșit, chiar de către gazdă cu un ciubuc”⁵.

Printre obiectele de argintărie sunt enumerate și zaharnițele, în care se păstra zahărul. În spațiul românesc zahărul a pătruns pe două căi: 1) prin intermediul negustorilor genovezi și venețieni și 2) din Imperiul Otoman. Dovadă a importului zahărului în Țara Moldovei sunt tarifele vamale, dar și relatările călătorilor străini, care precizau: „zahăr și cafea,

¹ SJAN Iași, Colecția *Documente*, pachet 129/2; P.-A. Lazăr, *op.cit.*, p.37.

² *Documente basarabene*. Vol. I, p. 13-14.

³ *Ibidem*, p. 14-15.

⁴ *CSTR*, Serie nouă, vol.I, pp.680-681.

⁵ *Ibidem*, p.154.

care se comanda de la Hamburg prin Triest și Viena”¹. Consumul zahărului a fost remarcat mai întâi în rația alimentară a Curții domnești, apoi în casele boierilor, la Mitropolie și mănăstiri, ca abia la sfârșitul sec. al XVIII-lea să fie cunoscut și de către celelalte categorii. Zahărnița a fost remarcată doar în foaia de zestre din 12 ianuarie 1811 dată Mărioarei, fiica lui Vasile Holban, păharnic – „4 solniți polite, 1 zăhărniță argint 120 lei”², ceea ce demonstrează că era utilizat mai rar, iar cauza principală a consumului redus al zahărului în Țara Moldovei era prețul înalt al produsului, fiind foarte costisitor chiar și la începutul sec. al XIX-lea, astfel că își puteau permite să-l cumpere și să-l consume doar categoriile sociale înstărite. Sursele din Țara Moldovei menționează diferite tipuri de zahăr: *zahărul candel*, *zahărul canar*, *zahărul bun*, *zahărul prost* și *zahărul pudră*.

În trusou, la capitolul argintărie, erau incluse și lingurile, furculițele și cuțitele. Furculițele, remarcate în sec. al XVII-lea în Țara Moldovei, deja în sec. al XVIII-lea în familiile de boieri aveau o utilizare frecventă. Alexandra, nepoata doamnei Safta, a primit „2 linguri de argintu; 2 furculiță tij; 2 linguri mari de argintu și poleite i-au datu vorniceasa Boului”³; într-o foaie de zestre din 1777 erau remarcate – „o părechi[i] cuțate argint cu linguri, 30 lei; I mesăr: di masc[ă] cuțate argint cu linguri, 30 lei; I mesăr: di mas[ă] bun[e], 40 lei;”⁴; în foaia de zestre a Nastasiicăi – 2 părechi cuțite de argint cu lingurițele lor”⁵. Spre sfârșitul sec. al XVIII-lea, seturile din furculițe, linguri și cuțite sau furculițe și linguri, sau linguri și cuțite constituiau seturi de 6, 12 și 24 persoane. Astfel, în 1780 hăgica Bălașa primește de la mama ei Tudora „12 cuțite cu furculică”⁶; în foaia de zestre a Mărioarei, elaborată în 1785, erau enumerate „6 părechi cuțite de argint cu lingurile lor”⁷; în foaia de zestre a Elencăi emisă în ianuarie 1788 – „douăsprezece părechi de cuțite de argint cu lingurile lor”⁸; în cea a Ilenei și a Paraschivei din 28 aprilie

¹ *Ibidem*, p.443.

² *Studii și documente cu privire la istoria românilor* de N. Iorga, vol. XVI, București, 1909, pp.91-92.

³ H. Tiktin, *O foaie de zestre din 1669*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, ed. de Tocilescu, 1883, anul I, vol. I, fascicula II, pp.341-342.

⁴ *Studii*, vol.VII, pp.152-153.

⁵ *Surete și izvoade*, vol. VIII, pp.375-376.

⁶ SJAN Iași, *Colecția Documente*, pachetul 412/239; P.-A. Lazăr, *op.cit.*, p.35

⁷ *Documente basarabene*, vol. I, pp. 8-9.

⁸ SJAN Iași, *Colecția Documente*, pachetul 143/7; P.-A. Lazăr, *Op.cit.*, p.30.

1789 – „douăsprezece părechi de cuțite cu lingurile lor”¹; în foaia de zestre dată Tudoscăi în 1800, semnată de Carpu paharnic, – „6 părechi cuțite cu lingurile lor argint”², în izvodul de zestre redactat de Zmăranda Zmăranda Buzne, armășoiaie, fiicei sale Anastasia –, „6 linguri de argintu, 12 cuțăți cu furculiți”³, și în cea dată de Manolachi Donici, spătar, nepoatei sale Tudosiei – „6 părechi cuțiti cu lingurile lor, argint”⁴. Setul de 12 persoane este remarcat la 7 decembrie 1797 în foaia de zestre a Marioarei – „12 părechi cuțăti argint cu lingurile, furculițele lor”⁵, iar la 12 ianuarie 1811 în foaia de zestre a Mărioarei, fiica lui Vasile Holban, paharnic, este menționat setul de „24 părechi cuțite, cu lingurile și furculițele lor, argintăria mesăi, în doai topuri de Liptca, 1 lingură mare pentru supî, 200 dramuri de argint, poliiti”⁶, deci putem spune că constituiau un tacâm.

În afară de argintărie, în foile de zestre erau enumerate și vasele de cositor, dar și alte vase și ustensile necesare pentru gospodărie. În foaia de zestre dată în 1771 de Ioniță Pisoschi fiicei sale Maria–, „4 tengiri, 6 blidi di cositoriu, 10 talgire di cositoriu”⁷; în februarie 1777, în foaia de zestre a Zoiței Meleghi – „o tipsie, o sinie, o tigai, un vatrariu, o frigari, două caldari.și toate a casăi cu mărunțușuri”⁸; în 1785, în izvodul de zestre redactat de Ileana Bașotă fiicei sale Mărioara – „12 tigiri cu căpace, 24 farfurii de bucate”⁹. În 1785, în foaia de zestre a Catrinei Botezatu, măritată cu Teodor Giurcăneanu erau înscrise „5 sahane, 2 tingiri, o căldari mari, 6 talgeri de cositoriu”¹⁰; în 1797, în izvodul de zestre dat de Fotina, sătrăreasa, fiicei sale Marioara se menționau „6 tingiri, 6 blide de cosător, 1 duzină talgire de cosător”¹¹; în 1798, în izvodul de zestre dat de Constantin Racoviță fiicei sale Nastasica – „12 talgere costor, 6 blide costor, 6 tingiri”¹²; în 1799 în izvodul de zestre redactat de Zmăranda

¹ SJAN Iași, Colecția Documente, pachetul 143/8; P.-A. Lazăr, *Op.cit.*, p.35.

² *MEF*, vol. XI, pp. 226–227.

³ *Documente basarabene*, vol. I, pp. 13-14.

⁴ *Ibidem*, pp. 14-15.

⁵ *Ibidem*, pp. 11-12.

⁶ *Studii*, vol.XVI, pp.91-92.

⁷ *Documente basarabene*, vol. I, p. 8.

⁸ *Surete și izvoade*, vol. XI, pp. 135-136.

⁹ *Documente basarabene*, vol. I, pp. 8-9.

¹⁰ *Surete și izvoade*, vol. XVII, pp.92-93.

¹¹ *Documente basarabene*, vol. I, pp. 11-12.

¹² *Surete și izvoade*, vol. VIII, pp.375-376.

Buzne, armășoaie, fiicei sale Anastasia – „12 talgere de cositoriu”¹; în 1800, în foaia de zestre dată Tudoscăi – „6 talgeri cosătorii; 6 blidi cosătorii”², tot în 1800, în izvodul de zestre elaborat de Manolachi Donici, spatar, nepoatei sale Tudosia – „6 talgiri cosători, 6 blidi cosători”³, deci, probabil acestea constituiau un set; la 12 ianuarie 1811 în în foaia de zestre a Mărioarei, fiica lui Vasile Holban – „24 tingiri cu căpacile lor și tigăi, tavale și lingură de aramă; 1 lighianu galbănu cu ibricu; **tacămurile mesăi**”⁴. În foaia de zestre a Ilenei și a Paraschivei este menționat „Un tacâm de farfurie = 130 de bucăți”⁵.

În foile de zestre erau înșiruite și componentele unui *tacâm al așternutului*, care deseori era numit „un rând de așternut”. Ileana Bașotă i-a dat fiicei sale Mărioarei „1 rând de așternut atlas cu flori de fir, 4 perini de părete de catife, 1 perde mare de multon, 10 prostiri”⁶, Constantin Racoviță dă fiicei sale Nastasica – „2 așternut cu perinile lor, 4 prostiri”⁷, Carpu paharnic lasă nepoatei Tudosâicăi – „1 rând de așternut”⁸, Manolachi Donici, spatar, dă nepoatei sale Tudosiei „1 rând de așternut”⁹. Izvoadele menționează sintagma „un rând de așternut cu tot tacâmul lui, 3 prostiri”¹⁰. Ilarion jîtnicer dă în 1766 fiicei sale Bălașa, care se căsătorea cu Toader Burghеле, „1 așternut cu tot tacâmul”¹¹. În foaia de zestre a Mărioarei, fiica lui Vasile Holban, paharnic, se făcea concretizarea, ce cuprindea *tacâmul așternutului*: „2 așternuturi, adică două oghialuri, 2 saltele adămască, 2 prostiri batistă cu horboti, 4 prostiri olandă bunî, optu Perini cu fețele lor, unu rându de batiste cu horbote, două de olandă, –cu aceste s’au cheltuitu 2.000 lei”¹². În 1808 un rând de așternut cuprindea „o salte, un oghial de aclaz, șasă perini: 2 mari și 4

¹ *Documente basarabene*, vol. I, pp. 13-14.

² *MEF*, vol. XI, pp. 226–327.

³ *Documente basarabene*, vol. I, pp. 14-15.

⁴ *Studii*, vol.XVI, pp. 91-92.

⁵ SJAN Iași, Colecția *Documente*, pachetul 412/239; P.-A. Lazăr, *op.cit.*, p.36.

⁶ *Documente basarabene*, vol. I, pp. 8-9.

⁷ *Surete și izvoade*, vol. VIII, pp.375-376.

⁸ *MEF*, vol. XI, pp. 226–327.

⁹ *Documente basarabene*, vol. I, pp.14-15.

¹⁰ *Ibidem*, pp. 13-14.

¹¹ SJAN Iași, Colecția *Documente*, pachetul 306/2; P.-A.Lazăr, *op.cit.*, p.33.

¹² *Studii*, vol.XVI, pp. 91-92.

mici, patru prostiri și cerșafuri, doaîsprezece feți perine”¹. În 1777 prețul unui așternut era 50 lei – „2 rânduri așternut, 100 lei”².

O componentă importantă din foaia de zestre a fetelor de boieri din Țara Moldovei era **boccialâcul**, adică „darul oferit într-o boccea” de către mireasă mirelui, dar putea fi oferit și nunei, și soacrei. Deși obiceiul pregătirii *boccialâcului* era unul tradițional românesc, dar ar putea fi încadrat și în cadrul obiceiurilor popoarelor din spațiul balcanic, căci denumirea a fost preluată din limba turcă – *bohçalık*, care la turci desemna, la fel ca și la români, setul de rufe pe care familia fetei de măritat îl trimitea baiatului și rudelor sale. Pentru perioada remarcată, boccialâcul este semnalat doar în câteva foi de zestre. Întotdeauna boccialâcul era constituit din rufe: obiecte de îmbrăcăminte și albituri. În foile de zestre, în special cele din secolul al XVIII-lea, se indicau numărul de boccialâcuri, respectiv se poate de constatat pentru câte persoane erau pregătite aceste daruri. Astfel, în foaia de zestre din 1777 (documentele moșiei Dolniceni, ținutul Dorohoi) este menționat „și bocealâc au luat de la Anton”³, în foaia de zestre din 8 noiembrie 1799, redactată de Zmărănda Buzne, armășoiaie, fiicei sale Anastasia – „un boccealâc”⁴, în foaia de zestre din 28 aprilie 1789 dată Ilenei și Paraschivei – „dooi boccealâcuri”⁵, în foaia de zestre din 1785 a Mărioarei, elaborată de Ileana Bașotă erau pomenite „4 bohcealâcuri”⁶. Numărul cel mai mare de boccialâcuri a fost semnalat în foaia de zestre a Mărioarei, fiica lui Vasile Holban, paharnic, din 12 ianuarie 1811 – „6 bocialâcuri și 18 batiste cusute, bezu bocialâcuri, 2.300 lei toate;.. pânzături de casî, colțuni de mătășî și de bumbacu, cu alte mărunțușuri, 1000 lei”⁷.

În ceea ce privește viața cotidiană, împrumutul oferă o problemă particulară – cea a modei. Perioada mijl. sec. al XVII-lea – mijl. sec. al XVIII-lea, denumită în istoriografie „baroc istoric”⁸, este caracterizată

¹ *Documente privitoare la istoria Țării Moldovei în perioada Războiului Ruso-Turc (august 1808-iunie 1809)*, nr.184, p.299.

² *Studii*, vol.VII, pp.152-153.

³ *Ibidem*.

⁴ *Documente basarabene*, vol. I, pp. 13-14.

⁵ SJAN IAȘI, Colecția *Documente*, pachetul 143/8; P.-A. Lazăr, *op.cit.*, p.36.

⁶ *Documente basarabene*, vol. I, pp. 8-9.

⁷ *Studii*, vol.XVI, pp. 91-92.

⁸ Al. Dușu, *Dimensiunea umană a istoriei. Direcții în istoria mentalităților*, București, 1986; R. Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern*, vol. 1-2, București, 1987.

prin estetica de compromis între Orient și Occident¹. Anume în perioada dată se constata o intensificare a modei orientale, ea înlocuind moda central-europeană, îndeosebi pe cea poloneză. Una dintre sursele de formare a barocului de nuanțe orientale în Moldova ar putea fi cea constantinopolitană². Secolul al XVIII-lea, numit de E. Pavlescu secol al revoluției modei³, desăvârșește procesul de orientalizare a costumului⁴, iar vestimentația este un indiciu indiscutabil al influenței constantinopoliene: cabanița, caftanul, dulamaua, feregeaua, cuca etc. Costumele boierilor se caracterizau prin evidente împrumuturi turcești: șuba, împodobirea pompoasă cu pietre scumpe. Trusoul cu haine din foile de zestre date în familiile înstărite era un adevărat indicator al modei urmate de fetele și soțiile de boieri din Țara Moldovei în perioada examinată.

În concluzie, foile de zestre sunt surse neprețuite pentru elucidarea vieții cotidiene a familiilor de boieri, care evidențiază atât tradiția locală, dar și pătrunderea unor noi obiceiuri. De subliniat însă e faptul că influențele din exterior nu s-au răsfrânt și asupra datinilor de familie și obiceiurilor tradiționale românești⁵, schimbări în maniere și comportamente, în special în cele alimentare, au avut loc doar în rândul categoriilor privilegiate. Influențele au conferit vieții cotidiene un colorit deosebit, astfel în consumul cotidian al boierilor intră cafeaua, iar servitul ei constituia un ceremonial întreg, inspirat din cel turcesc, momentul fiind remarcat de numeroși călători străini, iar ustensilele devenind parte componentă a foilor de zestre a fetelor de boieri. De asemenea, în obișnuința alimentară a boierilor intră și consumul de dulceață, aceasta fiind servită după anumite reguli, din străchinuță cu o linguriță specială. Se observă o etichetă a servirii mesei, fiecare mesean dispunând de furculiță, lingură și cuțit la care se adaugă câte un ștergar, tacâmul mesei, la fel, fiind remarcat în foile de zestre. La nivel lingvistic, de asemenea, se constată înrâuriri orientale, în special ale denumirilor ustensilelor pentru cafea (felegean, zarf, tipsie etc.) sau la denumirea seturilor de obiecte - tacâmuri, în denumirea hainelor, podoabelor etc., ceea ce a contribuit la îmbogățirea vocabularului românilor.

¹ R. Theodorescu, *Civilizația românilor...*, vol.1, p.141.

² *Ibidem*.

³ E. Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, Iași, 1939.

⁴ A. Alexianu, *Mode și veșminte din trecut*, vol.II, București, 1987, p.5.

⁵ N. Iorga, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, p.95

Tacâm (cutlery), boccialâc, saraclâc ... Local traditions and customs, influences from outside and the everyday life in Principate of Moldova reflected in the dowry of the boyar girls (the XVIIIth century - the beginning of the XIXth century)

In the XVIIIth century–the beginning of the XIXth century, in Moldova, as in Wallachia, the dowry sheet was drawn up by the parents before the marriage of the young people, in accordance with the economic and financial situation and the possibility of the family, especially the girl, being an indispensable condition for concluding the marriage. An item in the dowry inventory was the kit, which included personal items (clothes and jewelry) and things for the future household (crockery and utensils, bedding, towels, tablecloths, carpets, but also furniture), because the woman was responsible for bringing into the husband's house the things noted above. The communication will present local traditions and customs, external influences and their place in everyday life in Moldova, reflected in the dowry sheet. The things listed in the dowry sheets are indispensable sources for elucidating the daily life of the boyar families, but they also emphasize the observance of local traditions and customs preserved in the prenuptial traditions and endowment of girls. At the same time, the dowry sheets are an indicator of taking over some customs from abroad, especially the Turkish ones, and their place in the daily life of Moldova, but also an indication of linguistic influence, the dowry sheet being a real pearl in this sense.

Keywords: *Moldova, dowry sheet, the XVIIIth century - the beginning of the XIXth century, local traditions, influences.*

Alina FELEA,
doctor în istorie, conferențiar universitar
Institutul de Istorie
MEC al Republicii Moldova
e-mail: afelea44@gmail.com

Ion GUMENĂI

BISERICA - ACTOR AL SPECTACOLULUI PUBLIC ROMÂNESC MEDIEVAL (Cazul sărbătoririi hramului mănăstirii Neamț)

În linii generale, viața unei ființe umane – a unei persoane, are trei părți componente din care este constituită – viața personală, viața familială și viața publică.

Evident că în diferite perioade istorice, proporția fiecăreia din aceste trei părți componente a avut sau are o pondere diferită, și ca un procentaj mai mic sau mai mare, sau în coraportul dintre acestea.

La moment, de exemplu, viața publică are o pondere mult prea extinsă, câștigând tot mai mult teren din ceea ce ar însemna viața personală sau cea de familie. Modul de producție, prin organizarea sa, interacțiunea dintre indivizi, interesele comune, mass – media prin ziare, radio, televiziune sau internet, spectacolele publice de genul, concertelor, competițiilor sportive, activităților social-politice ș.a. tot mai mult integrează individul prin cotidianul existent vieții publice, segmentul personalului și familialului fiind diminuat tot mai mult și mai mult.

În esență deci *viața publică reprezintă activitatea fiecărei persoane în viața de zi cu zi, acțiunile personale, profesionale, sociale, culturale pe care le poate cunoaște toată lumea*¹. Din aceste considerente, nu ne-am referit la viața publică în general, ci la o porțiune a acesteia – spectacolul public.

Referindu-ne la definiția de spectacol – acesta reprezintă un ansamblu de elemente, de lucruri, de fapte care atrag privirile sau atenția, care impresionează, care provoacă reacții².

„Spectacolul public” are o definiție destul de largă: tot ceea ce la un moment dat reunește un public fie ca actor activ și implicat în desfășurarea acestora, fie doar ca spectator care privește, comentează, ia aminte, se sperie, se amuză, propagă un exemplu, o experiență individuală, dar trăită alături de ceilalți.

Pentru ca acțiunea să se transforme într-un spectacol public fiecare act presupune o pregătire, un set de gesturi și conduite ritualizate,

¹ <https://view.livresq.com/view/5fcd4a3e43950100076e015a/>

² <https://dexonline.ro/definitie/spectacol>

un limbaj și un vocabular adaptat fiecărei situații în parte. Există o relație de putere între organizator, de regulă o autoritate recunoscută și legitimă, și subiecți/cetățeni¹.

Este evident că Evului Mediu îi este specific un câmp mult mai restrâns al vieții publice în raport cu domeniul personal sau cel familial.

Totuși din punctul de vedere al organizării vieții și a spectacolului public în opinia celui ce îl organiza, credem că pot fi identificați trei subiecți:

Puterea laică reprezentată de domnie și alte instituții ale statului, *precum și de marea boierime* (cu reprezentări ca investirea în domnie, execuțiile și pedepsele, demonstrări de forță, sărbătorile de la curțile domnești).

Instituția Bisericii (serviciile religioase, sărbătorile, pelerinajele, închinarea la icoane făcătoare de minuni și moaște ș.a.).

Tradiția și obiceiurile (botezul, nunțile, înmormântările, horele satelor ș.a.).

Este evident că acestea nu erau strict delimitate, nu rareori combinându-se, nu tot timpul fiind un organizator singular, la organizarea spectacolului public participând și doi sau chiar toți trei subiecți.

Credem totuși că, în Evul Mediu, întâietatea în organizarea și afirmarea acestui segment al cotidianului îi aparținea Instituției Bisericii, în cazul nostru celei ortodoxe. Cauza acestui rol de lider al așezământului ecleziastic poate fi ușor și logic explicată. O lume în care moartea este omniprezentă duce la transformarea acesteia într-un adevărat spectacol. Boli, războaie, violența comportamentelor, conflictele creează mediul în care moartea este o „prezență” constantă. Și pentru că moartea oricum va veni, doar ceasul este necunoscut, creștinul are datoria de a se pregăti. Suflet și trup, intrinsec legate printr-o preocupare exacerbată, devin elemente principale în acest ritual al morții. Pelerinajul și penitența, respectarea tradiției și obiceiului reprezintă una dintre etapele inițiale, dar obligatorie în pregătirea sufletului, când credinciosul pleacă în căutarea iertării păcatelor².

¹ *Spectacolul public între tradiție și modernitate. Sărbători, ceremonialuri, pelerinaje și suplicii*, București, Institutul Cultural Român, 2007, p. 8.

² *Ibidem*, p. 11.

Atenția noastră asupra Mănăstirii Neamț evident că nu a fost întâmplătoare, dacă luăm în considerație importanța avută de acest locaș de cult în viața confesională din spațiul carpato-nistrean, tradiția și influența emanată de acesta și impactul asupra populației, pe de o parte. Pe de altă parte, anume Mănăstirea Neamț avea în posesia sa unul din „instrumentele”, dacă este posibil să ne exprimăm astfel, ce dubla sau chiar tripla intensitatea spectacolului public organizat – Icoana Făcătoare de Minuni a Maicii Domnului.

De fapt, pelerinajul către acest centru monahal avea loc anul împrejur, din care cauză nu o dată vom întâlni în documente menționi ce amintesc despre însărcinarea anumitor călugări cu grija față de laicii ce veneau în mănăstire. Totuși, exodul cel mai masiv, avea loc anume la praznicul locașului.

Sărbătoarea hramului instituției monastice a fost luată în vizorul nostru, dat fiind unul din principalele evenimente ale locașului, cu o rezonanță în întreaga țară.

Pe de altă parte, însă organizarea sărbătoririi hramului unui locaș monahal, nu este specific doar mănăstirii Neamț sau Secu, aceasta sărbătorindu-se și în schiturile ce le aparțineau, lucru care este confirmat și de către actele timpului. În unul din actele de danie din partea domniei menționându-se: „Asemena și schiturile sale și să aibă această milă mai mult, adecă pe lângă dooaă ocă unt de lemn și o sută dramuri tămâe, ce lua pe fiecare lună monastirea Neamțului să i-a câte patru ocă unt de lemn și câte dooaă sute dramuri de tămâe. Iară schiturile ceale arătate mai sus să i-a de la vama domnească la zioa praznicilor lor ajutoriu pentru cumpărarea celor trebuincioase adică treizeci de lei schitul Vovedeniia, dooaăzeci lei schitul Pocrovu și cincisprezece lei schitul Bogoslovul și să i-ași din ocna domnească nooaăzeci de cumpene sare, adecă fiecarele schit câte treizeci cumpene care să fac peste tot o mie”¹.

De fapt acest lucru se generalizează pe întreg teritoriul Țării Moldovei, lucru ce se confirmă din dania făcută de către Iordache Cantacuzino, biv vel Spătar, soborului din Sfânta mănăstire a Neamțului, dreapta sa ocină Tâmpesții cu două heleșteie și cu tot hotarul specificând la sfârșitul documentului că: „Iară igumenul, ori carele s-ar tâmpla la monastire să aibă datoria să se cânte totdeauna liturghie în bisericuța

¹ Arhimandrit Andronic Popovici, *Istoria Sfintelor mănăstiri Neamț și Secu*, vol.3-4, Chișinău, Lexon Prim, 2020, p. 218.

Sf(â)ntului Gheorghie, pentru pomenirea noastră și să-și facă și ispisoc de pe scrisoarea mea, și când a hi hramul monastiri din Hlăpești să aibă pentru praznicul din Hlăpești din Tâmpeschi să prindă peaște cât a trebui pentru praznicul din Hlăpești, din Tâmpeschi că și aceia este tot a noastră”¹.

Faptul este confirmat și de unul din regulamentele cu referire la locașurile mănăstirești. Conform așezământului întocmit cu acordul Mitropolitului Veniamin Costache, de către arhiepiscopul Meletie Stavropoleos, punctul 29 prevedea: „Băuturi spirtoasă să nu să poată nici de cum vinde în lăuntru monastirilor sau pre la chiliile de afară, ori pre la schituri, și în veaci să nu fie ertat a să face cârciume în apropiare de monastiri sau de schituri. Nici la praznicele monastirilor să nu fie îngăduiți nici învoiți streinii ce vin a urma vânzare de băuturi tari. Căci norodul să adună spre încinăciune și nu ca să facă beții, mai vârtos când fiește carele este slobod ași aduce cu sineși băutura ce-i poate fi trebuitoare”².

O descriere amplă, care ne interesează în primul rând, și care este o mărturie cum nu se poate mai amplă a desfășurării aceluia spectacol – sărbătorirea praznicului Hramului de la mănăstirea Neamț – este prezentată de către arhimandritul Andronic Popovici. Referindu-se la acest fenomen, izvorul consemnează: „din vremea cea mai dintâiu a primăverii de prin înseși ceale mai depărtate locuri ale acestei țări încep a să pregăti oamenii cei din norodul ce să numeaște prost, ca să margă la monastirea Neamțului pentru praznic, la Ispas. Și încep a spune fiecării pre la priiatenii lor, ca și acia deaca nu vor putea a merge însuși, apoi să dea spre ajutoriu călugărilor bani, pentru acea sf(â)ntă călătorie. Ca aceia să-i dea cu pomeannic la monastire, și să le dea să se cânte și pentru ei acathiste paraclise sf(i)ntiri de apă, și să li să cetească și Psaltiri, și să le pue și lumânări de ciară pre la /f. 4/ sfintele icoane și să le cumpere icoane, cărți, cruci și altele”³.

Pasajul citat confirmă că, chiar dacă este scris într-o perioadă mai târzie, totuși demonstrează că acest obicei se practica de un timp îndelungat, având și o răspândire și popularitatea pe tot teritoriul Țării Moldovei, iar pregătirea pentru participare la această acțiune – acest

¹ Ibidem, p. 132.

² Agenția Arhivelor Naționale a Republicii Moldova (în continuare ANRM), F. 2119, inv. III, d. 72, f. 170-177.

³ Ibidem, f. 4-4v.

spectacol public – dura o perioadă de aproximativ 2-3 luni. Mai mult, chiar dacă la acest „spectacol” nu participa întreagă comunitate, se încerca o încadrare a tuturor membrilor comunității sătești și, credem, nu numai, prin diferite acțiuni.

Andonic Popovici continuând narațiunea arată: „Și ca în scurt cuprinzătoriu să zic, spuneam cum binecinstitorii noștrii hristiani, iau la acel drum și pre cea mai de pre urmă para a lor, și când au să se pornească, să duc mai întâiu în bisearica lăcuinții lor, și să roagă dupre cât pot ca să-i păzească Prea curată Maica lui D(u)mnezeu cu pace și cu sănătate, și să le acopere, și casăle lor de tot răul. Și încă roagă și pre preotul ca să le cetească rugăciunea cea de călătorie, și să-i stropească cu aghiasmă, și să-i blagoslovească cu preacinstita cruce, spre acea lungă călătorie. Să iartă, încă, și să și serută cu rudeniile, și cu priiatenii, și cu megiașii, carii îi și petrec cu lacrimi, mai până ce es din sat. Iară după ce es din satul lăcuinței lor, închinătorii aceștia, apoi, să mai întorc încă odată cu fața spre dânsul, și, să închină și să roagă spre sf(â)nta biserică de acolo. Și, să și iartă iarăși cu cei ce i-au petrecut, și așa, pornind în lunga călătorie, să mai întâlnesc, și cu alții tot cu asemenea dorință împreună călători de prin alte margini ale țării.

Carii, ca cu niște aripi de paseri, fiind întraripați de dragoste d(u)mnezeiască, aleargă, carii de carii mai de grab, spre monastire. Pre aceste spuneri de la niște asemenea oameni, carii să socotia proști, și pre altele, asemenea, eu ca unul ce eram încă copil pe atuncea, le ascundeam pre toate întru inima mea”¹.

Ori, putem constata că procesul de pregătire, și însuși încadrarea în prăznuirea hramului mănăstirii Neamț, reprezenta un proces complex, care credem că se constituise, într-o perioadă îndelungată de timp. Mai mult, acesta se desfășura etapizat, care ca rezultat final, avea constituirea într-un tot întreg a subiecților atât dintr-o singură localitate, cât și din întreaga regiune. Și mai mult, se poate desjuca faptul că acțiunile, ce încadrau societatea în această acțiune, erau bine determinate, păstrându-se efectuarea anumitor acțiuni, deci așa după cum am arătat supra – ca acțiunea să se transforme într-un spectacol public fiecare act presupunea o pregătire, un set de gesturi și conduite ritualizate, un limbaj și un vocabular adaptat fiecărei situații în parte.

¹ *Ibidem*, f. 4v.

Ajunși la destinație, adică la mănăstirea Neamțului, spectacolul continua: „Și cum, că ajungând la mănăstire, pravoslavnicii închinători, îndată, își lasă serăceștile traiste deoparte și merg degrab, de să închină, mai întâiu, în sf(â)nta poartă cea mare a monastirii, și de acolo, în soborniceasca biserică, și la Sfânta și făcătoarea de minuni icoană cea mare, a Preasf(i)nteii stăpânei noastre Născătoarei de D(u)mnezeu și purure fecioară Mariei, pentru care, le este, și țălul călătoriei lor, cel mai de căpitenie. Și apoi, să și pregătesc spre a să mărturisi, și a să împărtăși, cu preasfintele și de viață făcătoarele ale lui H(risto)s taine. Ei, aicea, chiar din înseși poarta ogrăzii monastirii, și până și prin ceale mai mici biserici, întâmpină tot locuri de închinare. Adecă, preacinstite cruci: sf(i)nte aere, părțiceale din sf(i)nte moaște ale plăcuților lui D(u)mnezeu, și altele. Care, toate, numai prin vedea: ciale, singure, îi chiamă pre ei, spre închinare, și metanii până la pământ, și rugăciuni. Și spre a-și scrie pomeannice, pentru de a li să cânta acathiste, paraclise, sf(i)ntiri de apă, sf(â)ntul maslu: și altle. Și când merg, au, fiecarii, pregătite încă, din vreme, în mâinile lor, luminări de ceară, pre care le și pun aprinse, la fiecarele loc, cu bună cucernicie, închinându-se cu lacrimi, și serutând, cu rugăciunea în minte, și în gură: „Preasf(â)ntă născătoare de D(u)mnezeu mântuiaștemă pre mine păcătosul”, sau altă rugăciune. Unde stă totdeauna și câte un monah rânduie de către starețul spre a păzi, ca să nu să facă vreo primeajdie din pricina luminărilor celor aprinse”¹.

Parctic vorbind, asistăm la o combinare, după cum am arătat mai sus, între factorul organizator religios și cel al tradiției și obiceiurilor. Dacă, pe de o parte, avem descris un proces de contopire și participare în fluxul comun al vieții religioase, pe de alta, este semnalat lungul proces de conlucrare a elementului religios cu cel tradițional și formarea anumitor obiceiuri, care au ajuns la automatism, astfel încât populația participantă la sărbătoare se încadrează în fluxul general al sărbătorii.

Desfășurarea nemijlocită a „spectacolului sărbătorii”, întreținută și de procesiunea cu Icoana făcătoare de minuni, avea următorul conținut: „și sosind, încă, și înseși zioa Sf(â)ntului d(u)mnezeiescului și marelui praznic al înălțării D(o)mnului D(um)nezeu și Mântuitoriului nostru Ii(su)s H(risto)s, și săvârșindu-să toată rânduiala praznicului, duple obiceiul, precum din vreamile vechi, să păzește la această sf(â)ntă

¹ *Ibidem*, f. 5-5v.

monastire: între altele, mai este și acest obicei, adevărat ca prin locul pre unde are a fi purtată Sfânta și făcătoarea de minuni icoană cea mare a preacuratei Maicii lui D(um)nezeu cu litanie cea frumoasă, din soborniceasca biserică până la havuzul unde să săvârșește sfințirea apei, după obicei, în dreptul sfintei Porți cei Mari, negreșit numai decît în fiecarele an de o parte și de alta, să se pue copăcei de brad înfiți atunci vremealnicește, și așa după săvârșirea sfințirii apei, și după ce să înapoiaște soborul de la țitul havuz în soborniceasca biserică, îndată, închinătorii, cu o nepovestită bucurie d(um)hovnicească cuprinși fiind, încep a rumpe crenguți de prin țitaii copăcei spre blagoslovenie, strângându-și-le prin traistele lor, și pre altele în mâini purtându-le, și încep a-și cumpăra și iconiți, cruci, cărți și alte lucrșoare făcute de mâinile călugărești, pentru ca să le ducă de blagoslovenie la ai săi”¹.

Pasajul indică asupra câtorva momente esențiale în desfășurarea acestei sărbători, devenită un spectacol public de amploare nu numai națională, dar care conform mărturiilor existente avea și o audiență internațională. Din pasaj se desprinde clar faptul că axa centrală a sărbătorii o reprezenta scoaterea și mersul cu Icoana făcătoare de minuni a Maicii Domnului. De fapt pelerinii și participanții la această reprezentare publică, an de an, erau în așteptarea culminației, adică a participării la „minune”, element prim ordinar și cu o încărcătură simbolică de o semnificație mai mult decît revelatoare pentru societatea și cotidianul medieval.

Pe de altă parte asistăm la enunțarea unui alt element, și anume cel legat de amplificarea reprezentării publice, și în acest caz ne referim la acei „copăcei de brad”, care evident este un element novatoriu, și nu exista în faza inițială a acestei sărbători.

În cele din urmă ultima parte a pasajului ni se pare de asemenea importantă. Procurarea de diferite obiecte, nu reprezenta după opinia noastră o simplă tradiție și obicei și nu avea o conotație strict material-spirituală. Prezentarea acestor lucruri confecționate de călugării de la Neamț aveau și sarcina de a confirma material participarea la marea reprezentare publică ce se desfășura anual la numitul locș de cult, un „bilet de confirmare și încredere” în faptul că respectiva persoană a făcut parte alături de marea mulțime dintre subiecții participanți la marele spectacol.

¹ *Ibidem*, f. 5v.

Dar să revenim puțin la problema privind sărbătorirea hramului mănăstirii și legătura cu Icoana făcătoare de minuni a Maicii Domnului din acest locaș. Ne vom repeta că de fapt acest obiect de cult reprezenta axa principală a spectacolului, publicul dorind repetarea în fiecare an a minunii, cu atât mai mult cu cât, de obicei, minunea se petrecea tocmai în zilele acestei sărbători. Conform mărturiilor istorice, pentru prima dată minunea s-a petrecut în anul 1491 consemnându-se: „Pe această icoană la Praznicul Înălțării Domnului, când cu cruci o duc arhieriei și preoții cu mâinile ținându-o, de multe ori s-a întâmplat, fiind în mâinile arhieriei și a preoților, de s-a ridicat ca și cum s-ar smulge din mâinile lor și ar voi să se răpească. Și de aici i s-a pus numele că se închină, pe care, văzându-o norodul se umilește și se roagă cu umilință lui Dumnezeu”¹.

Nu este unicul caz, izvorul consemnând în continuare: „Într-o vreme, făcându-se această litanie cu sfânta icoană în jurul mănăstirii (precum am arătat în minunea cea dintâi), când o aducea în biserică, s-a smuls sfânta icoană din mâinile norodului și răpindu-se s-a dus însăși la văzduh, și a stat deasupra amvonului. Și de acolo mergând spre ușile împărătești, a intrat în altar și, înconjurând altarul, a ieșit pe ușile celelalte și s-a așezat la al său loc, acolo unde pururea stă. Știut să fie și aceasta, cum că îngerii cei ce sunt pe lângă Născătoarea de Dumnezeu și îi slujesc ei, i-au purtat prin văzduh icoana ei. Aceasta s-a întâmplat pe vremea domniei lui Ștefan Gheorghită al Moldovei (1655)”².

De fapt, majoritatea minunilor (din totalul de 18) au loc tocmai în timpul desfășurării acestui spectacol public de sărbătorire a hramului mănăstirii Neamț, lucru care credem că nu este întâmplător, astfel efectuându-se legătura dintre cel mai vechi locaș monahal, cea mai veche icoană din Țara Moldovei și acea reprezentare organizată cu acordul înaltelor fețe bisericești și laice, orientată spre complinirea vieții publice și cotidiene a populației.

Pe lângă încărcătura spirituală, aceste sărbători de la marea metropolă monahală a Țării Moldovei aveau și o conotație propagandistică. Odată ce festivitatea luă sfârșit, este evident că participanții urmau calea întoarsă spre locurile lor de trai, astfel încât procesul în sine avea o conotație aparte. Așa: „... după ce să închină pretutindenea și pornesc cătră casele

¹ ANRM, Fond 2119, inv. 3, d. 45, f. 6

² *Ibidem*, f. 6v.

lor, mai întâlnesc într-o acești drum, încă, și pre alți închinători împreună călători de prin altele locuri, cunoscuți și necunoscuți lor. Și când stau ca să se mai odihnească, pre lângă vreun sat, sau pentru ca să și mănânce posmag cu apă, șezând așa încep a să întreba unii pe alții, ce au văzut la monastire, prin biserici și prin lăcuințele, și viețuirile monahicești, și altele. Și deacă, adecă, vreunii dintre dânșii să află mai cu înțelepciune și cărturari, cari au cetit și prin istorii pentru asemenea sf(i)nte d(u)mnezăești lăcașuri, îi mai mângâie cu câte un cuvânt ceva și le arată, și ce însemnătate au d(u)mnezeștile acestea lăcașuri. Iară deaca nu să află un asemenea, apoi, ai noștri închinători încep a povesti, numai aceia ce poate o auzit de pre la alți și ei, adecă cum că aceste monastiri s-au făcut de Ștefan Vodă și altele. Și că sf(â)nta icoană în zioa de prazdnic la acel havuz, ca să se închine ea la Fântâna Ciobanului și altele. Și că pre această monastire Neamțul o au făcut Bogdan Vodă până la ferestri și că pentru că nu au voit călugării a lăsa ca să se îngroape femeia lui în monastire, el nu au vrut să isprăvească monastirea de zidit, și, câte niște de asemenea feliurite răstălmăciri și idei greșite să arată prin gurile prostimei eșite, și științele pentru înființarea și întemeierea sf(i)ntei monastiri Secului. Care, /f. 5a/ unele î-mi este și rușine ale scrie cu condeiul, cum să grăia de cătră acei ce nu știa alt fealiu. Că și eu, singur, am auzit asemenea vorbe de multe ori. Și î-mi era jale, despre ai noștri închinători, că să sbuciumă, să chieltuiesc și foarte mult să ostenesc, și la casele lor mai nimic nu pot să povestească temeinic copiilor lor, neamurilor și prietenilor din ceale ce au văzut, sau au auzit pentru aceste sf(i)nte monastiri”¹.

Impactul și tradiția acestei sărbători, având rădăcini adânci în societatea medievală românească, nu a putut fi oprită sau cel puțin redusă ca intensitate nici de către Paisie Velicikovski, cunoscută fiind strictetea vieții de obște impusă de către stareț, precum și poziția acestuia privind îndepărtarea laicului din viața comunităților monahale de la Neamț și Secu.

Acest spectacol public în perioada sa, nu numai că și-a redus din amploare, ci din contra, izvoarele consemnând că: „Apoi primăvara când să apropiia prazdnicul cel mare al sf(i)ntei monastiri Neamțului carele este totdeauna Înălțarea D(o)mnului D(u)mnezeu și Mântuitorului nostru Ii(su)s H(risto)s, iarăși să îngrijia Preafericitul părintele nostru

¹ ANRM, F. 2119, inv. III, d. 72, f. 5 v.-6.

pentru toate ceale de trebuință spre a întâmpina nevoile norodului. Căci la acest praznic să adună mulțime de norod dintru toată vârsta și starea și rânduiala, din amândoaă părțile, parte bărbătească și femeiască, adecă a boiarilor, a bogăților și a seracilor. Și nu numai din Moldavia și Valahia ci și de prin alte țeri mai de departe, pentru ca să se închine Sf(i)nteii Icoanei ceii făcătoare de minuni a Preasf(i)nteii Stăpânei noastre Născătoare de D(u)mnezeu și Pururia Fecioarei Mariei.

Și atunci Preafericitul precum am zis ca un al doilea Avraam pre toți îi priimea și să siliia dupre a sa puțință ai odihni cu dragoste iubitoare de streini, și îi heretesia mulțemindu-le lor pentru suferirea greutății căii și osteneala și făgăduindu-le lor de la D(o)mnul D(u)mnezeu pentru credința lor și dragostea cea cătră dânsa, sufletească și trupească milă. Și în câtă vreme ținea prazdnicul nu avea odihnă nicidecum că de dimineață până în seară era ușile deschise la chiliia lui, și tuturor și bogatului și seracului celor ce doria să între la dânsul nu le era oprit”¹.

Evident că starețul nu coordona tot mersul sărbătorii de unul singur, el desemnând o serie de călugări cu experiență care îl asistau în desfășurarea acesteia. Totodată, aceștia aveau și ca însărcinare și supravegherea tinerilor monahi pentru a evita posibilitatea apariției anumitor incidente, astfel Paisie, încercând să protejeze obștea sa de monahi de influențele laice venite din afară.

În același timp, un asemenea spectacol public era „subvenționat” și de către autoritatea laică supremă – domnia. În acest sens, ne vorbesc și mărturiile documentare. Astfel: „... la întâia zi și la a cincisprezecea a lunii lui maiu Preafericitul părintele nostru stareț Paisie prin sârguința sa au scos dooaă hrisoave de la binecredinciosul domn Alexandru Constantin voeovd prin care au întărit el pre toate milele ceale mai dinainte hărăzite monastirii, adecă să i-a monastirea Neamțului câte 52 de lei la zioa hramului pe fiecarele an, și câte 2 ocă unt de lemn și câte 100 dramuri tămâe pe fiecare lună”².

De fapt, aceste privilegii puteau fi repetate de câteva ori pe an, uneori chiar de același domn, repetându-se aceleași scutiri sau modificându-le în sensul că domnia putea să mărească scutirile sau putea să adauge anumite sume de bani, tocmai pentru sărbătorirea a acestor

¹ Arhimandrit Andronic Popovici, *op. cit.*, p. 206.

² *Ibidem*, p. 209.

hramuri. Și în atare sens îl avem pe deja citatul Alexandru Constantin voievod, care în același an 1783, aproximativ peste două luni după întărirea privilegiilor mănăstirilor, emitea alte două hrisoave prin care: „mai adaoge încă mai mult pre acestea, adică să i-a monastirea Secul pe fiecarele an la zioa hramului câte 50 de lei, și sare din ocna domnească... și schitul Sihla al monastirii Secului unde este hramul Nașterii Sf(â)ntului Ioann Botezătorului să i să scutească la vremea deseatinii 100 de stupi, și la vremea goștinii 100 oi, și la vremea vădrăritului 100 veadre vin în fieștecarele an din vama cea mare domnească, câte 15 lei la zioa hramului... și 4 oameni streini scutealnici, fără bir în vistierie pe capetele lor”¹.

Din actul de danie se observă că și Mănăstirea Secu este încadrată în acel sistem de sărbătoriri publice, la care participau nu doar monahii mănăstirii și populația Țării Moldovei, în cadrul acestora fiind antrenați nu o dată și stareții din mănăstirile învecinate. Sursele consemnează că: „este de cuviință, acum, a o mai însemna, încă, și pre această știință, aicea: adevă, ca să se vază de fiecarii, în viitorime: ce fealiu de dragoste d(u)hovnicească, să afla în vremile acelea, între părinții igumeni, cei de pre la mănăstirile megieșite, cu sf(i)nteile monastiri Neamțul și Secul: și cu preacuvioșii părinții noștri stareți, ai acestor monastiri. Că în anul 1795, la prazdnicul cel mare, al sf(i)nteii monastiri Secului: mergând și preacuvioșia sa părintele nostru arhimandritul și Sofronie, acolo: duple obiceiul ce îl avea și preafericitul părintele nostru starețul Paisie: au chiebat, prin înscrisul său, și pre preacuvioșia sa părintele Ioasaf, igumenul sf(i)nteii monastiri Agapia: ca împreună să prăzdnuiască și să se veselească, duhovnicească².

¹ *Ibidem*.

² ANRM, F. 2119, inv. III, d. 72, f. 10v.-11. Credem că amplificarea acelei sărbători a hramului mănăstirii Secu ca un spectacol public, are loc tot sub influența lui Paisie Velickovski, dat fiind acele „inspecții” a soborului monahilor din acest locaș pe care staețul o efectua tocmai în perioada hramului locașului, izvorul consemnând: „Și între toate acestea Preafericitul părintele nostru starețul Paisie avea și acest obicei ca pre frații cei ce să afla petrecători în sf(â)nta monastire a Secului carii era totdeauna ca o sută la numer să-i cerceteaze odată în fiecarele an, la prazdnicul monastirii, adevă la Ziua Tăiarii Cinstilui Cap al Sf(â)ntului slăvitului Proproc nainte mergătorului și botezătorului D(o)mnului Ioann. Pre care meargere acolo o /f. 171 v./246 făcea întru acest chip în 23 de zile ale lunii lui avgust în zioa când să săvârșia prăzdnuirea cea de pre urmă a adormirii Preasf(i)nteii Stăpânei noastre Născătoarei de D(u)mnezeu și Pururi Fecioarei Mariei. După d(u)mnezeasca liturghie trăgând ecclisierhii clopotul cel mare să aduna tot soborul în soborniceasca biserică și întrând și Preacuviosul în biserică cânta psalții „Cade-să să te fericim cu adevărat” și tropariul și condacul

Este evident că biserica în calitate de actor al unui spectacol public, apărea nu numai în cazul sărbătorilor hramurilor mănăstirești. Astfel de acțiuni puteau fi organizate sau țineau și de alte evenimente sau persoane cu o încărcătură simbolică majoră. Și în acest caz ne referim, în primul rând, la Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava și Sfânta Parascheva.

Cât privește Sfântul Ioan, cronica menționa: „Iar la leatul 6923 (1415) au trimis (Alexandru cel Bun) de au adus cu multă chieftuală și moaștile sfântului mucenic Ioan Novii de la Cetatea Albă, de la păgâni și le-au așezat în târgu, în Suceava, la mitropolie, cu mare cinste și cu litie, pentru paza și ferința scaunului domniei sale”¹.

Alaiul cu moaștele Sfântului Ioan au fost întâmpinate la locul numit „Poiana Vlădicăi”, în apropiere de Iași, de către domnitorul și soția sa, de mitropolitul Iosif, de marii dregători, egumeni, călugări, preoți și credincioși, care l-au însoțit până la Suceava. Acolo au fost așezate în biserica Mirăuți. Cu prilejul aducerii moaștelor sale la Suceava – sau poate câțiva ani mai târziu - , s-a alcătuit o scurtă lucrare istorico-hagiografică intitulată: *Mucenicia sfântului și*

prazdnicului sau al hramului. Și zicându-se ecteniile duple obiceai și otpustul. Apoi făcea părintele starețul cuvânt la tot soborul într-o amândouă limbile slavonește și moldovenește. Ca să se silească spre cea de suflet mântuitoare lucrare a părinților lui D(u)mnezeu. Și ca cu tot dinadinsul să se sârguiască a păzi pacea lui H(risto)s între sineși și toată buna rânduială și cucernicia călugărească și altele ca acestea. Apoi săvârșind cuvântul să închina de trei ori după obicei și eșia din biserică și din monastire petrecându-să de părinți cari lua blagoslovenie până ce să pornea la drum. Iar când să apropia de monastirea Secului prin cea mai înainte vestire să trăgea clopotul cel mare ca să se adune părinții spre întâmpinarea cuviosului. Și așa eșia igumenul înbrăcat în mantie și un ieromonah înbrăcat în felon și epitrahil, și 2 ieromonahi cu cafealnițele și 2 paraclesiarhi cu 2 sfeșnice aprinse și sta în poarta ogrăzii monastirii fiind ieromonahul d(u)mnezeiasca evagghelie în mână și împrejur fiind adunat tot soborul. Și când să zerea apropierea cuviosului îndată începea a să trage și clopotele toate și cum venea, îndată să închina și săruta d(u)mnezeiasca evagghelie cădindul ierodiaconiei. Și psalții începea a cânta „Cuvine-să cu adevărul a te ferici ” și mergea cu toții în soborniceasca biserică, unde era toate policandrele aprinse, și acolo zicându-se ecteniile și făcându-să otpustul după rânduială eșia cuviosul din biserică și mergea la chilia igumenicească.// ... rea a sa.

Și așa petrecea Precuciosul părintele nostru în sfânta monastire a Secului noaă zile, până după pomenirea Preafericților ctitori. (După Arhimandrit Andronic Popovici, *Istoria Sfintelor mănăstiri Neamț și Secu*, vol. III-IV, Chișinău, Lexon Prim, 2020, p.239).

¹ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaintescu, ediția a II-a revăzută, București, Editura de stat pentru Literatură și Artă, 1958, p. 78.

slăvitului mucenic Ioan cel Nou care a fost chinuit la Cetatea Albă – în slavonește prezentându-se câteva date despre pătimirea Sfântului Ioan, autor fiind Grigorie, care se intitula „monahul și presbiterul marii Biserici a Moldovei”. Astfel, Sfântul Ioan cel Nou a devenit „apărătorul și ocrotitorul” întregii țări a Moldovei, binecredincioșii români de pretutindeni – dar mai ales cei din nordul Moldovei, din părțile de răsărit ale Transilvaniei și din Maramureș – cinstind după cuviință pe acest ales mucenic al lui Hristos¹.

Cât privește ziua de sărbătorire a Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava, aceasta este redată de Sfântul Mitropolit moldovean Petru Movilă al Kievului, informație preluată de la Varlaam, Mitropolitul Moldovei, precum că: „În anul 1620, în Miercurea de după Pogorârea Duhului Sfânt, când se serbează amintirea Sfântului Ioan cel Nou, în mitropolie la Suceava, după obicei, oamenii ce vin din locuri multe și depărtate, aduc multe daruri și când sărută moaștele sfântului, dau mulți bani...”². Deci sărbătoarea era fixată în miercurea și joia de după Coborârea Duhului Sfânt. O a doua zi de sărbătorire a zilei Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava a fost stabilită datorită unei din minunile săvârșite de acesta. Este evident că și în acest caz ca și în cel al Icoanei făcătoarei de minuni de la mănăstirea Neamț, minunea moaștelor Sfântului Ioan cel Nou era necesară în vederea amplificării mesajului și a unei influențe de ordin major asupra societății și cotidianului medieval.

Evenimentul a avut loc în anul 1621, în timpul confruntărilor turco-polono-cazace din timpul războiului de la Hotin. În vara acestui an un detașament al cazacilor s-a îndreptat către Suceava pentru a jefui și prăda orașul. Toți orașenii se refugiaseră în Biserica mitropolitană, rugându-se Sfântului Ioan cel Nou și moaștelor sale. Și atunci când cazacii au încercat să treacă un râuleț, care anterior putea fi trecut și „cu pasul”, apele acestuia s-au ridicat crescând tot mai mult și mai mult, astfel încât locuitorii Sucevii au fost salvați. De atunci, mitropolitul cu tot clerul și cu episcopii au hotărât să se sărbătorească

¹ Mircea Păcuraru, *Sfinți daco-romani și români*, Iași, Editura Mitropoliei Moldovei și Bucivinei, 2006, p. 110-111.

² Florin Grigorescu, *Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava în viața credincioșilor*, Editura Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuțului, Suceava, 2003, p. 88.

în toată țara Moldo-Vlahiei (Moldovei) ziua aceea, în care Dumnezeu i-a izbăvit de primejdie, prin minunea făcută de către Ioan cel Nou¹.

După cum este cunoscut, moaștele Sfintei Parascheva au fost aduse în Țara Moldovei în 1641 de către domnul Vasile Lupu.

Biserici cu hramul Sfintei Parascheva pot fi atestate încă în perioada dinaintea domniei lui Ștefan cel Mare. Biserica Sf. Parascheva din Roman, care va deveni catedrala eparhială, pentru prima dată este menționată în actul din 16 septembrie 1408². Odată instalată la Trei Ierarhi și cinstită de popor, sfânta iese „din adormirea” de două secole, după mărturia preotului Synadinos, și operează miracole. Se instituie astfel o relație explicită și reciprocă între venerația populară și intervenția mijlocitoare a sfintei.

Cuvioasa Parascheva cea Nouă pătrunde, așadar, într-o dinamică concurențială cu Sfânta Parascheva – Vineri (Yeroskipios) al cărei cult era deja răspândit în Balcani, spațiul românesc și Rusia. În felul acesta are loc o contopire a acestor două culte ale sfintelor. Evlavia colectivă le-a îngemănat astfel pe amândouă într-una singură, sporindu-i nou venitei puterea miraculoasă și rolul major în viața cotidiană a credincioșilor de rând³.

Către sfârșitul secolului al XVII-lea, sărbătoarea Sfintei Parascheva devenise una de natură cu un caracter general-oficial. Conform mărturiilor: „Slujba din ziua de 14 octombrie era una deosebită, având caracter de procesiune. La intrarea în biserică, domnul era întâmpinat de mitropolitul țării, cântându-i-se Axionul și Doxologia. Când se începea „litania”, patru preoți ridicau racla Sfintei Parascheva și înconjurau cu ea biserică. După înconjurarea bisericii, domnul săruta sfintele moaște, era miruit și punea în „blid” 10 lei. După domn erau miruiți și ceilalți credincioși prezenți la procesiune pentru ca apoi tot alaiul să intre în biserică. Aici era oficiată Sfânta Liturghie, racla cu moaștele sfintei rămânând afară, spre închinarea credincioșilor. La cântarea Heruvicului racla era adusă iarăși în biserică, domnul trecea pe sub trupul sfintei, care apoi era pus în altar,

¹ Ștefan S. Gorovei, *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou. Noi puncte de vedere*, în „Închinare lui Petre Ș. Năsturel, la 80 de ani”, Brăila, Editura Istros, 2003, p.567-568.

² Emil Dragnev, *Sfinții Cefalofori: text și imagine în spațiul creștinătății orientale*, în „In honorem Răzvan Theodorescu”, Editura Oscar print, București, 2019, p. 114.

³ Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor, Contrareforma în Țările Române în secolul al XVII-lea*, Editura Academiei Române, București, 2008, p. 632-633.

pe sfânta masă. La cântarea chinonicului sfintele moaște erau scoase din altar și așezate în mijlocul bisericii. După oficierea Sfintei Liturghii domnul obișnuia să bea cafea alături de stareț, în chilia acestuia sau, cu toată boierimea, la Curte, în spătărie”¹.

Deci și în cazul Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava, și a Sfintei Parascheva asistăm la un spectacol public organizat și coordonat de către instituția Bisericii Ortodoxe.

Sursele și informațiile documentare prezentate și analizate în rândurile de mai sus ne permit să tragem o serie de concluzii. Astfel se poate constata că Biserica Ortodoxă pe lângă funcțiile de bază pe care le avea în societatea medievală românească, îndeplinea și rolul de actor principal în spectacolul public organizat în cadrul vieții sociale și cotidiene a societății. Acest lucru nu a fost unul accidental, fiind orientat în principal spre sporirea prestigiului instituției Bisericii.

Alegerea mănăstirii Neamț, de asemenea, nu a fost o alegere întâmplătoare mănăstirea dat fiind cel mai vechi locaș de cult din Țara Moldovei cu o influență hotărâtoare asupra vieții spirituale din zonă. La aceasta se adaugă și existența în această locație a celei mai vechi Icoane făcătoare de minuni, care venea să sporească și să catalizeze mesajul orientat al spectacolului public organizat către comunitatea participantă la eveniment.

Este evident că nu doar mănăstirea și Icoana făcătoare de minuni de la Neamț au fost antrenate în acele acțiuni publice ale Bisericii, în acest scop fiind folosite majoritatea personajelor cu încărcătură spiritual – simbolică a credinței creștine.

The church as an actor of the medieval Romanian public show (The case of celebrating the patron saint of Neamț Monastery)

The public spectacle in the contemporary era fulfills a good part of the life of the human community. However, we cannot meet the same thing in the modern period and the beginning of modernity, when the life of the individual takes place essentially on the inside, unfolding and evolving in the “family show”.

In this situation, the maintenance of public life takes place through actors such as the Institution of Power, the local tradition, and last but not

¹ Cf. Sorin Iftimi, *Moaștele Cuvioasei Parascheva și rolul lor în istoria Moldovei*, în: „Teologia și Viața” XI, 2001.

least by the Church. Even more, the Church, through its complicated construct of religious life, has the role of main actor.

Obviously, it is impossible to fully capture the actions of the Church in order to organize this public show. For these reasons, we focused our attention on a single case, which is the top of the pyramid of public-religious presentation, the celebration of the patron saint of Neamț Monastery.

Keywords: *Show, Church, Neamț Monastery, Miracles, monks.*

Ion GUMENĂI

doctor habilitat în istorie, cercetător științific principal

Institutul de Istorie, MEC

e-mail: gumenai@gmail.com

Dinu POȘTARENKU

**PREZENȚA MITROPOLITULUI GAVRIIL BĂNULESCU-
BODONI LA SANKT PETERSBURG
(DECEMBRIE 1811–IUNIE 1812)**

În istoriografie se cunoaște următoarele despre aflarea mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la Sankt Petersburg în acest interval. Bunăoară, Aleksandr Silin a afirmat: „În ianuarie 1812, exarhul mitropolit a fost chemat de la Iași la Sankt Petersburg, ca membru al Sf. Sinod și ca membru al Comitetului constituit din înalți demnitari de stat, menit să soluționeze chestiunile referitoare la Moldova, Valahia și Basarabia”¹.

Un alt cercetător, M. Grițov, a menționat că în 1811, mitropolitul Gavriil a fost invitat la Sankt Petersburg să asiste la ședințele Sinodului Bisericii Ortodoxe Ruse și să participe la lucrările comisiei instituite să organizeze teritoriul ce urma să fie încorporat în hotarele Imperiului Rus. Cu această ocazie, el a prezentat Sinodului și ober-procurorului sinodal Aleksandr N. Golițin considerațiile sale pe marginea organizării noului teritoriu al coroanei ruse². De fapt, la acea oră nu se știa ce teritoriu avea să fie anexat la Imperiul Rus, de vreme ce încă nu era încheiat tratatul de pace ruso-turc.

Iar Iosif Parhomovici a consemnat că Bănulescu-Bodoni, solicitând permisiune imperială de a veni la Sankt Petersburg în vederea soluționării unor chestiuni relative la activitatea bisericească a exarhatului său, a sosit în capitala rusă în noiembrie 1811, unde, în perioada 16 ianuarie–9 iunie 1812, a asistat la ședințele Sinodului Bisericii Ortodoxe Ruse, al cărui membru era³.

Fără a indica sursa documentară, Ion Osadcenco a lansat următoarea opinie: „În 1811, când se afla la Iași, Petru Kunițki este trimis (din porunca exarhului G. Bănulescu-Bodoni) la Petersburg cu o misiune

¹ А. Силин, *Дмитрий архиепископ Кишиневский и Хотинский*, în „Кишиневские епархиальные ведомости“, Chișinău, 1867, nr. 2, p. 48.

² М. Грифцов, *Историко-статистический очерк Кишиневского архиерейского дома*, în „Кишиневские епархиальные ведомости“, Chișinău, 1882, nr. 17, p. 957.

³ Иосиф Пархомович, *Краткий очерк жизни и деятельности высокопреосвященного Гавриила Банулеско-Бодоны, экзарха Святейшего Синода, митрополита Кишиневского и Хотинского (1813–1821 г.)*, în „Труды Бессарабского Церковного Историко-Археологического Общества“, Кишинев, 1910, 5-й выпуск, p. 23.

foarte importantă asupra organizării Basarabiei“¹. Această opinie a fost preluată de Igor Șarov². În realitate, precum se arată mai jos, Bănulescu-Bodoni a plecat personal în orașul de reședință al imperiului. În plus, la 1811 încă nu apăruse problema cu privire la organizarea Basarabiei.

Detaliile referitoare la această călătorie sunt următoarele. La 8 august 1811, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni i-a expediat ober-procurorului sinodal Aleksandr N. Golițin o scrisoare, prin care l-a rugat să intervină pe lângă împărat pentru a i se permite să se deplaseze la Sankt Petersburg și să asiste, ca membru, la ședințele Sinodului Bisericii Ortodoxe Ruse, având, totodată, și intenția să soluționeze unele chestiuni privitoare la exarhatul aflat sub autoritatea sa. Cârma exarhatului, în lipsa sa, urma s-o încredințeze episcopului-vicar Dimitrie Sulima³.

În cadrul ședinței din 20 septembrie 1811 a Dicasteriei Exarhale a Moldo-Vlahiei s-a dat citirii dispoziția lui Bănulescu-Bodoni, prin care mitropolitul a adus la cunoștință despre suplinirea sa, pe durata aflării la Sankt Petersburg de către episcopul-vicar Dimitrie Sulima⁴.

Deși ober-procurorul l-a înștiințat pe mitropolit, prin adresa din 4 septembrie 1811, că Alexandru I și-a dat consimțământul ca să vină în capitala imperiului, călătoria preconizată s-a târăgănat, întrucât trebuia să-i fie găsit un local pentru cazare. Abia la 26 octombrie 1811, ober-procurorul i-a comunicat mitropolitului că i s-a închiriat o încăpere și poate porni la drum⁵. Iar prin adresa din 13 noiembrie 1811, A.N. Golițin l-a pus la curent pe ministrul Finanțelor că împăratul a poruncit ca mitropolitului Gavriil să i se ofere o blană, cu prilejul sosirii acestuia în capitală⁶.

Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni a poposit în metropola de pe malul Nevei spre sfârșitul anului 1811. În tot cazul, în luna decembrie se afla deja la Sankt Petersburg. În ziua de 26 decembrie 1811 a asistat la serviciul divin oficiat în biserica lavrei Sf. Alexandru Nevski din metropola rusă, în timpul căruia egumenul Gavriil de la mănăstirea

¹ „Patrimoniul. Almanah de cultură istorică“, Chișinău, 1987, vol. I, p. 45.

² Conferința corpului didactico-științific „Bilanțul activității științifice a USM pe anii 1996/97“. Rezumatele comunicării. Științe umanistice, Chișinău, 1998, p. 201.

³ Arhiva Istorică de Stat a Rusei din Sankt Petersburg (PTIA, în continuare se va cita A.I.S.R.), Fond 797, inventar 1 (1811), dosar 4263, f. 1.

⁴ A.N.R.M., Fond 733, inventar 1, dosar 46, f. 435.

⁵ A.I.S.R., Fond 797, inventar 1 (1811), dosar 4263, f. 14.

⁶ A.I.S.R., Fond 797, inventar 1 (1811), dosar 4294, f. 1.

Bârnova de lângă Iași, care îl însoțea pe Bănulescu-Bodoni, a fost hirotonit la rangul de arhimandrit¹.

Prin decretul imperial din 16 ianuarie 1812, „exarhului Sf. Sinod în Moldova, Valahia și Basarabia, mitropolitului Gavriil“, i s-a îngăduit să asiste la ședințele Sf. Sinod în calitatea sa de membru al acestuia pe tot parcursul aflării sale la Sankt Petersburg. Anunțându-l pe mitropolit, la 23 ianuarie 1812, despre acest decret imperial, ober-procurorul sinodal l-a mai informat că, pentru a asista la ședințele Sinodului, el era dator să presteze jurământul, în conformitate cu prescripțiile Regulamentului cu privire la membrii Sinodului Bisericii Ortodoxe Ruse, fiindcă în 1801, când ocupa scaunul mitropolitan de la Kiev, fiind numit membru al Sinodului, nu a depus jurământul².

Aflându-se la Sankt Petersburg, mitropolitul Gavriil a intervenit pe lângă oficialitățile imperiale ruse în privința organizării civile a Principatelor Române. La 8 februarie 1812, el i-a înaintat secretarului de stat Mihail M. Speranski un memoriu, prin care l-a informat despre problemele cu care se confrunta turma sa. Concomitent, i-a prezentat un proiect cu privire la administrarea Principatelor Române, deoarece, după cum „s-a convins, ocupația rusă, cu senator rus în rolul de președinte al Divanurilor, nu a îmbunătățit, ci, din contra, a înrăutățit situația acestor două principate“³. Mai întâi, mitropolitul a menționat în memoriu că în decursul a șase ani de război, locuitorii ambelor principate și-au adus aportul la aprovizionarea armatei ruse cu alimente. După el, râvna locuitorilor de a ajuta trupele ruse venea din „marea dorință de a fi eliberați de sub jugul turcesc pentru totdeauna și de a se bucura de liniște sub sceptrul înțelept al împăratului Rusiei. Cu siguranță, această obligație a locuitorilor Moldovei și ai Valahiei este justă în esența ei și ea ar putea fi îndeplinită fără o împovărare excesivă, însă, în perioada acestor șase ani, circumstanțele secundare, laolaltă cu această îndatorire, au ruinat principatele peste măsură“⁴. Prin urmare, puncta prelatul, locuitorii nu vor fi în stare să

¹ A.N.R.M., Fond 733, inventar 1, dosar 518, f. 3; ; Constantin N. Tomescu, *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în „Arhivele Basarabiei“, Chișinău, anul V, 1933, nr. 2, p. 77; Constantin N. Tomescu, *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în „Arhivele Basarabiei“, Chișinău, anul VII, 1935, nr. 2, p. 136.

² A.I.S.R., Fond 797, inventar 1 (1811), dosar 4294, f. 4; A.N.R.M., Fond 733, inventar 1, dosar 420, f. 1.

³ Л.А. Кассо, *Россия на Дунае и образование Бессарабской области*, Москва, 1913, p. 201.

⁴ Mitropolitul atrăgea atenția autorităților țariste asupra ruinării principatelor, dar însuși el a contribuit la împovărarea locuitorilor. Potrivit unui dosar din 1810, mănăstirile și preoții de mir, după îndemnarea exarhului Gavriil, au strâns suma de 76.640 de lei pentru a ușura „trebuința zaharelui ce se cere de la cneția Moldovei“. Ca urmare, împăratul Alexandru I, „cu

aprovizioneze armata ca mai înainte, dacă din partea conducerii supreme a Rusiei nu vor fi luate măsuri pentru a elimina cauzele care tot mai mult sporesc nenorocirea ce a lovit principatele. Apoi a enumerat cauzele principale, care, în viziunea sa, au adus locuitorii la o situație jalnică, mai cu seamă pe cei din Țara Românească, în timp ce Principatul Moldovei, sublinia el, se mai ținea grație stăruinței marelui vistiernic Iordache Ruset-Roznovanu. Totuși, din unghiul de vedere al mitropolitului, vinovați de agravarea stării de lucruri erau membrii ambelor Divanuri și funcționarii din cadrul structurilor administrative, imputându-le următoarele: își depășesc atribuțiile și au devenit samavolnici; profită de starea de război și asupresc locuitorii. Referindu-se la persoanele care profitau de starea de război, el a remarcat: populația principatelor are datoria să furnizeze și să transporte pentru armată pâine, fân și lemne, să pună la dispoziția militarilor căruțe, să construiască și să întrețină spitalele militare, precum și alte prestații, care, toate împreună, servesc drept surse de îmbogățire pentru funcționari. De aceea, în opinia mitropolitului, soluția sigură ce avea să elimine dezordinea și proasta organizare era următoarea: toate instituțiile și legile noi din principate să emane de la împăratul Rusiei. Pentru aceasta, el a propus să fie formată o comisie în problemele moldo-valahe¹, sub conducerea împăratului Alexandru I. Înainte de toate, comisia trebuia să elaboreze un plan de administrare a Principatelor Române, atât în timp de război, cât și în timp de pace. Bănulescu-Bodoni a mai propus ca ambele Divanuri ale principatelor să fie cărmuite de un președinte, similar guvernatorului general din sistemul administrativ rusesc, care să se subordoneze împăratului Rusiei și comisiei formate, iar autoritatea comandantului-șef al armatei ruse din principate să nu se extindă asupra administrației civile. Guvernatorul general urma să fie secundat de doi guvernatori civili: unul cu reședința la Iași, iar celălalt cu reședința la București².

Printr-o scrisoare adresată la 6 martie 1812, Gavriil Bănulescu-Bodoni i-a comunicat aceluiași M.M. Speranski că a primit de la el știrea despre instituirea la Sankt Petersburg, cu încuviințarea împăratului, a

deosebire primind această userdie“ (râvnă – D.P.), i-a mulțumit exarhului printr-un rescript imperial din februarie 1810, care apoi s-a adus la cunoștința episcopilor, clerului și populației în ambele principate, slujindu-se și un tedeum pentru sănătatea împăratului (Constantin N. Tomescu, *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în „Arhivele Basarabiei“, Chișinău, anul III, 1931, nr. 4, p. 241).

¹ În lucrarea lui Leon Casso instituția proiectată de mitropolit este numită comitet în problemele moldo-valahe.

² *Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной Его Императорского Величества Канцелярии*, Санкт-Петербург, 1890, выпуск III, p. 235–239.

comisiei pentru examinarea problemelor referitoare la Principatul Moldovei și Țara Românească¹ (potrivit lui Leon Casso, acest organ a fost înființat în februarie 1812²). Odată cu aceasta, mitropolitul l-a recomandat ca membru al proaspetei comisii pe Pavel H. Bezak³, declarând că acesta este inițiat în problemele privitoare la țările române, de care a luat cunoștință pe durata activității sale de trei ani (1807–1810) în cadrul armatei ruse de la Dunăre⁴.

Lui Bănulescu-Bodoni i-a fost acordată calitatea de membru al comisiei respective.

Mitropolitul a atașat la scrisoare un memoriu, în care a expus o serie de propuneri privind reorganizarea sistemului administrativ al Principatelor Române sub sceptrul Rusiei, scriind în preambul: „Acum, când principatele Moldova și Valahia sunt încorporate în Imperiul Rus prin forța armelor biruitoare ale Maiestății Sale Imperiale și sarcina guvernului constă în a le menține pe veci sub diriguirea Rusiei, este foarte important de a instala în aceste principate o așa administrație, care, pe de o parte, păstrând, dacă e posibil, legile, privilegiile și obiceiurile locale, încetul cu încetul va întări tot mai mult legătura acestora cu Rusia și va arăta popoarelor creștine vecine, care rămân sub sceptrul sultanului, acțiunile binefăcătoare ale predestinărilor înțelepte ale împăratului, iar, pe de altă parte, vor servi Rusiei ca răsplată pentru pierderile mari pe care le-a suportat la dobândirea acestor principate“⁵.

Pe deasupra, el a formulat și câteva sugestii: 1. În cadrul organelor de poliție să fie incluși nu numai funcționari „moldoveni și valahi“, dar și funcționari ruși, aceștia din urmă, „dând dovadă de responsabilitate, vor înfrâna abuzurile funcționarilor locali“. 2. La fel să fie organizate și instanțele judecătorești, cu un număr egal de funcționari ruși și autohtoni, iar în cazul parității voturilor, hotărârea definitivă să fie luată de către demnitarul rus care va conduce principatul. 3. Să fie stabilite reguli dure cu privire la perceperea impozitelor, care să nu fie majorate fără aprobare imperială⁶.

¹ *Ibidem*, p. 239.

² Л.А. Кассо, *op. cit.*, p. 199.

³ Pavel H. Bezak (n. 1769 – d. 1831), om de stat rus. A fost secretar al Cancelariei feldmareșalului A.A. Prozorovski (din 1806), rămânând în această funcție și pe durata aflării în fruntea armatei ruse de la Dunăre a generalului P.I. Bagration (până în februarie 1810).

⁴ *Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной Его Императорского Величества Канцелярии*, p. 240.

⁵ *Ibidem*, p. 240.

⁶ *Ibidem*, p. 246.

În modul acesta, transilvăneanul Bănulescu-Bodoni a pledat pentru înlocuirea dominației otomane cu cea țaristă, mult mai influentă, propunerile redată în memoriu având menirea să diminueze autonomiile limitate de care beneficiau Țările Române. Poziția dominantă în ierarhia administrativă propusă de mitropolit să fie creată în principate urma s-o dețină demnitarii ruși în frunte cu suveranul lor.

Din punctul de vedere al lui L.N. Oganean, prin acest memoriu mitropolitul Gavriil a dat de înțeles că populația din Balcani „avea să judece despre politica Rusiei țariste după acțiunile acesteia“ în Principatul Moldovei și în Țara Românească¹.

Realmente, comitetul pentru examinarea problemelor referitoare la Țările Române, afirmă Leon Casso, elabora un nou plan de administrare a principatelor, când, în fond, Rusia pierduse speranța de a le încorpora în totalitate².

În virtutea rescriptului imperial din 18 aprilie 1812, mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni i-au fost conferite însemnele cu briliante ale ordinului Sf. Apostol Andrei³, „pentru folosul adus bisericii și patriei“⁴, adică Rusiei, care nu-i aparținea ca origine.

La 2/14 mai 1812, Alexandru I i-a scris amiralului Pavel V. Ciceagov că exarhul revine la postul său, asigurându-l că el „este un bătrân demn de respect“, pe care trebuie să-l trateze cu stimă⁵.

Prin raportul din 16 mai 1812, adresat Sinodului, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni a adus la cunoștință că el, având învoire din partea împăratului, se înapoiază în orașul Iași din Principatul Moldovei⁶.

Însă plecarea mitropolitului din Sankt Petersburg s-a amânat în urma știrii primite aici despre încheierea Tratatului de pace de la București. Având în vedere noua achiziție teritorială, Sinodul Bisericii Ortodoxe Ruse și ober-procurorul sinodal au pus în discuție chestiunea privind înființarea unei eparhii în provincia dintre Prut și Nistru. Drept consecință, la 7 iunie 1812, lui Bănulescu-Bodoni i-a fost trasată sarcina

¹ Л.Н. Оганян, *Общественное движение в Бессарабии в первой четверти XIX века*, Кишинев, 1974, partea I, p. 31.

² Л.А. Кассо, *op. cit.*, p. 201.

³ În rusă: бриллиантовые знаки Св. Апостола Андрея Первозванного.

⁴ A.I.S.R., Fond 797, inventar 1 (1812), dosar 4391, f. 1.

⁵ *Письмо императора Александра I к адмиралу Чичагову*, în „Сборник русского исторического общества“, С. Петербург, 1871, том шестой, p. 72.

⁶ A.I.S.R., Fond 796, inventar 93, dosar 465, f. 1.

să elaboreze, după ce ajunge la Iași, proiectul noii eparhii. Apoi, în una din zilele următoare, părăsește capitala imperială¹.

Mitropolitul Gavriil a precizat într-o scrisoare de mai târziu că a făcut cale întoarsă la turma sa trecând prin Moscova².

Concluzia este evidentă: mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni era devotat Imperiului Rus. În mod deosebit se interesa de ajutorarea armatei țariste de ocupație și susținea tendințele expansioniste ale împăratului Alexandru I, inclusiv acapararea Principatelor Române.

Și Leon Casso s-a exprimat în această ordine de idei că Bănulescu-Bodoni, „român de origine“, în calitatea sa de exarh al Moldo-Vlahiei, a acordat în cursul Războiului ruso-turc din 1806–1812 „un sprijin important influenței ruse“³.

Așadar, aflându-se la Iași în calitate de mitropolit și exarh, Gavriil Bănulescu-Bodoni a solicitat autorităților ruse să i se permită să vină la Sankt Petersburg. Drept urmare, el s-a aflat în capitala Imperiului Rus în intervalul decembrie 1811–iunie 1812. Pe lângă faptul că a asistat la ședințele Sinodului Bisericii Ortodoxe Ruse, fiind membru al acestui for, mitropolitul Gavriil a intervenit pe lângă oficialitățile imperiale ruse și în privința organizării civile a Principatelor Române, prezentând un proiect cu privire la administrarea acestor principate.

Anexe

Anexa I. Memoriul mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni din 8 februarie 1812 înaintat lui Mihail Speranski.

Записка митрополита и экзарха Гавриила, поданная М. Сперанскому

8 февраля 1812 г. С.-Петербург

Со времени вступления российских войск в Молдавию и Валахию, чему прошло уже более шести лет, обыватели сих княжеств всеми мерами и способами участвовали в продовольствии

¹ Constantin N. Tomescu, *Înființarea eparhiei Chișinăului și Hotinului – 1813*, în „Arhivele Basarabiei“, Chișinău, anul I, 1929, nr. 2, p. 34.

² Constantin N. Tomescu, *Tipografia Duhovnicească Exarhală din Basarabia*, în „Arhivele Basarabiei“, Chișinău, anul III, 1931, nr. 4, p. 261.

³ Л.А. Кассо, *Византийское право в Бессарабии*, Москва, Типография Московского Университета, 1907, p. 4.

армии и в снабжении ее разными потребностями. Усердие их в том, особливо же молдаван, возбуждалось сильным желанием быть единожды навсегда исторгнутыми из под ига турецкого, и наслаждаться тишиною и спокойствием под мудрым скипетром Всемиловитвейшего Государя нашего.

Никакому не подлежит сомнению, что помянутая повинность обывателей Молдавии и Валахии в самом существе своем справедлива, и могла бы быть исполняема без чрезмерного отягощения; но побочные обстоятельства с сею обязанностью совокупившиеся, в продолжение описанного числа лет разорили край до самого почти нельзя, так что обыватели ни под каким видом не в состоянии будут снабжать армию, по примеру прежних лет, требующимися от них пособиями, если со стороны верховного правительства не будут принять в непродолжительном времени самые деятельные меры к устранению тех причин, которые час от часу усугубляют несчастье край постигшее.

Надежда к скорому заключению мира заставила меня ожидать в молчании сего счастливого происшествия; но если эпоха, сия еще на некоторое время удаляется, то не можно более удалить помощи, которой бедный народ от милосердия десницы своего Монарха ожидает.

Можно бы исписать целую книгу о причинах доведших обывателей, особливо Валахии (ибо Молдавия неусыпным старанием вистерника Иордаке Россета-Рознована еще держится) до настоящего жалостного положения; но удаляясь от всякого излишнего обременения, я упомяну здесь вкратце только о некоторых важнейших обстоятельствах, наиболее споспешествовавших к разорению и растерзанию помянутого края.

1. Со времени вступления российских войск в Молдавию и Валахию, а паче со времени совершенного удаления господаря валахского, члены дивана, особливо же вестиар в Валахии, и другие чиновники к разным должностям определенные, стали распространять власть свою гораздо за пределы прежними законами и обычаями определенные, или, лучше сказать, сделались совершенно самовластными. А как многие из них тщатся пользоваться временем для личного обогащения, то сие их самовластие обратилось в пагубу обывателей, коих труды и достояние сделались жертвою алчности их властителей. Хотя же определением одного президента в оба и одного вице-президента в Валахский диван таковому самовластияу кажется положена

некоторая преграда, однако преграда сия так слаба, что действие ее почти нечувствительно, ибо чиновники, в помянутые звания определяемые, большую часть не имеют тех сведений о местных обычаях, которые к открытию злоупотреблений необходимо нужны; да и нередко следуют советам и внушениям таких людей, которые под личную истинную приверженности скрывают только личные свои виды, и тем самым вместо уменьшения умножают только злоупотребления.

2. От всего того происходит, что беднейшая часть народа угнетена до бесконечности и не имеет даже способа жалобами своими снискать себе правосудия; ибо народ жалуется вице-президенту, президенту и наконец главнокомандующему армиию; все они требуют объяснения от земских чиновников, которые конечно не захотят себя обвинить; и так бедный остается большею частью без удовлетворения. К престолу Монаршему путь обиженному не проложен, да и тут решения должны бы основываться на вышеозначенных объяснениях, если к ограждению правды не будут приняты деятельные меры.

3. Самые военные обстоятельства преподали чиновникам к управлению определенным большие и удобнейшие средства к угнетению народа и к разорению земли. Для армии нужна была поставка и перевозка хлеба, сена и дров, войска требовали подвод для поднятия их тяжестей, надлежало устроить и содержать госпитали и прочие, – все сие составило столько же источников к обогащению тех, которые сими частями занимались, а народ страдает и разорен.

4. Сии чрезвычайные расходы в совокупности с самовластием правителей и безответственностью их родили произвольное назначение и взимание податей и таковое же управление казенных имуществ. В то же время определено, или причислено к диванам чрезвычайно великое число ненужных и бесполезных людей, которым производится жалование, а другим также по одному произволу назначены пенсии.

5. Главнокомандующие армию, имея верховную во всем власть, распоряжаются часто и в гражданских делах, либо по одной своей воле, не имея достаточных об них сведений, либо по внушению посторонних себе приверженных, часто и таких людей, которые, не имея понятия о управлении дел, а побуждаемы будучи единственно собственными интересами, наносят напрасное беспокойство и остановку в течении дел, а казне убыток. От всего

часто и происходят в гражданском правительстве неудовольствие и ропот на распоряжения военной власти, а в военачальниках сомнение и негодование.

6. С некоторого времени начали в Валахии определять в вестиары и на главнейшие судейские и другие места греков цареградских, что противно законам и обычаям края. Зло от сего происходит двоякое: во-первых, оскорбляются тем первоклассные бояре валахские, которым сии места по справедливости принадлежат, и в которых потому естественно рождается неудовольствие и ропот; во-вторых, помянутые греки имеют большею частью своих родственников в Царьград, а потому и в верности их удовлетворенным быть нельзя, по крайней меры патриотизма от них уже ожидать неможно.

Исправление толиких беспорядков и неустойств конечно подвержено затруднению; ибо к тому потребны познание края и местных обстоятельств, опытность в делах, и строгое и продолжительное прилежание; но, изложив единожды настоящее зло, я в обязанность себе вмещаю представить такое мнение мое, каким бы образом зло сие искоренено быть могло.

Единым благонадежным к достижению таковой цели средством признаю я, чтобы все новые учреждения и установления исходили от престола и от имени Монаршего. И для того кажется непременно нужно учредить здесь в собственном Его Императорского Величества ведении комиссию молдавovo-влахийских дел, составленную из особ, которых Государь Император способными и достойными к тому признать соизволит с пристойною канцелярию.

Первая обязанность сей комиссии будет состоять в составлении и поднесении на Высочайшее усмотрение плана к управлению Молдавии и Валахии ныне во время войны, а по заключении мира и на мирном положении; затем комиссия снабдит управляющего гражданскую частью в Молдавии и Валахии надлежащею инструкцию, пецись станет о постепенном истреблении вкоренившихся злоупотреблений, наблюдать будет через доверенных людей за исполнением ее распоряжений, принимать и рассматривать станет всякие жалобы о притеснениях и несправедливостях, либо на Высочайшее имя, либо прямо в комиссию поступить могущих; будет иметь попечение о принятии надлежащих мер к доставлению армии всего от земли следующего, установит с Высочайшего утверждения правила на взимание

податей и повинностей, составит штаты расходам, учредит строгую и на правильных началах основанную ревизию счетов, будет стараться о возвращении растраченного казенного имущества, назначит порядок определения чинов и проч.

Но дабы все сии предложения могли приведены быть в действо, то признаю я необходимо нужным: во-первых, чтобы власть главнокомандующего армиею отнюдь не распространялась на управление гражданской частью в Молдавии и Валахии; во-вторых, чтобы гражданская часть была вверена одному председательствующему в диванах в виде генерал-губернатора, который будет зависеть единственно от Его Императорского Величества и от комиссии, и к которому главнокомандующий будет относиться с требованиями о надобностях для армии; в третьих, чтобы в помощь генерал-губернатору определен был в Яссах, так как и в Букареште вице-президент в виде гражданского губернатора.

Изложив здесь мысли мои во всей откровенности души моей, я по обязанности звания моего довожу оные до сведения вашего превосходительства, всеубедительнейше и слезно именем целого страждущего народа прося вас доложить о том Государю Императору и обратить милосерднейшее внимание Его Императорского Величества на сих несчастных наших единоверцев, пастырскому моему попечению вверенных.

Sursa: Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной Его Императорского Величества Канцелярии, Санкт-Петербург, 1890, выпуск III, р. 235–239.

Aneza II. Memoriul mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni atașat la scrisoarea sa din 6 martie 1812 adresată lui Mihail Speranski

Записка, приложенная к письму

В настоящее время, когда княжества Молдавии и Валахии силою победоносного оружия Его Императорского Величества присоединены к Российской Империи и дело правительства состоит в удержании их на вечные времена за Россию, кажется весьма важно и для общих интересов государственных чрезвычайно полезно, установить в помянутых княжествах такое управление, которое с

одной стороны сохраняя елико возможно местные права, преимущества и обыкновения обывателей, мало по малу стесняло бы более их связь с Россиею и обнаруживало соседним христианским народам, под скипетром великого султана остающимся, благотворные действия мудрых предначертаний Государя Императора, а с другой доставляло бы России в возмездие понесенных на приобретение тех областей великих убытков всевозможные выгоды.

Дабы приступить к надлежащему о сем суждению, нужно рассмотреть: I. Образ управления во время бытности государей, и II. Состояние управления со времени их удаления, а из того извлечь III. Предлежащие ныне способы к лучшему образованию управления Молдавии и Валахии.

I. Об образ управления во время бытности государей

Признаться должно, что самое основание управления Молдавии и Валахии превратно и противоборствует всякой здоровой политике. Основание сие состоит в том, что к управлению сими княжествами назначаются из числа константинопольских греков в господари такие люди, которые помощью денег и интриг приобретают себе сии достоинства, они определялись на семь лет, а потому весьма естественно не могли никогда иметь в виду общего блага, назидание коего требует и времени и пожертвований, но помышляли единственно о удержании себя в своем poste, на что также потребны были деньги. Весьма редко удавалось им пробыть определенные семь лет, и для того спешили они исторжениями с народа заблаговременно обогащаться, дабы, лишись внезапно своего воеводства, не оставаться самим без пропитания и иметь сверх того еще способ в случае опасности жизни откупиться в министерстве цареградском.

Отъезжая из Константинополя к таковому посту, господари брали с собою немалочисленную свиту из приверженных им греков, которые, прибыв в Яссы или Букарест, занимали самые прибыточные места, и служа господарю в его предприятиях, между тем не оставляли из виду и собственного обогащения.

Всяк легко усмотреть может, что таковое управление естественно влечет за собою совершенное разорение обывателей, и что край тот, о благосостоянии коего никто, кроме Бога,

даровавшего ему во всем изобилие, не печется, никогда процветать не мог.

Господарь управлял самовластно, хотя же в делах тяжбных и уголовных руководствовались диваны римским правом; однако коль скоро право сие не было согласно с волею господаря или его приближенных, то первое теряло свою силу и одна воли владычествовала. К тому же присовокупить должно, что Молдавия и Валахия точных положительных законов не имеют, и что в большей части случаев поступают по древним обыкновениям, от чего и рождается новое поле к бесконечным злоупотреблениям.

Господари, признавая пост свой не иным чем, как только дарованным им на время источником к обогащению, ввели в обыкновение продавать все вообще места и должности в княжествах и переменять чиновников ежегодно, дабы сим средством усугубить свои доходы. От сего и произошло с одной стороны, что люди бедные, хотя и способностями одаренные, остаются без должностей, не будучи в состоянии купить себе места, а с другой, что купившие места естественно употребляют все усилия, дабы исторжениями с бедных обывателей возратить с лихвою и в течении одного года употребленные ими на покупку места суммы.

Но гораздо еще пагубнейшее последствие сего превратного образа управления состоит в том, что нравственность всего корпуса дворянства в конец развращена, что ни один чиновник ничего без платежа делать не хочет, что корысть есть единый подвижник всех их деяний и что следовательно нет ни юстиции, ни полиции, а всегда и во всех случаях богатый безбоязненно угнетает бедного. Вот зло, искоренение коего подвержено несчетным затруднениям.

Никто также не усомнится, что при таком управлении не было помышляемо ни о сбережении и размножении казенных имуществ, ни же о распространении промышленности к усугублению народного богатства. Казенная имения раздавались в награду тем из чиновников, которые обнаруживали наибольшее усердие в обогащении господаря; казенные леса истреблялись; недра гор покинуты без всякого исследования и испытания; плоды от скотоводства, в большом изобилии приобретаемые остаются без обрабатывания, и т. д.

О воспитание юношества и просвещении даже помышлять нечего; ибо к тому нет никаких ни учреждений, ни способов.

II. О состоянии управления со времени удаления господарей

Если управление было вредно для земли во время бытности господарей, то сделалось оно после их еще гораздо пагубнейшим, ибо, во-первых, господарь всегда имел око на диван и на чиновников к разным частям управления определенных, и не всем, а только некоторым удостоившимся доверенности его предоставлял свободу действовать и распоряжаться по их благоусмотрению, да и для собственной своей пользы наблюдал за ними, дабы они не превосходили меры власти им предоставленной; напротив чего с того времени, как диваны стали управлять сами собою, самовластие каждого чиновника не имело почти пределов, и каждый помышлял единственно о собственной корысти. Определение президента со стороны российской положило тому, правда, некоторые, но весьма слабые преграды, поелику с одной стороны нужно ему много времени для познания местных обычаев и греческих хитростей, под коими неправда скрывается, а с другой и борьба его большею частью оставалась тщетною; власть его ограничивалась тем, что он отрешит чиновника и определит на место его другого такого же; когда же предаст кого суду за злоупотребление должности, то диван конечно подсудимого оправдает. Во-вторых, господарь должен был наблюдать за своими чиновниками, поелику в случае чрезмерных их угнетений доходили жалобы до Царьграда и господарь преждевременно лишался своего воеводства. Ныне путь к престолу Монаршему еще не проложен, да если некоторые жалобы и дошли, то нет средства удостовериться в справедливости оных, поелику все ответы, которые могут потребоваться, основаны на донесениях местных чиновников. В третьих, в мирное время при господарях и при обыкновенном течении дел, чиновники к управлению определенные гораздо менее имели средств угнетать народ и разорять землю, нежели в военное, когда армия российская вступала в Молдавию и Валахию. Предмет сей требует подробнейшего объяснения.

Главнейшие статьи, которых здесь упомянуть надлежит, суть следующие:

1. Со вступлением российской армии надлежало пещись о ее продовольствии, как то и от князя Ипсиланти торжественно было обещано. Он действительно крайне о том заботился и делал соответственные тому распоряжения. Но по отбытии его раскладка и доставление делаемы были диванами, и хлеб доходил несправно и

не в определенном количестве. Войско терпело, а о страдании народа при сей поставке натурою и упоминать излишне, если сообразить вышеописанный образ управления. Наконец в 1809 г. диваны для управления сей повинности установили сбор денежный, и потом, особливо в Валахии, покупали у крестьян хлеб по определенной диваном же цен принужденным образом; но до рук земледельца никогда не доходила даже и та цена, и сверх того принуждался он вносить хлеб не по настоящей мере, а в полторы.

2. Когда от начальства российского требуется выставка подвод для каких либо надобностей воинских, то исправники и им подчиненные нижние чиновники увеличивают требование и потом излишек подвод взимают не натурою, а деньгами в собственную корысть. Безвременные перевозки сена и хлеба контрибуционного и казенного лишили не малую часть народа всего скота, главнейшего их имущества и средства к пропитанию. От сего и земли остаются необработанными и люди, покидая свои жилища, скитаются по миру.

3. Для армии были потребны госпитали, заведение и содержание коих стоило княжествам чрезвычайно великих сумм, хотя больные весьма дурно призриваемы были; но чиновники к сему делу употребленные приобретали знатные выгоды. Фельдмаршал князь Прозоровский, имея в виду пользу страждущих воинов, установил от обоих княжеств взнос деньгами на содержание госпиталей, оставя на попечении диванов только госпитальные строения и их отапливание; но и тут обыкновенное корыстолюбие чиновников умело составит себе источник обогащения.

4. Точно таким образом поступаемо было и при всех других для армии потребностях, как например при устройении мелких военных суден, мостов, переправ и т. п., которые обошлись, конечно, вдвое дороже того, чего бы им действительно стоить надлежало; а о последовавшем при тех случаях безмерном истреблении казенных лесов и упоминать нечего.

5. Весьма естественно, что все таковые расходы требовали умножения доходов; почему диваны, а особливо Валахский, поступая совершенно произвольно, насильственным образом умножили подати, в единое разорение обывателей, и к удовлетворению своей и своих сотрудников алчности.

6. Наиболее же споспешествовало им к сему то, что со времени выбытия государей они никому никаким отчетов в доходах и расходах обязаны не были, и никто настоящей ревизии

счетов не производил. Если председательствующий в диванах и требовал отчета, то подавалось ему перечневая ведомость, из которой всегда обнаруживалось, что расходы превышали доходы, что следовательно диваны входили в долг, составляющий ежегодно по несколько сот тысячи пиастров.

7. Казенные имущества были признаваемы диванами, особливо же Валахским, яко в собственное и безответственное их распоряжение поступившим. Они присвоили себе право раздавать казенные имения в частное владение тем из чиновников, которых сами признавали того достойными. В Валахии, так называемые лидеры, или крестьянские дворы повинностью обязанные, составляют одну из важнейших отраслей доходов земли; число их в 1805 г. простиралось за 40.000, а в начале 1810 г. имелось оных не с большим 15.000. Правда, что некоторое число оных разбежалось, но большая часть роздана диваном в частное владение под названием скутельников и послушников.

8. Не менее того в назначении жалованья чиновникам и в раздаче пенсий людям всякого звания и состояния существовал совершенный произвол, и на сии предметы исходили весьма знатные суммы.

III. О предлежащих ныне способах к образованию управления Молдавии и Валахии

Исправление вышеописанной так сказать векам вкоренившейся превратности в управлении, особливо при произведенном оною развращении нравственности, подвержено немалым затруднениям. Но время, строгое прилежание и твердость и непоколебимость приемлемых правил могут произвести постепенно весьма полезные последствия. По крайней мере, благоразумное управление, на правильных началах основанное, может не только удержать дальнейшее разорение края, но и доставить государству немаловажные выгоды. Однако же для произведения большого впечатления и вящих успехов в народе, совершенно азиатском, признается нужным, чтобы все учреждения и установления исходили от престола Монаршего. И для того кажется весьма полезно бы было учредить здесь в собственном Его Императорского Величества ведение комиссию молдавовалахских дел, подобно той, которая существовала для финляндских дел. Самая первая обязанность сей комиссии будет состоять в том, чтобы

составить основательный план к управлению на будущее время Молдавии и Валахии и поднести оный на Высочайшее усмотрение. Главнейшие правила, на коих план сей основан быть может, суть следующие:

1. Устроить полицейское управление края так, чтобы участвовали в оном не одни молдавские и валахские, но вместе с тем и российские чиновники, которые, будучи подвержены особенной ответственности, воздерживать станут и местных чиновников от явных попользований к вреду службы и интересов государственных.

2. На том же основании учредить судебное управление, дабы в судилищах было равное число голосов российских и местных, и дабы в случае совершенного их разделения мог дать перевес управляющий на месте княжеством российский вышний чиновник. Тут же определятся и те дела, которые будут подлежать Высочайшему решению, и следовательно вступать станут в комиссию. Но дабы все сие могло производимо быть с успехом, комиссия обязана будет по сношению с местным начальством собрать все те обыкновения, которые временем и обстоятельствами приобрели силу закона.

3. Установить твердые и непоколебимые правила относительно сбора податей, так чтобы никакое увеличение оных не могло иметь места без Высочайшего утверждения, составить штаты доходам, а особливо расходам вообще; постановить правила к сбережению казенных имуществ и к приобретению от них вящих доходов, и наконец учредить точную и строгую ревизию счетов.

4. Не оставить из виду части хозяйственной, дабы посредством умножения населения и разных заведений, распространить промышленность и народное богатство.

5. Определить елико возможно с точностью образ сношения местного воинского начальства с гражданского, и взаимные их права и обязанности.

Коль же скоро таковой план образования удостоится Высочайшего утверждения, то обязанность комиссии состоять будет в наблюдении за приведением оного в исполнение, и потом в рассмотрении и поднесении со своим мнением на Высочайшее усмотрение всех дел, требующих Монаршего разрешения.

Sursa: Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной Его Императорского Величества Канцелярии, Санкт-Петербург, 1890, выпуск III, р. 240–246.

The presence of Metropolitan Gavriil Bănulescu-Bodoni in St. Petersburg (December 1811 – June 1812)

Being in Iasi as a metropolitan and exarch, Gavriil Bănulescu-Bodoni asked the Russian authorities to allow him to come to St. Petersburg. As a result, he was in the capital of the Russian Empire from December 1811 to June 1812. In addition to attending meetings of the Synod of the Russian Orthodox Church as a member of that forum, Metropolitan Gavriil also spoke to Russian imperial officials about the organization of the Romanian Principalities, presenting a project regarding the administration of these principalities.

Keywords: *Gavriil Bănulescu-Bodoni, St. Petersburg, Romanian Principalities, Russian Orthodox Church*

Dinu POȘTARENKU

doctor în istorie, cercetător științific coordonator,
Institutul de Istorie, Ministerul Educației
și Cercetării al Republicii Moldova
e-mail: dpostarencu@yahoo.com

Gabriel MOISA

**MIHAIL G. SAMARINEANU – MILITANT PENTRU
CONSOLIDAREA IDENTITĂȚII ROMÂNEȘTI LA FRONTIERA
DE VEST A ROMÂNIEI ÎN PERIOADA INTERBELICĂ**

Mihail G. Samarineanu a văzut lumina zilei la 1 aprilie 1893 în localitatea Aminciu, Macedonia. Familia sa, una destul de înstărită, l-a format și educat în spiritul apărării drepturilor aromânilor din Balcani. Tatăl său, Guli Papageorge Samarineanu, a fost un cunoscut militant pentru păstrarea identității etnice a ramurii sudice a populației romanice din această parte a Europei. Același părinte i-a sădit în suflet dragostea față de România pe care i-a descris-o „în culori pitorești și învălțată în legendă”¹, ceea ce l-a determinat să plece în România, unde a sosit în anul 1913². Studiile primare le-a făcut la Ianina, pentru ca apoi să urmeze școala comercială românească din Salonic³.

La puțin timp după sosirea în România, în condițiile izbucnirii Primului Război Mondial, s-a înrolat voluntar în războiul pentru întregirea țării. Botezul focului l-a primit pe frontul de la Mărășești în vara anului 1917. În contextul războiului îl cunoaște pe colonelul Gheorghe Bacaloglu, viitorul întemeietor al revistei orădene „Cele Trei Crișuri”⁴. Demobilizat în urma Păcii de la Buftea-București, M. G. Samarineanu este rechemat sub arme după 11 noiembrie 1918 și trece în Ardeal în fruntea unei companii din Regimentul 6 Vânători de Munte. Mihail G. Samarineanu ne spune de altfel chiar el însuși că „am făcut războiul, marele cataclism, în 6 Vânători. De pe front, la Iași apoi în Basarabia și de aici în fundul Ardealului după ce am avut minunata satisfacție a grandioasei sărbătoriri dela Brașov, unde am intrat primii, capturând pe generalul Koch cu aproape toate trupele germane,

¹ Teodor Neș, *A doua carte despre oameni din Bihor*, Comitetul pentru Cultură și Educație Socialistă al Județului Bihor, Oradea, 1979, p. 167.

² Nae Antonescu, *M.G. Samarineanu (1893-1959)*, în *Familia*, 1993, nr. 4, p. 18

³ Aurel Tripon, *Monografia almanah a Crișanei, jud. Bihor*, Casa Națională a județului Bihor, Oradea, 1936, p. 439.

⁴ Cristina Elena Marian, *Reuniunea Culturală „Cele Trei Crișuri” din Oradea*, în *Cele Trei Crișuri*, Serie Nouă, an VII, nr. 11-12, noiembrie-decembrie 1996, p. 8; Idem, *Modalități de evaluare didactică a unei personalități istorice*, în Elena Cristina Marian (coord.), *Tradiție și modernitate la Colegiul Național „Mihai Eminescu” din Oradea*, Editura Didactica Militans – Casa Corpului Didactic, Oradea, 2016, pp. 50-67.

*cari fuseseră în București. Eram puțini, dar purtam în suflete dragostea țării și tinerețea. Și am făcut față cu cinste tuturor încercărilor...”*¹.

Finalul războiului l-a găsit la Brașov unde alături de Aurel Cristea și alți apropiați a reînființat publicația „Gazeta Transilvaniei”, devenind redactor al acesteia². În perioada august-noiembrie 1919 a editat la Brașov și revista de umor „Ghimpele”, având ca model „Cocoșul Roșu”, o revistă efemeră din secolul al XVIII-lea. Se pare că revista a avut succes, paginile sale beneficiind de umor și o ironie fină și elevată în egală măsură³.

În 1920 a părăsit orașul de sub Tâmpa plecând la Oradea unde fusese chemat de colonelul Gheorghe Bacaloglu, cel care tocmai întemeiase în urbea de pe Crișul Repede revista „Cele Trei Crișuri”⁴. Sosirea lui la Oradea trebuie pusă și în raport cu nevoile legate de susținerea elementului românesc pe frontieră în condițiile în care, datorită realităților antebelice, elita românească nu era foarte solid constituită. În plus, aceasta făcea cu greu față „agresiunii” ideologice venite pe diverse canale, politice, economice, culturale, presă etc., din Ungaria vecină, un stat nemulțumit de cele stabilite la Trianon și promotorul unei politici revizioniste din ce în ce mai agresive.

Mihail G. Samarineanu este un personaj mai puțin cunoscut publicului bihorean⁵. Acesta a amprentat însă serios locul în care a trăit, fiind unul dintre promotorii culturali de seamă ai Bihorului interbelic. Activitatea sa a lăsat urme adânci asupra celor două prestigioase reviste culturale ale vremii, „Cele Trei Crișuri” și „Familia”. În cazul primei a fost sufletul ei alături de colonelul Gheorghe Bacaloglu, iar în cazul „Familiei” a fost redactorul-șef și directorul celor două serii interbelice. A fost de asemenea și un atent privitor al societății românești în ansamblul său, iar intervențiile sale de-a lungul perioadei interbelice din ziarele locale „Sentinela de la Vest”, „Vestul României”, „Bihorul”, „Timpul”, „Gazeta

¹ M. G. Samarineanu, *Am fost concentrat*, în *Familia*, nr. 1-2, an VII, seria III, 1940, p. 75.

² Victor Durnea, *Propuneri de recurs*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2011, p. 214

³ Daniela-Mihaela Florescu, *Reviste și grupări literare brașovene din secolul al XX-lea*, rezumat al tezei de doctorat, Brașov, 2013, p. 72.

⁴ Cristina Elena Marian, *Reuniunea Culturală „Cele Trei Crișuri” din Oradea*, în „*Cele Trei Crișuri*”, Serie Nouă, an. VII, nr. 11-12, noiembrie-decembrie 1996, p. 8.

⁵ Numele său a fost atribuit recent unei străzi din municipiul Oradea din cartierul Nicolae Grigorescu. O anchetă realizată printre locuitorii străzii arată faptul că, cu o singură excepție, nimeni nu știa cine a fost Mihail G. Samarineanu.

de Vest” și „Noua Gazetă de Vest” ne arată un condei extrem de acid și de virulent în mai multe componente ale sale. A fost în același timp și un om al vremurilor și adesea sub vremurile pe care le-a trăit.

Asemeni altor reprezentanți ai elitei intelectuale orădene și bihorene ai perioadei interbelice, o dimensiune importantă a activității lui Mihail G. Samarineanu, atât în presă cât și în revistele culturale, a fost cea privitoare la instabilitatea politicii internaționale și a pretențiilor revizioniste emise de regimul horthist de la Budapesta la adresa României. Era o voce importantă din această perspectivă. Sosit pe meleaguri bihorene, acesta a descoperit o situație incomodă pentru cultura și spiritualitatea românească. În condițiile în care identitatea românească a fost foarte greu de afirmat și afișat înainte de 1918, Bihorul, asemeni întregii Transilvanii a suferit de lipsa unei consistente elite românești. Acesta a fost motivul pentru care s-a pus cu toată ființa sa în slujba cauzei românești și a conturării unui peisaj cultural, în care vocile românești să fie cât mai bine auzite, fără a atenta la drepturile celorlalte două comunități importante ale Bihorului, maghiară și evreiască.

Mihail G. Samarineanu a fost un om al concilierii, intrând adesea într-un dialog constructiv cu reprezentanții celor două importante minorități naționale din Bihor, dar a afirmat și susținut cu tărie cauza românească la frontiera de vest a României de fiecare dată când simțea vreun pericol.

Tocmai de aceea Mihail G. Samarineanu a survolat cu multă atenție cele ce se întâmplau la Budapesta după venirea la putere a regentului Horthy, mai ales după restaurarea discursului revizionist. În aceste condiții, el atrăgea atenția că Bucureștiul trebuie să fie într-o permanentă stare de veghe, existând senzația, în opinia sa, că „după împlinirea hotarelor, stropite cu mult sânge, a intervenit o oboseală de plumb care a luat în stăpânire psihologia celor mulți. Moralul colectiv și individual a slăbit și un moment se părea că nu mai este o țintă care să planeze dinaintea noastră”¹ și s-a trecut la reluarea mai vechilor metehne ale societății românești care slăbesc statul, autoritatea lui și dezvoltă un fenomen de corupție periculos și care poate fragiliza România Mare. Mihail G. Samarineanu sesizează faptul că la doar câțiva ani de la momentul 1 Decembrie 1918 în societatea românească și-au

¹ Misa, *Bate vânt nou*, în *Vestul României*, an I, nr. 23, vineri 24 august 1923, p. 1.

făcut apariția „tot felul de fenomene morbide care s'au ridicat la suprafață”¹. Vinovate de acest fapt ar fi ”o indulgență vinovată în fața păcatului care a început să ridice capul și un spirit meschin de aventură ce s'a. așternut peste societatea conducătoare”². În plus, spune acesta, „mici negustori au umplut arena, trivializând viața publică cu sgomotul lor sterp. Politica și negoțul au început să se confunde, în vreme ce legendele se destrămau pe rând și diferite mărimi și-au redus proporțiile la adevărata valoare. Această amorțeală cu slăbiciunile ei a fost utilizată, firește, de către dușmanii interesați și grandoarea retorică a României-Mari s'a pomenit nu peste mult copleșită de o puternică rețea angajată la scopuri străine”³. Principalul dușman interesat în reducerea „grandorii” României Mari era identificat de Mihail G. Samarineanu în Ungaria.

Acesta era convins că în condițiile de pace existente la începutul perioadei interbelice elita românească nu trebuia să ”se culce pe o ureche”, ci să apere interesele naționale „nu numai cu pușca soldatului, ci cu toate armele omului civilizat”⁴, adică, spune el, pentru păstrarea României Mari în fața pretențiilor Ungariei horthiste „lupta continuă mai departe arme nevăzute, cu tășuri nevăzute de multe”⁵. Motivul pentru care trebuie vigilență crescută este acela că „cei învinși își ascut în fundul inimei lor armele revanșei; sângele clocotește în vine, în timp ce mâinile le întind cu aer de prietin. Un popor trunchiat de veacuri, își scutură încă durerea după ce s-a ridicat și se pregătește de viață nouă, viață liberă. Cel ce a ținut sub călcâiul cizmei sale nu înțelege că vremea robiei a trecut și că lupta din urmă, între două neamuri, s-a terminat cu gânduri negre de revanșă și nu de a te împăca cu dreptatea lui Dumnezeu vrea să-și facă singur dreptate, iar noi, cari ne-am ridicat până la veghea timpurilor, cari ne muncim să ne purtăm ertători, ultimul grăunte de ură din sufletele noastre, noi să fim totuși cu arma la picior. Nu pentru a lovi, ci pentru a păstra ceea ce era al nostru. Nu numai cu pușca soldatului, ci cu toate armele omului civilizat. Vom învinge și cu aceste arme, căci ele sunt făurite în focul nobil și iubitor,

¹ Ibidem.

² Ibidem.

³ Ibidem.

⁴ Seneca, *Soldați la graniță*, în *Vestul României*, an. I, nr. 21, vineri 10 august 1923, p. 1.

⁵ Ibidem.

*generos și puternic al rasei latine*¹. Semnalul ridicat de Mihail G. Samarineanu era făcut în contextul în care se dorea ca cei care erau trimiși în Bihor în funcții administrative, cadre didactice, funcționari ai statului, cadre militare etc. să fie oameni asumați în demersul de întărire a structurilor statului pe frontiera de vest a României, întrucât acolo „unde este luptă mai aprigă, trimiți valori și virtuți; trimiți soldați de seamă! Să înceteze odată și cântecul celor ce se cred chemați a monopoliza un colț al țării. Înainte de toate Bihorul este al Românilor și drept este să ne ridicăm tot atât de revoltați și în contra veneticilor incapabili ca și în contra secăturilor oportuniste locale”².

Mihail G. Samarineanu era convins că „numai cu oameni de ispravă de aici sau de acolo vom ridica Bihorul. El nu este un domeniu al politicianilor, ci un colț al României. Ridicați-vă și veniți aici soldați cinstiți și cu inimă românească !”³. Îndemnurile omului de cultură erau îndreptățite în condițiile în care nu toți cei care veneau în Bihor, ocupând diferite poziții, se ridicau la înălțimea vremurilor și provocărilor din spațiul frontierei.

Omul de cultură era un critic acerb al politicianismului și a „politicii făcută de dragul politicii”, după cum el însuși s-a exprimat. În 1939, făcând un bilanț al perioadei interbelice, acesta sugerează că lucrurile nu au stat deloc bine din perspectiva lumii politice, deoarece „Țara, din punct de vedere politic, fusese împărțită în 17-18 partide, cu 17-18 doctrine și cu tot atâtea programe. Dela curentul extremei stângi la cel al extremei drepte. Și toate cu fanatici ai ideologiei, cari, la fiecare alegere, lăsau pe teren morți... Ce ură declanșau cluburile, unul contra celorlalte! Necunoscând realitatea, puteai fi ispitit să crezi că, în România, planează în atmosferă războiul civil...”⁴. Afirmăția trebuie privită, desigur, în contextul regimului politic din România anului 1939, unul autoritar sub controlul regelui Carol al II-lea, însă conține și o anumită doză de adevăr. De altfel, Mihail G. Samarineanu asemeni altor intelectuali ai vremii s-a lăsat cucerit de instaurarea regimului carlist, apreciind impunerea acestuia de către regele Carol al II-lea. Existența sa era salvatoare, spune Samarineanu, fiind nevoie de el în contextul politicianismului care ar fi dus țara de râpă. Carol al II-lea, văzut ca un

¹ *Ibidem.*

² *Ibidem.*

³ *Ibidem.*

⁴ *Idem, La hotare, în Familia, seria III, an VI, nr. 4-5, aprilie-maiu 1939, pp. 3-7.*

adevărat Mesia, a reușit să impună, în opinia lui Samarineanu, ordinea și a făcut să fie uitate toate ideologiile, toate doctrinele și toate programele politice „atunci când un graiu de sus a cuvântat rîspicat; atunci când M.S. Regele Carol II a dispus încetarea jocului periculos de-a politica. Țara are nevoie de reculegere pentru a fi pregătită pe drumul civilizației, țara are nevoie de liniște pentru a face față timpurilor grele prin cari e sortită să treacă omenirea. Și jocul a încetat. Iar frontal unic, în jurul Regelui, pentru Țară, s-a alcătuit. Dela Patriarh, la ultimul plugar, același gând și același crez: binele Țării. Iar când ziua sacrificiului se arată întunecată și hîdă, când Țara și Regele făcură apel la nație, nația nu a pregetat. Cu o însuflețire cum rar a cunoscut istoria popoarelor, din umile colibe acoperite cu stuh de la țară sau din mîndre palate de la oraș, românul a pornit hotărât spre hotare. Nu exista stavilă ca să-l poată opri, nici nevasta cu copiii, nici munca ogorului, nici greul vremuirii...”¹.

În egală măsură, Mihail G. Samarineanu milita pentru buna înțelegere dintre români și maghiari în interiorul României. „Dorim sincer o înțelegere cu maghiarii fiindcă, de le-am combătut defectele (după cum și ei au făcut-o cu noi), le-am apreciat la justă valoare calitățile. Dorim sincer o colaborare cu maghiarii fiindcă, în istorie și civilizație, după cum am mai spus-o, avem realizări și drum de alături de parcurs”², încheia convingător cunoscutul publicist bihorean prin adopție.

Acest lucru a făcut din el unul dintre cei mai insistenți căutători ai unei relaționări normale. Pentru a vedea cum stau lucrurile, în 1935 a inițiat chiar o anchetă pentru a vedea dacă românii și ungurii se pot înțelege. Demersul a fost pornit, întrucât, spune acesta, „trăim aci, la hotarul geografic al celor două popoare. Milităm naționalism de 15 ani. Un naționalism care se aseamănă cu preceptul: cunoaște-te pe tine însuți ca să poți înțelege pe aproapele tău, și să-l apreciezi pe dânsul. Un naționalism care să nu desconsidere pe ceilalți, care să-ți fie ție însuși reconfortant. Am încercat să ne coborâm în inima românismului de aci, și, de acolo, să ne urcăm la intelectul său de unde să îndreptăm radiația. E atâta căldură, atâta iubire!... Și atâta înțelegere!...”³. În

¹ *Ibidem*.

² *Idem*, *Anchetanoastră. Ne putem înțelege noi și ungurii?*, în „Familia”, seria III, an II, nr. 5-6, sept.-oct. 1935, p. 65-66.

³ *Ibidem*.

cadrul anchetei au fost trimise mai multe chestionare unor oameni de cultură din România și Ungaria. Cu toții erau de acord că relațiile dintre români și maghiari sunt deteriorate, în primul rând, de implicarea politicianilor și a pretențiilor revizioniste ale Ungariei¹.

În ciuda intențiilor sale mai mult decât constructive, Mihail G. Samarineanu a rămas cu un gust amar după Dictatul de la Viena, dându-și seama că oamenii au căzut mai degrabă în febra răzbnării.

Într-o scrisoare deschisă adresată unui amic maghiar din Oradea la începutul anului 1941, prin intermediul revistei „Familia” pe care o manageria din București, acesta readucea în actualitate momentul cedării orașului Oradea și faptul că ei doi, un român și un ungar, martori oculari, au văzut la ce poate conduce degradarea umană și ura interetnică întreținută de unii politicieni. Cu regret enorm în suflet, Mihail G. Samarineanu se adresa prietenului său Ioșca din Oradea *„ții minte, Ioșca, cum ne-am stăpânit revolta în piața Primăriei. Treceam spre gară. Era în ziua de 2 Septembrie (predarea Oradiei era fixată pentru 6 Septembrie). O scară a serviciului de pompieri ridicată până deasupra fațadei somptuosului palat al Municipiului purta sus pe fuștei un ungar, care smulgea de pe frontispiciu și arunca cu scârbă, literele inscripției românești Primăria. Și în piață câteva sute de pierdevară hohoteau în râs la fiecare cădere a fiecărei litere. Era pălmuitoare jignirea ...Iar la una din ferestre, d-l primar român, asista la această pălmuire. Noi nu am putut suporta și ambiții, tu bihorean și eu macedonean, am încleștat mânerul revolverului, cu hotărârea de a trage în acela care tolera netrebnicia. Noi am lăsat toate inscripțiile maghiare ani de zile (...), iar bestia aceasta nu are răbdare încă 4 zile, până la termenul fixat pentru evacuare? Și aceasta fiindcă i s-a promis că va fi menținut ajutor de primar!...”*².

Obida pusă în aceste rânduri reiese și din gustul extrem de amar lăsat de modul în care unii etnici maghiari din Oradea au purces la

¹ Întrebările din chestionar erau: 1. Credeți posibilă o colaborare culturală româno-maghiară?; 2. Dacă da, cum vedeți Dumneavoastră această colaborare? Ce eforturi trebuie și într-o parte și în cealaltă?; 3. Cultura ambelor popoare poate forma pedestal suficient pentru ridicarea marelui monument al înțelegerii?; 4. Poate contracara scriitorul cu scrisul său acțiunea de desbinare pe care, conștient sau inconștient, o desfășoară politicianul?; 5. Ce credeți de curentul de apropiere pornit la Oradea de revista „Familia”?

² G.M. Samarineanu, *Carte lui Ioșca Depecriș*, în „Familia”, nr. 2-3, an 76, seria IV, februarie-martie 1941, p. 91-95.

îndepărtarea însemnelor românești de pe instituțiile statului cu câteva zile înainte de intrarea armatelor ungare în oraș, ca o consecință a unei intense propagande politice dusă în acest sens.

Macedoneanul Mihail G. Samarineanu a rămas puternic atașat de Bihorul în care se desăvârșise ca om de presă și de cultură. Era la curent cu ce se întâmpla în perioada războiului în acest spațiu, fiind în temă cu „*întreaga suferință a celor rămași în satele lor, pe brazda atât de îndrăgită de ei a pământului care nu poate fi decât a lor, iar ei ai României. Dela masacrul dela Ip și până la torturata asasinare a protopopului dela Huedin, de la ucideri și până la cele mai netrebnice jigniri, dela confirmarea averii și pământului, până la expulzarea vlădicilor și intelectualilor în vagoane sigilate de vite, e o scară a suferinții care s-a impus amarnic românului. Și ne sângerează sufletele...*”¹. El deplângea, în egală măsură, faptul că României i-a fost impusă ”*sfârtecarea trupului țării. Dă la dreapta și la stânga, dă la nord la sud hălci copioase de țară și mase enorme de români! Sigur că nu putem găsi noi rostul acestor sacrificii ucigătoare. Dar amputarea s-a produs. Și circulația arterială a sângelui nației a suferit precipitări de cascadă și frânări brusce, frânări cari la vehicule provoacă darea lor peste cap*”².

Mihail G Samarineanu a rămas dezamăgit de o parte a foștilor săi colegi din presa orădeană și bihoreană, maghiari mai ales, care și-au schimbat în rău atitudinea față de românii din Oradea invocându-i acolo pe Tabéry Géza, Berde Mária, care în opinia lui, se arătaseră dușmănoși față de români și alimentau prin scrisul lor atitudini antiromânești printre locuitorii orașului Oradea.

Lui Samarineanu i se par nepotrivite aceste gesturi din moment ce, ne spune el, ”*prea îi îmbrățișasem noi cu iubire. (...). Prea îi lăsasem noi să îi apere pe ai lor, în vremurile când ei se găseau sub stăpânire românească. Și la noi, situația lor era însoțită, căci se bucurau de toată înțelegerea și de toate libertățile, pe când situația românilor, azi sub stăpânirea maghiară, este crâncen de mașteră*”³. Celor doi încearcă să le găsească circumstanțe atenuante, fiind sigur că în sufletul lor nu sunt împăcați cu aceste poziționări, acestea fiind dictate, de stăpânii lor

¹ *Ibidem.*

² *Ibidem.*

³ *Ibidem.*

politici și de presă, în acest din urmă caz fiind invocat Hegedűs Nándor (Hirschl Nándor). Acestuia îi transmitea cu ironie câteva rânduri extrem de tăioase spunând că *„are tot dreptul ca să ne urască. Noi îl deputățisem, și în fața autorităților românești se bucura de o trecere deosebită. În condițiunile speciale în cari se găsește astăzi însă el trebuie să-și înmulțească zelul maghiar invers proporțional cu românofobia. Altfel, cum poate fi el singurul gazetar evreu admis în rândurile maghiarilor”*¹.

Spirit complex, dovadă stau și scrierile sale interbelice, înțelegător cu cel de lângă el, Mihail G. Samarineanu nu se îndoia în 1941 că istoria va da dreptate românilor, subliniind că nu regretă *„nimic din ținuta omenească pe care am avut-o noi față de minoritari. Această ținută a noastră era ținuta unor oameni cari se simt siguri pe locul pe cari-l ocupă. Era domnească, după cum spune bihoreanul nostrum. Ei au nevoie de artificii, de violență, pentru a se menține artificial pe o poziție care este străină. Asta nu înseamnă că noi nu încrustăm pe răboj faptele rele ale acelora cari le comit. Că scadența va fi mine sau poimâine? Nu are importanță. Fapt e că ea va veni”*².

Această înțelegere superioară a lucrurilor venea și pe fondul aplecării evidente către actul de cultură. În acest context a urmărit cu obstinație ridicarea culturală a românilor, conștient de statutul inferior pe care îl avuseseră și din această perspectivă înainte de 1918. Dorea cu mare ardoare, între altele, înființarea unui teatru românesc la Oradea, așa cum au făcut-o și alți fruntași ai românilor bihoreni, convins fiind că există un public format și dornic de cultură. Acest fapt, spune Mihail G. Samarineanu, putea fi văzut cu prilejul reprezentațiilor teatrelor românești la Oradea, a celor din Cluj și București, când publicul orădean putea savura farmecul adevăratei arte³. Văzând aceasta, omul de cultură Samarineanu avea și argumentele necesare pentru a susține formarea unei trupe permanente românești de teatru, susținând că publicul orădean și bihorean a ajuns la maturitatea artistică.

El vedea rezolvarea chestiunii în primul rând în cheie națională criticând autoritățile locale pentru că nu susțin o trupă românească la

¹ *Ibidem.*

² *Ibidem.*

³ Misa, *Turneul Teatrului Național din București. Hamlet-Vlaicu Vodă-Pe malul gârlei-Moartea lui Fulger-Arvinte și Pepelea*, în *Vestul României*, an I, nr. 43, 11 noiembrie 1923, p. 1.

Oradea, astfel că, spune acesta, „a zăbovi încă în a-i da o trupă românească, însemnează a ține cu încăpăținare să încurajezi numai teatrul minoritar, însemnează nepricepere în marile interese naționale și o indolență soră cu crima”¹. Pe lângă aceste argumente, mai aducea încă unul din ce în ce mai vizibil, anume, că „de la dezrobire încoace populația românească a sporit enorm în acest oraș. S'au deschis zeci de școli cari pe lângă un număr de câteva mii de elevi a concentrat în Oradea-Mare an însemnat număr de profesori și profesoare: La acestea adăugați o garnizoană puternică, un mare număr de instituții financiare și an număr enorm de noi locuitori delă sate cari s'au stabilit aci și vedea procentul de cetățeni cari rămân an după an fără artă românească. Numai așa se va explica de ce publicul din sala teatrului local când joacă trupa maghiară o formează românii....Să ne mișcăm, căci interesele naționale o cer. Un teatru românesc tn Oradea-Mare este absolut necesar”².

În elanul său de a apăra, promova și susține românităea la frontiera de vest a României, Mihail G. Samarineanu a sesizat în întreaga perioadă interbelică, atent bunăoară la minoritatea evreiască din Oradea și Bihor, una foarte puternică și consistentă, că în ciuda faptului că acest teritoriu se afla în componența României, evreii au rămas foarte atașați de Budapesta. În opinia lui, cunoscând nemijlocit contextul vremii, evreii orădeni și bihoreni „sunt ai maghiarilor cu limbă, cu suflet, cu venin cu tot; iar ceilalți (și aici fac o distincție pomenind numai pe intelectuali) sunt internaționali, sau tot ce vrei afară de români”³.

Atitudinea lor era de neînțeles pentru Mihail G. Samarienanu, întrucât era cunoscut faptul că Ungaria introdusese printre primele țări din Europa „numerus clausus” în ceea ce-i privea pe evreii din Ungaria. Cu toate acestea, ei rămâneau aproape de Ungaria și susțineau prin presa controlată de ei interesele revizioniste ale Ungariei. Lipsa de compasiune și implicare civică a lor în sens românesc era, de asemenea, aspru amendată, apreciind că evreii se situează astfel într-un soi de „inferioritate civică, spirit vecinic nemulțumit și revoltat, cu un cuvânt românesc neastâmpărați și dușmani oricărei erarchii și autorități”⁴. O

¹ Idem, *E absolută nevoie de un tetaru românesc la Oradea Mare, în Vestul României*, an. I, nr. 45, 16 noiembrie 1923, p. 1.

² *Ibidem*.

³ Seneca, *Evreii noștri*, în *Vestul României*, an. I, nr. 22, 17 august 1921, p. 1.

⁴ *Ibidem*.

parte a acestei revolte interioare a lui Mihail G. Samarineanu venea din faptul că presa orădeană, aproape toată în mâinile lor, era, în opinia, sa una fățiș antiromânească. *„Urmăriți cu atenție unele ziare, sublinia acesta, și vă veți convinge cât de ai noștri sunt evreii cari au presa românească în mâna lor. Tot ce ar putea să ne compromită e scris cu litere groase; tot ce-i merit românesc, abia se poate citi. Unde este vorba de falsificări de diplome, de nemulțumiri, veți citi cele mai multe nume de evrei. Iar câte un naiv, sau câte un amețit de vorbe mari, în loc să le arate drumul firesc de înțelegere cu noi, se asociază cu ei în „Liga drepturilor omului — recte evreului”, ne dă lecții de civism, călcând în picioare cele mai elementare drepturi ale unei țări”¹.*

Revolta sa deriva și din faptul că se aflau într-o permanentă deplângere a situației lor din România, o țară care prin Constituția din 1923 a dat drepturi depline tuturor locuitorilor țării, la diverse foruri internaționale, iar acestea dădeau curs jalbelor *„de dragul unor nemulțumiți, a unor vecinic revoltați și neîmpăcați cu ordinea fac cu țipetele lor, să vină controlori străini să-i vadă, ca apoi să râdă”².* Faptul că presa din Bihor, ca și o importantă parte a presei românești avea proprietari evrei, făcea ca „jălania” evreiască împotriva statului român și a românilor să fie auzită mai repede în spațiul internațional. În opinia lui Mihail G. Samarineanu, *„...presa din Ardeal, toată în mâinile lor, se adapă delà metropolele din București și aruncă numai venin în țară. Cei de aici citează pe cei de acolo, când e vorba să se arate păcatele inerente oricărui neam ; iar cei de acolo citează pe cei de aici când e vorba de drepturile omului. Cei de aici sunt atât de înapoiați în drepturile ginților, încât nu văd absurditatea când cer să li-se permită, lor evrei, în țara românească, să învețe ungurește sau chinezește. Cei de acolo măresc ecoul jălaniei absurde, ca să audă liga națiunilor”³.*

În perioada despre care discutăm, situația evreilor din România era însă normalizată sub aspect juridic. Constituția din 1923 le acorda toate drepturile de care se bucura orice cetățean român. Mihail G. Samarineanu a insistat pe acest fapt reflectând această stare de lucruri, făcând adesea trimitere chiar la statutul neclar sau chiar discriminant pe

¹ *Ibidem.*

² *Ibidem.*

³ *Ibidem.*

care îl aveau evreii într-o serie de state din Europa. Comparația cea mai frecventă era făcută cu Ungaria.

Samarineanu remarca astfel faptul că unele instituții internaționale evreiești cunoșteau situația mai mult decât favorabilă a evreilor din România, în ciuda veșnicelor nemulțumiri ale celor din țară. În ajutorul argumentației sale aducea telegrama primită la 26 septembrie 1929 de ministrul Cultelor din România, Aurel Vlad, din partea Congresului Internațional al Evreilor Ortodocși de la Viena, prin care era felicitat pentru reglementarea cultelor din România. Telegrama era semnată de marele rabin Friedeman. Mihail G. Samarineanu sublinia în „Gazeta de Vest” că nu înțelege de ce dacă organismele internaționale evreiești consideră regimul politic de la București bun pentru comunitatea evreiască, în țară se manifesta o „vie senzație” contrară sensului scrisorii marelui rabin Friedman din Viena, produsă de noua lege a cultelor în cercurile evreiești din România. Evreii români nu erau deloc încântați de prevederile noii legi, conform precizărilor lui Samarineanu¹.

Starea aceasta de veșnică nemulțumire și discursul antiromânesc al presei controlate de comunitatea evreiască venea în continuarea unei anumite desolidarizări de spiritul românesc și apropieri de maghiari și Ungaria. În octombrie 1929, Mihail G. Samarineanu surprindea bunăoară un fenomen sugestiv din această perspectivă, care reliefa deschiderea și toleranța Bisericii Ortodoxe Române față de sărbătoarea evreiască Ionki Pur. Era dat în acest sens chiar exemplul orașului Oradea, unde o bună parte a locuitorilor erau evrei². Cu această ocazie, se preciza în respectivul material, orașul era în sărbătoare: „*piața era moartă din punct de vedere comercial, iar haina de zile alese era fluturată pe promenadă*”³. În sprijinul afirmației conform căreia în România evreii beneficiau de libertate absolută de manifestare, s-a adus argumentul că singurul post de radio din lume care a transmis rugăciunea evreiască de deschidere a acestei sărbători a fost Radio București. Rugăciunea, spunea autorul articolului M. de San Marino, „*nu a revoltat pe nimeni, biserica dominantă și majoritatea ortodoxiei știe*

¹ M. San Marino, *Congresul Internațional al evreilor ortodocși și legea cultelor*, în „Gazeta de Vest”, an I, 27 septembrie 1929, p. 4.

² Liviu Borcea, Gheorghe Gorun (coord.), *Istoria orașului Oradea*, Oradea, Editura Cogito, 1995, p. 356.

³ M. San Marino, *Ionki Pur*, în „Gazeta de Vest”, an I, 15 octombrie 1929, p. 1.

*să dea fiecăreia ce e al ei, nici un interes nu se atinge, menajându-se credința fiecăruia*¹.

Nu de aceeași deschidere s-a bucurat sărbătoarea evreiască în mediile maghiare. Astfel, conform „Gazetei de Vest” care a preluat informații publicate în gazetele de limbă maghiară, acestea au insistat pe faptul că interesele comerțului maghiar au fost lezate de respectiva sărbătoare și că viața economică maghiară ar fi fost diminuată. În fapt, așa cum semnala și „Gazeta de Vest”, această atitudine n-a fost decât un *pretext*, fiind bine cunoscut faptul că în Oradea comerțul era deținut de evrei, nicidecum de maghiari care erau minoritari în acest domeniu. „Am căutat să verific azi comerțul maghiar”, spunea gazetarul M. San Marino, „de la administrația financiară la Podul de pe Criș același lanț de obloane trase îmi face mărturie absenței lui. Unde-i comerțul maghiar?”².

Tevatura presei maghiare din Oradea legată de acest subiect a aruncat în derizoriu un eveniment istoric important precum moartea regentului Constantin Buzdugan. „Gazeta de Vest” a amendat atitudinea presei maghiare, evenimentul neprezentând interes pentru aceasta. „Doliul morții regentului Buzdugan ne-a fost tulburat de gălăgioșii matadori ai apărării comerțului maghiar”³, susținea *Gazeta de Vest*.

În fapt, M. San Marino considera că reacția presei maghiare la sărbătoarea Ionki Pur s-ar datora unei atitudini antisemite a presei maghiare și nicidecum lezării intereselor comerțului maghiar, întrucât „comerțul Orăzii e deținut de evrei. E un fapt notoriu”⁴, spunea Samarineanu..

În general, când nu servea argumentelor sale, imaginea evreului nu era una tocmai pozitivă nici în paginile cotidianului „Gazeta de Vest”. De-a lungul anilor au fost prezentate mai multe cazuri ale unor membri ai comunității evreiești care au făcut diverse gesturi reprobabile lăsând impresia că reprezintă o caracteristică generală a acestei comunități.

Conștient de faptul că pozițiile sale în apărarea și afirmarea identității românești poate fi percepută la acest capitol ca un soi de antisemitism, Mihail G. Samarineanu făcea apel la faptul că nu este cazul să fie catalogat ca atare, deoarece el nu face altceva decât să afirme

¹ *Ibidem.*

² *Ibidem.*

³ *Ibidem.*

⁴ *Ibidem.*

identitatea românească, fără a știrbi din drepturile celorlalte minorități naționale din România, în continuarea naționalismului de secol XIX, un naționalism fără ură față de cel de lângă tine. De altfel, acesta și-a afirmat public în perioada interbelică crezul în această direcție¹. El cerea respect și loialitate pentru România și români. Astfel, spunea Mihail G. Samarineanu, „*nu este antisemitism să le arăți calea greșită și nepotrivită cu vremea. Este dorința sinceră a unui neam, care și-a recăpătat dreptul său la viață. Este un neam de pe spinarea căruia evreii la rând cu toții, au trăit și trăesc și azi. Veniți de vedeți munții Bihorului cum se dezbracă de podoaba lor sub uneltele de exploatare; veniți de vedeți pe badea Ioan Moțul cum își varsă toată averea adunată într'o săptămână delă exploatarea cu pădurea, în teigheaua cu rachiul. Și povestea nu se potrivește numai aici ;jalea este mai mare. întrebăm dar: țărani aceștia nu sunt și ei oameni? Nu avem oare dreptul în numele vorbelor mari ale: drepturilor omului!! să pretindem ~evreilor noștri~ să fie mai înțelegători, deci mai Români? ! E datoria noastră, cari privim lucrurile mai obiectiv, să le spunem evreilor delă noi: Fiți evreii noștri și prin aceasta sunteți și ai voștri și sunteți mai la înălțimea vremurilor*”².

Același Mihail G. Samarineanu se îndoia însă de capacitatea unora dintre liderii comunității evreiești de a se situa într-un spațiu al deplinului respect și al loialității necondiționate față de o țară, România, care le oferea toate drepturile așa cum în puține locuri se întâmpla în Europa vremii. „*Istoria dovedește că Semiții sunt lipsiți de acest echilibru armonios al tuturor puterilor sufletești, prin care se disting indo-europenii. Pasiunea, personalitatea, voința energică, rațiunea ascuțită predomină la Semiți. Ei nu pot concepe lucrurile în mod obiectiv. Ei sunt subiectivi!*”³, sublinia cu amărăciune omul de cultură și jurnalistul Mihail G. Samarineanu.

***Mihail G. Samarineanu activist for the consolidation of the
Romanian identity at the western border of Romania in the
interwar period***

*Mihail G. Samarineanu saw the light of day on April 1, 1893 in
Aminciu, Macedonia. His family, quite wealthy, trained and educated him in*

¹ Misa, *Bate vânt nou?*, în „*Vestul României*”, an. I, nr. 23, 24 august 1921, p. 1.

² Seneca, *Evreii noștri*, în „*Vestul României*”, an. I, nr. 22, 17 august 1921, p. 1.

³ *Ibidem*.

the spirit of defending the rights of the Aromanians in the Balkans. His father, Guli Papageorge Samarineanu, was a well-known activist for preserving the ethnic identity of the southern branch of the Romanesque population in this part of Europe. The same father planted his love for Romania in his soul. Arriving in Bihor, he discovered an uncomfortable situation for Romanian culture and spirituality. Given that the Romanian identity was very difficult to assert and display before 1918, Bihor, like the whole of Transylvania, suffered from the lack of a consistent Romanian elite. This was the reason why he put himself with all his being in the service of the Romanian cause and the shaping of a cultural landscape in which Romanian voices are best heard, without paying attention to the rights of the other two important communities of Bihor, Hungarian and Jewish.

Keywords: Mihail G. Samarineanu – activist, Romanian identity, interwar period western border

Gabriel MOISA,
doctor, profesor universitar,
Universitatea Oradea,
email: gabimoisa@hotmail.com

Александр ПОНОМАРЁВ

**НЕИЗДАННЫЕ ДОКУМЕНТЫ О СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКОМ ПОЛОЖЕНИИ ДУНАЙСКИХ
(РУМЫНСКИХ) КНЯЖЕСТВ ВО ВРЕМЯ РУССКО-
ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ 1768–1774 ГОДОВ**

Дунайские (Румынские) Княжества в XVII–XVIII веках перенесли несколько потрясений от локальных военных конфликтов до полномасштабных войн. По мнению местных политических элит, именно войны должны были избавить население Княжеств от османского владычества. Все надежды в вопросе избавления от османского сюзеренитета традиционно возлагались на далёкую Московскую державу. Конфессиональное единство в итоге сыграло злую шутку со светскими и духовными правителями Княжеств, – кроме утраты своей территории молдаване и валахи, со временем испытали горькое разочарование в искренности намерений московских царей.

Российскую военно-бюрократическую машину в её желании завоевать Проливы не останавливала ни сложная местность, ни наличие турецких крепостей, а также нежелание местного населения поменять одних эксплуататоров на других. Однако сложная логистика военных походов, неготовность тыловых служб и непосредственно военные поражения не позволили России закрепиться на Дунае. Неудачный Прутский поход Петра I в 1711 г., казалось, должен был навсегда отвести Россию от Балканского направления. Но со сменой правителей в России, её венценосные правители под различными благовидными предложениями продолжали свою экспансионистскую политику. Миниховская война 1735–1739 гг. и две Екатерининских войны во второй половине XVIII века не стали исключением.

Любая война в век Просвещённого абсолютизма, как и война России с Османской Портой в 1768–1774 гг. была неизбежно сопряжена с поставкой фуража и продовольствия для нужд армии. Эта война легла тяжелым бременем на население Княжеств, которые кроме поставок сена и зерновых также привлекались к выполнению разных работ. Это строительство мостов, телег

(подвод) и лодок; ремонт крепостей и домов, разрушенных всё той же войной, когда монастыри становились лазаретами для больных и раненных, а дома мещан и крестьян отягощались постоем войск.

Социально-экономическое положение Дунайских (Румынских) княжеств традиционно было актуальной темой в исследованиях учёных Республики Молдова как советского периода, так и после обретения страной Независимости. Скрупулёзные и глубокие работы Ивана Котенко¹ и Павла Дмитриева (Димитриу)² до сих пор не утратили своей источниковедческой и фактологической ценности. В своих трудах они напрямую или косвенно указывали на бедственное состояние населения Княжеств, истощённого и обескровленного войной. Научные разработки этой тематики также были предметом специального рассмотрения таких видных учёных как Владимир Ткач³ и Демир Драгнев⁴. Несколько

¹ Котенко И.А., Мохов Н.А., Советов П.В. О тенденции роста народонаселения Молдавии в эпоху феодализма. В: *Учёные записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР*. Кишинёв. 1957. т. VI (серия историческая), с. 49-65; Котенко И.А. Из истории освободительного движения в Молдавии в период русско-турецкой войны 1768-1774 гг. В: *Ученые записки Тираспольского госпединститута*. Кишинёв, 1957, с. 23-42; Котенко И.А. Молдавский вопрос в период русско-турецкой войны 1768-1774 гг. и русская дипломатия. В: *Учёные записки Бельцкого государственного пединститута*. Кишинёв, 1958. с. 3-24.

² Дмитриев П.Г. Из истории крестьянских движений в Молдавии во второй половине XVIII-начале XIX века. В: *Известия Молдавского филиала АН СССР*, 1959, №2, с.38-51; Дмитриев П.Г. Консидераций асупра релациилор социал-экономиче але мештешугарилор дин Яшь ын ал трейля сферт ал вякулуй XVIII (дупэ дателе катаграфией дин анул 1774). В: *Известия АН МССР*, 1963, № 2, с. 52-65; Дмитриев П.Г., Киртоагэ И.Г. Изменения в административно-территориальном устройстве центральной части Днестровско-Прутского междуречья в XVII-XVIII вв. В: *Известия АН МССР*. 1989, №1; Дмитриев П.Г. Народонаселение Молдавии. (По материалам переписей 1772-1773; 1774 и 1803 гг.). Кишинев, 1973. 155 с. Переписи 1772-1773 и 1774 гг. были изданы: *Moldova în epoca feudalismului. Vol. VII. Partea I. Recensămintele populației Moldovei din anii 1772-1773 și 1774* /Alcăt., cuv. introd. și coment. de P.G. Dmitriev; sub red. lui P.V. Sovetov. Chișinău, 1975. 606 p.

³ Ткач В.И. Организация центральных органов русско-молдавской администрации в период русско-турецкой войны 1768-1774 годов. В: *Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма*. Кишинёв, 1988, сс. 127-134; Тсаци V. Considerații privind poziția populației din Moldova față de războiul ruso-turc din 1768-1774. În: *Revista de istorie a Moldovei*, 1995, nr.3-4, p.58-69; Тсаци V. Ananlele asoțiației naționale a tineretilor din Moldova. În: *Revista de istorie*. 2012, nr. 10, p. 110-129.

⁴ Драгнев Д.М. Динамика численности народонаселения и некоторые миграционные процессы в Карпато-Дунайских землях XVIII в. В: *Юго-Восточная*

документов касающихся истории Княжеств времён русско-турецкой войны 1768–1774 гг. издал киевский историк-архивист Александр Пономарёв¹, а его единственная статья по этой проблематике основана на архивных источниках, цитаты из которых актуализируют указанную проблематику².

Источники по русско-турецкой войне 1768–1774 гг. также издавались в советское время, при этом представляя документальные материалы по социально-экономической истории Княжеств весьма дозированно. Тема русско-турецкой войны в этих изданиях подаётся под углом, выгодным для партийно-бюрократической верхушки. Так в изданиях 1953 г. и 1984 г., молдавская тематика освещалась исключительно сквозь призму освободительной миссии России по отношению к порабощённым Турцией народам Нижнего Дуная³. При этом акцент делался на

Европа в средние века / Отв. ред. Я.С. Гросул. Кишинёв, 1972, сс. 277-327; Драгнев Д.М. Прогресс, замедлённое развитие или экономический упадок? (Об особенностях экономического развития Дунайских княжеств в XVII-XVIII вв.). В: Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. Резюме докладов Кишинёвского симпозиума 1973 г. / Ред.: В.Д. Королюк, П.В. Советов. Кишинёв, 1974, с. 127-143; Драгнев Д.М. Об особенностях экономического развития Дунайских княжеств в конце XVII–XVIII вв. В: Балканские исследования: Проблемы истории и культуры. Сборник / Отв. ред. Г.Л. Арш. Москва, 1976, с. 31-40; Dragnev D. Atitudinea administrației militare ruse față de populația băștinașă din Moldova în timpul războaielor ruso-turce din secolul al XVIII-lea. В: *Politica marilor puteri on Balcani și Europa Centrală: In onoare Gheorghe Gonța*. Chișinău, 2013, p. 107-115.

¹ Пономарёв А. Положение Молдавской Церкви во время русско-турецкой войны 1768-1774 годов В: *Revista de etnologie și culturologie*. Vol. XXII. Chișinău, 2017, p. 72-81; Пономарёв А. Неизданные документы о настоятеле румынского монастыря Куртя-де-Арджеш архимандрите Дамаскине времён русско-турецкой войны 1768-1774 годов. В: *Firul viu, ce leagă timpuri: Culegere de articole* = Времен связующая нить: Сборник статей = The thread that connects times: The collection of articles: Ad honorem Victor Țircun. Chișinău, 2020, сс. 679-694.

Пономарёв А. Служба в российской армии как средство социального продвижения для детей молдавского и валашского нобилитета (по материалам челобитных, поданных во время русско-турецкой войны 1768–1774 годов). В: *Studii de istorie medievală și modernă a românilor. In onorem Alehei Agachi la 80 de ani*. Chișinău, 2021. (в печати).

² Пономарёв А. Институт исправничества и выполнение повинностей населением Румынских Княжеств во время русско-турецкой войны 1768–1774 годов (в свете неизданных архивных документов). В: *Istorie și cultura: In onorem academician Andrei Eșanu*. Chișinău, 2018, p. 212-235.

³ Румянцев П.А. *Документы. 1768-1775. Т. II.* /под ред. полковника П.К. Фортунатова. Москва, 1953. 864 с.; *Россия и освободительная война молдавского народа против османского ига. 1769-1812*, под ред. Н.А. Мохова, Д.М. Драгнева. Кишинёв, 1984. 294 с.

военно-политической истории. Издания, осуществлённые в постсоветской России по прежнему не уделяют внимания социально-экономическому развитию Княжеств¹. В указанном издании 2001 г. только один документ можно отнести к таким, которые имеют социальный характер². Подобное положение дел было связано, прежде всего, с идеологическими запретами на всестороннее изучение периода русско-турецких войн, и соответственно на публикацию достигнутых учёными научных результатов. Для примера стоит отметить, что автореферат кандидатской диссертации директора Тираспольского пединститута Ивана Арсеньевича Котенко, защищённой в 1958 г.³ существенно отличается от первоначального варианта⁴, а сама диссертация так и не была издана в виде монографии.

Тема социально-экономического положения Дунайских (Румынских) княжеств благодатная для исследователей, и, конечно же, болезненная для всех носителей румынской идентичности ещё долго будет перспективной в плане глубокого и всестороннего изучения указанной проблематики. Причина такой перспективности лежит на поверхности: архивы Москвы (РГАДА, РГВИА) и Киева (ЦГИАК Украины), несмотря на все войны и революции ещё хранят множество неактуализированных документов, напрямую связанных с историей Княжеств и, в частности, тех которые проливают свет на войну 1768–1774 гг. Ведь не секрет, что общая канва истории русско-турецких войн хорошо описана в историографии⁵. Однако то что касается конкретики:

¹ Виноградов В.Н., Ерещенко М.Д., Семенова Л.Е., Покивайлова Т.А. *Бессарабия на перекрестке Европейской дипломатии. Документы и материалы*. Москва, 1996. С. 60-75; Фельдмаршал Румянцев. *Документы, письма, воспоминания*. Сост. А.П.Капитонов. Москва, 2001. С. 98-144.

² *Фельдмаршал Румянцев. Документы, письма, воспоминания*. Сост. А.П.Капитонов. Москва, 2001. С. 131-132.

³ Котенко И.А. *Освободительная борьба молдавского народа против турецких поработителей и укрепление русско-молдавской дружбы (1768-1774 гг.)*: Автореф. дис... канд. ист. наук. Кишинёв, 1958. 22 с.

⁴ Котенко И.А. *Освободительная борьба молдавского народа против турецких поработителей и укрепление русско-молдавской дружбы (1768-1774 гг.)*: Автореф. дис... канд. ист. наук. Кишинёв, 1958. В: Центральный государственный архив Приднестровской Молдавской Республики. Ф. 967 (Котенко И.А.). оп. 1. д.1. л.1 а-61.

⁵ Петров А.Н. *Война России с Турцией и польскими конфедератами, 1769–1774 гг.* Т.1-5. Санкт-Петербург, 1866–1874.

анализа выполнения объёма повинностей и работ, размера уплаты налогов и податей населением Княжеств; освещения места и роли местной правящей верхушки при наличии российской военной администрации, то все это ещё требует проработки и уточнения. Глубоко фундированные темы возможны лишь при всестороннем изучении изданных и ещё неопубликованных архивных источников.

* * *

Верховная исполнительная власть в Княжествах принадлежала совету бояр – Дивану, который продолжал существовать и во время оккупации Княжеств. Частично вопрос работы Дивана в этот период был рассмотрен В. Ткачём в работах, которые даже переиздавались в последнее время¹, в монографии², а специально – в более ранней статье³.

Диван как форма высшего исполнительного и совещательного органа при государе был оставлен в годы войны 1768–1774 гг. по просьбе бояр, которые просили назначить его председателем одного из представителей российского генералитета⁴, что было связано с тем, что бояре остерегались брать на себя ответственность по управлению Княжеством⁵. Председатель Дивана должен был решать все вопросы, учитывая голоса бояр – членов Дивана, однако на практике дела обстояли иначе.

Российская военная администрация, во главе с главнокомандующим Первой армией генерал-фельдмаршалом П.А. Румянцевым, сохранив Диваны, как исполнительный орган власти, в то же время подвергнула их реформе, образовав три департамента – юридический, финансовый и департамент мечника

¹ Тсаци В. Considerații privind poziția populației din Moldova față de războiul ruso-turc din 1768–1774. В: *Revista de istorie a Moldovei*. 1995. nr.3-4. P. 58–69; Ibid. В: *Analele asociației naționale a tinerilor din Moldova. Revista de istorie*. nr. 10. 2012. P.110–129.

² Тсаци В. Moldova în relațiile politice internaționale (1763–1774). Chișinău, 1999. P. 45–58.

³ Ткач В.И. Организация центральных органов русско-молдавской администрации в период русско-турецкой войны 1768–1774 годов. В: *Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма*. Кишинёв, 1988. С. 127–134.

⁴ Там же. С. 129.

⁵ *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (XIV-начало XIX)*. Кишинёв, 1987. С. 296.

(спэтарула), преобразованный со временем в военный¹. На время войны господа были отстранены от власти (а некоторые как, например, Григорие III Гика вовсе вывезены в Петербург), а над Диванами председательствовали представители российского генералитета, которые, к сожалению, никогда не указывали в документах свою принадлежность к управлению Диванами. В связи с этим тема председателей Диванов Дунайских (Румынских) Княжеств также ещё недостаточно исследована.

Для выполнения во время войны необходимых задач Диван возлагал на исправников цинутов те или иные поручения, а последние ложились уже на податное население Княжеств. Исправники Княжеств по-разному относились к выполнению своих обязанностей, и поскольку в документах отложились в основном моменты саботажа и халатного отношения к выполнению поручений Дивана, создаётся впечатление, что они только и занимались вредительством. Однако, мотивацию их поступков понять по прошествии веков довольно сложно, можно лишь излагать факты.

За невыполнение заданий Диван в лице его Председателей готов был принять по отношению к исправникам самые жёсткие меры. Генерал А.М Римский-Корсаков в апреле 1773 г. писал П.А. Румянцеву, что исправники виновные за несвоевременную поставку телег и погонщиков волов из цинутов Молдовы будут наказаны, но не желая впредь оправдываться перед фельдмаршалом, генерал предложил за крупные нарушения вообще отстранять исправников от должности, «чтоб и впредь таковыя от исправников неисполнении послѣдовать не могли, ко отвращению того, а в страх другим, не соизволите ль повелеть, неисполнителей повелений от исправничьих должностей отрешить, а на место их сверх комплекта, пожалованных от вашего сиятельства, исправников определить»².

¹ Эта реформа была предпринята по российскому образцу, а в качестве модели был взято устройство Правительствующего Сената. В: Dragnev D. Atitudinea administrației militare ruse față de populația băștinașă din Moldova în timpul războaielor ruso-turce din secolul al XVIII-lea. În: *Politica marilor puteri on Balcani și Europa Centrală: In onorem Gheorghe Gonța*. Chișinău, 2013. P. 111.

² Рапорт генерал-майора Александра Римского-Корсакова генерал-фельдмаршалу Петру Румянцеву от 17 апреля 1773 г. В: ЦГИАК Украины, Ф. 246, оп. 1, д. 437, л. 41.

Генерал Виллим фон Эссен в циркулярном ордере исправникам всех цинутов Цара Ромыняскэ излагал, что он требует «от Земли¹, единого только войск во оном Княжествѣ обретающихся правянтном и фуражем продовольствия. Точию, по неоднократным того требованиям, сия Земля, так сказать, ни пятой части вступивших сюда войск не довольствуя, и теперь по ежедневным почти от меня в Диван предложениям ни малейшаго не вижу успеха»².

В другой раз, видя нежелание не только царан, но и бояр помогать российской армии, генерал Виллим фон Эссен приказал обер-провиантмейстеру Александра Соколову о «истребовании... Мунтянского княжества от Дивана недоброжелательным к российскому войску боярам их имению опись»³. Для этого, по сообщению [вел-вистиар Михаила] Кантакузино выходило, что от Дивана были посланы «к исправникам повелению в цинуторы о сыску тех бояр деревень, когда те деревни отыщут, то и учинить опись всему в деревне господскому имению, по которому повелению от исправников в ответ по сие время ничего не получил отысканы ль тех бояр деревни..., а когда исправники отыщут, то всему учинят описи и представят в Диван»⁴. Однако А. Соколов, не смотря на все обещания М. Кантакузино получил у «него тем недоброжелательным боярам имянной список» и послал в те цинуты, «которые во владении нынѣ России ко определенным в те цинуторы афицерам и унтер-афицерам повелению с-ымянными списками тех недоброжелательных бояр и приказал, когда в каком цинуторе сыщется имение людей, то ево описать»⁵. Такие меры предпринимались с целью не только конфисковать имения непокорных бояр, но и для того, чтобы сомневающиеся нобили были посговорчивей.

¹ Земля – здесь и далее – Мунтенское Княжество, Валахия, Цара Ромыняскэ. Как доказательство можно привести заглавие другого документа. «Приказ из Дивана Земли Волоской». В: ЦГИАК Украины, ф. 757, оп.1, д. 10, л.4.

² Циркулярный ордер генерал-поручика Виллима фон Эссена исправникам Цара Ромыняскэ от 11 октября [1772 г.] В: ЦГИАК Украины, Ф. 757, оп. 1, д. 14, л. 227.

³ Рапорт обер-провиантмейстера Александра Соколова генерал-майору Виллиму фон Эссену от 18 октября 1771 г. В: ЦГИАК Украины, Ф. 757, оп. 1, д. 3, л. 79.

⁴ Там же.

⁵ Там же, л. 79 и об.

Также для контроля за исправниками российская администрация направляла на места офицеров. Такой шаг, по мнению оккупационных властей должен был стимулировать исправников для выполнения приказаний и распоряжений Дивана. Так рапорте бригадира Андрея Медера генерал-фельдмаршалу Петру Румянцеву говорилось, что «в разсуждении ныне наступившаго хлебопашества... на случай будущего к продовольствию войск обращения, чтоб желаемой успех получить было можно без замедления... прошу, как ныне не во всех цынутах обер-афицеры находятца, да и без оных в правление земския дела одним исправникам препоручить не можно, от коих и ныне в некоторых цынутах... почасту бывает в исполнениях остановка»¹ повелеть офицеров «находящихся в цынутах исправных оставить при прежних должностях, а не знающих земских дел сменить другими»².

Представленные документы, по нашему мнению, должны послужить расширению и углублению источниковой базы, что позволит более детально изучить проблему социально-экономического положения Дунайских (Румынских) Княжеств во время русско-турецкой войны 1768-1774 гг. Одиннадцать документов, которые охватывают период с 18 октября 1771 г. по 5 февраля 1774 г. представляют собой рапорты российских офицеров и генералитета комадующему Первой армией П.А. Румянцеву, а также другим военачальникам, занимавшим высшие руководящие посты в Княжествах.

* * *

Археографическая обработка документов осуществлена в соответствии с «Методическими рекомендациями...», которые используются при издании документов XVIII века³. Текст подаётся аутентично, стилистика и орфография сохранена, пунктуация уточнена, выносные литеры выделены курсивом. В публикуемых

¹ Рапорт бригадира Андрея Медера генерал-фельдмаршалу Петру Румянцеву от 23 марта 1772 г. В: ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1., д. 329, л. 1.

² Там же, л. 1 и об.

³ Гісцова Любов. *Методичні рекомендації по підготовці до видання "Архіву Коша Нової Запорозької Січі"*. Київ, 1992, сс. 12–20.

документах пропущенные буквы даются в квадратных скобках [...], а описки акцентированы восклицательным знаком в круглых скобках (!).

Документ № 1

1771 г., октября 18. Бухарест. – Рапорт обер-провиантмейстера Александра Соколова [командующему 2-й дивизией] генерал-поручику Виллиму фон Эссену¹ об отсылке в цинуты списков недоброжелательных к России бояр, об описи их имений офицерами вместе с исправниками, о взятии росписки с офицеров и с управляющих имений о нерасхищении имущества

Рапортъ

Во исполнения (!) вашего превосходителства от 12 октября под № 1546-м ордера о истребовани[и] мною Мунтянского княжества от Дивана недоброжелателнымъ к росси[й]скому войску боярамъ ихъ имению опись, и представилъ к вашему превосходителству. Почему я от присутствующаго в Диване боярина князя Кантагузина² требовалъ, но в отвѣтъ получилъ, что онъ послалъ къ исправникамъ повелении в цинуторы³ о сыску техъ бояръ деревень. Когда те деревни отыщут, то и учинить опись всему в деревне господскому имению, по которому повелению от исправниковъ въ отвѣтъ по сие время ничего не получилъ, отысканы ль техъ бояръ деревни, и что во оныхъ найдено будетъ имения не знаетъ. А когда исправники отыщут, то всему учинят описи и представятъ в Диванъ, по полученіи которых и представлены будутъ вашему превосходителству.

¹ Виллим Иванович Эссен (*Reinhold Wilhelm von Essen, Рейнгольд Вильгельм фон Эссен, Рейнгольд-Вильгельм Иванович Эссен*) (1722-1788), участник Семилетней войны, с апреля 1762 г. – генерал-майор, с января 1771 г. – генерал-поручик. В 1771-1772 гг. командующий корпусом в Валахии, в 1772 г. командующий резервным корпусом на р. Серет, с 1776 г. – Ревельский обер-комендант.

² Очевидно, речь идёт о Михаиле Кантакузино-Мэгуряно (1723-1793), который в 1755-1772 гг. с перерывами был великим вистиерником в Цара Ромыняскэ. Уточнение д-ра истории хабилитат, профессора Иона Еремия.

³ Тут и далее – цинуты.

Я, не смотря на ево скаски, отобралъ¹ от него темъ недоброжелателнымъ боярамъ имянной списокъ, послалъ в ценуторы: Рымникъ, Бузовъ, Сакуянь, Праховъ, Яломицу, Ильфов, Дембовицу, Мущель, Аргишъ, которые во владении нынѣ Россіи ко определеннымъ в те ценуторы афицерамъ и унтеръ-афицерамъ повеленію с-ымянными списками техъ недоброжелателныхъ бояръ и приказалъ. Когда в какомъ цынуторе сыщется имение техъ людей, то ево описать // обще с-ысправникомъ, и при томъ кто тутъ управлялъ темъ имениемъ от боярина и по описи отдать велено, выбравъ хорошого со[с]тоянна человека с роспискою. Которого, по приеме, обязать, надежными людьми, поруками, чтоб онъ ис того описного имения, куда чего не утратил, или оставить, и того кто прежде темъ имениемъ управлялъ, толко обязать поруками жъ. Описи жъ велено съ исправникомъ и с темъ, кто в деревни темъ имениемъ управлялъ, за общимъ подписаниемъ, прислать ко мнѣ для представления вашему превосходительству.

Оберъ-провіантъмейстеръ Соколовъ

№ 425

Въ де[нь] 18 октября 1771 году

г. Букорешть

ЦГИАК Украины, ф. 757, оп. 1, д. 3, лл. 79–79 об.

Рукопись. Подлинник. Подпись-автограф

Документ № 2

1772 г., марта 23. Бухарест. – Рапорт бригадира Андрея Медера² командующему Первой армией генерал-фельдмаршалу Петру Румянцеву с просьбой оставить в цинутах для ведения земских дел знающих офицеров, а

¹ Получил.

² Медер Андрей Иванович (1740?–1792), во время Семилетней (1756–1763) войны был обер-квартирмейстером (подполковник), а затем генерал-квартирмейстер-лейтенантом (полковник), с мая 1770 г. – бригадир, с августа 1775 г. – генерал-майор. Председатель Дивана Валахии (Крайовского Баната) с 13 ноября 1771 по 1774 гг., с мая 1770 г. обер-комендант Кирилловской крепости (номинально).

неопытных заменить с целью обеспечения войск продовольствием

Рапортъ

Его превосходительство господинъ генераль-порутчик и ковалеръ фонъ Эссенъ от 21 числа сего мѣсяца с повелениемъ вашего сиятельства предложить изволилъ, что полкамъ и баталионамъ велено быть во всякой готовности к выступлению в лагерь. И для того, состоящих в веденіи княжества Мунтянского Дивана и находящихся в цынутах, кроме техъ толко, кои находятца у исправления писменныхъ дель, протчих же всехъ без остатку повелеваетъ къ их полкамъ спустить. Но в разсужденіи ныне наступившаго хлебопашества и по повелению вашего сиятельства к приведенію всехъ поселянъ въ ихъ хозяйстве к лутчему распоряженію, и здешней Земле на случай будущаго к продовольствію войскъ обращения, чтобъ желаемой успѣхъ получить было можно безъ замедления, представляя, вашего сиятельства покорнейше прошу. Какъ нынѣ не во всехъ цынутахъ оберъ-афицеры находятца, да и безъ оныхъ в правленіе земскія дела однимъ исправникамъ препоручить не можно, отъ коихъ і нынѣ в некоторыхъ цынутахъ, где незнающія земскаго порядка афицеры состоятъ, почасту бываетъ в исполненіяхъ остановка. Не соизволите ли повелѣтъ // афицеровъ, находящихся в цынутахъ исправныхъ оставить при прежнихъ должностяхъ, а не знающихъ земскихъ дель сменить другими, на что и ожидаю повелительной вашего сиятельства резолюціи.

Бригадиръ Андреи Медеръ

№ 1426

23 марта 1772 году

г. Букорештъ

Помета: Поданъ 27 апреля 1772

ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 329, л. 1–1 об.

Рукопись. Подлинник. Подпись-автограф

Документ № 3

1772 г., июня 13. – Рапорт генерал-майора Александра Римского-Корсакова¹ командующему Первой армией генерал-фельдмаршалу Петру Румянцеву о просьбе медельничера Васелакия (Василаки) возместить ему стоимость разграбленного турками имущества

Рапортъ

Рапортами моими отъ 25 октября прошедшего и сего годовъ маяя 27 числѣ вашему сиятельству доносилъ на данное мне повеление 3 числа июня под № 1135-м, что меделничера Васелакия за взятых у него по вступлени[и] войскъ в Молдавию разныя вещи удоволствовать мне не можно. Поелику господинъ генераль-майоръ и ковалеръ Ржевской² в сходствие ордера вашего сиятельства мне обстоятельнаго описания, за пограблениемъ в Журжѣ неприятелемъ походной его канцеляри[и], дать не могъ, на какия имянно расходы те вещи употреблены и на какой щеть, что поставить следуетъ. Кроме толко одного изъяснения, что у упоминаемого меделничера железо и прочіе вещи доподлинно под квитанцы[и] даваемыя, з засвидетелствованиемъ ево, приняты и употреблены все на починку в полкахъ и баталионахъ обозовъ и господарскихъ пушекъ. В которые же полки и баталионы именно употреблено, за вышеписаннымъ резономъ обстоятельнаго описания дать не могъ, почему и было на чинимыя им неоднократно // прозбы от меня отказано. Но какъ бояре и присудствующія Дивана члены поданнымъ рапортомъ изъясняютъ, что помянутой меделничеръ Васелаки действительно по приказанию реченнаго генерал-майора и ковалера Ржевскаго, также и Дивана, на разныя казенныя потребности вещи поименованныя в данных ему квитанцияхъ выдать, то дабы онъ, за неуплатою следуемыхъ ему по всей справедливости денегъ, не имелъ раззорения представляли ко удовольствию. Котораго и самъ оной Васелаки от меня неотступно чрезъ поданное доношение, по

¹ *Римский-Корсаков Александр Васильевич* (1729-1781), генерал-майор, с июля 1775 г. генерал-поручик. Председатель Дивана Молдовы с марта 1771 по 1774 гг. включительно.

² *Ржевский Степан Матвеевич* (1732-1782), генерал-майор, после войны 1768-1774 гг. генерал-поручик. Председатель Дивана Молдовы с октября 1770 по март 1771 гг.

сходствию изустныхъ вашего сиятельства приказаней на ево прозбу и мне чинимых просить, заплаты по имеющимся квитанциямъ за вещи денегъ. Всего тысячи трехъсотъ сорока семи левов, но я не получа на рапортъ мой 27 числа мая вашему сиятельству представленной повеления, по неимению точного сведения, на какой щотъ всю то поставить следуетъ и удовольствовать ево Васелакия самъ собою безъ особливаго на то отъ вашего сиятельства ордера, не могу.

Генерал-майоръ Александръ Римской-Корсаков

№ 410

ч[исла] 13 июня 1772 году

*ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 333,
лл. 100–100 об.*

*Рукопись. Подлинник. Подпись-
автограф*

Документ № 4

1772 г., июня 14. – Рапорт генерал-майора Александра Римского-Корсакова командующему Первой армией генерал-фельдмаршалу Петру Румянцеву о взимании ворником Воинскулом излишнихъ поборовъ съ господарскихъ цыган, об отстранении его отъ должности, о назначении главнымъ надъ господарскими цыганами хатмана Разу (Разула)

Рапортъ

Ордеромъ, даннымъ мне, ваше сиятельство отъ 29 числа апреля подъ № 933-мъ препоручить изволили исследование по претензи[и] господарскихъ цыганъ на ворника Воинскула во отягощени[и] ихъ поборами, кроме работъ по службе, со уведомлениемъ вашего сиятельства о упомянутыхъ в жалобе поборахъ по какимъ установлениямъ или повелениямъ оныя взыскиваютца, на которой и имею честь вашему сиятельству донести.

Реченной ворникъ Воинскулъ на показание учиненное отъ цыганъ былъ спрашиванъ, и чрезъ собственное свое признание открылъ, что онъ сверхъ настоящихъ поборовъ, имъ взыскиваемыхъ,

збиралъ собственно для себя, по старому обычаю, отъ каждого жудия имеющаго под началствомъ своимъ по малому и неровному числу цыганъ поклону по пяти лѣвовъ. В томъ числѣ с старосты Босны, имеющаго под своимъ началствомъ двадцать жудей, взялъ пятьдесятъ лѣвовъ, а окромѣ сего болѣе ни в чемъ не признался. Я, по безгласности¹, о протчемъ ево, Воинескуля, показании приказалъ департаменту великаго вистиария учинить надлежащую справку о чинимыхъ во всю ево бытность поборакъ, не обличит ли себя онъ, Воинескуль, сверхъ того в какой винѣ противъ закону. А до того отъ суднаго департамента чрезъ такуюю жъ требовалъ знанія // к чему подвергаются и по какимъ точно законамъ такого роду люди на что и получили ответъ в нижеследующемъ содержани[и].

Определенныя начальники, если брать будутъ с состоящихъ подъ ихъ командою людей денегъ, по древнему обычаю, не подвергаются себѣ ни хъ какому наказанію. Если же сверхъ обычаю брать будутъ денги, то сие почитается воровство в господарскихъ денгахъ, о которомъ воровствѣ право найдено в книгахъ царскихъ в томѣ 7-мъ титула 45 листы 772 неора 105 царя Леона. Управитель, если брать будетъ господарскіе денги скрытымъ образомъ или употреблять станеть для своихъ надобностей по доказательству да отрешается отъ правленія своего и сворованныя имъ денги заплатить вдвое.

Я, почитая сие право к винѣ ево, ворника Воинескуля, приличнымъ за собираемыя имъ поклоны отъ находящихся подъ началствомъ ево цыганъ для своей корысти, поелику онъ то чинилъ самъ собою, сверхъ определенного ему доходу, безъ всякаго законнаго положенія и повеленія, зачѣмъ и Диванъ не репортовалъ², то и отрешилъ ево отъ нынешней должности.

Представляя вашему сіятелству в разсмотрѣніе, что с нимъ, Воинескулемъ, учинить. Сверхъ того прикажите в страхъ другимъ, дабы за протчіе сими поборами народъ отягощать не могли. На мѣсто же его, ворника Воинескуля, по сходствию вашего сіятелства повеленіи, определенъ мною надъ всеми здѣсь в Молдавіи господарскими цыганами начальникомъ господинъ великии гатманъ Разу. Которому я, вверя ихъ, не оставилъ снабдить и самово

¹ По неведению.

² То есть, не сообщал в Диван.

наставлением для порядочного збору, обложенной на них подати, и к охранению от всяких наглостей и отягощеней, видимых ныне по принесенным от них претензиям на бывшего над ними ворником помянутого Воинскуля.

Генерал-маіоръ Алѣксандръ Римскои-Корсаков

№ 413

ч[исла] 14-го июня 1772 году

*ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 333,
лл. 101–101 об.*

Рукопись. Подлинник. Подпись-автограф

Документ № 5

1772 г., ноября 9. – Рапорт генерал-майора Александра Римского-Корсакова командующему Первой армией генерал-фельдмаршалу Петру Румянцеву о подготовке: ведомостей относительно собранных с Княжества денег, провианта, фуража, скота, телег; данных дворовой переписи по всем селениям; о рассылке по цинутам приходно-расходных книг для записи сбора денег, провианта, скота и людей, отправленных на работы

Рапортъ

Скол скоро получил вашего сиятелства повелени[е] истекшаго октября от 18 и 21 числь под №-ми 1585-м, 1592-м и 1597-м, то самую точностию не приминул (!) по оным зделат надлежащѣе исполнение, а именно.

По первому и последнему: о количестве всего собранного и употребленного в расход, и, остающагося в недоимках с начала прибытия сюда войскъ денегъ, правианта и фуража, скота, подвод и протчаго по формам, требую чрезъ нарочно к тому от меня определенного афицера от бояр Дивана в самоскорейшую подачу ведомости.

По второму: сколько в каждом цинуте всех селеней и в тех: дворовъ, мазылей, духовнаго и мирскаго звания подданных, свободных по особым привелегиям господарских поселенных

цыган, и кому оныя принадлежат, равно и кто из них по какому установлению исключены из общенародных повинностей, посланными от меня чрезъ нарочных казаковъ к исправникам ордерами, велено на основани[и] приложенных при оных формъ сочинит ведомости; и представит со всякою верностию и исправностию сего месяца к 25-му числу чрезъ тех же к ним посланных, коим от меня особо приказано непрестанно от них требоват, и какъ можно к тому назначенному времени со оными возвратится обратно; и скол // скоро всю то получу, то в ра[с]смотрение вашему сиятельству представит не премину.

По третему: на записку всего исправниками собираемого с жителей и в расход употребленного, разосланы от меня с нарочными ж при ордерах к исправникам приходныя и расходныя книги в каждой цынут по семи. В кои и велено записыват с начала будущаго декабря месяца на точном основани[и] при каждой [из] приложенных формъ, а именно.

В первую – приход правянта: разного сорту муки и крупъ, какарузы (!) и просы (!); равно фуража: ячменя и овса, тоже и сена.

Во вторую: расход деланной тому правянту и фуражу; в третей – приход денгам, а в четвертую расход оным, въ пятую – во все места командировки пеших разного мастерства людей і работников¹, а в шестую – фуръ с валами, лошадми и при оных людьми; въ седмую – количество по званиям рагатаго и протчаго для арми[и] скота, тоже и другия разныя надобности, которыя по нарядам от Дивана будут збиратца. Причем, в подтверждение прежде данных им уже повеленїи, к порядочному и уравнительному всего збору и о протчем полным наставлением (!) исправников снабдил и наистрожайше под неупустительным штрафом повелел все то исполнят самую точностию безъ всякаго упущения и злоупотребления от корыстолюбия и наглостей.

А сверхъ того обнародоват поселянам ко исполнению установленных темъ вашего сиятельства повелением правил, по коим не премину отъ каждого требовать надлежащаго исполнения. Каковое во всегдашнѣе время по всемъ вашему сиятельства посылаемым ко мне повелениям, хотя с моей стороны и происходило с понуждением; но, однако, здешния бояри Дивана и

¹ Слова і работниковъ написаны надъ строкой другими чернилами.

управляющія цынутами исправники, в разсуждени[и] их свойствъ издревле вкоренившихся, такъ в том медлительны, неразторопны или лутче сказать ленивы, // что я ничего требуемаго от них по неоднократным моим подтвержденіям всегда в надлежащѣе время получают, а инова и совсем дождатца не могу, кроме одних (!) обнадѣживанѣй, день ото дня, далѣе протягающихъ.

Генерал-маіоръ Александръ Римской-Корсаковъ

№ 560

9 ноября 1772 году

ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 353, лл. 157–158.

Рукопись. Подлинник. Подпись-автограф

Документ № 6

1772 г., ноября 9. – Рапорт генерал-майора Александра Римского-Корсакова командующему Первой арміей генерал-фельдмаршалу Петру Румянцеву о постройке в Яссах новых мостов и починке старых; о назначении ответственных за починку мостов; о сборе в вистиерию мостовых денег; о количестве разломанных домов и торговых лавок в Яссах

Рапортъ

На повеление вашего сиятельства от 3-го числа сего месяца под №1608-м мною полученное, имѣю честь донести о мостах здѣсь в городе по улицам находящихся. Я не преминулъ отобрать¹ сведение от депортамента великого вистиарія, в которомъ объяснено, что строение и починка оных во время господарей препоручаема была издревле здѣшним купцам, с коих, равно і всех жителей духовнаго и гражданскаго роду по кондикѣ², и в силѣ господарских привилегей собирався мостовой доходъ чрезъ нарочно к тому из них определяемых и чиненъ былъ расходъ. О чемъ и отчеты, сколько

¹ получить.

² Кондика – 1) собрание узаконений для сбора налогов; 2) список жителей с которых собирався налог.

собрано и куда употреблено *от* них *отбираемы*¹ были, но когда вновь надлежало те мосты строить, то такъже определялись к тому смотрителѣмъ бояринъ и мостовой капитанъ, тожъ и чаушъ, да для работъ мастеровыхъ плотниковъ и каменщиковъ сорокъ да работниковъ давалось по дватцати человекъ.

Ис коих капитанъ и чаушъ из мостовыхъ доходовъ получали жалованье определенное им по темъ привилегиямъ, а послѣдняя рабочия люди уволены были отъ всехъ общенародныхъ податей и повинностей и за то должны оне починку темъ мостамъ производить, не приемля никакой заплаты. А когда новыя мосты делали, тогда кроме работниковъ плачивалось каждому плотнику и каменщику на день по сороку денежекъ.

Елико жъ принадлежит до денег, с начала вступления сюда наших // войскъ собранных, то оныхъ было зборщиками внесено в вистерию. А именно: *от* купца Костя Аврамова в шесть месяцевъ [1]769 году февраля по 28-е число; за исключениѣмъ употребленныхъ липканомъ Михайломъ Георгиевымъ по даньному: *от* Фемелия Димитриева, подписанному регистру къ строению и починки мостов, тысячи ста семидесять четырехъ левовъ; затѣмъ пятьсотъ три лева дватцать три денешки отъ Анастия² Марки в марте и апреле месяцахъ по данному *от* него, подписанному регистру, сто восемь левовъ девеноста одна денешка; *от* Костя Папафила [1]769 июня с перваго [1]771 году мая по 30-е выключая два месеца, май и июнь [1]770 году, за которые не требованы с него в разъсуждени, что зборщикъ оногo збору грекъ Костянтинъ умре тогда чюмою, тысяча четыреста шездесять восемь левовъ тритцать три денешки; *от* зборщика денегъ Антония [1]771 году сентября по 24-е по данному *от* него, подписанному регистру семдесятъ восемь левовъ семь денежекъ. А с того время усмотрено, что зборщики за тотъ мостъ зборъ чинить весьма малы, то Диванъ разъсудилъ *отдать* на *откуп*, которой с трехъ торговъ и *отданъ* в прошломъ [1]771-мъ сентября зъ 24-го сего [1]772 годовъ сентября по 24-е число за две тысячи пятьсотъ десеть левовъ служеру Василью Карпу.

А всего того збору было в приходе четыре тысячи шестьсотъ шездесять восемь левовъ тритцать четыре денешки, ис коего числа на

¹ получаемы.

² Анастасия.

расходъ в разныя мѣсецы и числа для починки мостов и покупки лесу выдано гатману Разу две тысячи сто левовъ, да купцу Костянтину Авраму пятьсотъ, а всего две тысячи шестьсотъ левовъ, затемъ в остатке при вистеріи налицо осталось две тысячи шездесять восемь левовъ тритцать четыре денѣшки.

И хотя на те, выданныя изъ вистеріи для починки тех мостов денги, подлежащее число лесу и было искуплено в зимнее время и въ Ясы перевезено, но из одного болѣе половиннаго числа по повелению господина адмирала Кноленса¹ доставлено в Змаил². И затем оставшим[ся] лесом зделанъ новой // мостъ близъ замка и в меже, по неимѣнию нового, старым, которой годной еще оказывается починкою исправляютъ. И вся оная камисия от Дивана возложена на собственное попечение и отвѣтъ, определенного по прежнему учрежденію изъ числа присутствующих Дивана членовъ, постелника Аръгирия Бастанжиана, к чему определены два купца: Костянтин Ранга³, Ионица Ганъ, также и протчія чины и люди. Да и реченной постелник денгами, оставшими[ся] от збору мостовъ, на расходъ для оных потребны[хъ], снабженъ и велено держать зъ запискою в данную ему от Дивана книгу по надлежащему.

А сверхъ того, наикрепчаише подтверждено о самоскорѣйшемъ ныне и впредь тех мостовъ исправлени[и] старым лесомъ, какой таперь в наличности есть впредь до привозу будущаго, поелику таперь одного здѣсь покупкою никакъ достать не можно, затемъ что привозитца зимнимъ временемъ, то по изъготовлени[и] в тоже время оной сюда доставленъ быть имѣтъ.

Косателно (!) же до домов здѣсь в городе находящихся, то таковых по своеволству и зъдешнихъ жителей никѣмъ созжено и разломано не было, какъ то поданным ага Йордаки Русеть рапортом изъясняетъ, что против после учиненной в прошломъ году оным описи въ ево ведомствѣ убыло пять лавокъ по разнымъ мѣстам разломанныхъ воинскими людьми, да одна от ветхости развалилась⁴. И

¹ Кноленс – искаженное от англ. Charles Knowles. Чарльз Ноулз (1704–1777), британский адмирал на российской службѣ в 1770–1774 гг., выступал консультантом по вопросам фортификации.

² Измаил.

³ Очевидно, речь идет о Константине Райча.

⁴ развалились.

сверхъ того состоит, разломанных еще турками до прибытия войск сюда, три лавки и пять пустых домовъ, в коих печей нетъ. Вместо того с прошлого году поныне построенных лавокъ и домов сорокъ. Колико же изъ ведомства гатмана Разы создано чюмных домовъ, а сверхъ того прибыло вновь о томъ, по неимѣнию самова ево здесь, справитца таперь не с кимъ.

И хотя изъ предписанного изъяснения и видно, что вместо убыли домамъ есть болшая онымъ еще и прибыль постройкою вновь. Но я исполняя вашего сиятельства предписанной, данной мнѣ // ордеръ, не оставилъ городским и всемъ в Земле управляющимъ чинамъ настрожайше подъ штрафомъ, посланными ордерами подтвердит[ь] о наблюдени[и] наивсегда по всеи точности, какъ реченного, такъ и протчих вашего сиятельства повелѣнѣи. Для чего смотрение къ збережению всех домовъ от зжения, и ломания и починка в цынутах, возложена от меня собственно на попечение и ответ управляющих (!) оными исправниковъ.

Генерал-маіоръ Александръ Римскои-Корсаков

№ 562

ч[исла] 9-го ноября 1772 году

ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 353, лл. 165–165 об., 169–169 об.

Рукопись. Подлинник. Подпись-автограф

Документ № 7

1773 г., мая 15. – Рапорт¹ бояр Дивана Молдовы генерал-майору Александру Римскому-Корсакову о медлительности исправников при поставке волов для нужд российской армии

Рапортъ

Назначенное число 2.000 рогатаго скота, коих велено было собрать из сей Земли для раздачи воинским чинам, о коих его сиятельство господинъ генераль-фелдмаршал в данномъ ордере прописывать изволил, что на вопрос его сиятельства Путновские

¹ Рапорт написан на двух языках – русском и молдавском. Подписи в конце документа проставлены молдавской палеографией.

исправники объявили его сиятельству, что о томъ и повеления не имеютъ. На что вашему превосходительству даносим, что в учиненіи расписания о собраніи предписаннаго количества скота на основаніи полученных из цынутовъ о числе дваров ведамастей медлительство в томъ посъледовало от того, [что] пака все ведомости собрали и из оныхъ эѣтракты выписанны и пока расписаніе учинено и к исправникамъ ордера написаны, а особливо медлительство воспосъледовало изъ того, что на исправников наложены многія повеленіи к исполнению, однако имеемъ надежду, что по даннымъ о томъ исправникамъ строжайшимъ повеленіямъ, а особливо, что и нарочныя уже посланы немедленно отданы будутъ все сполна в показанные места и некакои (!) остановки в том не будетъ.

[Подписи трех бояр – членов Дивана]

1773 [года] ма[я] д[ня] 15

Помета: Пол[учен] 1773 году мая 16

*ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1,
д. 449, л. 308.*

*Рукопись. Подлинник.
Подпись-автограф*

Документ № 8

1773 г., мая 16. – Рапорт генерал-майора Александра Римского-Корсакова командующему Первой армией генерал-фельдмаршалу Петру Румянцеву о задержке поставки волов для нужд российской армии; о рассылке ордеров исправникам в цинуты для выполнения в трёхдневный срок поставки волов; о контроле великим вистиарием выполнения нарядов

Рапортъ

Въ полученномъ мною от вашего сиятельства настоящего месяца 14 числа ордерѣ изображено, что по ордеру мнѣ данному апреля от 18 о собраніи с Молдавіи двухъ тысячъ штукъ рогатого скота понинѣ исполненія не учинено, требовано рапорта, в сходство вашего сиятельства ордера того жъ апреля 19 числа с прилогомъ

копии ордера *от* мене в департаментъ вѣстиарія (!), ордеромъ велено учинит в самой скорости самоскорѣйшее расположеніе и доставить в повеленніе мѣста непременно. Но какъ на ордеръ мой сего маія 14 числа *от* департамента вѣстиарія с приложениемъ о числѣ расположенного на цынути рогатого скота вѣдомости репортовано, (которіе в оригиналѣ у сего прилагаю), что за чинимими о двором¹ числѣ справками зъ 19 апреля по 28 число в департаментъ вѣстиарскомъ медленіе учинено. А того жъ 28 во всѣ цынути розослани срожайшіе (!) ордери по которимъ досель репортовъ не получено. Вследствіе того, исполняя вашего сіятелства повелѣніе, во всѣ цынути нарочніе куріери *от* меня розослани з даннимъ имъ наставленіемъ.

Буди досель не собрано и в повеленніа мѣста не отъправлено самихъ исправниковъ к тому понудит и не далѣе трехъ сутокъ непременно исполнить и по исполненіи чрезъ самихъ техъ куріеровъ рапортовать.

Сіе жъ медлѣніе последовало не *от* чего иного, какъ всякого рода наряди изъ Молдавіи, // принадлежащіе ко исполненію по ордерамъ вашего сіятелства, равно даваеміе всякіе на молдавскомъ языке повелѣніи из Дивана по цынутамъ к исправникамъ по древнимъ узаконеніямъ и обичаю сей Земли ни *от* кого иного не принадлежат, какъ до чина великого вѣстиарія, которого должность всегда состоитъ в скоромъ и немедленномъ оногo исправленіи.

В случае же какой медленности посилаеть онъ и за ней, и чинить сродіе (!) взисканіи, а для положенія штрафа или отрѣшенія за какіе-либо ослушаніи представляетъ въ общомъ собраніи всему Дивану. Но какъ в теченіи дель по его департаменту происходитъ немалая медленность, хотя и многократно ордерами *от* меня ему повторяно бывает; и для того необходимо во оной департаментъ надлежитъ, кого заблагоразсудитъ изволите, из нашихъ людей посадить, которой бы обо всехъ успехахъ и порядочного в теченіи дель имель наблюденіе. А без того в добромъ и скоромъ правленіи сего департамента деламъ я никакой надежди не полагаю, о чемъ предаю на разсмотреніе вашего сіятелства.

¹ о дворовом.

Генерал-майоръ Александръ Римской-Корсаковъ

Маія 16-го 1773 году

№-м 3-м

Помета: Поданъ 17 мая 1773

Помета: Ордирован 17 маія

ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 449,
лл. 307–307 об.

Рукопись. Подлинник. Подпись-
автограф

Документ № 9

1773 г., декабря 20. Марженени. – Рапорт полковника Семёна Воронцова¹ генерал-майору Юрию Трубецкому² о труднопроходимых дорогах от Фокшань до Бакэу; об отправке телег в Роман для перевозки провианта; о нехватке провианта в Романском магазейне

Рапортъ

Хотя в Фокшанах я провиантъ принялъ, с коим я не токмо до квартиръ доитить, но и пришедъ во оныѣ считалъ несколько дней онымъ довольствоватся, пока новопринятои перепекатца будетъ; но какъ отъ Фокшанъ до Бакова нашель я дорогу непредвидимымъ образомъ почти непроходимою, особливо урочищемъ Лунко Марѣ, где три дни полковой обозъ 15 верстъ переходилъ; то из Бакова напередъ отправилъ афицера в Романъ с требованиемъ провианта на 15 дней и просилъ Немецкого³ исправника, чтобъ онъ выслалъ пятьдесятъ подводъ в Романъ для перевозу сего провианта в средину моихъ кварталъ, то есть десять верст от Романа, что онъ и зделалъ.

¹ Семён Романович Воронцов (1744–1832), видный политический деятель и дипломат, с августа 1770 г. – полковник, с августа 1774 г. – бригадир, с 1775 г. – генерал-майор, (в 1776–1796 гг. в армии не служил), 1796 г. – генерал от инфантерии, 1797 г. – граф, в 1784–1806 гг. посол в Великобритании.

² Юрий Никитич Трубецкой (1736–1811), князь, член тайных обществ, с июля 1770 г. – генерал-майор, в 1775 г. – вышел в отставку в звании генерал-поручика, сенатор, действительный статский советник.

³ Немецкого.

Афицер же посланной в Романъ рапортуеть, что в Романскомъ магазейне муки только¹ сто шеснатцать четвертей и транспортъ чрезъ 15 дней туда ожидаетца, и что афицеръ при ономъ магазейне находящеися, какъ не могъ требуемаго числа муки отъпустить, то и ничего дать не хотелъ. Так что с превеликим трудомъ онъ ево уговорилъ, чтобы онъ ему хотя сто четвертей отпустил, грозя ево² темъ, что онъ будетъ во ответе, когда полкъ будетъ безъ провианта. Провианта же в полку толко на один день, и естли б не было экономическаго, то // полкъ бы терпелъ крапную нужду. Провианская камисия ведала вступления полковъ в квартиры и знала, что моему, кроме какъ в Романе принять провианту не можно, и не могла считать на провиантъ экономической, и не заготовила в Романе, что надлежитъ. И такъ какъ о сей ея оплошности, такъ чтобы и впередъ, чтобы отъ таковой же полкъ не потерпелъ нужды, прошу ваше сиятельство, куда подлежитъ, по команде представить.

Полковникъ графъ Воронцовъ
декабря 20-го дня 1773 году
Марженени

*ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 495,
лл. 32–32 об.*

*Рукопись. Подлинник. Подпись-
автограф*

Документ № 10

1773 г., декабрь 25. – Рапорт полковника Ивана Поливанова³ [командующему кавалерией 1-й дивизии] генерал-порутчику Фёдору Глебову⁴ о выделении Главной провиантской канцелярией сена из цинуга Нямц; об

¹ Слово написано над строкой.

² ему.

³ Иван Игнатъевич Поливанов (1740-1786), государственный деятель, рязанский (1778-1780) и саратовский (1781-1786) наместник; с 1770 г. – полковник, с сентября 1775 г. – бригадир, с 1777 г. – генерал-майор.

⁴ Фёдор Иванович Глебов, граф (1734-1799), командующий кавалерией дивизии 1-й армии; с мая 1772 г. – генерал-майор, с апреля 1773 г. – генерал-поручик, с июля 1782 г. – генерал-аншеф, сенатор с 1781 г.

**обещании исправника Ильи Русета (Руссета) доставить
нужное количество сена; о изнурении армейских лошадей
и забирании сена с обывателей цинута**

Рапортъ

Главной провіанской канцеляріи каммисія, состоящая въ Яссах ведомства господина оберъ-провіантъ-маейстера Бухвалова, по требованію моему для довольствія всехъ состоящихъ в полку казенныхъ и собственныхъ лошадей в зимніе месяцы осигновала¹ к принятію Нямцовскаго цинута из деревень Галбинъ и Берешти сена семдесятъ семь тысячъ четыреста пудъ. Но того цинута исправникъ Илья Русеть маня² меня прежде, что онъ на первой случай, по требованію моему, посланному к нему в разныя деревни, где полкъ расположился, поставитъ девятнадцать тысячъ пудъ чрезъ шесть дней, а досталное также по времени безъ всякаго недостатка доставляемо от него быть имѣеть. Но вмѣсто того и панынѣ (!) ни одной фуры в привозѣ от него нѣтъ; а сего числа упомянутой исправникъ писменно мнѣ отозвался, что онъ возитъ сена на обывательскихъ подводахъ никакова повеленія не имѣеть; представляя при томъ, что якобы ему наикрепчайше от Дивана то запрещено, а возилъ бы я оное на полковыхъ подъемныхъ лошадяхъ, чего никоимъ образомъ мнѣ здѣлать не можно в разсужденіи того, что все полковыя подъемныя лошади теперь пришли во изнуреніе. Да и хотя бъ я употребилъ ихъ в подвозъ; то по неблизкому расстоянію техъ деревень, откуда надлежитъ забирая, возитъ к полку сено, они поворотитца могутъ не прежде пяти дней і привести на оныхъ можно не болѣе какъ целому полку на двое сутокъ. //

Теперь же принужденъ я, за непоставкою онаго, довольствовать лошадей, забирая сена у обывателей, котораго и у нихъ весьма уже остается мало. В такомъ случаѣ я предвидя из сихъ обстоятельствъ неминуемой казеннымъ лошадямъ голодъ, симъ представляя, вашего высокопревосходства³ покорно прошу о скорѣйшей поставкѣ в полкъ мой осигнованнаго сена, куда

¹ ассигновала, т.е. выделила.

² обещая.

³ высокопревосходительства.

надлежит, по командѣ предложениємъ не оставить, на что імею ожидать от вашего высокопревосходительства резолюціи.

Подлинной подписалъ: полковникъ Поливановъ

С подлиннымъ читаль: походной канцеляріи писарь Терентій Плотниковъ

№ 350

Декабря 25 дня 1773 года

Помета: Получень: декабря 29 дня 1773 году

Помета: Ордиrowано: 29 декабря

*ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 495, лл.
26–26 об.*

Рукопись. Копия

Документ № 11

1774 г., февраля 5. Бухарест. – Рапорт [командующего 1-й дивизией] генерал-аншефа Ивана Салтыкова¹ командующему Первой армией генерал-фельдмаршалу Петру Румянцеву о заготовке леса и отправке людей для строительства судов на р. Арджеш, о нехватке провианта и фуража в магазинах, о поиске людей, умеющих управлять судами и знающих р. Дунай

Рапортъ

Ваше сіятельство ордеромъ своимъ подъ № 45 повелѣвать мнѣ изволитѣ со всевозможнымъ поспѣшеніемъ исправлять суда при Журжѣ и Нигоештахъ состоящія, а сверхъ того и вновь потребное число построить изъ полагаемого по рапорту г[осподи]на бригадира и кавалера Медера готовымъ въ довольномъ количествѣ на разныхъ рѣкахъ лѣсу. Потому донестъ имѣю: я съ самага еще изъ кампаніи войскъ въ квартиры возвращенія настою в наблюденіяхъ о сей флотиліи, какъ уже извѣстны ваше сіятельство и изъ рапортовъ моихъ 13, 17, 26 и 29 генваря подъ № 28, 48, 94 и 115, а изъ нихъ при

¹ Иван Петрович Салтыков, граф (1730-1805) – командир дивизии 1-й армии, генерал-поручик, с 1773 г. – генерал-аншеф, 1796 г. – генерал-фельдмаршал; с декабря 1796 г. по ноябрь 1797 г. – киевский генерал-губернатор, с ноября 1797 г. по май 1804 г. – московский генерал-губернатор.

второмъ и изъ приобщеннаго въ копіи ордера моего г[осподи]ну бригадиру и кавалеру Медеру.

Тамъ описываль я исканіе въ Землѣ мастеровыхъ на построение новыхъ судовъ и медлѣніе какъ въ томъ, такъ и въ высылкѣ не точію на новыя, но и на старыя суда надобныхъ мастеровыхъ и матеріловъ, а особливо лѣсу. И что г[осподи]нъ бригадиръ и кавалеръ Медеръ вмѣсто увѣдомленія о каковомъ-либо количествѣ готоваго лесу отозвался, что за непослушаніемъ обыватели, и времени определить не можетъ въ какое требуемая къ флотиліи надобности будутъ исполнены.

Поднесъ¹ за всѣмъ онымъ ничего еще не получивъ отъ Земли, остается мнѣ только ожидать исполненія моихъ требованей и увѣдомлѣнія по моему отправленному ордеру къ настоящему за отсутствіемъ г[осподи]на бригадира и кавалера Медера въ наблюденіяхъ земскихъ // дѣлъ секундъ-маіору Брандту, гдѣ и какое количество состоитъ того готоваго лѣсу? Прошу вашего сіятельства дать г[осподи]ну бригадиру Медеру повелѣніе, чтобъ онъ и меня извѣщаль о томъ, что имѣетъ в приготовленіи изъ матеріаловъ для флотиліи?

Наипаче же тогда, какъ я ихъ отъ него требую, дабы за моимъ о семъ невѣдѣніемъ не могло и впредь слѣдовать подобнаго времени упущенія. Ибо за молчаніемъ его предо мной, какъ о семъ готовомъ лѣсѣ, такъ и на ордеръ мой ему отправленной, и у сего въ копіи подъ № 98 приобщенной принужденъ уже былъ я послать Армаша, пригласившаго по моему приказанію, сто два человекъ обывателей, умѣющихъ строить суда, уговаривать ихъ къ зачатію приготовленія своего, работою и подводами, на Аргисѣ² лѣсу, доколѣ дождусь отъ Дивана требуемаго мною чрезъ означенной ордеръ учрежденія. А, чтобъ хотя малую подать при томъ симъ обывателямъ надежду, далъ я оному Армашу мои салвогвардіи о уничтоженіи въ домахъ сихъ обывателей всякого воинскихъ чиновъ постоя. Изъ обстоятельствъ сихъ, ваше сіятельство примѣтитъ изволитѣ, коль мало я имѣю удобствъ поспѣшествовать в надобномъ къ предбудущей кампаніи.

¹ До сегодня.

² Тут и далее – р. Арджеш.

А изъ доносимыхъ здѣсь оригинальныхъ одиннатцати рапортовъ съ приложеніями мнѣ дошедшихъ отъ коменданта Журжевскаго, да г[осподи]на полковника Талызина, и отъ полковъ Нижегородскаго пехотнаго Вятскаго и Нижегородскаго карабинерныхъ, маіора Каспарова и генераль-провіантмейстера лейтенанта (!) Соколова ваше сіятельство найдить изволитѣ.

1-е. Диванъ вмѣсто, чтобы старатся доставить въ Журжу матеріаль надобной къ поправленію флотиліи, прислалъ подѣ именемъ знающихъ управлять судами 23 человекъ мужиковъ, такихъ кои никогда и весла въ рукахъ не имѣли. Не взирая что я о нендобности сихъ людей писалъ г[осподи]ну бригадиру Медеру в ордерѣ еще 17 генваря и вашему сіятельству при рапортѣ подѣ № 48 въ копіи представленномъ.

2-е. Съ какимъ затрудненіемъ въ Журжѣ находящаяся кавалерія получаетъ въ сенѣ свое снабженіе // и что Архангелогородской и Вятской полки остаются совсѣмъ безъ сена, а Нижегородской карабинерной получаетъ оное половину гнилымъ, имѣя при томъ превеликое затрудненіе в подвозѣ зерноваго фуража, а отъ всего онаго сихъ полковъ лошади приходятъ въ наибольшее отъ времени до времени изнуреніе, и что въ Нижегородской пехотной недостаетъ сена 6859, а в наwerbованной казачей 68240 пудъ.

3-е. Муки для довольства Первой дивизіи къ февралю мѣсяцу оставалось только 12427 четвертей. Подводъ же съ Земли требуемыхъ на подвозъ сего хлѣба Диванъ здѣшней вмѣсто 1500 выслалъ только отъ 8 декабря 389, и то безъ определенія къ нимъ смотрителей изъ земскихъ служителей, умалчивая, что в Журжевской магазинѣ и въ места определенныя по дорогѣ къ сей крепости и до днесъ еще сена ничего свозить не начато, и что къ починкѣ старой флотиліи ничего же лѣсу не поставлено. По всѣмъ означеннымъ рапортамъ писалъ я въ Диванъ чрезъ г[осподи]на бригадира Медера и маіора Бранта, но по тому не могу себя обнадеживать въ потребномъ исполненіи. Тѣмъ паче, что чрезъ два почти мѣсяца я безпрестанно настою въ подобныхъ перепискахъ, но безплодно.

Новыхъ судовъ, ежели бѣ было потребное отъ стороны земской поможеніе намѣренъ я сделать, по меншей мѣрѣ, десять

большихъ шаекъ и пятьдесятъ среднихъ для пехоты лодокъ. Мѣста же къ построению ихъ удобнѣйшаго нѣтъ въ моемъ положеніи, какъ при Аргисѣ, въ разсужденіи свободнаго ихъ въ Дунай сею рѣкою спуска, и близкаго состоянія лѣсу.

О матеріалахъ отпущенныхъ къ флотилии давно бы я надлежащій счетъ здѣлалъ, но не могу дожидатся отъ Дивана увѣдомленія, что имянно, и подѣ чью росписку кому было отпущено? О семъ я и нынѣ писалъ въ Диванъ чрезъ маіора Бранта. Однако жъ не надѣюсь наитить конца въ тѣхъ, кои оставлены были при Нигоештахъ г[осподи]номъ генераль-маіоромъ и кавалеромъ Суворовымъ въ корпусѣ г[осподи]на генераль-порутчика // и кавалера Потемкина, поелику и семидесяти двумъ судамъ расходъ надлежащей не сысканъ, а равно и въ томъ что потеряно въ бурю при экспедиции за Дунай, гдѣ не только сіи матеріалы пропадали, но и самыя люди.

Дватцать три мужика, что выслалъ Диванъ въ Журжу для управленія судами велѣлъ я возвратить въ дома, по ихъ совершенному незнанію упражненія при судахъ, да и за неимѣніемъ еще надобности въ такихъ людяхъ. Я было требовалъ пятьдесятъ человекъ такихъ, кои разумѣютъ положеніе рѣки Дуная, и наилучше управляютъ судами во всяком ихъ движеніи.

Генераль г[рафъ] Салтиковъ
№ 145
5 февраля 1774 года
г. Букарестъ
Помета: Подан 9 февраля [1]774 [года]

*ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 546, лл.
197–197 об., 236.
Рукопись. Подлинник. Подпись-автограф*

***Unpublished documents on the socio-economic
situation of the Danube (Romanian) Principalities during
the Russian-Turkish war of 1768–1774***

*The documents on the socio-economic situation of the Danube
(Romanian) Principalities during the Russian-Turkish war of 1768-1774 are*

published. The documents concerning the conduct of the census in Moldova; the recruitment of people for construction of ships on the Argesh river and repairs of bridges in the city of Iași; the supply of cattle, supplies, food and forage by the population of the Principalities for the needs of the Russian army. The role of ispravnic and the Divan of the Principalities in this actions had been shown.

Keywords: *Russian-Turkish war of 1768-1774; army; Principality of Moldova; Principality of Valahia; Divan of Moldova; Divan of Valahia; Chief of Divan; ținut; ispravnic*

Александр ПОНОМАРЁВ,
кандидат исторических наук,
ведущий научный сотрудник
отдела древних актов,
Центральный государственный
исторический архив Украины, г. Киев
e-mail: mihalych1878@gmail.com

Vlad MISCHEVCA

DIN CULISELE DIPLOMATICE ALE SEMNĂRII TRATATULUI DE PACE DE LA BUCUREȘTI: ROLUL LUI MANUC BEY

Sub presiunea factorilor externi, principalul dintre aceștia fiind pericolul iminent al războiului cu Franța, Cabinetul de la Petersburg a fost constrâns să-și tempereze pretențiile finale. În ajunul semnării Păcii de la București, Sublima Poartă se afla sub presiunea atât din partea dușmanului său – Rusia, cât și din partea aliaților – Franța, Marea Britanie și chiar din partea țărilor neutre, cum ar fi fost Suedia, deoarece Marile Puteri ale Europei încercau să atragă Imperiul Otoman în tabăra lor, în vederea unui inevitabil război franco-rus (declanșat de curând, în iunie 1812). Agentul rus Manuc Bey și desigur Dimitrie Moruzi, membru al delegației otomane de negociere a Tratatului de pace de la București, au fost importanți *informatori secreți* ai rușilor (divulgând instrucțiunile pe care le primeau plenipotențiarilor turci, relatând despre intențiile sultanului față de pretențiile teritoriale ale Curții ruse și promovând interesele ei politice), fiind stimulați cu promisiuni și recompense materiale. Însă, nu moruzeștii sau Manuc Bey se fac vinovați de anexarea Basarabiei. Curtea de la Petersburg, fiind presată de pericolul unui război cu Franța, de opunerea Marilor Puteri occidentale realizării planurilor sale expansioniste în sud-estul Europei și Caucaz, precum și de rezistența diplomației otomane și-a redus esențial pretențiile teritoriale¹.

În urma unui set întreg de premise geopolitice, printre care este și problema malonestității diplomației ruse (care a exploatat din plin *factorul fanariot* și cel al *diplomației secrete*), negocierile s-au finalizat cu încheierea, la 16 (28) mai 1812 (în incinta *Hanului lui Manuc* din București), a Tratatului de pace ruso-turc².

Astfel, pe lângă factorii de ordin geopolitic, ce au marcat negocierile ruso-otomane, au existat și anumite condiții interne ce au influențat, direct sau indirect, semnarea păcii. În contextul dat, e necesar de menționat un factor ce a avut impact, după cum susțin unii istorici, în

¹ Vezi: Vlad Mischevca, *Geneza problemei basarabene – 1812*, Prefață de Demir Dragnev, București, Brăila, 2016, pp. 202-252.

² Vezi articolele Tratatului de pace integral: Vlad Mischevca, *Anul 1812 în destinul neamului românesc. (Anexarea Basarabiei de către Imperiul Rus)*, ed. a 3-a, rev. și adăugită, Chișinău: Litera, 2018, pp. 159-187.

mod nemijlocit asupra tratatelor și încheierii Păcii de la București. Este vorba despre ce au observat martorii oculari ai acelor evenimente – Al. Langeron și P.V. Ciceagov, în special în timpul convorbirilor bilaterale de la Slobozia, Giurgiu, Iași, apoi București. Concluziile pe care cei doi militari ruși le trag cu referire la încercările de soluționare a conflictului dat oglindesc atmosfera de intrigă, indecizie și trădare care le-a patronat¹. După cum consemnase generalul rus Langeron: „plenipotențiarilor turci se arătau în politică mai tari decât ai noștri: Galib Efendi și prințul Moruzi (Dimitrie – *n.n.*) erau capete diplomatice mai pricepute decât ale lui Italinski și Sabaneev”². Iar „reis efendiul Galib,... a fost unul dintre cei mai de treabă, educați și inteligenți oameni pe care i-am întâlnit printre turci”³.

Istoricii au constatat că, într-adevăr, unul din actorii mai puțin developați ai evenimentelor legate de Războiul Ruso-Turc din 1806-1812, implicați în acțiunile politico-diplomatice, care au făcut trafic de influență asupra negocierilor ruso-otomane a fost influentul și bogatul armean Manuc (Emanuel) Mirzaianț (existând diferite variante ortografice ale numelui său: Mirzaian, Mârzaian, Manuc bei ș.a.), cunoscut în epocă cu numele de *Manuc Bey*⁴.

Manuc Bey (1769-1817) a fost cunoscut inițial ca un negustor de origine armeană de la sud de Dunăre și a sfârșit fiind cavaler al ordinului Sf. Vladimir (gradul III), consilier de stat al Rusiei (echivalând cu gradul de general), informator al diplomației ruse, bancher și latifundiar cu ambițioase planuri economice în Basarabia. Pentru activitatea sa în Țara Românească, i s-a acordat rangul de serdar (1802) și paharnic (1803). Către 1808 construiește la București renumitul său han, compus din subsol, parter și etaj. La subsol se găseau 15 pivnițe boltite; la parter se

¹ G. Penelea, *Țările Române în timpul războiului din 1806-1812 văzute de ofițerii superiori ruși A. de Langeron și P.V. Ciceagov*, în „Revista de Istorie”, 1988, 41/7, p. 679.

² Hurmuzaki, *Documente...*, Vol. III, Supl. I (1709-1812), București, 1889, p. 385.

³ *Записки графа Ланжерона. Война с Турцией 1806-1812 гг.*, в „Русская старина”, т. 133, № 2, 1908, с. 488.

⁴ Siruni H. Dj., *Bairakdar Moustafa Pacha et Manouk Bey*, „Prince De Moldavie”, în „Balcania”, VI, București, MCMXLIII (1943), p. 53; M. Grigoruță, I. Ioniță, E. Marcu, *Manuc Bei*, București: Muzeul Municipiului București, 2005, pp. 7, 16-31; Valentin Arapu, *Aspecte istoriografice controversate privind activitatea diplomatică a lui Manuc Bei*, în „Tratatul de pace de la București din 1812: 200 de ani de la anexarea Basarabiei de către imperiul rus”. Materialele conferinței internaționale (Chișinău, 26-28 aprilie 2012), coord., pref.: Sergiu Musteață, Chișinău: Pontos, 2012, pp. 71-82.

aflau 23 de prăvălii, 2 saloane mari, 10 magazii, 16 camere de servitori și bucătari, 4 odăi laterale și un tunel în care încăpeau 500 de persoane; la etaj se aflau 107 odăi pentru locuințe și *cantoare*. În mijlocul curții, pavată cu piatră de râu, se afla o cafenea cu toate dependențele ei și o grădină cu fântână arteziană¹.

Pentru serviciile aduse Imperiului Otoman în 1807, i s-a acordat rangul de *mare dragoman* al Porții (pentru prima oară, această funcție s-a încredințat unui nefanariot), în 1808 – titlul de *bey* (principe) al Moldovei, care s-a dovedit a fi, *de facto*, unul *onorific* (nu a deținut vreo domnie în Principate).

Titlul de „bey”, adică cel de „prinț”, nu i-a fost confirmat în Rusia. Doar urmașii lui Manuc Bey din Basarabia s-au înnobilat” prin încheierea unor mariaje cu descendenți / descendente de vișă aristocratică².

Interesul cercetătorilor față de acest personaj neordinar este unul permanent și de durată lungă. Practic, încă din timpul vieții sale tumultuoase, deși scurtă (moare subit la doar 48 de ani), el a atras atenția contemporanilor săi. Dovadă ne sunt și mulțimea de publicații consacrate vieții și activității vestitului armean. Iar Conferința internațională cu ocazia aniversării a *200 de ani de la moartea lui Manuc Bey Mirzaian (1769-1817)*, organizată de Academia de Științe din Armenia (Erevan, 10-11 iunie 2018) a reiterat necesitatea elucidării diferitelor aspecte ce rămân încă necunoscute sau sunt mitologizate în istoriografie³. O frumoasă expoziție a Muzeului Municipiului București „Manuc Bei, negustor și diplomat”, însoțită de publicarea unui album al exponatelor și documentelor din fondurile muzeului, expuse în 2005, a adus o nouă contribuție la prezentarea acestei originale personalități din trecutul nostru comun⁴.

¹ George Potra, *Istoricul Hanurilor Bucureștene*, București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1985, p. 7.

² Valentin Arapu, *Aspecte istoriografice controversate privind activitatea diplomatică a lui Manuc Bei*, p. 71.

³ *International Conference on the Occasion of the 200th Anniversary of the Death of Manuk Bey Mirzayan (1769-1817)* (Yerevan, 2018, 10-11 June).

<http://haygithimnadram.am/confsvview.php?id=45&arch=&langid=2> (accesat 13.05.2020)

⁴ M. Grigoruță, I. Ioniță, E. Marcu, *Manuc Bei*, București: Muzeul Municipiului București, 2005, pp. 7, 16-31;

Despre biografiile lui Manuc Bey sau autorii care au abordat în treacăt viața și activitatea sa se poate de spus că sunt destui de mulți, din mai multe țări, cu scrieri în limbile armeană, română, rusă, franceză ș.a. Iar o sumară evaluare a unor aspecte istoriografice controversate privind activitatea diplomatică a lui Manuc Bei a făcut-o Valentin Arapu în cadrul conferinței internaționale de la Chișinău „Tratatul de pace de la București din 1812: 200 de ani de la anexarea Basarabiei de către Imperiul Rus” (26-28 aprilie 2012)¹.

Primii cercetători ai vieții lui Manuc Bey au fost compatrioții armeni – Mser Mserian (1841), preceptorul copiilor săi și Hevond Hevnanian (Viena, 1852)². Distinsul armenolog Mser Grigorean Mserian (1808-1873) a fost invitat la Hâncești (1836-1848) din Smirna în calitate de profesor pentru fiii lui Manuc Bei. Mai târziu, Mserian a ajuns profesor de teologie la *Institutul Lazarean* din Moscova³.

Ulterior, în perioada sovietică, cercetări documentare au întreprins istoricii A. F. Miller, J. S. Fanian ș.a. care au publicat în monografiile și reviste de specialitate un șir de documente și studii despre Manuc Bey⁴.

În România despre Manuc Bey, în mai multe rânduri, au scris diferiți cercetători, printre care se evidențiază opera lui Gh. Bezviconi⁵. O biografie de referință rămâne studiul monografic al lui Bezviconi „Manuc Bei”, apărut la Chișinău în 1938 (ediția a II-a) și republicat de mai multe ori. Iată sumar cine a fost, în opinia cunoscutului istoric basarabean, Manuc Bey – acest „colos al Orientului Apropiat... reorganizator al orașelor Bulgariei, dragoman și bei al Sublimei Porți; cămăraș, paharnic

¹ Valentin Arapu, *Aspecte istoriografice controversate privind activitatea diplomatică a lui Manuc Bei*, pp. 71-82.

² Mser Mserian, *Istoria vieții lui Manuc Bey Mirzaianț*, trad. din limba armeană H. Dj. Siruni, București, Ararat, 2012. 231 p.

³ Gh. Bezviconi, *Manuc-Bei*, ediția a II-a, în „Din trecutul nostru”, anul VI, nr. 54-55, Chișinău, martie - aprilie 1938. Ediție istorică dedicată memoriei mult regretatei Sofia Bezviconi, p. 47.

⁴ А.Ф. Миллер, *Мустафа паша Байрактар. Османская империя в начале XIX века*. Москва-Ленинград, 1947. 508 с.; Дж. С. Фаньян, *Новые документы о Манук-бее*, в «Вестник архивов Армении», 1983, №3, сс. 75-78; Дж. С. Фаньян, *Манук-бей и его дипломатическая деятельность*, в «Вестник архивов Армении», 1974, №4.

⁵ Gh. Bezviconi, *Manuc-Bei*. Ediția a II-a, în „Din trecutul nostru”, an. VI, nr. 54-55, (1938), 56 p.; Gh. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947; Gheorghe G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse (din cele mai vechi timpuri pînă la mijlocul secolului al XIX-lea)*, București, 1962.

și bei în Moldo-Vlahia, salvator al sârbilor și al Bucureștilor, făuritor al Tratatului de pace de la București, prinț al armenilor la congresul din Viena, Excelență și Cavaler în Rusia, onorat de împăratul Alexandru I...¹. I...¹. De curând impresionantul studiu al lui Gh. Bezviconi a revăzut lumina tiparului (după lungi decenii de așteptare) la editura „Zamca”². Ediția îngrijită de Marius M. Șolea este o lucrare indispensabilă, constituind o contribuție și un reper istoric de neocolit pentru biografia vestitului armean și epoca sa, rămânând o lectură obligatorie. Scrisă într-un limbaj foarte accesibil, cartea este însoțită de prețioase anexe, de fotocopii ale scrisorilor sale și alte fotografii³.

O altă cercetare solidă rămâne a fi cea a lui Ștefan Ionescu (în pofida abordărilor marxiste caracteristice epocii în analiza dezvoltării economice a Țărilor Române), care pentru cartea sa a folosit izvoare narative, cronici și documente diplomatice⁴. Iar cel mai versat istoric al armenilor, pe bună dreptate, a fost orientalistul H. Dj. Siruni, care a lăsat diverse studii editate și inedite despre istoria perioadei în care a trăit acest om de afaceri și abil diplomat, precum se prezintă Manuc Bey⁵. Mai Mai nou, prezintă interes articolul Ștefaniei Costache despre activitatea economică și politică, proiectele de reformă ale bogatului armean⁶; studiul consacrat Bucureștiului în perioada Păcii de la 1812, semnat de

¹ Gheorghe Bezviconi, *Manuc Bei*, ediția a II-a, în Bezviconi, Gheorghe. *Profiluri basarabene* [în 2 vol.] / Text sel. și îngr. de Mihai Papuc; pref.: Florin Faifer, vol. I, Chișinău: Știința, 2017 (Colecția: *Pagini despre Basarabia*), p. 223.

² Gheorghe Bezviconi, *Manuc Bei*, ediție îngrijită de Marius Marian Șolea, București: Editura Zamca, 2011.

³ După cum relatează Eduard Antonian – manuscrisul despre Manuc Bei Mirzaian (care a fost citit în cadrul unei Comunicări ținute la Secția de Istorie Modernă și Contemporană a Institutului de Istorie al Academiei RPR în 1951) a fost donat tot în 1951 Bibliotecii Comunității Armene din București. A fost (re) descoperit în Arhiva Bisericii Armene din București (o copie xeroxată se găsea și în Arhiva ziarului *Ararat*) și tipărit la editura *Zamca*. <https://www.araratonline.com/destinul-lui-manuc-bei-sau-analiza-lui-gheorghe-bezviconi/>

⁴ Ștefan Ionescu, *Manuc Bei: zaraf și diplomat la începutul secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1976. 209 p.

⁵ *Munca unui savant armean în România: Hagop Djololian Siruni*, București Editura Biblioteca: Bucureștilor, 2008; Siruni H. Dj., *Bairakdar Moustafa Pacha et Manouk Bey*, „*Prince De Moldavie*”, în „*Balcania*”, VI, București, MCMXLIII (1943), pp. 53-100.

⁶ Ștefania Costache, *Afaceri private, cărmuire imperială și modernizare: un proiect de reformă la frontiera dunăreană ruso-otomană, 1800-1817*, în „*Arhiva Moldaviae*”, Supliment I, 2014, pp. 77-96; Idem, *From Ruscuk to Bessarabia: Manuk Bey and the career of an Ottoman-Russian Middleman at the beginning of the 19th century*, în „*Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Makale Geliş Tarihi*” / *Makale Kabul Tarihi / Sayı III/1 – Temmuz*, 2017, pp. 23-43.

Ana-Maria Lepăr¹; abordarea cercetătorilor turci Silvert Malhasyan și Aysel Yıldız a temei „Manuk Mirzayan Bey, zaraful lui Alemdar Mustafa Pașa”, care ne prezintă, pe lângă viața lui aventuroasă, oamenii cu care interacționează – figuri extrem de importante și colorate. La fel ca și Manuc Bey, Tirsiniklioğlu İsmail Ağa și mai ales Alemdar Mustafa Pașa, s-au ridicat în provincii și au devenit actori politici importanți nu doar la nivel local, ci și în tot Imperiul, aceștia fiind în fruntea acestei liste².

La Chișinău diverse subiecte din viața și activitatea lui Manuc Bey au fost abordate de către un șir de cercetători: Ion Varta (publică un document inedit din Arhiva Politicii Externe de la Moscova, *AVPRI*), Alina Felea (aprofundează cercetarea genealogiei familiei urmașilor lui Manuc), Valentin Arapu (prezintă o succintă trecere în revistă a istoriografiei despre activitatea lui diplomatică), Iurie Colesnic (expune o sinteză a vieții lui Manuc Bey sub forma unui eseu biografic), V. Tarnakin și T. Soloviova (abordează perioada activității din Hâncești a familiei Mirzoian și istoricul conacului – palat) ș.a.³. Nicolae Dabija, într-un eseu publicat *online* – consacrat lui Manuc, afirmă că moldovenii „din cauza lăcomiei și trădării lui Manuc-Bei – au cunoscut două sute de ani de calvar, care din păcate mai continuă”⁴.

Recent au apărut noi cărți în limba rusă, scrise de autori armeni despre prințul Manuc Bey – V.G. Tunean, Gohar Rshtuni ș.a. Istoricul din Erevan V.G. Tunean a folosit șase dintre cele mai mari arhive ale Moscovei, două din Sankt Petersburg, două din Armenia, inclusiv arhiva *Matenadaran*⁵. Este implicată o gamă largă de publicații de acte și

¹ Ana-Maria Lepăr, *Bucharest during the Peace of 1812*, în „Hiperboreea Journal”, vol. 2, no. 2 (2015), pp. 122-132.

² Silvert Malhasyan, Aysel Yıldız, *Bir Rahibin Kaleminden Alemdar Mustafa Paşa'nın Sarrafı Manuk Mirzayan Bey*, în „Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi”, Sayı III/1 – Temmuz, 2017, pp. 123-172.

³ Ion Varta, *Manuc Bei despre situația Basarabiei la 1815*, în „Patrimoniul. Revistă de lectură istorică”, nr. 3, Chișinău, 1991, p. 6-14; Alina Felea, *Câteva date despre urmașii lui Manuc Bey (sec. XIX - înc. sec. XX)*, în „Tyragetia”, s.n., vol. IV [XIX], nr. 2, 2010, p. 187-202; Valentin Arapu, *Aspecte istoriografice controversate privind activitatea diplomatică a lui Manuc Bei*, pp. 71-82; Iurie Colesnic, *Manuc-Bei, o figură a istoriei noastre naționale pe care trebuie s-o cunoaștem neapărat*, în *Basarabia necunoscută. Ediție în trei volume*, vol. I, Chișinău: Cartier, 2019, pp. 11-29; Владимир Тарнакин, Татьяна Соловьева, *Бессарабские истории. Ист.-краеведческие журналистские расследования*, Кишинэу: Pontos, 2011, сс. 167-172 (*Несбывшаяся мечта князя*).

⁴ <https://www.facebook.com/nicolae.dabija.9> (accesat 26.08.2020)

⁵ В. Г. Тунян, *Манук-бей Мирзаян: грани создания*. Ереван: Чартарагет, 2019. 172 с.

documente de arhivă, memorii și literatură științifică, deși, încercând să contrapună unor mituri demult formate fapte veridice istorice, autorul preamărește rolul lui Manuc, considerându-l „coautorul tratatului de la București”, elogiindu-l excesiv în ipostaza sa de „patriot armean”¹. Scriitoarea Gohar Rshtuni (Гарибян Гоар Хачатуровна) a publicat cartea sa „Prințul armean Manuc Bey”, concepută ca o lucrare literară, deși suficient de bine documentată, în care descrie romanțat întregul Război Ruso-Turc din 1806-1812, cu toate personajele, de la împărați, sultani și comandanți șefi, la consuli, ambasadori și rezidenți sub acoperire ai imperiilor europene, ruși și otomani².

Literatura beletristică românească, de asemenea, s-a preocupat în mod repetat de figura reliefată a lui Manuc Bey Mirzaianț oferind câteva romane istorice: „Manuc” scris de Victoria Comnea (prefațat de Bogdan Crețu), apărut la editura din Iași Polirom în 2006; urmat de „Alexandropol – orașul lui Manuc Bey”, de aceeași autoare (apare la editura Eikon în 2016); în 2017 editura Polirom publică romanul „Hanul lui Manuc”, de Simona Antonescu³. Bineînțeles, autoarele rămânând în mreaja ficțiunii, la o altă scară a istoriei, în aceste romane mai pregnant decât orice ne interesează factura politică a timpurilor, jocurile politice europene și reflexia lor asupra teritoriilor românești, care sunt analizate minuțios și prezentate viu și articulat⁴.

Astfel, putem constata că negustorul, zaraful și diplomatul poliglot Manuc Bey a beneficiat de o bogată bibliografie istorico-literară, nelipsind și ficțiunea, din care se vede lesne că a exercitat, de cele mai dese ori din umbră, acțiuni politico-economice cu un impact asupra evenimentelor derulate în Principatele Române, Rusia și Imperiul Otoman. Totodată, rămân încă destule aspecte mai puțin cercetate și multe documente neexplorate, care ar reîntregi cunoașterea acestei figuri complexe și

¹ *Ibidem*, pp. 67, 146.

² Гоар Рштуни, *Армянский принц Манук бей: документально-историческое повествование*. Ереван: Лусакн, 2010, 347 с.

³ Victoria Comnea, *Manuc*, Prefață de Bogdan Crețu, Iași: Polirom, 2006. 396 p.; Idem, *Alexandropol – orașul lui Manuc Bey*, București: Eikon, 2016. 258 p.; Simona Antonescu, *Hanul lui Manuc*, Iași: Polirom, 2017. 572 p.

⁴ Vezi recenzia celor trei romane de Mihai Stepan Cazazian (2018) <https://www.araratonline.com/recenzie-trei-romane-cu-manuc%EF%BB%BF-bey/> (accesat la 30.12.2021)

controversate¹. În cele ce urmează, vom evidenția doar unele laturi ale activității diplomatice a lui Manuc Bey legate de semnarea Tratatului de pace ruso-turc de la 16/28 mai 1812, în contextul traficului de influență.

În ajunul declanșării Războiului ruso-turc din 1806-1812 Constantin Ypsilanti l-a implicat pe Manuc în afacerile politice și l-a susținut în demersurile sale nemijlocit la Petersburg, caracterizându-l drept „o persoană utilă pentru interesele principatului meu și îndrăznesc să afirm că și pentru cele ale majestății sale” Manuc Bey a devenit supus rus în luna mai 1806, fiind ajutat de Constantin Ypsilanti și Ipolit Bolkunov (consulul Rusiei la Iași). Astfel, el primise în mod secret un *pașaport* de supus al Imperiului Rus pe numele lui „Manuc Mardirosov din Erivani”, ceea ce însemna că automat se afla sub ocrotirea Rusiei². În octombrie 1807, Manuc a fost numit *mare dragoman* al Porții, iar în septembrie 1808 a obținut „demnitatea de bei sau principe al Moldovei”³. După cum avea să scrie însuși Manuc mai târziu: „Toate aceste servicii ale mele le cunoștea foarte bine sultanul Mahmud II (1808-1839, – *n.n.*), care a poruncit atunci marelui vizir ca să-mi fie conferit titlul de domn (*bey*) al Moldovei și al Țării Românești, și o să fiu numit Manuc bey, deoarece, a spus, i-am decernat onoarea beyatului..., guvernul turc mi-a conferit titlul de dragoman al Porții, care se cheamă *Divan-i humayum tergi manligi*, și la turci este un rang corespunzător celui pe care îl au pașalele cu 2 tuiuri, adică rangul de locotenent general, și am fost însărcinat cu politica europeană și mi s-a dat permisiunea deplină ca să deschid corespondența ambelor părți, adică a turcilor și a rușilor, pentru a executa imediat cele necesare. Și astfel, în aceste vremuri, am adus pe toate căile serviciile mele în folosul Imperiului rus...”⁴.

A făcut parte din societatea politică secretă numită „Prietenii din Rusciuk”, în fruntea căreia se afla Mustafa Pașa Bairaktar (1765-1808).

¹ Să amintim, cel puțin, Fondul *Siruni-Djololian Hagop* din Arhivele Naționale de la București. Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale. Biroul Arhive Medievale. Fonduri personale și colecții, Inventar nr. 2125.

² А.Ф. Миллер, *Мустафа паша Байрактар. Османская империя в начале XIX века*. Москва-Ленинград, 1947, с. 201.

³ Gheorghe G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse (din cele mai vechi timpuri până la mijlocul secolului al XIX-lea)*, București, 1962, p. 187.

⁴ *Manuc Bey Mirzaian: Un document inedit aflat în Biblioteca din Sankt Petersburg*, trad. H. Dj. Siruni, în „Ararat. Periodic al Uniunii armenilor din România”, anul XX, nr. 11 (416), 1-15 iunie 2009, pp. 12-13.

Creată la Rusciuk (Ruşçuk, Ruse din Bulgaria) în 1807, organizația urmărea scopul să îndrepte Imperiul Otoman pe calea modernizărilor europene.

Iar când Mustafa Bairaktar devine *mare vizir* (28 iulie 1808) și „a început să caute o pace cu Rusia, fără mijlocirea altor state”, abilul armean a fost însărcinat să facă pregătirile necesare în această privință și să intre în corespondență cu prințul Al. Prozorovski, comandantul Armatei de la Dunăre¹.

Prin scrisoarea din 22 septembrie 1808 Mustafa Pașa comunică lui Manuc Bey despre desemnarea înaltului titlu de „Prinț al Moldovei” pentru „serviciile importante aduse Sublimei Porți privind repararea fortărețelor de pe malurile Dunării și aprovizionarea trupelor imperiale”, precum și pentru zelul „arătat în afacerile imperiului...”, titlu care, în atmosfera reală de atunci nu echivala cu cel de *domn* al Moldovei. Judecând după reacțiile ce au urmat acest titlu a fost doar unul „nobilitar”², efemer sau mai bine zis cu consecințe nule. Epistola lui Manuc Bey, din 24 noiembrie 1810, către prințul Hovakim Lazarev (Оваким Лазарев, Lazarean: 1744-1826), păstrată mai bine de două secole în *Arhiva Istorică de Stat din Rusia*, situată în Sankt Petersburg (*Российский государственный исторический архив*. Documentul inedit este scris în limba clasică armeană), oferă astăzi noi date despre viața controversatului Manuc Bey³. Se înțelege clar că el ținea mult la această titulatură otomană de „bey”, deși afirma că: „nici nu mi-a trecut prin minte titlul de domn și de bey. Altfel și până acum atât demnitarii din Rusia, cât și foștii și actualii comandanți șefi și prinții ruși de aici, după cum și acum augustul și milostivul împărat, mă numesc *Manuc bey*”⁴.

Evenimentele care au urmat, legate de uciderea prietenului și ocrotitorului său – Mustafa Pașa Bairaktar, în noiembrie 1808, i-au

¹ *Ibidem*.

² Ștefan Ionescu, *Manuc-bei zaraf și diplomat la începutul secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1976, pp. 92-94.

³ Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 880, оп. 5, д. 7, сс. 76–83 (*Письмо Манук-бея Мирзяна Овакиму Лазареву от 24 ноября 1810 г.*, на классическом армянском языке). Scrisoarea fiind tradusă în anii 1960 de H. Dj. Siruni a fost publicată în limba română de Fabian Anton: *Manuc Bey Mirzaian: Un document inedit aflat în Biblioteca din Sankt Petersburg*, trad. H. Dj. Siruni, în „Ararat. Periodic al Uniunii armenilor din România”, anul XX, nr. 11 (416), 1-15 iunie 2009, pp. 9-14.

⁴ *Manuc Bey Mirzaian: Un document inedit aflat în Biblioteca din Sankt Petersburg*, trad. H. Dj. Siruni, în „Ararat. Periodic al Uniunii armenilor din România”, anul XX, nr. 11 (416), 1-15 iunie 2009, p. 14.

periclitat nemijlocit cariera lui politică¹. Fuge din capitala Imperiului Otoman și se stabilește la București, activând pe lângă comandantul armatei ruse dela Dunăre Al. Prozorovski, care stăruia să-l „atragă către el spre a-și înlesni afacerile sale”². Peste doi ani i s-a conferit ca „un dar împărătesc gradul de cavaler al Sfântului Vladimir clasa a treia, printr-un binevoitor ucaz împărătesc, care este întocmit astfel:

„Domnule Manuc bey,

Multiplele dovezi de devotament ce le-ați arătat statului rus și despre care au raportat comandanții de pe malul Dunării ai oștirilor mele m-au impresionat în mod deosebit; drept răsplată a lor și ca semn al bunăvoinței mele vă confer decorația de cavaler al Ordinului Sf. Vladimir cl. a III-a, pe care v-am trimis-o împreună cu acest decret și poruncesc să o purtați după uzanțele legale. 1810 Mai 20”³.

Cronicarul român Ioan Dobrescu cunoaște bine starea lucrurilor în legătură cu Manuc Bey, descriind despre faptul că: „Iar dumnealui Manuc bei armeanul ce l-au făcut și dragoman în Țarigrad, când au fost în vremea lui Mustafa pașa Rușanul (de Rusciuc – *n.n.*), ce au mers în Țarigrad și s-au făcut cu sila vizir și au schimbat pă împăratu și au pus altul și mare răzvrătire s-au făcut atuncea, și acest Manuc armeanul era împreună cu el și cu al său sfat s-au ars și sfântul Ierusalim. Apoi din pronie dumnezeiască pre acest păgîn l-au omorât acolo ienicerii, iar Manuc au scăpat cu sumă de avuție împărătească din hazna și au venit în București. Apoi după pacea muscalului cu turcul, pe Rahmiz pașa l-au omorât aici la București în malul Colintinii, că și acesta au fost atuncea împreună la Țarigrad, iar pre Manuc, vrînd a-l prinde, au avut știre mai înainte și atuncea când era sa-l prinză au pribegit în țara nemțească și i s-au pecetluit casele⁴.

Totuși, Manuc Bey, în viziunea lui Ștefan Ionescu, „se înscrie, în raport cu marile personalități ale politicii vremii, ca o figură minoră. Însă... prin ingeniozitatea activității lui politice și prin puterea banului, s-a bucurat de prețuirea și încrederea unor mari oameni politici și conducători militari care au determinat mersul istoriei..., (provocând) evenimente, dintre care, unele, au atras consecințe istorice. Și astfel, și numele lui s-a înscris pe scena

¹ H.Dj. Siruni, *Bayraktar Moustapha Pascha et Manouk Bey „Prince de Moldavie”*, în „Balcania”, VI (1943), pp. 86, 88.

² *Manuc Bey Mirzaian: Un document inedit aflat în Biblioteca din Sankt Petersburg*, p. 13.

³ *Ibidem*, p. 14.

⁴ Ilie Corfus, *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu (1802-1830)*, în „Studii și articole de istorie”, vol. VIII, 1966, pp. 339-340.

istoriei, dar mai ales în culisele ei...”¹. Manuc Bey „nu era însă un om de convingeri politice sau adeptul unei ideologii. El nu avea idei politice, el avea interese pe care și le realiza cu ajutorul politicii... a fost omul de încredere al turcilor câtă vreme aceștia au fost tari; a devenit omul de încredere al rușilor când a ajuns la convingerea că aceștia vor câștiga războiul; a fost generos cu Divanul muntean pentru a-i câștiga bunăvoința ca să-l primească în țară să-și facă în voie afacerile”².

Locuind în București, confirmă loialitatea sa țarului și recunoaște (în scrisoarea din 24.11.1810) că: „eu, care mă adăpostesc acum sub ocrotirea atotîngrijitorului împărat al Rusiei și știu foarte bine că țările Moldova și Țara Românească vor rămâne de-a pururi ca o parte din puternicul său imperiu, doresc să locuiesc aici, în casa și pe proprietatea mea, pentru întreaga viață, aștept de la milostivirea împăratului binefăcător, ca să mă lase aici, în săracul meu domiciliu, unde zi și noapte ne rugăm, eu și familia mea, pentru fericirea vieții sale și pentru norocul oștilor sale de neînvinși”³.

De remarcat că, în revistele rusești din acea vreme, se prezenta importanța economică și politică a Principatelor Române. Astfel, la 15 iunie 1810, din Odesa, C. Cantacuzino (К. Кантакузин) scria: „Țara Românească (*Валахия*), în ceea ce privește amplasarea și calitatea pământului, poate fi considerată, pe bună dreptate, printre cele mai bune regiuni ale Europei”⁴.

Iar dintr-un alt izvor narativ important, bazat pe documentele din arhiva familiei lui Manuc Mirzaianț, care este, de fapt, biografia acestuia, scrisă de armeanul Mser Mserian după aproape un sfert de veac de la moartea lui Manuc și publicată abia recent în limba română (tradusă din limba armeană de H. Dj. Siruni), desprindem că: „exista o veche și intimă prietenie între Manuc Bey și Galib Efendi, zilnic, cât timp a stat acesta în București, îl vizita sau el pe Manuc Bey, sau Manuc Bey mergea la dânsul. Îndeosebi Galib Efendi, văzând încrederea desăvârșită a lui Kutuzov față de Manuc Bey, spera încheierea unei păci în favoarea ambelor părți, prin mijlocirea lui Manuc Bey. Așa s-a și făcut. Deoarece Kutuzov știa situația precară a Imperiului rus și dorea să încheie el negocierile de pace înainte de a pleca, era dispus să accepte vechile hotare între cele două imperii, adică râul Nistru, și despre aceasta îl înștiințase și pe Manuc Bey. În ce privește pe

¹ Ștefan Ionescu, *Manuc Bei: zaraf și diplomat la începutul secolului al XIX-lea*, p. 197.

² Ibidem, pp. 195-196.

³ *Manuc Bey Mirzaian: Un document inedit aflat în Biblioteca din Sankt Petersburg...*, p. 14.

⁴ «Вестник Европы», 1810, № 13-16, с. 144.

Galib Efendi, care știa situația tulbure de atunci din Constantinopol și neputința guvernului turc de a mai aduna oștiri pentru a reorganiza o nouă armată în locul celei zdrobite de Kutuzov, el divulgase lui Manuc Bey intenția sa de a consimți la întinderea hotarelor Rusiei până la râul Siret¹. Despre oportunitatea acestui hotar pentru Imperiul Rus remarcase și ministrul de război M.B. Barklay de Tolly care i-a scris lui Alexandru I la începutul anului 1812 că: „Dacă această pace ne va oferi granița Siretului, aceasta va fi mai avantajoasă pentru noi, decât dacă chiar am intra în posesia Țării Românești, deoarece această achiziție ne va extinde prea mult forțele militare și va oferi întotdeauna pretexte Austriei și Turciei, două puteri care în circumstanțele actuale ar trebui să fie strâns legate de Rusia”².

În viziunea biografului lui Manuc Bey, acesta „știind astfel ultimele țeluri ale ambelor părți și nedorind să facă privațiuni niciuneia dintre ele, s-a gândit să aranjeze o astfel de pace care să fie acceptată de ambele guverne, fără a respinge condițiile consimțite de delegații respectivi. Și pentru aceasta el a găsit logic ca râul Prut să fie desemnat ca hotar, fiind între Siret și Nistru și, deoarece această soluție era favorabilă și rușilor și turcilor, a fost ușor să împace cele două părți, promițând mai întâi generalului Kutuzov că va stărui să convingă pe turci la o soluție mai bună decât se gândea el, asigurând Rusiei încă o parte până la Prut, pe de altă parte, asigurând pe turci că vor ceda Rusiei mai puțin decât erau ei și că va încerca să convingă pe comandantul rus, pentru un hotar pe Prut. Ambele părți au rămas mulțumite primind mai mult decât doreau. Astfel, pacea s-a încheiat în întregime pe 6 iulie 1812. (...) Nu este de tăgăduit că dacă s-a încheiat pacea, aceasta o datoresc, ambele țări, lui Manuc Bey”³.

Aprecierea rolului acestui personaj mai puțin cunoscut al negocierilor secrete ruso-otomane poate fi completată și cu documentele diplomatice din arhivele rusești și din colecțiile de documente politico-

¹ Mser Mserian, *Istoria vieții lui Manuc Bey Mirzaianț...*, p. 148.

² *Внешняя политика России XIX и начала XX века („ВПР”).* Документы Российского министерства иностранных дел. Серия первая, 1801-1815, т. VI (1811-1812), Москва, 1962, с. 267 („Si cette paix nous donnera le Seret pur frontière elle sera plus avantageuse pour nous, que si elle nous procurait même la possession de la Valachie car cette possession étendra trop nos forces militaires, et donnera toujours d'inquiétude à l'Autriche et à la Turquie, deux puissances qui dans ces circonstances devraient être étroitement liées avec la Russie.”). *Infra VPR.*

³ Mser Mserian, *Istoria vieții lui Manuc Bey Mirzaianț*, pp. 148-149. De fapt, schimbul actelor de ratificare s-a produs la 2(14) iulie 1812, la București.

militare editate la Moscova¹. Astfel, Manuc Bey (fiul lui Mardiros Mirzaian (sau Mirzaian) și al Mamilei Hamum Oglu) în 1808, în timpul ascensiunii protectorului său Mustafa Paşa Bayraktar, a devenit dragoman al Porții; după înfrângerea lui Bayraktar a fugit la București, unde a stat din 1809 până la sfârșitul războiului; iar în timpul negocierilor de pace a fost un important intermediar între ruși și turci. Manuc Bey a fost, în același timp, și unul dintre colaboratorii devotați ai principelui Constantin Ypsilanti. A avut relații strânse cu mulți birocrați otomani sau elite provinciale, precum celebrul din acea perioadă Mahmud Abdullah Ramiz Paşa, Mustafa Refik Efendi, Mehmed Emin Behiç Efendi, Hasan Tahsin Efendi, Kadı Abdurrahman Paşa, voievodul valah Alexandru Ypsilanti. În plus, și-a menținut contactele cu unii comandanți și oameni de stat ruși ai Războiului ruso-otoman din 1806-1812, precum generalul Miloradovici și Prozorovski, consulul rus la București Luka Kiriko².

Într-un document scris din Pera în timpul reținerii sale în Turcia, la 20 aprilie 1807, consulul rus Luka Kiriko confirma că Manuc Bey era „un confident al consulatului imperial de la București și mai ales în vremurile tulburi pe timpul lui Mustafa Bayraktar și Pazvantoglu”.³

Ministrul rus de Externe transmitea, la 4 (16) februarie 1812, lui Kutuzov doleanțele expuse de împăratul Alexandru I ca Manuc Bey să fie antrenat *de unul singur* în negocierile secrete cu Galib Efendi, „omitându-i pe toți grecii”, chiar și „pe persoana cunoscută” (în asemenea mod, era cifrat D. Moruzi), deși, până la urmă, decizia finală era lăsată la discreția comandantului suprem al Armatei ruse de la Dunăre⁴. Din scrisoarea lui M.I. Kutuzov, de la 24 aprilie 1811, către N. P. Rumeanțev privind permisiunea sosirii unui oficial turc pentru o întâlnire cu prizonierul Pehlivan-Paşa reiese că aceasta trebuia să aibă loc doar cu scopul clar definit pentru Manuc Bey pentru a iscodi „din conversațiile sale cu el..., să extragă

¹ Vezi: Сборник документов «М. И. Кутузов», Л. Бескровный, т. III (1808-1812), Москва, 1952, сс. 39, 335, 336, 520, 775, 808, 809, 813, 814, 821; VPR, т. VI (1811-1812), сс. 60, 284, 729, 737.

² Silvart Malhasyan, Aysel Yıldız, *Bir Rahibin Kaleminden Alemdar Mustafa Paşa'nın Sarrafi Manuk Mirzayan Bey*, în „Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi”, Sayı III/1 – Temmuz, 2017, p. 123.

³ Siruni H. Dj., *Bairakdar Moustafa Pacha et Manouk Bey*, p. 64.

⁴ VPR, т. VI (1811-1812), p. 284.

cel puțin câteva informații despre dislocația forțelor Porții și motivele exacte ale schimbărilor care au urmat în tabăra turcească”¹.

Manuc Bey fiind mediatorul între cele două delegații în timpul negocierilor a livrat cele mai operative informații despre evoluția planurilor otomane. Atestăm că, la mijlocul lunii ianuarie 1812, la întâlnirea sa cu Galib Efendi primul reprezentant turc i-a făcut o propunere de a stabili frontiera de-a lungul râului Prut. La acea dată I.P. Fonton, prin intermediul lui Manuc Bey, a răspuns că consideră inacceptabilă această propunere².

În scrisoarea lui M. I. Kutuzov din 20 februarie 1812 către N. P. Rumeanțev se menționează expres despre *misiunea* lui Manuc Bey care urma să negocieze cu Galib Efendi în privința necesității semnării grabnice a unei păci cu Rusia: „Ghidat de misiva secretă a excelenței voastre din data de 4 a acestei luni, l-am instruit pe Manuc Bey să-l vadă pe kehaia-bei Galib Efendi, să-i comunice sub forma unui mesaj confidențial, explicațiile prezentate în acest scop al beneficiului, pe care Poarta ar trebui să-l dobândească pentru sine de la o grabnică încheiere a păcii și să intre în discuții cu el pe subiectul situației politice a acestei puteri și a pericolelor care o amenință, prezentând toate acele argumente care se conțin în scrisoarea amintită expedită Dvs. Aceasta este o misiune secretă încredințată lui Manuc Bey prin intermediul consilierului de stat Fonton”³.

Șeful delegației otomane, Galib Efendi Mehmed Said, care nu uitase negocierile dintre Rusia și Franța din 1807, nefaste pentru otomani, a fost și mai impresionat de memorandumul lui Manuc Bey, care i-a descris la 24 februarie 1812 că, în cazul unui război între Rusia și Franța, Austria se va alătura acesteia din urmă și-și va cere remunerația datorată din contul posesiunilor turcești. Considerațiile pe care M. I. Kutuzov le-a indicat să îi transmită Manuc Bey primului plenipotențiar turc au fost următoarele: „Din știrile de la Viena reiese clar că războiul dintre Rusia și Franța va începe foarte curând, că Austria a încheiat o alianță cu Franța și ei vor acționa împreună. Dacă presupunem că austrieii vor începe operațiuni militare împotriva rușilor din partea Țării Românești și poate a Moldovei, dacă și francezii se vor alătura lor, atunci, fără îndoială, rușii se vor apăra și se vor retrage în granițele lor pentru a nu fi înconjurați și tăiați de Rusia. Este posibil să presupunem că austrieii și francezii, care ocupând aceste

¹ Сборник документов «М. И. Кутузов», Л. Бескровный, т. III (1808-1812), сс. 335-336.

² *Ibidem*, p. 775.

³ *Ibidem*, pp. 808-809.

regiuni după îndepărtarea rușilor de acolo, le vor retroceda imediat Porții? Desigur, împăratul Napoleon, invitând Austria la alianță, i-a promis o recompensă. Această remunerare nu poate fi în detrimentul Rusiei sau Poloniei, deoarece, spun ei, intenționează să restabilească Polonia în forma sa anterioară. Trebuie să presupunem că va adăuga și Galiția la ea, iar remunerația promisă Austriei ar trebui să crească semnificativ. De unde le va obține? Evident din Turcia. Atunci nu va fi vorba despre atribuirea unor teritorii din deșerturile Asiei sau a unor extinderi nesemnificative de pământ de pe malul stâng al Dunării, pe care rușii îl solicită acum, dar deja ambele maluri ale acestui râu, Serbia, Bulgaria și întreaga lor țară până la Munții Balcani vor trebui să le-o acorde. Indiferent de soarta care se va întâmpla Moldovei, dacă Napoleon va reuși să-și îndeplinească planurile, Țara Românească, despre care sunt cunoscute pretențiile de demult ale Austriei, în niciun caz nu va fi returnată de către aceasta Porții. Însă Austria și-a pierdut toate porturile pe Marea Adriatică și este lipsită de posibilitatea de a desfășura comerțul maritim, care este subiectul regretelor și invidiei sale constante, după toate probabilitățile, va dori să intre și în posesia Varnei. Oare Franța și Austria vor cere imediat aceste concesii de la Poartă, sau vor amâna cererile lor până la reconcilierea definitivă cu Rusia, ținând în mână Moldova și Țara Românească, ce va face Poarta în această situație? Va începe un război cu Austria și Franța, în timp ce încă nu a făcut pace cu Rusia? Dar nu este în stare să facă război cu cele trei puteri. Își va amâna decizia cu privire la concesii până la reconcilierea definitivă a tuturor puterilor sau până la încheierea păcii sale cu rușii? Dar această întârziere va agrava inevitabil situația Porții. Sau va fi de acord cu toate cedările? Și atunci, după ce ai venit să faci pace cu rușii, va trebui să negociezi involuntar cu austriecii”¹.

Ministrul de Externe N.P. Rumeanțev menționase expres că Alexandru I acordase o atenție deosebită scrisorii lui M.I. Kutuzov către ministrul de război din 1 februarie 1812² și-i ordonase lui Kutuzov să-l convingă pe Ahmed Pașa, „că nu vom împiedica deloc dorințele sale ambițioase, indiferent cât de departe ar ajunge”, dacă, după ce se va semna pacea în condițiile cerute de Rusia, „el va obține ratificarea sultanului, fie că

¹ А.Н. Попов, *Отечественная война 1812 года*, т. 1. *Сношения России с иностранными державами перед войной 1812 года*, Москва, 1905, сс. 363-365; Сборник документов «М. И. Кутузов», т. III (1808-1812), сс. XXII, 814.

² Сборник документов «М. И. Кутузов», т. III (1808-1812), с. 791-792 (Documentul nr. 921; a se vedea și documentul nr. 891).

intrând cu armata în capitală, urmând exemplul lui Mustafa Bayraktar, fie că va folosi orice alte mijloace pentru atingerea acestui obiectiv”¹. În concluzia acestei corespondențe secrete, N. P. Rumeanțev i-a cerut lui M. I. Kutuzov să-i informeze pe comisarii turci că ambasadorul austriac la Constantinopol, baronul I. L. Stürmer, a fost decorat cu un ordin de către guvernul său și, în același timp, a primit de la Napoleon 10 mii de „luidori”² drept recompensă pentru eforturile sale de a împiedica încheierea păcii între Rusia și Turcia³.

Astfel, fără a tăgădui influența grecilor fanarioți, în mod special cea a Moruzeștilor, sau a armeanului Manuc Bey asupra procesului negocierilor ruso-turce, bunele oficii ale cărora rușii erau gata să le primească încă la începutul anului 1811, în schimbul posturilor înalte, decorațiilor și moșiilor,⁴ totuși, factorii decisivi ce au determinat semnarea tratatului de pace de la București au fost cei de natură geopolitică. Ministrul de război al Rusiei M.B. Barklay de Tolly avea să-i scrie lui Alexandru I la începutul anului 1812 că: „Pacea cu Turcia este cu siguranță singurul mod de a evita războiul cu Franța, deoarece văzându-ne eliberați pe flancul nostru stâng și pierzându-și influența asupra Turciei, Napoleon nu va dori să se expună riscului în fața forței poporului rus și să înainteze contra tuturor forțelor și resurselor, atât de înțelept desfășurate de maiestatea voastră de-a lungul granițelor noastre. (...) Prin urmare, pacea cu Turcia este primul pas pe care trebuie să-l facem pentru a asigura succesul într-un război împotriva Franței”⁵.

În timpul Războiului Ruso-Turc din 1806-1812 și până în 1817, anul morții sale, Manuc Bey a desfășurat o activitate multilaterală, secretă și complicată de diplomatie, afaceri comerciale și politică, care îngreunează identificarea loialităților și ambițiilor sale⁶.

¹ *Ibidem*, p. 821.

² *Ludovic de aur* (în franceză „Louis d’or”) – o monedă franceză de aur. Ultima oară a fost bătută în anii 1792-1793. Către 1785 cântărea 7,65 g.

³ Сборник документов «М. И. Кутузов», т. III (1808-1812), с. 821.

⁴ VPR, т. VI (1811-1812), с. 61.

⁵ *Ibidem*, p. 267 („La paix avec la Turquie est surement le seul moyen d’éviter la guerre avec la France, car nous voyant dégagés sur notre flanc gauche, et perdant son influence sur la Turquie, Napoléon ne voudra pas s’exposer a toute l’énergie de la nation russe, et a toutes les forces et les ressources si sagement déployées par V. M. sur nos frontières. (...) La paix avec la Turquie est donc le premier pas qu’on doit faire pour s’assurer les succès dans une guerre contre la France.”). Raportul a fost citit de Alexandru I la 22 ianuarie (3 februarie) 1812.

⁶ Stefania Costache, *From Ruscuk to Bessarabia: Manuk Bey and the career of an Ottoman-Russian Middleman at the beginning of the 19th century*, în *Tarih ve*

Incontestabil, Manuc a jucat un rol diplomatic important în relațiile dintre Imperiul Otoman și Rusia și în stabilirea relațiilor dintre Bayraktar și ruși, în special în timpul încetării focului. Istoricul Ali Yaycioglu a abordat subiectul legat de „Mustafa Bayraktar și Manuk Mirzayan: Datorii și credit” într-un compartiment aparte al monografiei sale¹. Cercetătorul turc a ajuns la concluzia că, după ce și-a început cariera de comerciant și finanțator armean, Manuc a devenit treptat o figură diplomatică crucială².

Paul Ștefănescu, abordând sumar evoluția extraordinară a destinului acestui celebru armean, consideră că el a îndeplinit „în domeniul spionajului, funcția de agent dublu, servindu-i deopotrivă pe turci și pe ruși”³. Iar unii autori, pornind de la evocările contemporanilor lui spuneau că a fost chiar – *triplu agent* – pentru Rusia, Imperiul Otoman și Imperiul Habsburgic⁴. Cât privește rolul său de „diplomat trădător”⁵, despre care se afirmă că l-ar fi avut în cadrul negocierilor ruso-otomane, deciziile finale oricum au fost luate de sultanul Imperiului Otoman, care putea eventual și să refuze ratificarea Tratatului de pace. S-a afirmat chiar că: „Activitatea lui Manuc Bey rămâne până în prezent un secret în spatele a 7 sigilii. Ministerul Afacerilor Externe al Rusiei și Ministerul Afacerilor Externe al Turciei ascund încă adevărata semnificație și rolul lui Manuc Bey Mirzaian în geopolitica din acea vreme. Dezvăluirea rolului său în relațiile ruso-turce până acum reprezintă un pericol pentru politica regională”⁶.

Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Makale Geliş Tarihi / Makale Kabul Tarihi / Sayı III/1 – Temmuz, 2017, pp. 23-43.

¹ Ali Yaycioglu, *Partners of the Empire. The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford University Press, 2016, pp. 97-99.

² *Ibidem*, p. 184.

³ Paul Ștefănescu, *Enigme ale istoriei române*, vol. II, București: Editura Vestala, 2004 (Colectia: *Enigmele Istoriei*), p. 71 („Manuc Bey – agent dublu”).

⁴ Cristian Petru, *Printul Manuc spionul* (10.04.2005) <https://jurnalul.antena3.ro/vechiul-site/old-site/suplimente/editie-de-colectie/printul-manuc-spionul-47262.html> (accesat 14.05.2020)

⁵ Alexandru Moraru, *Manuc-bei: diplomat trădător* (6.06.2010) <http://www.tribuna-basarabiei.ro/2010/06/manuc-bei-diplomat-tradator.html> (accesat 14.05.2020); Anton Moraru, *Un spion rus: Manuc Bei*, în „Literatura și Arta”, nr. 13 (3213), 29 martie 2007, p. 6.

⁶ *Apid*: В. Г. Тунян, *Манук-бей Мирзаян: грани созидания*, Erevan: Чаргарагет, 2019, с. 14.

Faptul că a fost, cel puțin, un *agent de influență* este confirmat de un șir de documente diplomatice, păstrate în arhivele din România și Rusia și consultate de noi pe parcursul anilor. După Pacea de la București, Manuc Bey primise, de fapt, statutul de rezident al serviciului informațional rus în Balcani, corespondând cu ambasada din Constantinopol prin intermediul scrisorilor cifrate (inclusiv în limba armeană).¹ El utiliza un cod special, știut numai de cei mai apropiați colaboratori ai săi – precum și *Vocabularele convenționale* pentru corespondența sa cu Principatele Române sau cu demnitari ruși (de exemplu – *Craiova* desemnează Viena, *Ploiești* – Franța, *Dragomirești* – Basarabia, *Kretzulescu* – Sultanul Mahmud; *Odesa* – Rusciuc...)².

Astfel, s-a constatat, cu prisosință, că a jucat activ rolul său de *intermediar* în cadrul negocierilor secrete de pace între autoritățile ruse și cele otomane, fiind un agent util al Rusiei, care promova traficul de influență. Reamintim că, pentru serviciile acordate coroanei ruse și la cererile sale repetate din 1805-1806, deja în ajunul declanșării Războiului Ruso-Turc i se eliberase, la 22 mai 1806, pașaportul de *supus al Imperiului Rus*. Iar din acest punct de vedere era și „firesc” pentru noul *cetățean* parvenit al Rusiei, care conta pe sprijinul ei politic și material, să colaboreze prin toate mijloacele cu statul protector, inclusiv prin cele ale serviciilor de inteligență ale epocii. Din multitudinea activităților sale politice și economice, mai mult sau mai puțin edificatoare, pentru noi el a rămas, până la urmă, omul care a zidit celebrul han din București, ce-i poartă și astăzi numele –unde s-a semnat Pacea de la 1812 și al cărei protagonist secret (din culise) a fost la anumite etape ale negocierilor diplomatice.

La 18 octombrie 1812 pleacă, împreună cu Galib Efendi, din București, fiind invitat de *aianul* (guvernatorul) Rusciukului. Iar în decembrie se întoarce în capitala Țării Românești, unde a fost avertizat de pericolul care-l paște, fapt ce-l face să se refugieze, în aprilie 1813, la Sibiu. În iunie 1813 familia lui Manuc Bey se reunește la Brașov.

¹ В. Г. Тунян, *Манук-бей Мирзаян: грани созидания...*, с. 110; M. Grigoriuță, I. Ioniță, E. Marcu, *Manuc Bei*, București: Muzeul Municipiului București, 2005, p. 31.

² Mser Mserian, *Istoria vieții lui Manuc Bey Mirzaianț*, trad. din limba armeană H. Dj. Siruni, București, Ararat, 2012, pp. 224-229.

De la Alexandru Hangerli, fostul domnitor al Moldovei, Manuc Bey aflase în ianuarie 1813 că marele vizir, Halet Efendi, 1-a acuzat în fața sultanului. Iar noul domn al Țării Românești Ioan Vodă Caragea chiar și-a amânat plecarea de la Constantinopol, pentru a aștepta firmanul de pedepsire a lui Manuc. Cum însă sultanul a refuzat să-1 semneze, Caragea s-a înțeles cu Halet Efendi să lucreze în acest sens supraveghindu-1 îndeaproape pe Manuc Bey. Mai târziu, în 1816, când Manuc Bey trăia în Basarabia și își făcea alte proiecte de viitor, îi scria lui Alexandru Hangerli: „Nu am să uit niciodată serviciile pe care mi le-ați făcut înștiințându-mă prin scrisoarea din 18 ianuarie 1813, despre complotul organizat împotriva mea de către dușmanii mei...”, menționează în biografia sa Mser Mserian¹. Acesta arată că Manuc a fost trădat de către domnul Caragea Vodă: domnul Țării Românești, care s-a dovedit a fi un fals prieten, în ciuda faptului că spunea deseori despre Manuc că este un amic intim și un mântuitor. El ar fi trebuit să-l anunțe pe Manuc, dacă nu mai înainte, dar măcar în timpul sosirii pașei de primejdia care-l amenința. „Dimpotrivă, el urmărea în ascuns îndeplinirea lucrurilor, neîngrijindu-se cu nimic de Manuc Bey. Se dovedește de la sine că inima lui era plină de răutate.” Există ipoteza ca el să fi urmărit, nu atât uciderea lui Ramiz pașa, cât mai cu seamă pe cea a lui Manuc Bey².

Exact după un an de la semnarea Păcii de la București, A. Italinsky îi scrie din Constantinopol ministrului de Externe N.P. Rumeanțev, la 16 (28 mai) 1813, că: „Este necesar să se reglementeze problema lui Manuc Bey, care s-a retras în Transilvania și vrea să se stabilească în Basarabia. Acest caz este deosebit de dificil, având în vedere faptul că Manuc s-a prezentat constant ca supus turc și a aruncat masca doar în ultima extremă. În plus, Poarta nu a pus problema lui și nu a protestat împotriva aplicării sigiliilor asupra casei sale de către consulul general L. Kiriko și a anunțului că Manuc este

¹ Mserianț, *Istoria vieții lui Manuc Bei Mirzaean*, traducere din limba armeană clasică de H. Dj. Siruni, (mss.). Apud: Ionescu Șt., *Manuc bei – zaraf și diplomat*, Cluj-Napoca, 1976, p. 164.

² Mser Mserian, *Istoria vieții lui Manuc Bey Mirzaianț*, trad. din limba armeană H. Dj. Siruni, București, Ararat, 2012, p. 162.

un supus rus, cerând pentru el privilegiile stabilite de *articolul V* din tratat”¹.

Karl Nesselrode i-a comunicat lui A. Italinsky, la 13 (25) iulie 1813, cum că Manuc Bey și-a exprimat dorința de a se stabili în Rusia cu familia și averea sa. Suveranul l-a primit în rândul supușilor săi și a poruncit să i se acorde toată asistența posibilă pentru a-și pune în ordine treburile din Moldova și Țara Românească, pentru ca el să poată să beneficieze de drepturile acordate *emigranților* prin Tratatul de la București².

La 15 august 1813 ministrul rus de Externe acordă pașapoarte de călătorie soției cu copiii lui Manuc Bey, însoțiți de slugile lor, pentru a călători sub protecția imperială din București prin Transilvania spre Rusia³. După refugiul său din Transilvania merge la Viena, unde, la 3 octombrie 1814, primește audiența lui Alexandru I, care-i atribuie titlul de *consilier de stat titular* („действительный статский советник”)⁴.

În aprilie 1815 ministrul de Externe rus informase administrația de la Chișinău că Alexandru I i-a permis lui Manuc Bey – „cunoscut prin loialitatea sa Rusiei”, să se stabilească cu traiul în Basarabia. El se instalează cu familia la moșia sa din satul Hâncești, unde peste puțin timp moare subit, la 20 iunie 1817⁵.

Arhiepiscopul armean Grigor Zackarian descrie într-o scrisoare, datată cu 23 iunie 1817, moartea lui Manuc Bey, care fusese anunțat că prin vecinătatea domeniului său urma să treacă contele Benigsen, comandantul armatei. „În ziua de 20 a lunii, Manuc s-a dus în întâmpinarea contelui Benigsen, a lui Rusevici și Bahmetov și i-a adus

¹ *Материалы к истории Восточного вопроса в 1808-1813 годах*, извлеченные из Архива Императорского Русского Константинопольского посольства В. А. Уляницким, в «Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских», Москва, 1901, Книга 4 (199), с. 150.

² *Ibidem*, p. 174.

³ Fondul *Siruni-Djololian Hagop* din Arhivele Naționale de la București. Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale. Biroul Arhive Medievale. Fonduri personale și colecții, Nr.1466, f. 12.

⁴ *Consilierul de stat titular* era rangul civil al clasei a IV-a din tabelul de ranguri al Imperiului Rus (1724-1917), dădea dreptul la nobilime ereditară. Corespunzător rangurilor de general maior din armată și contr-amiral în flota militară. Obținea adresarea de – „Excelența voastră”.

⁵ Владимир Тарнакин, Татьяна Соловьева, *Бессарабские истории*. Историко-краеведческие журналистские расследования, Кишинэу: Pontos, 2011, сс. 170-171.

acasă cu onorurile cuvenite. După câteva încercări înapoi și încolo, a coborât după cal și, deodată, a căzut fără simțire pe trepte. Generalii l-au dus numaidecât înăuntru, l-au culcat pe divan, și, stropindu-l cu apă pe față, l-au deșteptat. Manuc a vrut să bea apă și a spus să i se ia sânge, dar, în acel moment, negăsindu-se acolo nici medicul său, nici cel al contelui, până să sosească un medic de la oraș, la ora opt din noapte și-a dat sufletul lui Dumnezeu, de față fiind atâția prinți. Așa s-a săvârșit din viață Manuc Bey¹.

Legendarul fruntaș armean a fost înmormântat în pridvorul Bisericii armenesti din centrul vechi al Chișinăului².

Așadar, în concluzie, constatăm că cercetarea vieții lui Manuc Bey înseamnă urmărirea nu numai a evoluțiilor politice și economice din Ruse (Rusciuc), București și Istanbul (Constantinopol), ci și a importantelor evenimente politice, diplomatice și sociale interne și externe care au avut loc în Imperiul Otoman la începutul secolului al XIX-lea³. Manuc Mirzaian avuse o poziție-cheie în ceea ce privește lupta diplomatică în cadrul genezei *Problemei basarabene*⁴, iar pentru o mai bună înțelegere a diferitelor aspecte ale evenimentelor care s-au derulat în timpul Războiului Ruso-Turc din 1806-1812 și a perioadei nemijlocit următoare după semnarea Păcii de la București, este necesar a fi examinată în detaliu, sub mai multe aspecte, viața și activitatea celebrului armean.

¹ Vezi: Alin Ion, *Cine a fost Manuc Bey, personajul-cheie al Păcii de la București din 1812*. Hanul celebru din Capitală îi poartă numele, https://adevarul.ro/locale/targu-jiu/cine-fost-manuc-bey-personajul-cheie-pacii-bucuresti-1812-hanul-c-celebru-capitala-poarta-numele-1_596bofa65ab6550cb82c5cbc/index.html (17.07.2017)

² Cf.: Vlad Mischevca, *Manuc Bey – personaj secret al culiselor Păcii de la București din 1812*, în „Limba Română. Revistă de știință și cultură,” nr. 2-3 (256-257), aprilie-iunie, 2020, pp. 244-258. <http://limbaromana.md/index.php?go=articole&n=3865>

³ Cf.: Silvert Malhasyan & Aysel Yıldız, *Bir rahibin kaleminden Alemdar Mustafa Paşa'nın sarrafî Manuk Mirzayan Bey*, în „Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi”, Sayı III/1 – Temmuz, 2017, pp. 123-172.

⁴ Cf.: Vlad Mischevca, *Geneza problemei basarabene – 1812*, prefață de Demir Dragnev, București: Editura Academiei Române, Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, 2016. 368 p. (Colecția „Basarabica” 2) ; Idem, *Între pace și război: Domnii fanarioți în contextul raporturilor internaționale (1774-1812)*, Chișinău: Cartdidact, 2021, pp. 307-328.

***From the diplomatic backstage of signing the peace treaty in
Bucharest: the role of Manuc Bey***

One of the less researched actors of the events related to the Russo-Turkish War of 1806-1812, involved in the politico-diplomatic actions, who trafficked influence on the Russian-Ottoman negotiations was the influential and rich Armenian Manuc (Emanuel), known at the time as Manuc Bey (1769–1817). Originally known as a merchant of Armenian descent south of the Danube, he ended his career as a knight of the Order of St. Vladimir (3rd degree), Russian state counselor (equivalent to the rank of general), informant of Russian diplomacy, banker and landowner rich, with ambitious economic plans in Bessarabia. 36 He actively played his role as an intermediary in the secret peace negotiations between Russian and Ottoman diplomacy, being a useful agent for Russia in promoting influence peddling. During the Russo-Turkish War and until 1817, the year of his death, Manuc Bey carried out a multilateral, secret and complex activity of diplomacy, commercial affairs and politics, which made it difficult to identify his loyalties and ambitions.

Vlad MISCHEVCA,
doctor în istorie,
cercetător științific coordonator
Institutul de Istorie,
Ministerul Educației și Cercetării al
Republicii Moldova (MEC)
e-mail: *miskewka@yahoo.fr*

Valentin TOMULEȚ

BASARABIA LA 1828: PROCESE DEMOGRAFICE, STRUCTURI SOCIALE ȘI CONFESIUNI RELIGIOASE (Descrisă într-un memoriu prezentat instituțiilor imperiale ruse) (Partea I)

Formularea problemei

Fiecare țară are propriul său patrimoniu științific și cultural, care reprezintă nu altceva decât istoria necunoscută, diversă, specifică și frumoasă a fiecărui popor în parte, făcându-l astfel inegalabil.

În prezent, în majoritatea țărilor, se atestă un interes sporit față de materialele și documentele patrimoniale de arhivă, cu ajutorul cărora poate fi cunoscută și scrisă istoria propriei națiuni.

În majoritatea cazurilor, sursele istorice n-au fost create inițial în postura de izvoare, dar devin izvoare în anumite circumstanțe, când nimeresc în raza preocupărilor științifice, când dosarul de arhivă este deschis și examinat de cercetător, care are de soluționat o problemă științifică.

Cercetarea izvoarelor vechi, în cazul nostru ale celor de arhivă inedite, din prima jumătate a secolului al XIX-lea, are o importanță deosebită pentru cunoașterea istoriei Basarabiei în epoca modernă.

În acest context, o sursă deosebită, strict obligatorie și necesară în studierea diverselor probleme de istorie modernă a Basarabiei sunt datele statistice, adunate și sistematizate de administrația imperială rusă pe parcursul secolului al XIX-lea, din care face parte și statistica sau Memoriul de la 1828, prezentat de administrația regională a Basarabiei instituțiilor imperiale din Sankt Petersburg.

Caracteristica generală a memoriului

Memoriul din 1828 este depozitat în Fondul *Cancelaria guvernatorului Basarabiei* (ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, ff. 1-69 verso) și a fost prezentat de instituțiile regionale administrației imperiale din Sankt Petersburg, după suprimarea autonomiei limitate și provizorii a Basarabiei, în baza Regulamentului din 29 februarie 1828. Memoriu, ce include mai multe tabele care descriu situația economică, socială și confesională a Basarabiei la 1828, este însoțit de un comentariu destul de

detaliat al tabelelor, care se aseamănă mai mult cu un raport, pe care instituțiile regionale au început să le prezinte anual la Sankt Petersburg începând cu anul 1842 (inițial, datele cu referire la populație includeau informații pentru întreaga Basarabie, iar începând cu 1847 – pentru fiecare centru județean și județ aparte).

Memoriul include date privind suprafața ținuturilor/județelor, numărul total al populației compartimentat pe sexe, pe categorii sociale (nobili, cler, țărani, șleahici, coloniști străini, săraci), numărul caselor de locuit, în afară de cele din mediul urban incluse în această statistică, numărul localităților în fiecare județ, în funcție de numărul caselor (gospodăriilor), suprafața pământului arabil, pășunilor, pădurilor etc.

Un interes aparte prezintă compartimentele dedicate stării orașelor, diferitelor ramuri ale gospodăriilor rurale și urbane: creșterii animalelor, dezvoltării agriculturii, artizanatului și diferitelor ramuri meșteșugărești, fabricilor și uzinelor, comerțului intern și extern, caracterului moral al populației, confesiunilor etc., care vor fi examinate de autor în alt studiu.

Destul de prețioase sunt comentariile detaliate (69 de file scrise pe ambele părți) cu referire la cele 10 tabele, anexate la sfârșitul memoriului, destul de impunătoare după mărime și conținut, ce ne oferă posibilitatea de a înțelege procesele care au avut loc în Basarabia în această perioadă de timp.

Procese demografice

În studierea istoriei fiecărui popor o componentă strict obligatorie sunt informațiile privind populația. Evaluarea sistematică a populației a devenit atât de importantă, încât în secolele XVII-XVIII s-a constituit o știință de sine stătătoare, consacrată, din 1855, sub denumirea de **demografie**¹.

De adunarea informațiilor privind evoluția demografică din țară, regiune, ținut/județ, centrele urbane și rurale se ocupă instituțiile administrative, folosind în acest scop recensămintele. Sub noțiunea de recensământ (recensământ fiscal) al populației din secolele XVIII-XIX, în arealul românesc (Țările Române și Basarabia), subînțelegem operația administrativă care se produce la inițiativa instituțiilor de stat imperiale

¹ Nicolae Grosu, *Opere alese. Chintesența sociologiei*, Cluj-Napoca, 2006, p. 225.

sau regionale, în anumite intervale de timp (nu totdeauna regulate), în scopul numărării oficiale a populației, pe întreg teritoriul țării și în cele mai mici subdiviziuni teritoriale ale sale, incluzând un șir de caracteristici de ordin demografic, social și etnic, selectând informații referitoare la stocul de locuințe, populație, componența ei socială și națională, numărul de animale, numărul de case de locuit, întreprinderi comercial-industriale, hanuri, prăvălii, cârciume, beciuri etc., suprafața terenurilor cultivate etc. Această operație are obiectivul obținerii unei informații ample și veridice referitoare la două dimensiuni majore – *populație și condiții de locuit* – în cadrul aceluiași proces de diseminare, în scopul impunerii fiscale a populației, stabilind în asemenea condiții două criterii de bază: *numărul de familii sau/și numărul de persoane de sex masculin*.

Cercetătorul Constantin Vert, profesor la Universitatea de Vest din Timișoara, scrie în acest sens: „Principalele caracteristici ce definesc populația sunt: numărul (efectivul), repartiția, dinamica și structura. În funcție de dimensiunea teritoriului de referință se disting: populația unei localități (sat, târg, oraș), populația unei unități administrative din interiorul unei țări (comună, județ, district, regiune, provincie etc.), populația unei țări (populația națională), populația unei regiuni a lumii (mai multe țări), populația continentelor, populația mondială.

Totalitatea persoanelor care fac parte dintr-o anumită populație (colectivitate) formează numărul, volumul, dimensiunea sau efectivul populației. În mod obișnuit, acesta se obține prin înregistrare și totalizare a persoanelor care o compun la un moment dat iar operațiunea statistică poartă denumirea de recensământ”¹.

Memoriul sau statistica de la 1828 ne pune la dispoziție informații destul de detaliate și diverse despre procesele demografice care au avut loc în Basarabia la sfârșitul anilor '20 ai secolului al XIX-lea, incluzând date nu doar cu referire la anul 1828, dar, în unele cazuri, și informații pentru anii precedenți.

Sporul populației se datorează în primul rând natalității, care în diferite perioade de timp a avut un ritm diferit, datorat multiplilor factori, care au favorizat sau au diminuat acest proces. Datele privind

¹ Constantin Vert, *Geografia populației. Teorie și metodologie*, Timișoara, 2001, p. 16.

numărul celor născuți, timp de 10 ani, depistate în acest dosar, pentru această perioadă – 1819-1828, dar fără datele privind coloniștii germani și transdanubieni, armeni și evrei, sunt sistematizate în Tabelul 1.

Tabelul 1

**Numărul celor născuți în orașele și județele Basarabiei,
în 1819-1828, conform statisticii Dicasteriei Duhovnicești
din Chișinău***

Orașele și ținuturile	Anii										Numărul total	Raportul, în %
	1819	1820	1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828		
Orașele												
Chișinău	556	599	707	761	820	784	743	830	769	835	7404	35,1
Hotin	170	151	167	176	181	207	199	221	181	155	1808	8,6
Bălți	138	90	151	120	129	136	105	111	116	105	1201	5,7
Akkerman	266	281	241	319	313	323	364	399	414	463	3383	16,0
Chilia	188	127	125	122	109	141	142	155	132	136	1377	6,5
Bender	177	147	206	217	212	221	229	269	210	218	2106	10,0
Ismail	323	215	312	255	207	243	203	283	291	325	2657	12,6
Reni	59	50	85	111	132	116	134	160	162	163	1172	5,6
În total	1877	1660	1994	2081	2103	2171	2119	2428	2275	2400	21108	11,6
În %	8,9	7,9	9,4	9,9	9,9	10,3	10,0	11,5	10,8	11,4	100,0	-
Ținuturile												
Orhei	4422	3833	4409	4454	4448	4862	5036	5402	5355	5406	47627	29,7
Hotin	4499	4087	3845	4411	4317	4829	4806	5483	5411	4604	46292	28,9
Iași	3667	3315	3564	3558	3562	4218	3940	4507	3962	4157	38450	24,0
Akkerman	1131	1003	1095	692	768	689	733	738	759	1038	8646	5,4
Bender	1263	1080	978	1688	1481	1586	1667	1773	1919	1573	15008	9,4
Ismail	526	375	365	425	424	402	375	458	436	500	4286	2,7
În total	15508	13693	14256	15228	15000	16586	16557	18361	17842	17278	160309	88,4
În %	9,7	8,5	8,9	9,5	9,4	10,3	10,3	11,5	11,1	10,8	100,0	-
Numărul total	17385	15353	16250	17309	17103	18757	18676	20789	20117	19678	181417	100,0
Raportul, în %	9,6	8,5	9,0	9,5	9,4	10,3	10,3	11,5	11,1	10,8	100,0	-

* ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 11.

Izvorul indică că în statistică au fost incluse doar datele pentru locuitorii de credință greco-rusienească și romano-catolică, iar cele pentru coloniștii germani și transdanubieni urmau să fie prezentate de Administrația coloniștilor, dar care încă nu le-au parvenit; cât privește datele statistice pentru armeni și evrei, n-au fost incluse din considerentul că Arhiepiscopul armenilor din Basarabia n-a prezentat aceste date, iar datele pentru evrei sunt imposibil de le adunat din cauza

că evreii nu practică registrele parohiale (*метрические книги*), din care considerent este imposibil de a afla pentru perioada deja trecută câți au decedat, câți s-au născut și câți s-au căsătorit¹.

Analizate pe verticală, datele acestei statistici, sistematizate în Tabelul 1, redau următorul tablou. Din numărul total de 181417 de nou-născuți, în Basarabia în anii 1819-1829, 160.309 (88,4%) – reveneau localităților din mediul rural și 21.108 (11,6%) – din mediul urban. Ponderea cea mai mare a noilor-născuți le revenea ținuturilor din centrul și nordul Basarabiei – 132.369 (82,6%) de copii, inclusiv: în ținutul Orhei – 47.627 (29,7%) de copii, în ținutul Hotin – 46.291 (29,9%) și ținutul Iași – 38.450 (24%) de copii. Ponderea celorlalte trei ținuturi era destul de mică – 27.940 (17,5%) de copii.

În comunitățile urbane, majoritatea datelor nou născuților erau concentrate în patru orașe: 7.404 (35,1%) – în orașul Chișinău, 3.383 (16%) – în orașul Akkerman, 2.657 (12,6%) – în orașul Ismail și 2.106 (10%) – în orașul Bender. Cât privește analiza pe orizontală a nou-născuților pentru perioada examinată, tendința este una în creștere, deși destul de mică, atât pentru localitățile din mediul rural (1.877 sau 8,9% – în 1819 și 2.400 sau 11,4% – în 1828), cât și pentru cele din mediul urban (15.508 sau 9,7% – în 1819 și 17.278 sau 10,8% – în 1829).

Datele privind numărul celor decedați, timp de 10 ani, pentru aceiași perioadă de timp – 1819-1828, dar fără datele privind coloniștii germani și transdanubieni, armeni și evrei (ca și în cazul nou născuților), sunt sistematizate în Tabelul 2.

Tabelul 2

Numărul celor decedați în orașele și județele Basarabiei, în 1819-1828, conform statisticii Dicasteriei Duhovnicești din Chișinău*

Orașele și ținuturile	Anii										Numărul total	raportul %	
	1819	1820	1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828			
Orașele													
Chișinău	365	621	621	1123	863	842	839	848	1025	1070	8217	42,1	
Hotin	64	121	168	79	105	96	139	109	148	226	1255	6,4	
Bălți	105	121	171	95	139	98	118	84	191	250	1372	7,0	
Akkerman	122	127	217	221	167	294	183	201	401	412	2345	12,0	
Chilia	67	149	109	87	97	99	92	80	249	143	1172	6,0	
Bender	122	153	201	207	280	215	134	231	190	161	1894	9,7	
Ismail	98	220	271	159	128	216	155	184	445	423	2299	11,8	

¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 11.

Reni	20	50	58	75	67	89	110	105	168	224	966	4,9
În total	963	1562	1816	2046	1846	1949	1770	1842	2817	2909	19520	16,2
În %	4,9	8,0	9,3	10,5	9,5	10,0	9,1	9,4	14,4	14,9	100,0	-
Ținuturile												
Orhei	1830	2948	2742	2168	2048	2890	3277	3095	4444	4238	29680	29,5
Hotin	1634	2242	3211	1826	2085	2066	2560	3012	3879	4538	27053	26,9
Iași	1311	2250	2714	1934	1788	2215	2712	2877	4011	3357	25169	25,0
Akkerman	478	820	702	412	489	609	372	416	652	604	5554	5,5
Bender	617	877	673	1101	937	1434	891	1143	1475	1325	10473	10,4
Ismail	136	231	353	250	225	259	201	296	401	418	2770	2,8
În total	6006	9368	10395	7691	7572	9473	10013	10839	14862	14480	100699	83,8
În %	6,0	9,3	10,3	7,6	7,5	9,4	9,9	10,8	14,8	14,4	100,0	-
Numărul total	6969	10930	12211	9737	9418	11422	11783	12681	17679	17389	120219	100,0
Raportul, în %	5,8	9,1	10,2	8,1	7,8	9,5	9,8	10,5	14,7	14,5	100,0	-

* ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 11.

Analizate pe verticală, datele acestei statistici, redau următorul tablou: din numărul total de 120.219 de decese, în Basarabia în acești ani, 100.699 (83,8%) – reveneau localităților din mediului rural și 19.520 (16,2%) – celor din mediul urban. Ponderea cea mai mare a celor decedați le revenea ținuturilor din centrul și nordul Basarabiei – 81.902 (81,4%) de decese, inclusiv: în ținutul Orhei – 29.680 (29,5%), în ținutul Hotin – 27053 (26,9%) și ținutul Iași – 25.169 (25%) de decese. Ca și în cazul celor nou-născuți, ponderea decedaților în celelalte trei ținuturi era destul de mică – 18.797 (18,7%) de decese, unde și numărul populației era destul de mic.

În comunitățile urbane majoritatea datelor celor decedați erau concentrate în trei orașe: 8.217 (42,1%) – în orașul Chișinău, 2.345 (12%) – în orașul Akkerman și 2.299 (11,8%) – în orașul Ismail. Cât privește analiza pe verticală a celor decedați pentru perioada examinată, tendința este una în creștere, comparativ cu cei născuți, mult mai mare, atât pentru localitățile din mediul rural (6.006 sau 6% – în 1819 și 14.480 sau 14,4% – în 1828), cât și pentru cele din mediul urban (963 sau 4,9% – în 1819 și 2.909 sau 14,9% – în 1829).

Unii cercetători consideră că asupra creșterii mortalității, în intervalul 1826-1828, au influențat: „în primul rând, epidemiile de ciumă și holeră din 1825 și 1829, anii secetoși și cu recoltă proastă, inclusiv micșorarea, la începutul anilor '20, a ritmului migrațiunii populației, în legătură cu măsurile luate de poliție în vederea interzicerii migrațiunii

țăranilor fugari”¹. În plus, pregătirile de război și implicarea Rusiei în războiul ruso-turc din anii 1828-1829, impunerea populației teritoriilor limitrofe la mai multe dări și prestații extraordinare au înrăutățit situația economică a păturilor de jos ale populației și au sporit mortalitatea. Situația deplorabilă în care s-a pomenit populația Basarabiei în anii Războiului Ruso-Turc din 1828-1829 este menționată și în scrisoarea mareșalului regional al nobilimii Ioan Bașotă, funcționar de clasa a V-a, din 23 martie 1829, adresată guvernatorului general al Novorosiei și Basarabiei, M.S. Voronțov. Acesta încearcă să-i explice lui Voronțov că înrăutățirea până la maximum a situației populației, iar de aici și creșterea mortalității, a fost generată de: invazia lăcustelor din anii precedenți, care au distrus, în mare parte, semănăturile; epizootia care a cuprins toate județele și a nimicit jumătate din vitele cornute – principala sursă de venit a țăranului; îndeplinirea prestațiilor de război, îndeosebi transportarea pe timp de iarnă a proviziilor și munițiilor militare necesare armatei; spiritul slab organizatoric al administrației locale și al funcționarilor, având drept consecință greșeli evidente în sfera de administrare a economiei provinciei². Ca rezultat, din mai 1828 până în martie 1829, în Basarabia au pierit mai mult de 40.000 de boi, cu care agricultorii nu doar că își lucrau ogoarele, dar și își satisfăceau necesitățile proprii și cele obștești. Pieirea vitelor mari cornute, care erau unica sursă de existență a țăranului, în condițiile lipsei acute de produse agricole și ale dezvoltării slabe a industriei, a agravat și mai mult situația populației din Basarabia³.

Situația în care se pomenise Basarabia către primăvara anului 1829 l-a îngrijorat pe M.S. Voronțov; el verifică veridicitatea informației prezentate de Ioan Bașotă prin intermediul adjutantului său. Acesta îi comunica precum „majoritatea locuitorilor au pierdut forța de tracțiune, iar faptul că mulți dintre ei sunt încadrați în munca de corvoadă îi lipsește de posibilitatea de a se ocupa cu lucrările agricole și de a cultiva la timp ogoarele”⁴. Același M.S. Voronțov constată că într-o situație similară s-au pomenit și coloniștii străini, cu toate că „situația lor a fost întotdeauna mai bună, deoarece ei beneficiau de privilegii, dispuneau de

¹ В.С. Зеленчук, *Население Бессарабии и Поднепровья в XIX в.*, Кишинев, 1979, с. 99.

² Arhiva Istorică de Stat din Rusia (AISR), F. 398, inv. 18, d. 5935, f. 138 verso.

³ *Ibidem*, ff. 3-3 verso.

⁴ *Ibidem*, f. 1 verso.

loturi mai mari de pământ, iar pe timp de pace erau scutiți de încartiruire și alte prestații în natură”¹. Despre situația creată în Basarabia M.S.Voronțov este nevoit să-i comunice comandantului Armatei a II-a, I.I. Diebici. Însă intervențiile lui M.S. Voronțov nu au redresat situația, greutățile resimțindu-se încă mulți ani după sfârșitul războiului.

Sporul populației, cum constatăm *supra*, se datorează, în primul rând, natalității, în special în urma căsătoriilor și formării noilor familii. Datele privind numărul căsătoriilor, depistate în acest dosar, pentru această perioadă de timp, dar fără informațiile privind coloniștii germani și transdanubieni, armeni și evrei, sunt sistematizate în Tabelul 3.

Tabelul 3

**Numărul căsătoriilor în orașele și județele Basarabiei,
în 1819-1828, conform statisticii Dicasteriei Duhovnicești
din Chișinău***

Orașele și ținuturile	Anii										Numărul total	Raportul, în %	
	1819	1820	1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828			
Orașele													
Chișinău	151	136	150	168	193	163	205	206	226	233	1831	35,1	
Hotin	36	32	22	62	43	44	30	40	25	28	362	6,9	
Bălți	19	30	26	24	29	28	23	23	16	34	252	4,8	
Akkerman	75	90	69	77	67	59	103	74	98	108	820	15,7	
Chilia	22	18	20	25	23	23	23	37	33	41	265	5,1	
Bender	54	72	44	48	30	220	69	74	47	68	726	13,9	
Ismail	72	47	115	68	45	59	70	94	71	58	699	13,4	
Reni	13	26	30	28	27	22	28	39	28	27	268	5,1	
În total	442	451	476	500	457	618	551	587	544	597	5223	11,7	
În %	8,5	8,6	9,1	9,6	8,8	11,8	10,6	11,2	10,4	11,4	100,0	-	
Ținuturile													
Orhei	1106	851	1041	864	1136	1089	1253	1508	1535	1551	11934	30,3	
Hotin	1189	1005	879	1075	1023	1261	1114	1244	1278	1205	11273	28,6	
Iași	754	797	779	823	872	1007	764	1027	1105	1207	9135	23,2	
Akkerman	232	201	281	170	160	128	163	196	201	226	1958	5,0	
Bender	265	239	237	434	353	399	375	506	466	641	3915	9,9	
Ismail	93	112	94	118	98	111	119	136	139	135	1155	2,9	
În total	3639	3205	3311	3484	3642	3995	3788	4617	4724	4965	39370	88,3	
În %	9,2	8,1	8,4	8,8	9,3	10,1	9,6	11,7	12,1	12,6	100,0	-	
Numărul total	4081	3656	3787	3984	4099	4613	4339	5204	5268	5562	44593	100,0	
Raportul, în %	9,2	8,2	8,4	8,9	9,2	10,3	9,7	11,7	11,8	12,5	100,0	-	

* ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 11.

¹ *Ibidem*, f. 2.

Analizate pe verticală, datele acestei statistici, sistematizate în Tabelul 3, redau următorul tablou. Din numărul total de 44.593 de căsătorii, 5.223 (11,7%) sau 10.446 de persoane reveneau mediului urban și 39.370 (88,3%) sau 78.740 de persoane – mediului rural. O creștere simțitoare a numărului de căsătorii se observă din anul 1824, când cota căsătoriilor a depășit 10-11% în mediul urban și 9-12% în mediul rural. Rata creșterii căsătoriilor depindea, în mare măsură, de numărul populației de sex masculin și de sex feminin, constituind în mediul urban: 1831 (35,%) pentru orașul Chișinău, 820 (15,7%) – pentru orașul Akkerman, 726 (13,9%) – pentru orașul Bender, 699 (13,4%) – pentru orașul Ismail, 268 (5,1%) – pentru orașul Reni, 265 (5,1%) – pentru orașul Chilia și 252 (4,8%) – pentru orașul Bălți. Pentru mediul rural această pondere era repartizată în felul următor: 11.934 (30,3%) – pentru ținutul Orhei, 11.273 (28,6%) – pentru ținutul Hotin, 9135 (23,2%) – pentru ținutul Iași, 3.915 (9,9%) – pentru ținutul Bender, 1.958 (5%) – pentru ținutul Akkerman și 1.155 (2,9%) – pentru ținutul Ismail.

Analizate pe orizontală datele Tabelului 3 atestă o tendință de creștere, atât pentru localitățile din mediul rural (3.639 sau 9,2% – în 1819 și 4.965 sau 12,6% – în 1828), cât și pentru cele din mediul urban (442 sau 8,5% – în 1819 și 597 sau 11,4% – în 1829), sau sumate pentru întreaga Basarabie această creștere a generalizat următoarele cote: 4081 (9,2%) de căsătorii în 1819 și 5562 (12,5%) – în 1828.

Prezintă interes datele statistice privind persoanele decedate, nou-născuții și persoanele căsătorite anual, în medie pentru o perioadă de 10 ani, precum și datele privind numărul de copii vaccinați din Basarabia împotriva variolei în penultimul an, raportate la numărul total al populației, conform statisticii din 1828 (Tabelul 4).

Tabelul 4

Numărul total al locuitorilor, al persoanelor decedate, al nou-născuților și al persoanelor căsătorite, în medie pentru 10 ani, și al copiilor din Basarabia vaccinați împotriva variolei, conform statisticii din 1828*

Ținuturile**	Numărul de locuitori în 1828				În medie pentru 10 ani			Copii anual nelegitim născuți	Numărul de copii vaccinați împotriva variolei în penultimul an
	ex masculin	ex feminin	numărul total	aportul, în %	Numărul anual al celor decedați	Numărul anual al celor nou-născuți	Numărul anual al celor căsătoriți		
Orhei	61332	52822	114154	28,4	2968	4763	1194	9	1825
Hotin	61995	55539	117534	29,3	2706	4632	1127	62	3604
Iași	52630	49387	102017	25,4	2517	3845	914	9	2866
Akkerman	10970	9567	20537	5,1	556	866	196	-	556
Bender	21399	17942	39341	9,8	1048	1501	391	-	88
Ismail	4217	3917	8134	2,0	277	429	16	4	608
Numărul total	212543	189174	401717	100,0	10072	16036	3838	84	9547

* ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, Tabelul A. II, f. 63.

** Inclusiv orașele.

Analiza dalelor statistice din 1828, prezentate în Tabelul 4, denotă că *numărul persoanelor decedate*, în decurs de 10 ani, a constituit în medie 10.072 de persoane, inclusiv: în ținutul Orhei – 2.968 (29,5%) de persoane, Hotin – 2.706 (26,9%), Iași – 2.517 (25%), Bender – 1.048 (10,4%), Akkerman – 556 (5,5%) și Ismail – 277 (5,5%) de persoane; *numărul nou-născuților* – 16.036 de persoane, inclusiv: în ținutul Orhei – 4.763 (29,7%) de persoane, Hotin – 4.632 (28,9%), Iași – 3.845 (24%), Bender – 1.501 (9,4%), Akkerman – 866 (5,4%) și Ismail – 429 (2,7%) de persoane; *numărul celor căsătoriți* – 3.838 persoane, inclusiv: în ținutul Orhei – 1.194 (31,1%) de persoane, Hotin – 1127 (29,9%), Iași – 914 (23,8%), Bender – 391 (10,2%), Akkerman – 196 (5,1%) și Ismail – 16 (0,4%) persoane. Aceste date demonstrează o tendință neuniformă în evoluția numărului de decese, de nou-născuți și de persoane căsătorite în acești ani, comparativ cu numărul total al populației, deși această tendință nu este pronunțată.

Conform aceluiași date statistice, în ținuturile Basarabiei, anual se nășteau nelegitim cca 84 de copii, inclusiv: 62 (73,8%) în ținutul Hotin, câte 9 (10,7%) – în ținuturile Orhei și Iași și 4 (4,8%) – în ținutul Ismail. În penultimul an (1827) au fost vaccinați contra variolei 9.547 de copii,

inclusiv: 3.604 (37,8%) în ținutul Hotin, 2.866 (30%) – în ținutul Iași, 1825 (19,1%) – în ținutul Orhei, 608 (6,4%) – în ținutul Ismail și 88 (0,9%) în ținutul Bender.

Din diversitatea datelor cu privire la: suprafața județelor, numărul total al populației dezagregat pe sexe, numărul caselor de locuit, în afară de cele din mediul urban incluse în această statistică, categoriile sociale (nobili, cler, țărani, șleahțici, coloniști străini, săraci – care vor fi incluse în alt tabel), numărul localităților în fiecare județ, în funcție de numărul caselor (gospodăriilor), suprafața pământului arabil, a pășunilor, a pădurilor etc., în tabelul de față au fost incluse doar datele privind numărul populației, al caselor de locuit și numărul localităților în funcție de numărul de case (gospodării) (Tabelul 5).

Tabelul 5

Numărul locuitorilor de ambele sexe și numărul caselor de locuit în Basarabia, conform statisticii din 1828*

Ținuturile***	Numărul de locuitori				Numărul de case			Numărul de sate, raportate la numărul de curți**				
	Sex masculin	Sex feminin	Numărul total	Raportul, în %	De piatră	De lemn	Numărul total	Numărul total	Inclusiv:			
									Mai mult de 100	Mai mult de 50	Între 50 și 10	Mai puțin de 10
Orhei	61332	52822	114154	28,4	158	26407	26565	344	69	142	133	-
Hotin	61995	55539	117534	29,3	24	23063	23087	218	84	88	45	1
Iași	52630	49387	102017	25,4	103	23009	23112	276	61	51	164	-
Akkerman	10970	9567	20537	5,1	344	4942	5286	58	11	27	20	-
Bender	21399	17942	39341	9,8	10	8357	8367	93	42	29	19	3
Ismail	4217	3917	8134	2,0	-	2000	2000	55	5	7	25	18
Numărul total	212543	189174	401717	100,0	639	87778	88417	1044	272	344	406	22
Raportul, în %	52,9	47,1	100,0	-	0,7	99,3	100,0	100,0	26,1	32,9	38,9	2,1

* ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, Tabelul A. II, f. 63.

** În cele 344 de localități din ținutul Orhei au fost incluse și cele 4 târguri.

*** În numărul total de case din ținuturile Basarabiei n-au fost incluse casele din mediul urban.

Datele din Tabelul 5 atestă că din numărul total de 401.717 locuitori, 212.543 (52,9%) erau persoane de sex masculin și 189.174 (47,1%) – persoane de sex feminin. Ponderea cea mai mare a numărului populației raportat pe județe ne prezintă următorul tablou: 117.534 (29,3%) de persoane – județul Hotin, 114.154 (28,4%) – județul Orhei,

101017 (25,4%) – județul Iași, 39.341 (9,8%) – județul Bender, 20.537 (5,1%) – județul Akkerman și 8.134 (2%) – județul Ismail. Prin urmare, în cele trei județe din nordul și centrul Basarabiei – Hotin, Orhei și Iași – erau concentrate 333.705 persoane de ambele sexe, ceea ce constituia mai mult de 83% din numărul total al populației. Și aceasta în condițiile când aceste județe nu dispuneau de un teritoriu mare. Din suprafața totală de 4.087.530 desetine 1435 $\frac{1}{2}$ stânjeni, celor trei județe le reveneau 1.982.338 desetine (Orhei – 680.293 desetine 1800 stânjeni, Hotin – 482837 desetine 450 stânjeni și Iași – 819209 desetine 800 stânjeni), ceea ce constituia 48,5% din suprafața totală a acestor județe¹.

Cam aceeași proporție în favoarea celor trei județe Orhei, Hotin și Iași, deși schimbată conform locului de amplasare, poate fi constatată și în ceea ce privește numărul caselor de locuit. Din numărul total de 88.417 case înregistrate în această perioadă de timp în Basarabia, 639 (0,7%) erau case din piatră și 87.778 (99,3%) – case din lemn, dintre care: 26.565 (30%) – în județul Orhei, 23.112 (26,2%) – în județul Iași, 23.087 (26,1%) – în județul Hotin, 8.367 (9,5%) – în județul Bender, 5.286 (6%) – în județul Akkerman și 2.000 (2,3%) – în județul Ismail. Prin urmare, în cele trei județe, Orhei, Iași și Hotin, erau concentrate 72.764 de case, ceea ce constituia peste 82% din numărul total al caselor de locuit.

Destul de semnificative sunt datele cu referire la numărul de sate raportat la numărul de curți (gospodării). Din numărul total de 1.044 de sate înregistrate de statistica din 1829, 272 (26,1%) erau sate cu peste 100 de gospodării, 344 (32,9%) – sate cu peste 50 de gospodării, 406 (38,9%) – sate cu între 50 și 10 gospodării și 22 (2,1%) – sate cu un număr mai mic de 10 gospodării.

Analiza acestui compartiment atestă evoluția demografică pe fiecare județ în parte: *mai mult de 100 de gospodării*: județului Hotin îi reveneau 84 (30,9%) de sate, județului Orhei – 69 (25,4%) de sate, județului Iași – 61 (22,4%) de sate, județului Bender – 42 (15,4%) de sate, județului Akkerman – 11 (4%) sate și județului Ismail – 5 (1,8%) sate; *mai mult de 50 de gospodării*: județului Orhei – 142 (41,3%) de sate, județului Hotin – 88 (25,6%) de sate, județului Iași 51 (14,8%) de sate, județului Bender – 29 (8,4%) de sate, județului Akkerman – 27 (7,8%) de sate și județului Ismail – 7 (2%) sate; *între 50 și 10 gospodării*: județului Iași – 164 (40,4%) de sate, județului Orhei – 133 (32,8%) de

¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, Tabelul A II, f. 63.

sate, județului Hotin – 45 (11,1%) de sate, județului Ismail – 25 (6,2%) de sate, județului Akkerman 20 (4,9%) de sate și județului Bender – 19 (4,7%) sate; sate ce aveau un număr *mai mic de 10 gospodării*: în județul Ismail – 18 (81,8%) sate, în județul Bender – 3 (13,6%) sate și în județul Hotin – un sat (4,5%).

În mediul urban (datele nu sunt incluse în tabel), în această perioadă de timp erau înregistrate 301 case din piatră și 10.141 de case din lemn, nuiele și lut, inclusiv 7 case din piatră și 119 din lemn ce aparțineau statului. Din acest număr, în orașul Chișinău erau înregistrate 3.216 (31,7%) (193 de piatră și 3.018 de lemn) case, inclusiv 4 case din piatră ce aparțineau statului; în orașul Ismail – 2.846 (28,1%) (30 din piatră și 2.816 din lemn) case, inclusiv 2 case din piatră și 102 case din lemn ce aparțineau statului; în orașul Akkerman – 1.691 (16,7%) (64 din piatră și 1.627 din nuiele și lut) case, inclusiv o casă din piatră și 5 case din lemn ce aparțineau statului; în orașul Bender – 1.044 (10,3%) (2 din piatră și 1.046 din lemn) case, inclusiv 3 case din lemn ce aparțineau statului; în orașul Hotin – 850 (8,4) de case din lemn, inclusiv 9 case din lemn ce aparțineau statului și în orașul Bălți – 789 (7,8%) de case (5 din piatră și 784 din lemn)¹.

Pe teritoriul Basarabiei se aflau în permanență un număr impunător de trupe militare ruse. Autorul/autorii memoriului constată că a stabili numărul acestor militari este imposibil din cauza că în ultimii 3 ani consecutiv aceste trupe au fost în permanentă trecere în Turcia și Moldova din cauza războiului cu Poarta Otomană, iar acum aceste trupe se întorc înapoi, nestăționând în Basarabia, în afară de câteva batalioane de rezervă și regimente de cazaci pentru paza frontierei, care, la dispoziția comandamentului militar, după o anumită perioadă de timp, erau schimbate cu altele². Trupele militate cauzau diverse prejudicii locuitorilor, comiteau abuzuri și jafuri, erau purtătorii diverselor boli, în special – ciumă și holeră.

¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, Tabelul A I, f. 64.

² ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 12.

Structuri sociale

Prezintă interes analiza comparativă a diferitelor categorii sociale încadrate în diferite activități lucrative din orașele Basarabiei în raport cu numărul total al populației din mediul urban (Tabelul 6).

Tabelul 6

Numărul total al populației din mediul urban și cele mai importante categorii sociale, conform statisticii din 1828*

Orașele	Numărul de locuitori		Inclusiv: categorii sociale							
	Numărul total	Raportul, în %	Nobili	Mic-burghezi			Mesteșugari (breslași)	Funcționari în serviciu	Militari pentru paza internă	Raznociți neincadrați în serviciu
				Familii	Persoane**	Burlaci				
Chișinău	31351	43,2	126	4361	17444	719	1585	402	1637	31
Hotin	6780	9,4	4	1633	5632	-	337	64	164	-
Bălți	3657	5,0	3	870	3480	-	73	60	176	12
Akkerman	12576	17,4	13	2403	9612	1762	296	51	184	43
Bender	6327	8,7	23	1410	5640	28	80	44	166	18
Ismail	11798	16,3	165	2320	9280	-	315	60	138	407
Numărul total	72489	15,3	334	12997	51988	2509	2686	681	2465	511

ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, Tabelul A I, f. 64; Tabelul A. II, f. 63.

** Pentru a compara numărul mic-burghezilor cu numărul total de persoane din mediul urban, numărul total de familii a fost înmulțit la coeficientul 4 membri în fiecare familie, indicator folosit de ofițerul Cartierului General A. Rozeilon-Soșalski.

Deși izvorul nu ne permite să facem o analiză comparativă în procente pentru toate categoriile sociale, fiindcă autorul nu indică explicit numărul de persoane de ambele sexe, el ne ajută să înțelegem ce prezenta orașul din punct de vedere economic și social.

Datele Tabelului 6 atestă că în orașele Basarabiei erau înregistrate 334 de familii de nobili [sau 1.336 de persoane (*coeficientul 4*) ori 1.975 de persoane (*coeficientul 5*)], inclusiv: 126 (37,7%) – în orașul regional Chișinău, 165 (49,4%) – în orașul port Ismail, 23 (6,9%) – în orașul Bender, 13 (3,9%) – în orașul Akkerman, 4 (1,2%) – în orașul Hotin și 3 (0,9%) – în orașul Bălți.

Destul de reprezentativă, pentru această perioadă, era categoria mic-burghezilor¹, formată în cea mai mare parte din mici producători și

¹ Alexandru Boldur numește simplu această categorie socială *burghezi* (Alexandru Boldur, *Autonomia Basarabiei sub stăpânirea rusească*, Chișinău, 1929, p. 51). În

mici comercianți, cunoscuți sub denumirea generică de *meșciane*, care formau cea de-a treia grupare (după intelectualitate și negustori), în care era împărțită populația urbană din Rusia¹. Mic-burghezii constituiau un grup social ierarhic inferior în cadrul populației orășenești, supus impozitului pe cap de locuitor (capitației), prestațiilor și recrutării; aveau dreptul să se angajeze în calitate de salariați, să practice meșteșugăritul și comerțul cu amănuntul².

Categoria denumită *meșciane*, scrie cunoscutul istoric român Alexandru-Florin Platon (așa-zisa stare a III-a, potrivit organizării din timpul Ecaterinei a II-a), ar putea fi, la limită, identificată cu „mica burghezie”, dacă ținem neapărat să găsim o analogie cu nomenclatorul „clasic” vest-european. Aproximarea rămâne însă pur convențională și urmează a fi făcută cu prudență, câtă vreme criteriile de diferențiere a grupului erau altele în Rusia decât pe continent. Dacă în restul Europei toți cei ce se reuneau sub emblema micii burghezii aveau un statut identic sau asemănător și promovau, în general, aceleași ocupații, într-o cu totul altă limită se înfățișau lucrurile în Imperiul țarist, unde această stare socială era extrem de eterogenă prin proveniență. Șerbi eliberați, mici negustori, țărani liberi, cler mărunt, militari reformați, evrei convertiți ș.a. – toți aceștia constituiau o componentă diversă și fluctuantă, niciodată unificată prin ocupații, statut și interese comune³.

documentele de epocă termenul *meșceanin* era identic cu termenul *târgoveț* (Paul Mihail, Zamfira Mihail, *Acte în limba română tipărite în Basarabia. I. 1812-1830*, București, 1993, p. 35, 38, 53, 121, 143, 171, 172, 186, 212, 221, 228, 267, 281, 285). Dar, analogia este una pur convențională, deoarece ea se referă la perioada medievală (prin *orășeni* și *târgoveți* se subînțelege locuitorii orașelor și târgurilor) și nu la cea modernă, în care se afla Basarabia la acel moment (*a se vedea*, spre exemplu: *Dicționarul explicativ al limbii române*. Ediția a II-a, București, 1996, p. 120; Ioan Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu, Victoria Zăstroiu, *Noul dicționar universal al limbii române*. Ediția a doua, București-Chișinău, 2007, p. 179). După aplicarea la 26 septembrie 1830 a Regulamentului ghildelor, stările sociale burgheze din Basarabia au fost legiferate juridic și includeau negustorii de trei ghilde (burghezia comercială), **mica burghezie** (*мещане*), țărănimea comercială de patru categorii și vânzătorii de două clase (*ANRM*, F. 6, inv. 2, d. 370, f. 93 verso-94).

¹ Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea)*. Preliminariile unei istorii, Iași, 1997, p. 178.

² Valentin Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1812-1918)*, (Instituții, regulamente, termeni). Ediția II-a, revăzută și adăugită, Chișinău, 2014, p. 395-396

³ Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, p. 183.

După anexarea în 1812 a Basarabiei la Imperiul Rus, în categoria mic-burghezilor a fost inclusă toată populația orășenească înscrisă în registrele contribuabililor, din considerentul că populația nu era împărțită în clase, iar negustorii nu erau stratificați în gilde (până la aplicarea la 26 septembrie 1830 a structurii de gildă) ca în Imperiul Rus. Ca rezultat, în categoria negustorilor erau incluși toți acei care aveau capitaluri bănești și se ocupau cu meșteșugăritul și comerțul¹. Ieșirea din categoria mic-burghezilor putea avea loc doar în cazul obținerii studiilor sau încadrării în serviciul de stat, fie transferării în categoria negustorilor de gildă.

Conform acestor date, în orașele Basarabiei erau înregistrate 12.997 de familii de mic-burghezi și 2.509 de burlaci sau cca 51.988 de persoane (fără burlaci) (coeficientul demografic 4 persoane în fiecare familie, indicator folosit de A. Rozeilon-Soșalski), inclusiv: 4.361 (33,6%) de familii sau 17.444 de persoane – în orașul regional Chișinău, 2.403 (18,5%) familii sau 9.612 de persoane – în orașul Akkerman, 2.320 (17,9%) de familii sau 9.280 de persoane – în orașul port Ismail, 1.633 (12,6%) de familii sau 5.632 de persoane – în orașul Hotin, 1.410 (10,8%) familii sau 5640 de persoane – în orașul Bender și 870 (6,7%) de familii sau 3.480 de persoane – în orașul Bălți, nefiind luați în calcul burlacii, care și ei puteau fi antrenați în diferite activități lucrative.

În orașele Basarabiei, la 1828 erau înregistrate și 2.686 de familii de meșteșugari-breslași, inclusiv: 1.585 (59%) – în orașul regional Chișinău, 337 (12,5%) – în orașul Hotin, 315 (11,7%) – în orașul port Ismail, 296 (11%) – în orașul Akkerman, 80 (3%) – în orașul Bender și 73 (2,8%) – în orașul Bălți. Starea socială a meșteșugarilor era supusă impozitului fiscal și cuprindea toate persoanele care practicau meșteșugăritul și erau înscrise în bresle².

Din numărul total de 681 de funcționari aflați în diferite funcții în instituții regionale și ținutale, 402 (59%) erau în orașul Chișinău, 64 (9,4%) – în orașul Hotin, câte 60 (8,8%) – în orașele Bălți și Ismail, 51 (7,5%) – în orașul Akkerman și 44 (6,5%) – în orașul Bender.

¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, ff. 4-4 verso.

² Potrivit legii din 26 aprilie 1852, meșteșugarii din orașele mici, foburguri și târguri nu mai erau împărțiți în bresle, cu organe de conducere separate, ci formau o singură breaslă de meșteșugari. Drept consecință, organizarea pe bresle a fost păstrată doar în orașele cu un număr mare de meșteșugari (*Энциклопедический словарь*. Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, СПб., 1903, том XXXVIII (75), с. 132).

Funcționarii formau un grup deosebit de persoane, care ocupau diferite funcții în instituțiile regionale și ținutale din Basarabia și aveau sarcina să promoveze cu prudență și fidelitate politica imperială. Din acest considerent, administrația imperială promova în aceste funcții doar persoane credincioase și fidele statului autocrat. Cercetătorul rus L.M. Ivanov scria în această privință: „Printre funcționarii din regiunile naționale predominau alogenii. Autocrația trimitea în aceste regiuni cadrele desemnate de ea, pe care conta în procesul de realizare a politicii sale”¹.

Pentru paza internă în orașele Basarabiei erau încartiruiți 2.465 de militari ai armatei regulate: 1.637 (66,4%) – în orașul Chișinău, celorlalte orașe revenindu-le între 184 (7,5%) și 138 (5,6%) de militari.

În afară de militarii pentru paza internă, în Basarabia mai erau câteva batalioane de rezervă și câteva regimente de cazaci pentru paza frontierei, care, la dispoziția comandamentului militar, după o anumită perioadă de timp, erau schimbate cu altele².

În orașele Basarabiei erau înregistrate și 511 familii de raznocinți neîncadrați în serviciu³. Apariția raznocinților în Rusia, implicit în Basarabia după 1812, a fost generată de nepotrivirea dintre statutul social și funcția socială, existentă mai ales în orașe, unde statutul contribuabilului avea o legătură neclară cu funcția sa economică și unde nivelul de instruire îi scotea pe mulți indivizi dintr-o anumită categorie socială, fără a-i plasa, neapărat, în alta. Aceștia, provenind din stări sociale diferite, se numeau *raznocinți*.

Potrivit unui raport al guvernatorului Basarabiei pentru anul 1828, *raznocinții* constituiau persoanele aflate în serviciul statului, dar care nu au ajuns până la treapta de ober-ofițer, precum și persoanele care nu se referă la nici una din categoriile sociale⁴.

¹ Л.М. Иванов, *О сословно-классовой структуре городов капиталистической России*, в. Проблемы социально-экономической истории России, Москва, 1971, с. 321.

² ANRM, F. 2, inv. 1, d 1199, f. 12.

³ **Raznocinți** – grup de populație din Imperiul Rus, din secolele XVIII-XIX, neconstituit juridic, care avea studii, se ocupa, în fond, cu munca intelectuală și nu era inclus în niciuna din categoriile sociale existente; raznocinții nu beneficiau de dreptul de nobili personali (Ф.М. Лурье, *Российская история и культура в таблицах*, СПб., 1998, с. 221). Mai detaliat despre **raznocinți**, a se vedea: Э.К. Виртшафтер, *Социальные структуры: разночинцы в Российской империи*, Москва, 2002, passim.

⁴ ANRM, F. 2, inv. 1, d 1199, f. 3 verso.

Întrebarea privind statutul și situația raznocinților din Basarabia a fost discutată la ședința Consiliului Suprem al Basarabiei din 27 ianuarie 1826. Conform datelor recensământului fiscal din 1824 (datele pentru orașul Chișinău au fost prezentate în a doua jumătate a anului 1825), în numărul băștinașilor din Basarabia a fost înregistrat și un anumit număr de străini, raznocinți și diferite persoane din alte stări sociale. În registrul pentru dări transmis la 17 aprilie 1825 Consiliului Suprem de către instituțiile locale din Basarabia se menționa că în el „n-au fost incluși unii raznocinți și unele persoane din alte categorii sociale”¹. Din datele recensământului putem constata că raznocinții „care locuiesc în Basarabia n-au fost incluși nici în una din categoriile sociale și, așa cum constată comisiile ținutale și comisia orășenească din Chișinău, ei se eschivează de la plata impozitelor, aducând ca argument meritele lor din trecut sau rangul social, cum ar fi: registratori guberniali sau funcționari de birou, de care beneficiază fiind în retragere și ocupându-se cu gospodăria casnică”². Alții spuneau că au deținut diferite funcții și au ieșit în retragere având ranguri inferioare, alții declarau că sunt de rang nobiliar, fără a prezenta însă anumite documente. Consiliul Suprem al Basarabiei a decis ca persoanele care nu vor prezenta documente ce ar confirma apartenența lor la starea nobiliară sau a boiernașilor să fie supuse dărilor³.

La 3 februarie 1826, Consiliul Suprem al Basarabiei revine din nou la problema raznocinților, confirmând de fapt decizia sa din 27 ianuarie 1826. Raznocinții erau subordonați instituțiilor polițienești orășenești și ținutale, care trebuiau să urgenteze prezentarea de către ei a actelor ce ar confirma apartenența lor la starea socială nobiliară, data-limită fiind 28 martie 1826, după care aceste documente urmau să fie examinate în ședința Consiliului⁴. Însă întrebarea așa și nu a mai fost rezolvată.

Confesiuni religioase

Un interes deosebit prezintă analiza numărului de clerici, raportat la numărul total al populației din Basarabia, conform statisticii din 1828 (Tabelul 7).

¹ ANRM, F. 3, inv. 1, d 756, ff. 69, 73.

² *Ibidem*, ff. 73-73 verso.

³ ANRM, F. 3, inv. 1, d 429, f. 73 verso.

⁴ *Ibidem*, ff. 100, 108.

Tabelul 7

**Numărul locuitorilor de ambele sexe și raportul clerului față
de numărul total al populației din Basarabia, conform
statisticii din 1828***

Orașele și ținuturile	Numărul de locuitori				Clerul					În % față de numărul total al populației
	Sex masculin	Sex feminin	Numărul total	Raportul, în %	Alb	Negru	Arhieriei**	Numărul total	Raportul, în %	
Orașele***										
Chișinău	15627	15724	31351	43,2	73	4	-	77	57,5	0,2
Hotin	3400	3380	6780	9,4	7	-	-	7	5,2	0,1
Bălți	1947	1710	3657	5,0	7	-	-	7	5,2	0,1
Akkerman	7818	4758	12576	17,4	20	-	-	20	14,9	0,2
Bender	3700	2627	6327	8,7	11	-	-	11	8,2	0,2
Ismail	6480	5318	11798	16,3	12	-	-	12	9,0	0,1
În total	38972	33517	72489	15,3	130	4	-	134	3,5	0,2
În %	53,8	46,2	100,0	-	97,0	3,0	-	100,0	-	-
Ținuturile										
Orhei	61332	52822	114154	28,4	1126	346	22	1494	40,7	1,3
Hotin	61995	55539	117534	29,3	582	39	17	638	17,4	0,5
Iași	52630	49387	102017	25,4	849	133	17	999	27,2	1,0
Akkerman	10970	9567	20537	5,1	121	-	4	125	3,4	0,6
Bender	21399	17942	39341	9,8	326	-	7	333	9,1	0,8
Ismail	4217	3917	8134	2,0	78	-	3	81	2,2	1,0
În total	212543	189174	401717	84,7	3082	518	70	3670	96,5	0,9
În %	52,9	47,1	100,0	-	84,0	14,1	1,9	100,0	-	-
Numărul total	251515	222691	474206	100,0	3212	522	70	3804	100,0	0,8
Raportul, în %	53,0	47,0	100,0	-	84,4	13,7	1,8	100,0	-	-

* ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, Tabelul A I, f. 64; Tabelul A. II, f. 63.

** **Arhieriu** – nume generic pentru gradele superioare ale clerului (episcop, arhiepiscop, mitropolit).

*** În datele statistice lipsesc orașele Chilia și Reni.

Datele sistematizate în Tabelul 7 atestă că în cele 6 orașe (fără Chilia și Reni), sistematizate în statistica de la 1828, era înregistrat un număr total de 474.206 persoane, inclusiv: 72.489 (15,3%) – în mediul urban și 401.717 (84,3%) – în mediul rural. Din numărul total al populației din mediul urban, 38.972 (53,8%) erau de sex masculin și 33.517 (46,2%) – de sex feminin. În *mediul urban* populația era repartizată în felul următor: 31.351 (43,2%) de persoane – în orașul Chișinău, 12.576 (17,4%) – în orașul Akkerman, 11.798 (16,3%) – în orașul Ismail, 6.780 (9,4%) – în orașul Hotin, 6.327 (8,7%) – în orașul Bender și 3.657 (5%) – în orașul Bălți; în *mediul rural*: 117.534 (29,3%) – în județul Hotin, 114.154 (28,4%) – în județul Orhei, 102.017 (25,4%) –

în județul Iași, 39.341 (9,8%) – în județul Bender, 20.537 (5,1%) – în județul Akkerman și 8.134 (2%) – în județul Ismail.

La acel moment, în Basarabia erau înregistrați 3.804 clerici, inclusiv: 134 (3,5%) – în mediul urban și 3.670 (96,5%) – în mediul rural. În *mediul urban* reprezentanții clerului era repartizați în felul următor: 77 (57,5%) – în orașul Chișinău, 20 (14,9%) – în orașul Akkerman, 12 (9%) – în orașul Ismail, 11 (8,2%) – în orașul Bender, 7 (5,2%) – în orașul Hotin și 7 (5,2%) – în orașul Bălți; în *mediul rural*: 1.494 (40,7%) – în județul Orhei, 999 (27,2%) – în județul Iași, 638 (17,4%) – în județul Hotin, 333 (9,1%) – în județul Bender, 125 (3,4%) – în județul Akkerman și 81 (2,2%) – în județul Ismail. Cea mai mare discrepanță în repartizarea clerului era în județul Orhei, unde populația constituia 11.4154 (28,4%) de persoane, iar numărul clericilor – 1.494 (40,7%) de persoane, unde erau cele mai multe biserici pe cap de locuitor și, respectiv, cei mai mulți preoți.

Pe teritoriul Basarabiei, în afară de populația creștin-ortodoxă, locuiau și reprezentanți ai altor confesiuni religioase: romano-catolici, luterani, reformatori, iudaici, mahomedani etc.¹. Datele cu referire la aceste confesiuni și religii din Basarabia, la sfârșitul anilor '20 ai secolului al XIX-lea, deși necomplete, sunt sistematizate în Tabelul 8.

Datele Tabelului 8 atestă că din numărul total de 72.489 de persoane ce locuiau în orașe, 55.174 (76,1%) de persoane erau de confesiune creștin-ortodoxă, inclusiv: 19.466 (62,1% din numărul total al populației din Chișinău) – în orașul Chișinău, 11.196 (89%) – în orașul Akkerman, 10.014 (84,9%) – în orașul Ismail, 2.100 (31%) – în orașul Hotin, 4.550 (71,9%) – în orașul Bender, 2.024 (55,3%) – în orașul Bălți, 3.211 – în Chilia și 2.613 – în Reni. Respectiv, din numărul total de 401717 locuitori din diferite ținuturi ale Basarabiei, 386.383 (96,2%) de locuitori erau creștini ortodocși, inclusiv: 112.900 (98,9%) – în ținutul Orhei, 110.230 (93,8%) – în ținutul Hotin, 97.308 (95,4%) – în ținutul Iași, 38.868 (98,8%) – în ținutul Bender, 19.174 (93,4%) – în ținutul Akkerman și 7.903 (97,2%) – în ținutul Ismail.

¹ Despre istoria confesiunilor romano-catolice, protestante și lipovenești din Basarabia, a se vedea detaliat: Ion Gumenâi, *Comunitățile romană-catolice, protestante și lipovenești din Basarabia în secolul al XIX-lea*, Chișinău, 2016, *passim*.

Tabelul 8

**Numărul total al populației, inclusiv creștin-ortodoxe,
numărul de biserici și raportul altor confesiuni și religii față
de numărul populației creștin-ortodoxe din Basarabia,
conform statisticii din 1828***

Orașele și ținuturile	Numărul total de locuitori	Creștin-ortodoxă (de ambele sexe)**	Biserici			Alte confesiuni și religii						
			Creștin-ortodoxe	Inclusiv:		Luterani***	Reformatori**	Romano-catolici*** (de ambele sexe)	Mozaici (de ambele sexe)	Mahomedani	Numărul total	În raport cu numărul total
				Din piatră	Din lemn							
Orașele												
Chișinău	31351	19466	8	8	-	57	-	419	10622	-	11098	35,4
Hotin	6780	2100	2	1	1	-	-	569	4141	-	4710	69,5
Bălți	3657	2024	1	1	-	-	-	70	1618	1	1689	46,2
Akkerman	12576	11196	4	4	-	5	-	75	694	-	774	6,2
Bender	6327	4550	1	1	-	-	-	13	1155	-	1168	18,3
Ismail	11798	10014	2	2	-	15	-	97	536	4	648	5,5
Reni	****	2613	2	1	1	-	-	-	69	-	69	-
Chilia	****	3211	2	2	-	-	-	4	254	-	258	-
În total	72489	55174	22	20	2	77	-	1247	1909	5	20418	28,2
În %	15,3	12,5	2,6	26,7	0,3	0,4	-	6,1	93,5	100,0	62,1	-
Ținuturile												
Orhei	114154	112900	275	4	271	-	-	-	555	-	555	0,5
Hotin	117534	110230	186	5	181	-	-	484	6809	-	7293	6,2
Iași	102017	97308	224	20	204	-	1	103	4107	-	4211	4,1
Akkerman	20537	19174	35	14	21	-	-	-	-	-	-	-
Bender	39341	38868	76	9	67	-	-	15	369	-	384	1,0
Ismail	8134	7903	19	3	16	-	-	-	-	-	-	-
În total	401717	386883	815	55	760	-	1	602	11840	-	12443	3,1
În %	84,7	87,5	97,4	73,3	99,7	-	0,01	4,3	95,2	-	37,9	-
Numărul total	474206	441557	837	75	762	77	1	1849	3099	5	32861	100,0
Raportul, în %	100,0	100,0	100,0	9,0	91,0	0,2	0,003	5,6	94,1	0,02	100,0	-

* ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, Tabelul A. II, f. 63; Tabelul G, f. 66.

** În afară de armeni.

*** Luteranii, reformatorii și catolicii care locuiau în coloniile germane și elvețiene, împreună cu preoții, precum și coloniștii transdanubieni de confesiune creștin-ortodoxă, împreună cu preoții, nu au fost incluși în datele tabelului, din cauza neprezentării informațiilor cerute.

**** Izvorul nu indică numărul total al populației.

Credincioșilor de rit creștin-ortodox le reveneau 837 de biserici (75 din piatră și 762 din lemn): în mediul urban – 22 (2,6%) (20 din piatră și 2 din lemn) de biserici; în mediul rural – 815

biserici (97,4%) (55 din piatră și 760 din lemn). Raportat la numărul total al populației creștin-ortodoxe, cele mai multe biserici erau înregistrate în județele Orhei, Ismail și Iași.

Reprezentanții altor confesiuni creștine și ai altor religii – luteranii, reformatorii, romano-catolicii, mozaicii, musulmanii etc. – constituiau un număr de 20.418 (62,1%) persoane din mediul urban și 12.443 (37,9%) de persoane din mediul rural, ceea ce atestă caracterul cosmopolit al orașelor basarabene. În mediul urban, minoritățile religioase, raportate la numărul total al populației, erau repartizate în felul următor: 11.098 (35,4%) de persoane în orașul Chișinău, dintre care 10.622 de evrei (33,9% din numărul total de populație), 4.710 (69,5%) – în orașul Hotin, dintre care 4.141 (61,1%) de evrei, 1.689 (46,2%) – în orașul Bălți, 1.168 (18,3%) – în orașul Bender, 774 (6,2%) – în orașul Akkerman și 648 (5,5%) – în orașul Ismail; în orașele Chilia și Reni minorităților religioase le revenea un loc neînsemnat.

Dintre ținuturile Basarabiei cel mai mare număr de reprezentanți ai minorităților religioase era înregistrat în ținuturile Hotin [7.293 (58,6%) de persoane, dintre care 6.809 (54,7%) mozaici (evrei)] și Iași [4.211 (33,8%) persoane, dintre care 4.107 (33%) mozaici]. Însă, raportate la numărul total al populației, minoritățile religioase constituiau un procent destul de mic: Hotin – 6,2% și Iași – 4,1%.

În Basarabia funcționau 10 biserici ce aparțineau confesiunilor creștine neortodoxe: 5 biserici armenesti (despre care parveniseră informații de la arhiepiscopul armenilor din Basarabia) și 5 biserici romano-catolice, inclusiv o biserică cu un preot și 419 enoriași de ambele sexe în orașul Chișinău; o biserică cu un preot și 97 de enoriași în Ismail; o capelă cu un preot și 70 de enoriași în Bălți; o biserică cu un preot și 569 de enoriași în Hotin și o capelă cu 484 de enoriași în ținutul Hotin. Preoțimea romano-catolică făcea parte din Ordinul Catedralei Metropolitane și se subordona Eparhiei din Kamenet-Podolsk¹.

Alături de comunitățile religioase nominalizate *supra*, izvoarele de arhivă atestă în Basarabia și diferite confesiuni ale rascolnicilor, veniți în secolul al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea din diferite gubernii ale Imperiului Rus. Rascolnicii se împărțeau în următoarele trei secte: a)

¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, ff. 45 verso-46.

*credincioșii de rit vechi*¹ (*staroveri* sau *lipoveni*) care acceptau preoțimea; b) *credincioșii de rit vechi* (*staroveri* sau *lipoveni*) care nu acceptau preoțimea²; c) *duhoborii* sau *molocanii*³.

Secta adeptilor ritului vechi (*раскольник / старообрядец / старовер*) s-a format în Rusia în urma reformei religioase înfăptuite, în 1653, de patriarhul Nikon. Acești credincioși și-au creat propria organizație bisericească, ceea ce a provocat schisma bisericii ruse, care ia forma unei mari mișcări ce a cuprins categorii largi ale populației. Mișcarea capătă și un caracter social. Urmându-i pe propovăduitorii schismei, oamenii părăseau satele și orașele, plecau la periferiile Imperiului, întemeind comunități ale credincioșilor de rit vechi⁴.

Termenul *credincios de rit vechi* apare abia în secolul al XVIII-lea și capătă o răspândire mai largă doar în secolul al XIX-lea. În trecut, *adeptul sectei religioase de rit vechi* (*starover*) era numit „kalagur” (*калагур*) sau „kalugher” (*калугер*) – de la cuvântul „kalgan” (*калган*) – baie mare din lemn în care credincioșii de rit vechi se spălau pentru a nu merge la băile comune, sau „ceșecinic” (*чашечник*) – de la obiceiul de a mânca din farfurie personală, sau „kerjak” (*кержак*) – de la denumirea râului Kerjenu, sau „lipovean” (*липован*) – de la dragostea față de obiectele din tei (*липа*), sau „cațap” (*кацан*) – de la obiceiul de a purta barbă, din rom. „ca țapul”.

În Basarabia (Bugeac), credincioșii de rit vechi au început să se așeze la începutul secolului al XIX-lea, când aceste teritorii se aflau încă sub dominația otomană. După anexarea în 1812 a teritoriului dintre Prut și Nistru la Imperiul Rus, credincioșii de rit vechi nu doar că nu au plecat de pe aceste teritorii, dar au continuat să vină din guberniile interne ruse. Aici, fiind mai departe de instituțiile imperiale, aflându-se într-o siguranță

¹ Despre credincioșii de rit vechi din Basarabia a se vedea mai detaliat: A.C. Аксаков, *Записка о бессарабских раскольниках*, в Русский архив, 1888, т. III, кн. 11, сс. 128-139.

² Izvoarele îi atestă pe credincioșii de rit vechi (*staroveri* sau *lipoveni*) care nu acceptau preoțimea cu termenul rus de *раскол часовенный* (*ANRM*, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 46 verso).

³ *ANRM*, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 46 verso.

⁴ *Энциклопедический словарь*, издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, СПб., 1900, т. XXVI, с. 454; М.О. Шахов, *Старообрядчество*. În: *Религиоведение: Энциклопедический словарь*. Под ред. А.П. Забияко, А.Н. Красникова, Е.С. Элбакян, М., 2006, сс. 1013-1014.

mai mare și fiind sub protecția funcționarilor locali, credincioșii de rit vechi puteau să-și exercite mai liber cultul¹.

Un factor important, după cum considera episcopul Dunării de Jos, Melhisedec, care a favorizat strămutarea credincioșilor de rit vechi în Țările Române, iar ulterior și în Basarabia, a fost faptul că guvernul, „recunoscând ierarhia austriacă a credincioșilor de rit vechi din țară, le-a permis credincioșilor de rit vechi să se declare națiune și confesiune religioasă aparte, față de națiunea titulară din țară și să se organizeze separat, ca element străin țării, similar evreilor, care locuiesc pe aceste teritorii doar de dragul intereselor proprii, neavând, între timp, nicio tangență morală cu țara”².

Credincioșii de rit vechi se eschivau de la biserica greco-rusienească, prin intermediul reeditării cărților vechi bisericești, dar aveau preoții lor, hirotoniți de arhiepiscopul eparhial (izvorul nu indică cui se subordonau – V.T.), dar și dascăli proprii³.

Credincioșii de rit vechi (lipovenii) care nu acceptau preoțimea erau o așchiere din cadrul staroverilor; eschivarea lor de la ortodoxism constă în faptul că nu acceptau preoțimea, dar se închinau icoanelor. Acești credincioși de rit vechi aveau case de rugăciuni și persoane numite *statutari (уставщукы)*, care înlocuiau preoții în oficierea ritualului religios⁴.

*Duhoborii sau molocanii*⁵ se numeau pe sine creștini care cred în spirite; se mărturiseau duhului/spiritului; nu-și fac cruce cu degetele; nu

¹ *Статистические сведения о раскольниках (липованах) в Молдо-Валахии (Румынии)*, в Кишиневские Епархиальные Ведомости, 15-31 января, 1873, № 2, сс. 77 (Extras din lucrarea episcopului Dunării de Jos, Melhisedec: *Русские раскольники*, București, 1871).

² *Ibidem*, p. 67.

³ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 46 verso.

⁴ *Ibidem*, ff. 46 verso-47.

⁵ **Molocan** – sectă religioasă care s-a constituit la sfârșitul secolului al XVIII-lea în gubernia Tambov. Fondatorul sectei – țăranul Semion Uklein. Către sfârșitul vieții Uklein avea peste 5000 de adepți în guberniile Tambov, Harkov, Ekaterinoslav, Orlovsk și Simbirsk. Denumirea de molocani a fost dată acestei grupări religioase, în 1765, de către consistoriul din Tambov, datorită faptului că membrii sectei foloseau în mâncare, în timpul postului, lapte (*молоко*). Reprezentantii acestui curent religios își spuneau creștini duhovnicești, iar denumirea de molocani o explicau prin faptul că învățătura propovăduită de ei conține „словесное молоко” – „laptele duhovnicesc”, despre care se vorbește în *Sfânta Scriptură* (Ф.М. Лурье, *Российская история и культура в таблицах*, СПб., 1998, с. 211).

Molocanii pătrund în Principatele Române, inclusiv în Basarabia, la sfârșitul sec. al XVIII-lea – începutul sec. al XIX-lea, venind, în fond, din guberniile Moscova, Tambov,

aveau biserici și case de rugăciuni. Molocanii considerau că *Biblia* este singura justificare a credinței; Sfânta Treime nu există, iar cele trei ipostaze sunt diferite numiri ale lui Dumnezeu; preoțimea a existat numai în *Vechiul Testament*; botezul cel „adevărat” este învățarea *Sfintei Scripturi*: afundarea în apă sau stropirea este o simplă ceremonie; adevărata „împărtășanie” cu trupul și sângele Domnului este tot studierea Bibliei; nu admiteau jurământul și serviciul militar; respingeau cinstirea sfinților și a crucii, considerându-le înșelăciuni¹.

Statistica de la 1828 ne permite să facem o analiză comparativă a numărului de rascolnici din Basarabia, în raport cu numărul creștinilor ortodocși și numărul total al populației (Tabelul 9).

Tabelul 9

Numărul total al populației, inclusiv creștin-ortodoxe, și al altor confesiuni (secte ale rascolnicilor) din Basarabia, conform statisticii din 1828*

Orașele și ținuturile	Numărul total de locuitori	Raportul, în %	Inclusiv:		Sectele rascolnicilor				În raport cu creștinii ortodocși	În raport cu numărul total al populației	
			Creștin-ortodoxă (de ambele sexe)**	Raportul, în %	Lipoveni ce acceptau preoțimea	Lipoveni ce nu acceptau preoțimea	Duhoborii sau molocanii	Numărul total			Raportul, în %
Orașele											
Chișinău	31351	43,2	19466	35,3	55	916	23	994	28,6	5,1	3,2
Hotin	6780	9,4	2100	3,8	-	-	-	-	-	-	-
Bălți	3657	5,0	2024	3,7	24	-	-	24	0,7	1,2	0,7
Akkerman	12576	17,4	11196	20,3	-	-	114	114	3,3	1,0	0,9
Bender	6327	8,7	4550	8,2	-	547	148	695	20,0	15,3	11,0
Ismail	11798	16,3	10014	18,1	1277	61	-	1338	38,5	13,4	11,3
Reni	-**	-	2613	4,7	-	-	-	-	-	-	-***
Chilia	-**	-	3211	5,8	313	-	-	313	9,0	9,7	-***
În total	72489	13,3	55174	12,5	1669	1524	285	3478	58,2	6,3	4,8
În %	15,3	-	12,5	-	48,0	43,8	8,2	100,0	-	-	-
Ținuturile											
Orhei	114154	28,4	112900	29,2	225	-	5	230	9,2	0,2	0,2
Hotin	117534	29,3	110230	28,5	42	-	-	42	1,7	0,04	0,04
Iași	102017	25,4	97308	25,2	615	-	-	615	24,6	0,6	0,6
Akkerman	20537	5,1	19174	5,0	1371	-	-	1371	54,8	7,2	6,7
Bender	39341	9,8	38868	10,1	4	8	-	12	0,5	0,03	0,03

Reazani, Tula, Ekaterinoslav și Herson. În anii '20 ai sec. al XIX-lea molocanii erau înregistrați în orașele Bender, Chișinău, Akkerman etc. și în unele localități rurale ale Basarabiei (Ion Gumenâi, *Molocanii din Basarabia. Originile și componența etnică*, în *Archiva Moldaviae*, an I, Iași, 2009, pp. 46-53).

¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 47; *Христианство*, том 2, Москва, 1995, с. 143.

Ismail	8134	2,0	7903	2,0	231	-	-	231	9,2	2,9	2,8
În total	401717	84,7	38683	87,5	2488	8	5	2501	41,8	0,6	0,6
În %	84,7	-	87,5		99,5	0,3	0,2	100,0	-	-	
Numărul total****	474206	100,0	441557	100,0	4157	1532	290	5979	100,0	0,7	1,3
Raportul, în %	100,0	-	100,0		69,5	25,6	4,9	100,0	-	-	-

* ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, ff. 47-48; Tabelul A. II, f. 63; Tabelul G, f. 66.

** Izvorul nu indică numărul total al populației.

*** Din lipsa de date, nu putem raporta la numărul total al populației.

**** În numărul total ce aparțin altor confesiuni, izvorul indică 5.974 de persoane.

Autorii statisticii din 1828 confirmă că în Basarabia erau înregistrați 5.974 (corect – 5.979) de rascolnici de ambele sexe, care se ocupau, de regulă, cu agricultura, căraușia și negoțul, nu răspândeau în rândurile poporului simplu viziunile lor religioase, din care considerent nu aveau o influență negativă asupra populației creștin-ortodoxe¹.

Datele Tabelului 9 confirmă că rascolnicii din Basarabia se împărțeau în trei categorii: *credincioșii de rit vechi (staroveri, lipoveni) care acceptau preoțimea* – 4.157 de persoane, inclusiv: 1.669 (40,1%) – în mediul urban [1.277 (76,5%) – în orașul Ismail, 313 (18,8%) – în orașul Chilia, 55 (3,3%) – în orașul Chișinău și 20 (1,2%) – în orașul Bălți] și 2.488 (59,9%) – în mediul rural [1.371 (55,1%) – în ținutul Akkerman, 615 (24,7%) – în ținutul Iași, 231 (9,3%) – în ținutul Ismail, 225 (9%) – în ținutul Orhei, 42 (1,7%) – în ținutul Hotin și 4 (0,2%) persoane în ținutul Bender]; *credincioșii de rit vechi (staroveri, lipoveni) care nu acceptau preoțimea (раскол часовенный)* – 1.532 de persoane, inclusiv: 1.524 (99,5%) – în mediul urban [916 (60,1%) – în orașul Chișinău, 547 (35,9%) – în orașul Bender și 61 (4%) – în orașul Ismail] și doar 8 persoane (0,5%) – în mediul rural (în ținutul Bender); *duhoborii* sau *molocanii* – 290 de persoane, inclusiv 285 (98,3%) – în mediul urban [148 (51%) – în orașul Bender, 114 (39,3%) – în orașul Akkerman și 23 (7,9%) – în orașul Chișinău] și doar 5 (1,7%) persoane – în mediul rural (în ținutul Orhei).

În diferite orașe și ținuturi, rascolnicii erau repartizați în felul următor: din numărul total de 5.979 de persoane, 3.478 (58,2%) locuiau în diferite orașe ale Basarabiei [1.338 (38,5%) – în orașul Ismail, 994 (28,6%) – în orașul Chișinău, 695 (20%) – în orașul Bender, 313 (9%) – în orașul Chilia, 114 (3,3%) – în orașul Akkerman și 24 (0,7%) – în orașul

¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 48.

Bălți] și 2.501 (41,8) – în diferite ținuturi [1.371 (54,8%) – în ținutul Akkerman, 615 (24,6%) – în ținutul Iași, câte 231-230 (câte 9,2%) – în ținuturile Ismail și Orhei, 42 (1,7%) – în ținutul Hotin și 12 (0,5%) persoane – în ținutul Bender].

Destul de semnificativă este raportarea rascolnicilor față de confesiunea creștin-ortodoxă și numărul total al populației, raport care, pentru unele orașe și ținuturi, este unul nesemnificativ, iar pentru altele destul de concludent. Comparativ cu numărul populației creștin-ortodoxe, *rascolnicii* erau repartizați în felul următor: în orașul Bender – 15,3% și în orașul Ismail – 13,4%, în celelalte orașe aceștia erau într-un număr mult mai redus (în Chilia – 9,7%, în Chișinău – 5,1%, în Bălți – 1,2% și în Akkerman – 1%); în mediul rural: în ținutul Akkerman – 7,2% și în ținutul Ismail – 2,9% din numărul total, în celelalte ținuturi – într-un număr mult mai redus (în Iași – 0,6% și în Orhei – 0,2%, iar în ținuturile Hotin și Bender – doar 0,04% și, respectiv, 0,03%). Raportat la numărul total al populației, rascolnicii păstrau cam aceeași situație, dar în proporții puțin mai mici.

Autorii statisticii din 1828 atestă că aceste confesiuni, în special romano-catolicii și armenii (deși nu dispunem de date), se ocupau: *primii* – cu agricultura și creșterea animalelor, *ultimii* – cu comercializarea în prăvălii a mărfurilor aduse din guberniile interne ruse¹.

Concluzii

Cele relatate *supra* ne permit să concluzionăm că Memoriul din 1828, depozitat în Fondul *Cancelaria guvernatorului Basarabiei* (F. 2, *ANRM*), prezentat de instituțiile regionale administrației imperiale din Sankt Petersburg, după suprimarea autonomiei limitate și provizorii a Basarabiei (în baza Regulamentului din 29 februarie 1828), prezintă un interes deosebit pentru studierea proceselor demografice, structurilor sociale și confesiunilor religioase. Memoriul, include mai multe tabele care descriu, în cazul nostru, situația demografică, socială și confesională a Basarabiei la 1828, fiind însoțit de un comentariu destul de detaliat al tabelelor.

¹ *Ibidem.*

Diversitatea datelor statistice, incluse în memoriu, atestă faptul că instituțiile regionale dispuneau de diverse și variate date cu privire la numărul/dinamica populației (natalitatea, mortalitatea, nupțialitatea), densitatea, compartimentarea pe sexe, ocupația, starea socială și confesională etc., folosindu-le în impunerea fiscală și alte dări la care era impusă populația din Basarabia.

Deși datele statistice nu sunt complete, nu includ toate categoriile sociale și etnice, din varii motive, ele ne permit să determinăm anumite tendințe și să evidențiem procese în politica guvernamentală promovată de administrația imperială rusă în Basarabia, după anexarea ei la Imperiul Rus.

Bessarabia in 1828: demographic processes, social structures and religious confessions (Described in a memorandum to the Russian imperial institutions) (Part I)

The author analyzes a memorandum from 1828, kept in the Chancellery Fund of the governor of Bessarabia (ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 1-69 verso), presented by the regional institutions of the imperial administration of St. Petersburg, after the suppression of the limited temporary autonomy of Bessarabia, based on the Regulation of February 29, 1828. The memorandum, which includes several tables describing the economic, social and religious situation of Bessarabia in 1828, is accompanied by a rather detailed commentary on the tables, which is more like a report, which the regional institutions presented annually at Petersburg starting with 1842 (at the beginning the data referring to the population included information for entire Bessarabia, and starting with 1847 – for each county center and for every county).

The memorandum includes data on the area of the counties, the total number of the population divided by sex, social categories (nobles, clergy, peasants, members of szlachta, foreign colonists, the poor), the number of houses, in addition to those in urban areas included in this statistic, the number of localities in each county, depending on the number of houses (households), the surface of arable land, pastures, forests etc.

Of particular interest are the compartments dedicated to the state of cities, different branches of rural and urban households: animal husbandry, agricultural development, handicrafts and various craft branches, factories and plants, internal and external trade, the moral character of the population, denominations.

Quite valuable are the detailed comments (69 pages written on both sides) with reference to the 10 tables, attached at the end of the memorandum, which give us the opportunity to understand the processes that took place in Bessarabia during this time.

Keywords: *Bessarabia, Russian Empire, memorandum, socio-economic situation, statistics, social categories, population*

Valentin TOMULEȚ,
doctor habilitat în istorie,
profesor universitar
Universitatea de Stat din Moldova
e-mail: *valentin.tomulet@usm.md*

Viorel BOLDUMA

TENTATIVE DE EMIGRARE A POPULAȚIEI DIN JUDEȚUL ORHEI ÎN EXTREMUL ORIENT ÎN ANII 1894-1900

Formularea problemei

Din momentul anexării Basarabiei la Imperiul Rus, în 1812, interesul pentru istoria provinciei, în general, și pentru problemele majore ce țin de politica social-economică a țarismului, la periferiile naționale ale Imperiului, în special, constituie un subiect actual și necesar a fi cercetate.

Subiectul pus în discuție are tangență cu înțelegerea problemelor majore legate de aplicarea în Basarabia a politicii de colonizare, reformei agrare din 14 iulie 1868 și efectele ei asupra diferitelor categorii de țărani și dezvoltării social-economice a Basarabiei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În acest context, vom analiza migrația populației din Basarabia în Extremul Orient, prin prisma acestor aspecte, luând ca bază documente care n-au fost puse în circuitul științific până în prezent.

Astfel, după anexarea Basarabiei de către Imperiul Rus, o parte a populației a fost forțată să emigreze peste Prut, în Principatul Moldovei, de teama transformării țăranilor liberi în țărani iobagi¹. Situația economică a țăranilor s-a înrăutățit și mai mult odată cu implementarea politicii de colonizare, cu populație alogenă (bulgari, găgăuzi, germani, elvețieni, evrei etc.), care s-a bucurat de diverse înlesniri și privilegii din partea autorităților imperiale, la începutul secolului al XIX-lea.

Problema emigrației² populației din Basarabia în Caucaz, Crimeea, nordul Mării Negre și Extremul Orient/Siberia a fost elucidată sporadic

¹ Dinu Poștarencu, *Exodul populației peste Prut după anexarea Basarabiei la Imperiul Rus*, Revista de istorie a Moldovei, nr. 1-2, Chișinău, 2003, pp. 93-99; V. Tomuleț, *Exodul populației din Basarabia în Moldova de peste Prut (anii 1812-1828)*, în Revista de Istorie a Moldovei, nr. 2, Chișinău, 2012, pp. 55-78.

² **Migrațiune/emigrațiune de populație** – deplasarea în masă, de pe un teritoriu pe altul, dintr-o regiune în alta, a unor popoare sau a unor grupuri de populație, determinată de diverși factori: economici, sociali, politici, confesionali etc. În legătură cu anexarea Basarabiei la imperiul Rus, pot fi delimitate mai multe tipuri de migrație: **1.** migrația spontană a populației, care se petrecea în taină, fără acordul și susținerea instituțiilor guvernamentale; **2.** migrația organizată, susținută de administrația imperială sau regională; **3.** migrația, sau colonizarea, moșierească (В. Зеленчук, *Население Бессарабии и Поднепровья в XIX в. (Этнические и социально-демографические процессы)*, Ed. Штиинца, Кишинев, 1979, сс. 114-115).

atât în literatura de specialitate din perioada țaristă¹ și sovietică rusă și moldovenească², cât și în literatura de specialitate din Republica Moldova³.

În pofida acestui fapt, mai multe aspecte ale subiectului pus în discuție au continuat să rămână neelucidate (antecedentele și consecințele reformelor agrare din 1868; procesele sociale din satul basarabean după reformă; migrațiile populației în afara guberniei etc.), necesitând o abordare specială și detaliată, iar altele au fost cercetate tendențios și unilateral (tulburările țărănești în anii implementării reformelor agrare și în perioada postreformă etc.), sub impactul factorilor ideologici, necesitând o reexaminare, o abordare critică și obiectivă, în baza unor noi izvoare inedite, ceea ce ne permite să punem în discuție tema dată.

¹ П. Батюшков, *Бессарабия. Историческое описание*, СПб., 1892, сс. 15-161; П. Крушеван, *Бессарабия. Географический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный справочник* Москва, 1903, сс. 41-71; Н. Лашков, *Бессарабия – к столетию присоединения к России 1812-1912 гг. Географический и историко-статистический обзор состояния края*, Кишинев, 1912, сс. 2-63.

² *Istoria RSS Moldovenești din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre*, Ed. Știința, Chișinău 1984, pp. 208-235; И. Анцупов, *Государственная деревня Бессарабии (1812-1870)*, Ed. Картя Молдовеняскэ, Кишинев, 1966, passim; Я. Гросул, *Крестьянская реформа 1868 г. и ее особенности*, в Ученые Записки Кишиневского государственного университета, т II (Кишинев, 1949), сс. 79-115; Я. Гросул, *Крестьяне Бессарабии (1812-1861 гг.)*, Ed. Государственное издательство Молдавии, Кишинев, 1956, сс. 37-104; Я. Гросул, И. Будак, *Крестьянская реформа 60-70 годов XIX века в Бессарабии*, Ed. Государственное издательство Молдавии, Кишинев, 1956, сс. 92-96; Я. Гросул, И. Будак, *Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1861-1905)*, Ed. Картя Молдовеняскэ, Кишинев, 1972, сс. 330-350; В. Зеленчук, *Население Бессарабии и Поднепровья в XIX в. (Этнические и социально-демографические процессы)*, Ed. Штиинца, Кишинев, 1979, сс. 121.

³ N. Ciubotaru, *Fenomenul migrației țăranilor basarabeni în regiunile îndepărtate ale Rusiei în secolul XIX – încep. secolului XX*, în *Probleme ale științelor socio-umane și modernizării învățământului*, vol. 3, Chișinău 2012, pp. 58-64; I. Jarcuțchi, *Unele considerente privind migrarea țăranilor din județul Tiraspol în Siberia la finele secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea*. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, nr. 4, Chișinău, 2005, pp. 96-109; V. Scutelnic, *Migrațiunea țăranilor din Basarabia în Caucaz, Kuban, Siberia și Extremul Orient (a doua jumătate a secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea)*, în *Destin Românesc*, nr. 3-4, Chișinău, 2007, pp. 115-132; V. Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (Instituții, regulamente, termeni)*, ediția a III-a, revăzută și adăugită, Ed. „Tîpo Moldova”, Iași, 2014, passim.

Cauzele care au provocat emigrarea populației

Documentele depozitate în Arhiva Națională a Republicii Moldova (Fondul 2, *Cancelaria guvernatorului Basarabiei* și Fondul 8, *Oficiul guberniul pe probleme țărănești din Basarabia*) ne oferă posibilitatea să afirmăm că primele manifestări ale emigrației populației din Basarabia s-au produs încă în anii '40 ai secolului al XIX-lea, atunci când sunt atestate primele cereri ale populației din provincie de a emigra în Crimeea și Caucaz¹. Asemenea cereri au urmat să parvină în anii 1860 și 1861 de la țăranii din județele Hotin, Bălți și Chișinău².

Analiza documentelor editate, supuse reevaluării, și a celor inedite, de arhivă, ne permite să constatăm că odată cu aplicarea în Basarabia a reformei agrare din 14 iulie 1868, care a agravat și mai mult situația economică a țăranimii, insuficiența de pământ, dar și secetele frecvente și creșterea impozitelor, au constituit cauzele principale care au generat emigrarea populației din Basarabia în Caucaz, Crimeea, nordul Mării Negre, Extremul Orient.

Amintim că, în baza Regulamentului din 14 iulie 1868, suprafața lotului de împrumut a variat între 8 și 13,5 desetine, sau, în medie, țăranii au primit câte 7,39 desetine. Mărimea lotului depindea de așezarea geografică și fertilitatea solului. Pentru județele Hotin, Soroca, Chișinău și Bender au fost stabilite două categorii de loturi, iar pentru județele Iași, Orhei și Akkerman – o singură categorie. Cele mai mari loturi de pământ au primit țăranii din județul Bender – 10,5-11,5 desetine³ și din județul Akkerman – 13,5 desetine, iar cele mai mici loturi (8-8,5 desetine) – țăranii din județul Hotin⁴. După aplicarea reformei

¹ *Arhiva Națională a Republicii Moldova (ANRM)*, F. 2, inv. 1, d. 1860, ff. 1-6; ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1841, ff. 1-24.

² ANRM, F. 2, inv. 1, d. 7142, ff. 6-7, 9-10.

³ **Desetină** (*desetină de stat*) – măsură a suprafeței în Rusia, egală cu 2.400 de stânjeni pătrați (1,09 hectare) sau cu 240 de stânjeni în lungime și 10 în lățime. Stânjenul este egal cu 3 arșini. Un stânjen pătrat este egal cu 3 arșini în lungime, 3 arșini în lățime și 3 arșini în înălțime. Desetina ca măsură a suprafeței a fost introdusă în Basarabia după lichidarea unităților de măsură românești – falcea, prăjina, pasul, palma etc. potrivit Regulamentului despre țăranii sau agricultorii liberi în Basarabia din 24 ianuarie 1834 (V. Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (Instituții, regulamente, termeni)*, p. 279).

⁴ Я. Гросул, И Будак, *Крестьянская реформа 60-70 годов XIX века в Бессарабии*, p. 60, 198-222; V. Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1812-1918)*, pp. 502-503; V. Scutelnic, *Regulamentul despre relațiile agrare ale țăranilor regiunii Basarabia*, în *Revista de istorie a Moldovei*, nr. 1, Chișinău 2007, pp. 60-78.

agrare, situația majorității țăranilor a rămas practic neschimbată, ba în unele județe s-a înrăutățit cu mult. Nu toți țăranii au primit pământul potrivit legii. În general, peste 100.000 țărani din Basarabia aveau cel mult câte un hectar de pământ în proprietate, 200.000 de țărani dețineau câte 3,5 hectare, numai 150.000 peste 8 hectare de pământ¹.

Menționăm că încercări de emigrare a populației în Extremul Orient au fost și anterior. Astfel, într-un raport adresat guvernatorului Basarabiei din 23 februarie 1861, ispravnicul județului Chișinău, Botean, scria că, printre locuitorii plasei Hâncești, satele Logănești, Pulbereni, Stolniceni, Spărieți, este lansat zvonul precum că guvernul țarist îndeamnă țăranii să emigreze în Crimeea, Caucaz și în regiunea Amur. Ispravnicul menționa că acest zvon este lansat de fostul funcționar de birou Evsevi Hrșjonstovski, stabilit la Chișinău din gubernia Podolia. Totodată, un ex-funcționar rus din orașul Hotin, Kubarkin, este învinuit că instigă, prin promisiuni false, țăranii satelor Babin și Rucșin, din județul Hotin, să-și vândă averea și să emigreze în Crimeea, Amur².

Izvoarele confirmă că, până în anii '90 ai secolului al XIX-lea, direcția principală de emigrare a țăranilor a fost Crimeea și Caucaz, care geografic erau cele mai aproape de Basarabia³.

Odată cu adoptarea Legii din 13 iulie 1889 *Despre migrarea locuitorilor rurali și mici-burghezilor pe pământurile domeniiale*⁴, procesele migraționiste din Basarabia cresc atât în intensitate, cât și se diversifică geografic, în evidență ieșind Siberia/Extremul Orient.

Un impuls ce i-a determinat pe țăranii din Basarabia să emigreze, a fost și mortalitatea înaltă din această perioadă. Anul 1892 poate fi considerat culminant în privința mortalității, în ambele medii de trai înregistrându-se 63.235 de decese. Din cauza bolilor molipsitoare, au decedat 5592 de locuitori ai Basarabiei, cei mai mulți dintre care (1754

¹ Șt. Purici, *Istoria Basarabiei*, Ed. Semne, București, 2011, pp. 104-105.

² *История Молдавии. Документы и материалы. Т. 4: Положение крестьян и общественное движение в Бессарабии (1861-1895 годы)* / Сост.: I. Г. Будак; Под ред. : Я. Г. Гросул (отв. ред.) и др., Ed. Картя Молдовеняскэ, Кишинев, 1964, сс. 18-20.

³ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8633, ff. 18-18 verso, 21, 45, 65-65 verso, ff. 69; F. 2, inv. 1, d. 8662, ff. 16-16 verso, 44-48, 51-52; F.8, inv. 2, d. 2087, ff. 16, 20-29, 31-36; V. Bolduma, *Emigrația populației din Basarabia în Caucaz, Crimeea și nordul Mării Negre (anii '70-'90 ai secolului al XIX-lea)*, Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Anuarul Muzeului Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Serie nouă, vol. XIV [XXIX]. nr. 2, Chișinău, 2020, pp. 185-200.

⁴ *Полное собрание законов Российской империи*. (ПСЗРИ), Собр. Третье, т. IX. 1889, № 6198, СПб., 1891, с. 535-538.

sau 31,4%, inclusiv 722 sau 41,1%, din orașe) au pierit de holeră, această molimă bântuind din luna august până la sfârșitul anului în toate județele provinciei. La creșterea numărului de decese au contribuit și recoltele proaste din anii anteriori, care au influențat asupra situației economice a locuitorilor și au provocat, în perioada premergătoare epidemiei de holeră, slăbirea puterii vitale a populației. După dispariția unor cauze generatoare ale crizei de mortalitate, numărul deceselor, până la sfârșitul secolului al XIX-lea, a fost într-o ușoară scădere. Cu o cotă mai înaltă se evidențiază în anul 1896, când au încetat din viață 52.106 de persoane, cazurile de deces mai frecvente, față de anii anteriori și ulteriori, producându-se în mediul rural (44.232 de oameni)¹.

Legislația migraționistă

Pentru a reglementa emigrarea populației, autoritățile imperiale, în funcție de regiune, au emis un șir de regulamente.

Astfel, la 8 noiembrie 1860 a fost adoptat *Regulamentul privind popularea pământurilor aflate în posesiune din Crimeea de către imigranți străini*.

Conform acestui Regulament, emigranții se bucurau de un șir de privilegii, printre care scutirea de serviciu militar pe viață și impozite pe un termen între 5 și 20 de ani².

Emigrarea populației în Caucaz se realiza în conformitate cu *Regulamentul din 10 mai 1862 privind așezarea în fața de vest muntoasă caucaziană a cazacilor din Kuban și alți imigranți din Rusia*³, iar emigrația populației în districtul Cernomorsk, era reglementată prin *Regulamentul privind popularea districtului Mării Negre și gestionarea acestuia din 10 martie 1866*⁴.

În vederea realizării procesului de emigrare a populației în regiunea Amur și Primoria (Extremul Orient), autoritățile țariste au emis *Regulamentul privind așezarea rușilor și străinilor în regiunile Primoria și Amur ale Siberiei de Est*⁵. Legea respectivă, adoptată la 20 martie 1861 pentru o perioadă de 20 de ani, a fost prelungită cu anumite

¹ Dinu Poștarencu, *Mișcarea naturală a populației basarabene în perioada țaristă*. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, nr. 4, Chișinău, 2013, p. 21.

² *ПСЗРИ*, Собр. II, т. XXXV. 1860, отд. второе, № 36298, СПб., 1862, сс. 224-226.

³ *ПСЗРИ*, Собр. II, т. XXXVII, 1862, отд. первое, № 58256, СПб., 1865, с. 406-425.

⁴ *ПСЗРИ*, Собр. II, т. XLI, 1868, отд. первое, № 45093, СПб., 1868, сс. 237-241.

⁵ *ПСЗРИ*, Собр. II, т. XXXVI. 1861, отд. первое, № 36928, СПб., 1863, сс. 682-685.

completări în anul 1882, pentru o perioadă de încă 10 ani¹, apoi în anul 1892 iar cu 10 ani².

Prin urmare, scopul autorităților imperiale era de a popula și valorifica aceste pământuri anexate și a crea o bază socială solidă, formată din populație preponderentă de origine slavă, similar cum a procedat în Basarabia, după anexarea acesteia la Rusia.

Emigrația populației din județul Orhei în Extremul Orient

Documentele depozitate în Arhiva Națională a Republicii Moldova³, Fondul 329, ne oferă posibilitatea să afirmăm că, în perioada 1894-1900, un număr mare de cereri ale țăranilor de a emigra în regiunea Amur și Primoria, Iujno-Ussuriysk, parvin din județul Orhei.

Documentele incluse în aceste dosare/fond, reprezintă corespondența dintre autoritățile imperiale/centrale și funcționarii locali din Basarabia cu privire la cererile/tentative de emigrare a țăranilor, pe pământurile statului, din județele Basarabiei, inclusiv din județul Orhei, în Extremul Orient.

Totodată, dosarele conțin listele locuitorilor dornici să emigreze, starea economică a acestora, cauzele emigrării, precum și încercările autorităților locale de a reglementa acest proces.

Astfel, la 28 martie 1894 cerere către autorități de a li se permite să emigreze în regiunea Amur, au depus Ivan Izman și Arhip Vidrov, reprezentând alte 18 familii de țărani, locuitori ai satelor Molovata și Oxentea. Drept motiv pentru emigrare, țăranii indicau în cerere lipsa acută de pământ și arenda pământului agricol foarte scumpă (7-10 ruble, constituind arenda unei desetine de pământ pe an), seceta frecventă. Dintre cele 18 familii doar Ivan Izman (9 membri ai familiei, dintre care 7 copii minori) deținea în proprietatea privată 6 desetine de teren agricol care îi aducea un venit anual de 440 de ruble. În urma explicației din partea Ispravnicului de județ la 21 aprilie 1894, a condițiilor severe climaterice în regiunea Amur, unde iarna durează 160 de zile pe an, distanța de peste 10 mii km, ce urma să o parcurgă țăranii până la destinație, densitatea populației fiind 1 persoană la 1 km², calitatea

¹ ПСЗРИ, Собр. III, т. XXXVI. 1882, отд. третье, № 633, СПб., 1886, сс. 26-27.

² ПСЗРИ, Собр. III, т. II, 1892, № 8755, СПб., 1895, сс. 477-478.

³ A se vedea: ANRM, Fondul 329, Oficiul gubernial din Basarabia.

solului proastă etc., țărani au fost „convinși” să-și retragă cererile pentru emigrare¹.

La 23 iunie 1894, un grup de 49 de familii de țărani, locuitori ai satelor Molovata, Holercani, s-au adresat către guvernatorul Basarabiei de li se permite să se strămute în regiunea Amur din contul statului. Țăranii aminteau autorităților, că cereri similare au mai fost depuse și anterior de către consătenii săi, de a se strămuta pe pământurile libere ale patriei lor. În cerere, aceștia indicau drept motiv lipsa terenului arabil, condițiile grele de trai, respectiv unica șansă în redresarea situației sale materiale o vedeau în emigrarea în regiunea indicată. Însă din cauza lipsei mijloacelor financiare pentru emigrare, în urma examinării situației financiare a acestora de către autorități, la data de 17 iulie 1894 a primit refuz. Refuzul, era explicat prin faptul că în conformitate cu legislația în vigoare, țărani trebuiau să se deplaseze în regiunea indicată pe cont propriu².

În data de 3 mai 1894, nobilii Ion Bulat, Constantin Hodorozea, Simion Brodescu, cetățeanul de onoare³ Ștefan Portorenko și odnodvorții⁴ Constantin Florescu și 21 de țărani, locuitorii ai satelor Oxentea, Vâșcăuți și Mașcăuți, au depus cerere de emigrare în regiunea Primoria. În cerere, aceștia drept motiv de emigrare invocau lipsa în proprietate a terenului agricol, chiar dacă fac parte din categorii sociale privilegiate. Aceștia mai accentuau că pe lângă faptul că nu dețin proprietăți, mai sunt și analfabeți, din care cauză unica posibilitate de a se întreține, este prelucrarea pământului. Totodată, ei subliniau faptul că suferă de foame și nu văd un viitor pentru ei aici, riscând să se

¹ ANRM, F. 329, inv. 3, d. 144, ff. 1-5.

² ANRM, F. 329, inv. 3, d. 141, ff. 1-10.

³ **Cetățean de onoare** – stare socială privilegiată, deosebită de orașeni. Acest statut era acordat fie personal pe durată vieții, fie ereditar și negustorilor care activau o perioadă de 10 ani la rând în prima gildă sau 20 de ani în a doua gildă într-un oraș, cât și negustorilor care aveau funcția de Consilier de comerț sau care au primit un ordin imperial, marilor industriași etc. Ei erau scutiți de impozite, prestații personale, serviciu militar obligatoriu, pedepse corporale, de a alege și de a fi ales în administrația orașenească, de a se numi în acte oficiale *cetățean de onoare*. (V. Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (Instituții, regulamente, termeni)*, vol. I, pp. 255-256).

⁴ **Odnodvorți** – categorie social privilegiată din Rusia, apoi și din Basarabia, scutită de prestații, care își are propria cârmuire sătească și care, în loc de impozitul pe familie, plătesc o dare numită *dajdie*, mai mica decât birul. Prin Regulamentul din 1847 în categoria odnodvorților au fost incluși mazilii și ruptașii din Basarabia, care au fost egalați cu această stare social din Rusia (V. Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (Instituții, regulamente, termeni)*, vol. II, pp. 221-224).

contopească cu restul „proletariatului”. Ulterior, la data de 26 iulie 1894 aceștia au fost „convinși” de autorități să-și retragă cererile ¹.

Același răspuns au primit la data de 26 octombrie 1895, Constantin Pântea, ce reprezenta interesele a 10 familii de țărani, locuitori ai satelor Susleni și Oxentea, la demersul depus la 26 iulie 1895, în care cereau să li se permită să emigreze în regiunea Primoria din contul statului².

Din același motiv, au fost respinse în anul 1896 cererile parvenite de la locuitorii satelor Ișnovăț, Zăicani³ și Hrușova⁴.

În data de 5 iunie 1897, țărani Efrim Ciumac, Macarie Gârlea, Ilie Chetragaru, reprezentați ai 79 de familii, locuitori ai satului Echimăuți, au depus cerere de emigrare/strămutare în regiunea Primoria, din contul statului. În cerere aceștia indicau situația precară în care se aflau: lipsa terenului agricol, secetele frecvente, lipsa resurselor financiare pentru achitarea impozitelor. Totodată, ei subliniau că din cauza lipsei locurilor de muncă, practicau doar munca sezonieră, ce era achitată cu 20 de copeici pe zi, pe când în regiune arenda unei desetine pe an era între 7-13 ruble. Ei subliniau că doar emigrarea în regiunea Primoria, unde statul dispunea de teren agricol suficient, îi va scăpa din sărăcia lucidă în care se află. Însă, la 12 iulie 1897, autoritățile centrale au respins cererile, pe motiv că strămutarea se acceptă doar din contul solicitanților⁵.

La data de 25 mai 1900, țărani Vasile Stejaru, Ion Stejaru, Constantin Stejaru, Ion Epure, din localitățile Găuzeni și Mitoc, au depus cerere pentru emigrare în regiunea Iujno-Ussuriysk. Drept motiv, țărani la fel invocau: insuficiența de teren agricol, arenda terenului agricol foarte scumpă, 13 ruble pe an, respectiv jumătate din roadă și banii obținuți din munci sezoniere urmau să fie achitate în contul impozitelor. Prin urmare, recolta și banii care rămâneau, abia de ajungea pentru a - și întreține familiile. Chiar dacă, dintre țărani menționați doar Ion Stejaru și Vasile Stejaru, dețineau sumele de bani, 500 ruble, respectiv 430 ruble, suficiente pentru a ajunge la destinație, în data de 17 iunie 1900, toate cererile au fost respinse⁶.

¹ ANRM, F. 329, inv. 3, d. 143, ff. 1-6.

² ANRM, F. 329, inv. 3, d. 252, ff. 1-11.

³ ANRM, F. 329, inv. 3, d. 402, ff.1-14; d. 406, ff. 1-19.

⁴ ANRM, F. 329, inv. 3, d. 452, ff. 1-6.

⁵ ANRM, F. 329, inv. 3, d. 658, ff. 1-5.

⁶ ANRM, F. 329, inv. 3, d. 807, ff. 1, 2, 5.

Acest refuz se explică prin faptul că în adresarea Direcției Migrațiune, din 29 februarie 1900, către guvernatorul Basarabiei, se cerea ca autoritățile să nu mai accepte demersurile de emigrare din partea țăranilor, în special de etnie rusă, deoarece Ministerul de Interne consideră că emigrarea acestora din regiunile de hotar nu este dorită, pe viitor se va interzice complet emigrarea țăranilor din Basarabia în regiunea sus - indicată. Totodată, recomandă să-i orienteze pe țăranii înstăriți să se crediteze pentru a procura teren agricol în Basarabia ¹.

Dorința emigrării se explică și prin privilegiile de care se bucurau cei sosiți în reginea Iujno-Ussuriysk: a) fiecare familie primea câte 100 desetine de pământ și înlesniri la plata impozitelor pe o perioadă de 20 de ani; b) pe parcursul a 3 ani emigranții erau scutiți de impozitul funciar, atât de cel în natură, cât și de cel în bani; c) în privința prestării serviciului militar, aceștia urmau să se supună normelor și rigorilor stabilite în ținutul dat; d) strămutarea se efectua din contul emigranților, dar, după sosirea la Vladivostok, coloniștii puteau primi, pentru întemeierea unei gospodării, un împrumut pentru o perioadă de 33 de ani (primii 5 ani fiind scutiți de rambursare, iar pe parcursul următorilor 28 de ani erau obligați să-l amortizeze prin cotizații de 6%); e) călătoria până la Odessa era achitată conform tarifului de circulație pe căile ferate pentru emigranți, iar de acolo până la Vladivostok – câte 90 de ruble pentru persoanele cu vârste mai mare de 10 ani, pentru copiii între 2 și 10 ani – câte 45 de ruble, iar pentru copiii mai mici de 2 ani – câte 22 de ruble 50 de copeici. Pentru transportarea bagajelor, ce depășeau norma admisibilă (2 puduri) se percepea o taxă de 1 rublă 40 copeici pentru fiecare pud; f) pentru a stimula creșterea numărului de femei ce intenționau să se strămute în ținut, s-a decis acordarea unor privilegii și înlesniri. Astfel, dacă familia era alcătuită din doi bărbați și trei femei, pentru una dintre ele cheltuielile pentru călătorie erau suportate de către stat; g) strămutarea se efectua primăvara pentru ca noii sosiți să-și poată aranja gospodăria până la începutul sezonului rece².

Numărul localităților și familiilor din județul Orhei, care au depus cereri și au fost respinse, pentru a emigra în regiunea Amur/Primoria sunt sistematizate în Tabelul 1.

¹ *Ibidem*, ff. 10-11.

² *ANRM*, F. 329, inv. 3, d. 403, ff. 1-3.

Tabelul 1

Lista localităților din județul Orhei locuitori cărora au depus cereri și au fost respinse pentru a emigra în Extremul Orient în anii 1894-1900*

Nr. c/o	Localitatea	Anul	Numărul de familii	Numărul de persoane	Statutul familiilor dornice să emigreze	Regiunea unde urma să emigreze
1	Molovata, Marcăuți, Holercani	1894	49	250	Fără pământ/arendași	Amur/Primoria
2	Oxentea, Mașcăuți, Vâșcăuți	1894	25	100	Dvoreni/cetățeni de onoare/odnodvorți/fără pământ/arendași	Amur/Primoria
3	Molovata, Oxentea	1894	18	80	Insuficient pământ/Fără pământ/arendași	Amur/Primoria
4	Susleni, Oxentea	1895	10	65	Fără pământ/arendași	Amur/Primoria
5	Ișnovăț, Zăicani	1896	10	61	Fără pământ/arendași	Amur/Primoria
6	Hrușova	1896	3	10	Fără pământ/arendași	Amur/Primoria
7	Echimăuți	1897	79	400	Fără pământ/arendași	Amur/Primoria
8	Găuzeni, Mitoc	1900	4	18	Fără pământ/arendași	<u>Iujno Ussuriysk</u>
Total – 12 localități		1894-1900	198	984	Fără pământ /odnodvorți/dvoreni/arendași	Amur/Primoria/<u>Iujno -Ussuriysk</u>

* ANRM, F. 329, inv. 3, d. 141, ff. 1-10; d. 143, ff. 1-6; d. 144, ff. 1-10; d. 209, ff.21; d. 252, ff. 1-11; 402, ff. 1-14; d. 452, ff. 1-6; d. 406, ff.1-19; d. 658, ff.1-5; d. 807, ff. 1-18.

Datele de care dispunem confirmă că pentru a emigra în Extremul Orient în anii 1894-1900 au depus cereri 198 de familii (984 de persoane) din 12 localități ale județului Orhei. Cele mai multe fiind din satele Echimăuți, Molovata, Marcăuți, Holercani, Oxentea.

Totodată, observăm că, din cauza insuficienței de teren agricol, cereri pentru emigrare, pe lângă țărani, au depus și alte categorii sociale, care se bucurau de o serie de privilegii: dvoreni, cetățeni de onoare, odnodvorți.

Menționăm că la etapa actuală a cercetării, pentru anii 1898-1899, încă nu au fost depistate cereri ale populației din județul Orhei pentru a emigra în Extremul Orient.

Din datele dosarelor studiate, mai observăm că toate cererile au fost respinse de autorități, deoarece țărani, fiind fără pământ și fără bani, cereau ca statul să acopere toate cheltuielile de drum, ceea ce contravenea *Regulamentului cu privire la așezarea rușilor și străinilor în regiunea Primoria și Amur a Siberiei de Est*, adoptat la 18 iunie 1892, care stipula că fiecare solicitant urma să ajungă pe cont propriu la

destinație. Toate aceste familii, chiar vânzând bunurile lor, nu adunau sumele minime necesare pentru emigrare¹.

De altfel, în conformitate cu circulara nr. 11 din 19 februarie 1893, emisă de către Ministerul de Interne, cei dornici să emigreze în Extremul Orient pe cale terestră, trebuiau să nu aibă datorii către stat, să dețină suma minimă de 375-475 ruble, pentru o familie alcătuită din 6 persoane².

Totuși, documentele de arhivă ne relatează situații când țăranii, care în urma vânzării bunurilor, puteau să obțină suma necesară pentru emigrare, le-a fost refuzată examinarea cererii, pe motiv că „și aici se poate descurca foarte bine”³. La această concluzie a ajuns ispravnicul județului Orhei, în răspunsul dat la 26 iulie 1895 țăranului Constantin Sârghii (3 membri în familie), locuitor ai satului Oxentea, care dorea să emigreze în regiunea Amur. În urma analizei situației economice a acestuia, s-a constatat ca deținea în proprietate privată 8 desetine de teren arabil, 2 bivoli, imobil propriu și vacă⁴. Acest refuz îl putem explica prin faptul că, de multe ori, decizia de a permite emigrarea s-au nu, era la dorința autorităților locale. Motivul fiind ca nu doreau să piardă contribuabilii.

Totuși, în perioada indicată, au fost și cazuri răzlețe când locuitorii Basarabiei „samavolnic” emigrau în afara guberniei. De exemplu, la 11 martie 1896 Ispravnicul județului Orhei a anunțat autoritățile centrale despre faptul că sub pretextul că pleacă la munci sezoniere, locuitorii satelor Slobozia-Dușca, odnodvortii Mihail Barbăneagră, Ion și Grigorie Oлару și țăranii satului Zăicani, Andrei și Ivan Lukianov, împreună cu familiile sale, au emigrat în Siberia⁵.

Subliniem faptul că, în caz dacă locuitorii Basarabiei, erau acceptați pentru a emigra în Extremul Orient, după ce primeau toate actele necesare din partea autorităților, bilete cu preț redus pentru călătorie cu trenul, unde era indicată componența familiei, aceștia urmau să parcurgă un drum lung și anevoios. Astfel, țăranii din județele Basarabiei ce alegeau calea ferată, urmau să se deplaseze de la stațiile cele mai apropiate de localitățile lor, apoi pe traseul stabilit – Samara-Ufa, până la Omsk, regiunea Akmolinsk. Apoi, de acolo, urmau să ajungă

¹ ПЦЗПИ, 1895, cc. 477.

² ANRM, F. 329, inv. 3, d. 211, ff. 54.

³ ANRM, F. 329, inv. 3, d. 252, ff. 8.

⁴ *Ibidem*, ff. 9.

⁵ ANRM, F. 329, inv. 3, d. 3020, ff. 1-9.

la stația *Obi*, calea ferată Siberiană, de unde, pe râurile Siberiei, până la orașul Blagovescensk, regiunea Amur, parcurgând peste 10 mii verste¹.

Termenele acestor deplasări puteau dura de la 4-5 luni până 2-3 ani, dacă, desigur, nu se întâmpla nimic pe parcurs. Însă, nu toată lumea putea să ajungă în regiunea Amur, cineva se îmbolnăvea și rămânea pe drum, cineva murea, cineva nu a avut forța și resursele necesare de a ajunge la destinație, așa că mulți emigranți s-au stabilit în Siberia și regiunea Trans Baikal. Țăranii din toate guberniile imperiului, inclusiv din Basarabia, care alegeau calea maritimă, urmau să se deplaseze din portul Odesa, cu vaporul până la Vladivostok, ajungând acolo în decurs de 50 de zile². Aceștia urmau să achite: pentru un matur – 90 ruble; copiii între vârsta de 2-10 ani – 45 ruble; copii care nu au împlinit vârsta de 2 ani – 22 ruble 50 copeici³.

În conformitate cu prelungirea termenului cu încă 10 ani a *Regulamentului cu privire la așezarea rușilor și străinilor în regiunea Primoria și Amur a Siberiei de Est*, adoptat la 18 iunie 1892, țăranii ajunși la destinație se bucurau de un șir de înlesniri. Ei urmau să primească 100 desetine de teren agricol de cap de familie, în folosință de la stat, pe un termen de 20 de ani cu drept de răscumpărare la prețul de 3 ruble desetina. Noii veniți erau eliberați de toate impozitele pe un termen de 3 ani. În ceea ce privește satisfacerea serviciului militar, aceștia urmau să se supună normelor și rigorilor stabilite în ținutul dat, ca și localnicii⁴. Ajunși la destinație, țăranii mai puteau beneficia de un ajutor de stat în valoare de 250 de ruble pentru a-și întemeia noua gospodărie⁵.

Din cele expuse, conchidem că după anexarea, în 1812, a Basarabiei la Imperiul Rus, o parte a populației a fost forțată să emigreze peste Prut, în Principatul Moldovei, de teama transformării țăranilor liberi în țăranii iobagi. Situația economică a țăranilor s-a înrăutățit și mai mult odată cu implementarea politicii de colonizare și de deznaționalizare practică de autoritățile imperiale, pe parcursul primei jumătăți a secolului al XIX-lea, cu populație alogenă (ruși, ucraineni

¹ ANRM, F. 329, inv. 3, d.211, ff. 173.

² В. Редчун, *К. вопросу об особенностях переселенческой политики Российского правительства на Дальнем Востоке во второй половине XIX-века: правовой аспект*, в *Культура и наука Дальнего Востока*, №2 (22), Хабаровск, 2017, сс. 89-90.

³ ANRM, F. 329, inv. 3, d. 210, f. 85.

⁴ ПСЗРИ, Собр. III, т. XII, 1892, № 8755, СПб., 1895, сс. 478.

⁵ ANRM, F. 329, inv. 3, d. 210, ff. 85 verso.

, bulgari, găgăuzi, germani, elvețieni, evrei etc.), care a beneficiat de anumite înlesniri și privilegii.

Cauza principală a emigrației populației din Basarabia, în Caucaz, Crimeea, nordul Mării Negre, Extremul Orient/Siberia urmează a fi identificată în procesele demografice care s-au produs în provincie în prima jumătate de secol, în politica de colonizare și de deznaționalizare promovată de administrația imperială rusă, în consecințele reformei agrare din 1868, secetele, epidemiile frecvente, și creșterea impozitelor.

În perioada anilor 1894-1900 au parvenit un număr mare de cereri din partea locuitorilor județului Orhei, de a emigra în Extremul Orient, drept cauză fiind lipsa de pământ agricol, arenda scumpă a pământului etc.

Autoritățile imperiale, practic, nu puneau piedici în vederea acordării permisiunii pentru emigrarea populației. Condiția principală era să se respecte circularele și regulamentele emise, conform cărora era permisă emigrarea. Însă necesitatea de a se deplasa la noul loc de destinație din cont propriu i-a impus pe mulți țărani să se dezică de intenția dată.

Attempts to emigration the population from Orhei country in the far east in the years 1894-1900

In this article, based on archive materials and published works, the author analyzes attempts to emigration of the population from the Orhei county in the Amur/Priamur region, in the years 1894-1900. The main cause of population emigration is to be identified in the demographic processes that took place in the province in the first half century, in the policy of colonization and denationalization promoted by the Russian imperial administration, in the consequences of the agrarian reform of 1868, frequent droughts, epidemics and raising taxes. The imperial authorities practically did not stand in the way of granting permission for the emigration of the population. The main condition was to comply with the circulars and regulations issued, according to which emigration was allowed.

Keywords: Bessarabia, Russian Empire, Amur, Priamur, Orhei, reform, legislation, emigration, peasants, land.

Viorel BOLDUMA,
doctorand USM, lector universitar
UPS „Ion Creangă” din Chișinău
boldumaviorel1974@gmail.com
ORCID-0000-0003-2111-3701

Andrei EMILCIUC

CODIFICAREA LEGISLAȚIEI DIN DOMENIUL COMERCIAL ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE/ROMÂNIA ȘI BASARABIA: PARTICULARITĂȚI ȘI SIMILITUDINI (1812-1918)¹

În articolul de față analizăm eforturile de codificare a legislației comerciale în Principatele Române/România și în Basarabia. Cronologic articolul se referă la perioada de la anexarea la Imperiul Rus a teritoriului dintre Prut și Nistru în conformitate cu Tratatul de Pace de la București (16/28 mai 1812) și până la unirea acestuia cu România la 27 martie/9 aprilie 1918. Particularitățile și similitudinile sunt urmărite atât din punctul de vedere al conținutului codicelor de comerț aplicate, cât și a instituțiilor care participau la elaborarea acestora. Un aspect important urmărit este în ce măsură negustorii din Basarabia participau la codificarea legislației comerciale în Imperiul Rus și menținerea particularităților legislative în provincie.

În Imperiul Rus, odată cu dezvoltarea legislației din toate domeniile în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a început să se simtă nevoia sistematizării și codificării acesteia. În 1766, prin rescriptul Ecaterinei a II-a, s-a format o comisie care urma să codifice legislația rusă, inclusiv în domeniul comercial. Scopul însă nu a fost atins, nici chiar în perioada domniei împăraților Pavel I și Alexandru I, chiar dacă eforturile de codificare a legislației ruse au continuat². Astfel, la 27 martie 1800 împăratul Pavel I a dispus pentru negustori instituirea titlului onorific de consilier în comerț, echivalându-l clasei VIII a funcționarilor de stat, conform Tabelului rangurilor. În schimb, titularii urmau la solicitarea ministerului de resort să participe fără remunerare la perfecționarea legislației comerciale, la elaborarea regulamentelor cu privire la comerț și a statutelor instituțiilor de comerț, a convențiilor și tratatelor de comerț. Acordarea titlului se făcea la propunerea președintelui Colegiului de Comerț, inițial fiind acordată la 10 mari negustori din Moscova, Sankt Petersburg, Vologda, Kursk, Irkutsk,

¹ Articol publicat în cadrul Proiectului **Evoluția istorică a Moldovei din Antichitate până în epoca modernă în contextul civilizației europene. Basarabia în cadrul Imperiului Rus. Sinteze, studii, documente și materiale didactice. Partea I. Cifrul proiectului: 20.80009.0807.36**

² А.Ф. Федоров, *Торговое право*, Одесса, 1911, с. 72.

Veliky Ustyug¹. În 1824 s-a stabilit că titlul de consilier pentru comerț putea fi acordat comercianților care fuseseră în gilda I timp de 12 ani la rând².

În Basarabia, în această perioadă continua să dețină prioritate vechea legislație a Țării Moldovei, care se baza larg pe codurile bizantine de legi. Dintre multiplele culegeri de legi care își aveau originea în dreptul bizantin, cea mai răspândită și pe larg folosită a fost *Hexabiblu lui Armenopol* (*Promptuarium juris civilis* – după titlul latin), cunoscut și sub denumirea de *Manualul de legi al lui Armenopol* sau Codul lui *Armenopol*. Această culegere de legi, întocmită de un judecător grec din Salonic, pe nume Constantin Armenopol (Harmenopulos – 1320-1383), era alcătuită din șase cărți și 83 de titluri cu referire la dreptul civil și penal. Lucrarea a fost utilizată în Țările Române până la începutul secolului al XIX-lea, însă a fost recunoscută drept sursă de drept în Basarabia, practic pe parcursul întregului secol al XIX-lea³. Hexabiblu lui Armenopol nu conținea însă o carte separată care să pună accent pe dreptul comercial. Prevederi ce făceau referire direct sau tangențial la dreptul comercial erau incluse în secțiuni diferite ale celor șase cărți. Spre exemplu, normele privind contractele de tovărășii erau incluse în Titlul X al Cărții a III-a, cele privind împrumuturile – Titlul X din Cartea a II-a⁴.

În timpul domniei lui Nicolae I, eforturile de codificare a legislației comerciale în Imperiul Rus au continuat. La inițiativa Ministerului rus al Finanțelor, la 23 octombrie 1829 a fost aprobată de împărat crearea unui Consiliu comercial la Sankt Petersburg, care trebuia să sesizeze autoritățile cu privire la problemele ce îngreunau dezvoltarea comerțului

¹ ПСЗРИ, собр. 1, т. XXVI, 1800-1801, №19347, сс. 102-103.

² *Ibidem*, т. XXXIX, 1824, № 30115, с. 588-612. Ulterior, consilierii comerciali au obținut o serie de privilegii suplimentare. Prin manifestul imperial din 10 aprilie 1832 (§ 9), s-a stabilit că unui comerciant căruia i se acordă titlul de consilier în comerț i se va acorda cetățenia onorifică ereditară (*Ibidem*, т. VII, 1832, № 5284, сс. 193-195.). În 1836, cetățenia onorifică ereditară a fost acordată văduvelor și copiilor legali ai consilierilor comerciali (*Ibidem*, т. XI, 1836, отд. 1, №9231, с. 623). În 1854, fiii consilierilor de comerț au obținut dreptul de a intra în serviciul public (*Ibidem*, т. XXIX, 1855, отд. 2, № 28763, сс. 49-50.).

³ Mihai Tașcă, Repere ale creației legislative în teritoriul dintre Prut și Nistru (Basarabia). În: *Dezvoltarea cadrului juridic al Republicii Moldova în contextul necesităților de securitate și asigurarea a parcursului european*, Partea 1, Chișinău: Institutul de Cercetări Juridice, Politice și Sociologice, 2018, p. 155.

⁴ М.В. Шимановский, *О местных законах Бессарабии*, вып. I, Одесса, 1887, сс. 169, 172.

interior și exterior, să înainteze propuneri, să acumuleze și prezinte informații și raporturi pe diverse probleme de ordin comercial la solicitarea ministrului de Finanțe. În cadrul consiliului urmau să fie câte patru membri permanenți din rândul negustorilor de gilda I: 1) care practicau comerțul exterior; 2) care practicau comerțul interior; 3) care făceau parte din *oaspeții străini*. Era prevăzută posibilitatea măririi numărului acestora. Societățile negustorilor din Sankt Petersburg alegea 24 membri, din care ministrul Finanțelor alegea 12, care în opinia sa excelau în cunoștințele comerciale, capitalul deținut, operațiunile realizate și încrederea publică. La ședințe participau directorii departamentelor manufacturilor, comerțului interior și a comerțului exterior din cadrul Ministerului de Finanțe, iar președinte al consiliului devenea automat cel mai în vârstă dintre directorii respectivi, sau era desemnat în mod particular de împărat. De asemenea, a fost dispusă înființarea filialelor „Consiliului comercial” și a comitetelor comerciale la Moscova, Arhanghelsk, Riga, Taganrog și Odesa cu posibilitatea deschiderii acestora și în alte orașe. În cadrul acestora urmau a fi incluși 6 membri permanenți din rândul negustorilor de gildele I și II, și a oaspeților străini (dacă erau prezenți). Societatea negustorilor din orașele respective alegea 12 candidați, iar guvernatorul civil desemna pe cei șase membri, informând despre decizia sa pe ministrul de Finanțe. Ședințele erau prezidate de guvernatorii civili, șefii administrațiilor orașenești, sau unul dintre membrii permanenți aleși. Funcția era una onorifică, nesalarizată, iar membrii puteau să lipsească, informând în această privință președintele. Deciziile erau luate prin majoritatea simplă a voturilor, cu includerea opiniilor separate¹. Din păcate, orașele din Basarabia nu au avut parte de astfel de organ consultativ în domeniul comerțului, care să vină cu oarecare propuneri la nivel înalt. Oricum, rolul acestor organe în cadrul imperiului la elaborarea legislației comerciale a fost, în general, foarte modest.

În anul 1832 au fost finalizate lucrările de codificare a legislației ruse. Însă, în domeniul comercial, acestea nu au rezultat în elaborarea unui codice adevărat, ci mai degrabă a unui set de reglementări în vigoare. În literatura juridică rusă, se sublinia nivelul extrem de scăzut al Codului comercial în comparație cu cele din Franța și Germania. Codicele era o combinație mecanică de legi emise în perioade diferite, conținând o

¹ ПСЗРИ, собр. 2, т. IV, 1829, 1857, СПб., 1831, №3250, с. 737.

abundență de articole inutilizabile, repetări frecvente, și lipsindu-i prevederi cu privire la cele mai semnificative probleme ale activității comerciale. În schimb, el conținea, într-o mare măsură, reglementări comerciale polițienești și fiscale. Codicele de legi a fost recunoscut drept sursă oficială de norme juridice doar din 1 ianuarie 1835, în baza Manifestului imperial din 31 ianuarie 1833¹. În următoarele două ediții ale Codului de legi ale Imperiului Rus (din 1842 și 1857), îmbunătățirea Codicelui comercial a fost realizată prin revizuirea secțiunilor sau actualizarea modificărilor survenite în conținutul normelor individuale, dar nivelul de codificare a rămas în continuare carent².

În Principatele Române, primele „codice” ale comerțului au fost incluse în Secțiunea a V-a a Regulamentelor Organice. Pentru Valahia acesta era alcătuit din 26 de articole, ce vizau următoarele chestiuni majore: asigurarea libertății comerțului, întreținerea căilor de comunicații comerciale, funcționarea magaziilor de rezervă a cerealelor în localitățile rurale, măsurile de asigurare alimentară a orașelor, valorificarea minelor particulare în scopuri comerciale (cu excepția celor de sare, care erau monopolul statului). În Moldova, secțiunea respectivă era alcătuită din 20 de articole, vizând în plus următoarele chestiuni majore: reglementarea tarifelor vamale și organizarea negustorilor³. Cuprinsul secțiunilor era însă unul sumar, prezentând cadrul general de reglementare, făcându-se referire la vechile legiuri ale țării, fără a le include, în încercarea de sistematizare și excludere a contractiilor existente în diferite prevederi particulare.

Totuși, istoricul rus, cu origini bulgare, S.N. Palauzov, într-o lucrare dedicată Principatelor Române la 1859, opina că codicele comercial și al carantinilor (secțiunile V și VI din Regulamentele Organice) au fost singurele care au contribuit la dezvoltarea economică a principatelor: „Elaborarea în grabă a Regulamentelor Organice, au determinat că acesta să se bazeze exclusiv pe viziunile membrilor comitetelor de alcătuire, nefiind studiate în prealabil în detaliu condițiile interioare ale țării, fapt care a reprezentat cauza implementării

¹ *Ibidem*, т. VIII, 1833, СПб., 1834, отд. 1, №5947, с. 68.

² А.Ф. Федоров, *op.cit.*, сс. 72-73, 86-88.

³ *Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei*, vol. I, Textele puse în aplicare la 1 iulie 1831 în Valahia și la 1 ianuarie 1832 în Moldova, Colecțiunea vechilor legiuri administrative (sub cond. Prof. Paul Negulescu și George Alexianu), București, 1944, pp. 74-78, 273-278.

nesatisfăcătoare a acestora, lucru constatat chiar din primele zile după adoptare”¹.

Prevederile din codicele comercial, inclus în Regulamentele Organice fiind prea generale, nu au soluționat problema legislației dispersate, insuficiente și deseori contradictorii. Adunările legiuitoare din principate au luat opțiunea împrumutării prin adaptare a codului comercial francez. În Valahia, deja în anul 1831 a fost constituită o comisie pentru tălmăcirea acestuia în română, în care au fost desemnați clucerul Iatropulu și Constantin Moroiu, pentru activitatea cărora între 20 aprilie–20 septembrie s-a alocat 3.000 de lei². La 28 ianuarie 1834 președintele plenipotențiar al Divanelor domnești în Principatele Române, generalul P. Kiseleff, a înaintat spre examinare Obșteștii Adunări de la București proiectul unui cod comercial, elaborat în baza celui francez, pe care urma să-l potrivească „cu trebuințele și starea cea de acum a țării”³. Însă, comisia constituită în acest sens, și-a prezentat raportul relativ la codicele de comerț abia la 15 mai 1837⁴. Fără a fi adoptat, la 17 iunie 1838 a fost constituită o nouă comisie, pentru revizuirea codicelui, pentru a fi prezentat în următoarea sesiune, cu completări privitoare la porturile comerciale⁵. Abia în ședințele din 28 martie, 30 martie și 2 aprilie 1840, Codicele comercial a fost discutat în cadrul Obșteștii Adunări, hotărându-se a fi pus în aplicare de la 1 ianuarie 1841⁶.

Codul de comerț din 1840 din Țara Românească era tradus după cel din Franța din 1808, cu modificările aduse până la 1838. Pentru unele chestiuni, codul din 1840 menținea în vigoare dispozițiile din Regulamentul Organic (relativ la faptele de comerț, la procedura comercială etc.)⁷. Codul era constituit din trei părți. Prima se referea la comerț în general, a doua – la faliment și bancrută, iar a treia – la comerțul maritim. Partea întâi includea opt titluri: 1) Pentru negustori;

¹ С.Н. Палаузов, *Валахия и Молдавия в историко-политическом отношении*, СПб., 1859, сс. 208-218.

² *Analele Parlamentare ale României*, tomul III, partea I, Obicinuita Obșteasca Adunare a Țării Românești, Legislatura I, Sesiunea II, 1832-1833, București, 1892, p. 333.

³ *Ibidem*, tomul IV, partea I, București, 1893, p. 138.

⁴ *Ibidem*, tomul VII, partea I, București, 1896, p. 518.

⁵ *Ibidem*, tomul VIII, partea I, București, 1897, p. 426.

⁶ *Ibidem*, tomul IX, partea I, București, 1898, pp. 44-46.

⁷ M.A. Dumitrescu, *Codul de comerț*, volumul I, București, 1904, pp. 13-14

2) Pentru catastihurile negustorilor; 3) Pentru tovărășii; 4) Pentru obștirea averii femeii negustorului; 5) Pentru bursele de comerț, mijlocitori de schimb și samsari; 6) Pentru comisionari; 7) Pentru cumpărări și vânzări; 8) Pentru polițe, bilete de orânduială și pentru prescripție. Carte a doua avea trei titluri: 1) Pentru faliment; 2) Pentru bancrute; 3) Pentru restatornicirea făliților. Carte a treia include 14 titluri: 1) Pentru corăbii și alte vase mare; 2) Pentru apucarea și vinderea corăbiilor; 3) Pentru proprietarii de corăbii; 4) Pentru căpitan; 5) Pentru tocmeala marinarilor și a celorlalți oameni ai echipajului, precum și pentru unele foloase ce li se dau; 6) Pentru tocmele de închiriere de corăbii; 7) Pentru cărțulia de încărcare; 8) Pentru chirie; 9) Pentru contractele angro; 10) Pentru asigurări; 11) Pentru stricăciuni; 12) Pentru aruncarea mărfurilor și pentru contribuire; 13) Pentru prescripții; 14) Cuvinte de neprimire a unor cereri la judecată¹.

Și în Moldova a existat o inițiativă de acest gen, căminarul Veisa fiind împuternicit cu tălmăcirea Codului francez de comerț². Inițiativa nu s-a materializat însă. Abia după unirea Principatelor Române, în spiritul unificării legislației cerute de Conferința de la Paris, printr-un decret al domnitorului Al. I. Cuza din 7 decembrie 1863, Codul comercial francez își extinde acțiunea în întreaga țară de la 1 ianuarie 1864³.

Dar conținutul acestui Cod comercial nu mai făceau față schimbărilor survenite în practica comercială. În acest sens, la începutul anilor '80 este lansată ideea introducerii unui Nou Cod comercial. La elaborarea acestuia participă activ Camerele de comerț, instituite prin legea din 1864. În anul 1884 o comisie de specialiști începea lucrul de alcătuire a unui nou cod de comerț. Aceasta fusese instituită de către ministrul justiției, E. Stătescu, și era compusă din A. Degre, membru la Înalta Curte de Casație, Em. Pache Protopopescu, profesor de drept comercial la Școala de comerț din București, M. Poenaru-Bordea, precum și R. N. Opreanu, senator, și G. N. Bagdat, consilier la Curtea de Apel din București (ulterior membru al Curții de Casație). Lucrarea comisiei a fost revăzută și modificată de două comisii alese din sânul Parlamentului, și anume: din Senat, P.S. Aurelian, D. Rosetti, C. Boerescu, G. Meitani, R.

¹ *Condica de comerț a Principatelor-Unite-Române*, Ediția a doua, București, 1865, pp. 5-9.

² *Analele Parlamentare ale României*, tomul IV, partea II, București, 1894, p. 248.

³ Victor Axenciuc, Eugen Ghiorghiță, Cornel Sârbu, *Legiferarea și instituționalizarea economiei moderne în România (1856-1914)*, București, Expert, 2005, p. 70.

Opreanu, S. Șomănescu și D. Polizu-Micșunescu. Din Adunarea deputaților: G. Cantili, S. Șendrea, M. Corbescu, C. Stoicescu, P. Borș, I. Poenaru Bordea și M. Cornea¹.

Drept model a fost luat Codul comercial al Regatului Italiei din 31 octombrie 1882. În afară de acest Cod, comisia a mai avut în vedere și următoarele decrete și legi: decretul italian de la 14 decembrie 1882 pentru aplicarea Codului comercial al Italiei; legea germană asupra polițelor din 25 noiembrie 1848; Codul comercial german din 5 iunie 1860; legea germană din 10 iunie 1872, pentru introducerea acestui Cod în Alsacia și Lorena; legea belgiană din 6 mai 1872 asupra gajurilor comerciale și contractului de comision. Noul Cod comercial a fost promulgat la 10 mai 1887 și pus în aplicare la 1 septembrie 1887².

Codul de comerț din 1887 era alcătuit din patru părți: 1) Despre comerț în general; 2) Despre comerțul maritim și navigație 3) Despre faliment; 4) Despre exercițiul acțiunilor comerciale și despre durata lor. Legiuitorul din 1887, spre deosebire de cel din 1840 a pus în fruntea Codului noțiunea faptelor de comerț: a) pentru că Codul de comerț se aplică „faptelor de comerț”; b) pentru că faptele de comerț sunt baza calității de comerciant. Prima parte a codului includea 14 titluri: 1) Dispoziții generale; 2) Despre faptele de comerț; 3) Despre comercianți; 4) Despre registrele comercianților; 5) Despre obligațiunile comerciale în general; 6) Despre vânzare; 7) Despre raport; 8) Despre Societăți și Asociațiuni comerciale; 9) Despre cambie și despre cec; 10) Despre contul curent; 11) Despre mandatul comercial și despre comision; 12) Despre contractul de transport; 13) Despre contractul de asigurare; 14) Despre gaj. Cartea a doua includea nouă titluri: 1) Despre vase și proprietarii lor; 2) Despre căpitan; 3) Despre înrolarea și salariile persoanelor echipajului; 4) Despre contractul de închiriere; 5) Despre împrumutul maritim; 6) Despre asigurarea contra riscurilor de navigație; 7) Despre avarii și despre contribuțiune; 8) Despre pagubele cauzate prin lovirea vaselor (abordaj); 9) Despre creanțele privilegiate. Cartea a treia includea următoarele titluri: 1) Despre declarația de faliment și despre efectele sale; 2) Despre administrarea falimentului; 3) Despre lichidarea pasivului; 4) Despre lichidarea activului; 5) Despre repartitia între

¹ M.A. Dumitrescu, *op.cit.*, p. 13.

² C. Hamangiu, *Codul general al României*, volumul I, Codurile, 1903, București, 1903, p. 677.

creditori și despre închiderea falimentului; 6) Despre încetarea și suspendarea falimentului; 7) Dispoziții privitoare la falimentul societăților comerciale; 8) Despre infracțiuni penale în materie de faliment. Cartea a patra includea trei titluri: 1) Despre exercițiul acțiunilor comerciale; 2) Despre prescripțiuni; 3) Dispoziții tranzitorii¹.

Legiuitorul, „în interesul metodei”, a lăsat în afară din corpul Codului de comerț, acele dispoziții care se refereau la instituții comerciale de utilitate publică, și care erau incluse în Dreptul public. Mai exact, bâlciurile, docurile precum și celelalte instituții care serveau comerțului, cum ar fi camerele de comerț, băncile de emisiune etc., formau obiectul Dreptului administrativ – o ramură a Dreptului public. În principiu, Codul de comerț a lăsat deoparte dispozițiile dreptului comercial public și s-a mulțumit să reglementeze dreptul comercial privat. Existau însă și excepții, spre exemplu găsim în codul de comerț dispozițiuni de drept penal, de procedură². În anul 1895 s-au operat modificări la Cartea III a Codului de comerț – „Despre falimente”, prin legea promulgată la 20 iunie, iar în 1900 și 1902 au fost aplicate diferite modificări relative la societăți, cambii și gajuri³.

Și în Imperiul Rus anul 1887 a fost marcat de publicarea unei noi ediții a Codului comercial. Codicele de comerț din 1887 a obținut o formă substanțial revizuită, în primul rând prin separarea într-un codice distinct a procedurilor judiciare comerciale. Codicele comercial din 1887 consacra în mod clar ideea independenței dreptului comercial rus. Întârzierea în dezvoltarea dreptului comercial rus a fost, în mare parte, cauzată de nerecunoașterea obiceiurilor comerciale ca sursă de drept, care jucau un rol exclusiv în specializarea și formarea acestei ramuri de drept. Ignorarea obiceiului comercial era caracteristică întregii perioade de centralizare a puterii de stat din secolele XVI-XIX (până la publicarea Codului comercial din 1887) și pentru practica judiciară. Cu toate acestea, unii specialiști în drept din Rusia acelei perioade afirmau că Codul comercial din 1887 nu a reușit o împărțire a dreptului privat în drept civil general și drept comercial, continuând să existe doar statute separate privind raporturile private dintre comercianți, care nu excludeau aplicarea normelor de drept civil general⁴.

¹ Ioan C. Barozzi, *Codicele de comerț al Regatului României*, București, 1909, pp. 1-414.

² M.A. Dumitrescu, *op.cit.*, pp. 25-26.

³ С. Намангиу, *op.cit.*, p. 677.

⁴ Г.Ф. Шершеневич, *Курс торгового права*, 4-е изд., т. 1, СПб., 1908, с. 50.

Între timp, la propunerea Consiliului de Stat, aprobată de împărat la 7 iunie 1872, Consiliul comerțului din Sankt Petersburg, precum și filialele acestuia la Moscova, Riga, Arhanghelsk, Taganrog și Rostov pe Don au fost reorganizate prin comasarea cu cele pentru manufacturi¹. Unele schimbări substanțiale asupra rolului acestora în elaborarea legislației comerciale nu a survenit. Printre scopurile fixate ale activității acestora menționăm: ajutorarea guvernului în găsirea măsurilor în beneficiul comerțului și industriei prelucrătoare, precum și clarificarea problemelor care ce apăreau în domeniul comercial și industrial, sesizarea guvernului în privința problemelor comerciale și industriale, la inițiativa a nu mai puțin de trei membri. Consiliul comerțului și manufacturii, și filialele acestuia, au activat în această formulă până la 1918, când au fost desființate de bolșevici².

În ceea ce privește Basarabia, ținem să subliniem faptul că odată cu aplicarea Reformei judecătorești din 1864 în Basarabia prin ucazul din 8 aprilie 1869, s-au produs o serie de schimbări, care formal impuneau primatul codurilor civile ruse, inclusiv comercial, în jurisprudența locală³. S.M. Grossman, jurat delegat de circumscripție pe lângă Curtea de justiție din Odesa, afirma în lucrarea sa care retipărea în 1904 vechile coduri bizantine utilizate în Basarabia, că în gubernie, în pofida dispozițiilor imperiale, nu conteneau fluctuațiile din practica judiciară, aplicându-se ba normele dreptului local, ba cele din legislația generală rusă⁴. Este de menționat că și în alte regiuni continua să fie aplicate la începutul secolului al XX-lea anumite norme comerciale străine. Spre exemplu în Regatul Poloniei continua să fie utilizat Codicele comercial napoleonian, iar în Finlanda și guberniile baltice se apela deseori la diferite norme de drept comercial german⁵.

Ținem să remarcăm, în același context, că chiar dacă a exclus tribunalele comerciale din sistemul judecătoresc, deoarece acesta nu mai era bazat pe organizarea de castă, în Basarabia reforma a nu a condus la

¹ ПСЗРИ, собр. 2, т. XLVII, 1872, СПб., 1875, отд. 1, №50957, с. 812.

² Комитеты торговли и мануфактур, *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* : в 86 т. (82 т. и 4 доп.), т. XVa, СПб., 1895, с. 850.

³ М.В. Шимановский, *op.cit.*, сс. 24-26.

⁴ Местные законы Бессарабии. Полный систематический сборник местных бессарабских законов Арменопула, Донича, Соборной Грамоты Маврокордато и ручной книги о браках, с позднейшими узаконениями и разъяснениями / Сост.: Гроссман С.М, СПб.: Типо-лит. А.Г. Розена (А.Е. Ландау), 1904.

⁵ Г.Ф. Шершеневич, *op.cit.*, с. 73.

lichidarea imediată a acestei instituții. Abia prin rescriptul imperial din 29 decembrie 1897, Tribunalul Comercial din Basarabia este închis începând cu 1 ianuarie 1898, iar activitatea acestuia a fost subordonată Judecătoriei de district Chișinău și judecătoriilor de pace locale, instituite în baza legii din 12 iulie 1889¹. Cu alte cuvinte, modernizarea cadrului instituțional din domeniul dreptului comercial era mult întârziată în regiunile periferice ale imperiului față de centrul imperial, reprezentat de guberniile velicoruse.

La începutul secolului al XX-lea, crește atât în Imperiul Rus, cât și în România implicarea clasei comerciale în elaborarea legislației comerciale. În România prin Legea din 17 februarie 1907, fusese instituit un Consiliu Superior de comerț. Spre deosebire de cel ce funcționa în Imperiul Rus, această comisie consultativă permanentă avea îndatoriri legislative mult mai clare, și anume: 1) La cererea ministrului de Comerț: a) Să-și dea avizul asupra legilor, regulamentelor și tuturor chestiunilor cu caracter economic; b) Să se pronunțe asupra interpretării și sferei de aplicare a acestor legi; c) Să întocmească anteproiecte de asemenea legi și regulamente; 2) Să studieze comerțul interior și de export al cerealelor și să propună ministerului măsurile ce trebuiau luate pentru buna lor organizare și funcționare, asemenea și pentru comerțul de import și de export în general; 3) Să întocmească anteproiecte de regulamente relative la funcționarea: a) mijlocitorilor autorizați; b) oboarelor, târgurilor de cereale și de vite; 4) Să-și dea avizul asupra înființării de târguri, bâlciuri sau oboare, după ce va fi consultat și Camera de comerț în circumscripția căreia se cerea înființarea târgului, bâlciului sau oborului; 5) Să studieze piețele străine în care s-ar putea desface produsele de export ale României; 6) Să întocmească un ante-proiect de regulament pentru crearea și funcționarea de muzee comerciale în țară, cât și în străinătate, la propunerea consiliului și să participe la organizarea acestora; 7) Să conducă și să administreze, conform regulamentului relativ, muzeele comerciale create de către minister în București ori în altă localitate din țară; 8) Să întocmească un anteproiect de regulament relativ la crearea „Agenților comerciali români” în străinătate; 9) Să adune din vreme, în mod continuu, și să sistematizeze

¹ *ПСЗРИ*, собр. 2, т. XXXIV, отд. 1, 1859, №34518, СПб., 1861, сс. 483-484; *Ibidem*, т. XXXVIII, 1863, отд. первое, № 39914, СПб., 1866, с. 864-865; *Ibidem*, собр. 3, т. XVII, 1897, СПб., 1900, №14832, с. 714.

materialul necesar întocmirii tarifului vamal și, la cererea ministerului, să elaboreze anteproiecte de tarif vamal; 10) Să prezinte delegaților români din comisiunile instituite pentru pregătirea convențiilor comerciale rapoarte amănunțite asupra articolelor care trebuiau protejate față de Statul respectiv, atât în ceea ce privește exportul lor în acel Stat, cât și în ceea ce privește concurența ce li s-ar face prin protejarea de import a articolelor similare; 11) Să studieze diferitele propuneri făcute de către Camerele de comerț, fie individual, fie în congrese, și să refere în scris asupra lor ministrului de comerț și celorlalți miniștri respectivi; 12) Să-și dea avizul motivat asupra tuturor tarifelor de transport a mărfurilor – de orice natură ar fi aceste tarife – pe căile ferate române, pe navigația fluvială și maritimă română¹.

Consiliul superior al comerțului era compus din 16 membri, inclusiv 7 membri șefi și directori ai serviciilor cu caracter comercial, un membru al consiliului de avocați de pe lângă ministerul de domenii, numit de ministrul de domenii, Președintele Camerei de comerț din București, un președinte al unei alte Camere de comerț din țară, ales prin votul președinților Camerelor de comerț, un secretar al unei Camere de comerț, numit de ministrul Comerțului, cinci membri români numiți de ministrul comerțului dintre consilierii comerciali onorifici. Consilierii comerciali onorifici erau numiți prin înalt decret regal, după recomandarea ministrului de Comerț, dintre marii comercianți, industriași, agricultori sau persoane cu deosebită cultură economică. Ei se numeau pe termen de 10 ani, putând fi renumiți și revocați decât prin înalt decret regal, în urma unui raport motivat al ministrului de Comerț. Numărul lor maxim era de 60, dintre care 10 puteau fi străini sau supuși protecțiunii române, – acestora cerându-li-se să aibă domiciliul în țară de cel puțin cinci ani². Consiliul urma să înceapă să funcționeze de la 1 aprilie 1907, dar nu s-a putut întruni la acea dată din cauza faptului că nu s-au făcut numirile tuturor consilierilor și nici a secretarului³.

În baza cercetării surselor documentare, putem concluziona că în Imperiul Rus lucrările de codificare a legislației ruse au fost finalizate abia în anul 1832. Cu toate acestea în domeniul comercial, acestea nu au rezultat în elaborarea unui codice adevărat, ci mai degrabă a unui set de

¹ *Buletinul Camerei de Comerț și Industrie din București*, nr. 3, București, martie, 1907, pp. 143-147.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, nr. 6, București, iunie 1907, p. 245.

reglementări în vigoare. Mergându-se în mod clar pe ideea independenței dreptului comercial rus va conduce la ceea că abia în 1887 se va reuși elaborarea unui codice pe măsura celor existente în Occident. În schimb, în Principatele Române, unde legislația nu cunoscuse o dezvoltare similară în perioada secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, s-a mers pe calea împrumutului Codului comercial francez. Chiar dacă până la sfârșitul secolului al XIX-lea, legislația comercială proprie va cunoaște o dezvoltare substanțială, această practică de împrumut a conceptului de alcătuire a Codului de comerț a fost preluată și în 1887, de data aceasta pe model italian.

În pofida acestor abordări diferite în privința codificării legislației comerciale, a rămas practic până la începutul secolului al XX-lea destul de carentă implicarea marilor comercianți în procesul de perfecționare a legislației comerciale, pentru a corespunde cu necesitățile reale ale actorilor principali și nu a intereselor fiscale ale statului. Acest lucru avea să fie determinat de schimbarea treptată a accentului în procesul de codificare a legislației comerciale spre faptele de comerț și obiceiurile comerciale, în detrimentul aspectelor fiscale și de control.

Codification of commercial legislation in the Romanian Principalities/Romania and Bessarabia: particularities and similarities (1812-1918)

In this article we analyze the efforts to codify the commercial legislation in the Romanian Principalities/Romania and in Bessarabia. Chronologically the article refers to the period from the annexation to the Russian Empire of the territory between Prut and Dniester in accordance with the Bucharest Peace Treaty (16/28 May, 1812) and until its union with Romania on March 27/April 9, 1918. The peculiarities and similarities are followed both in terms of the content of the trade codes that functioned and the institutions that participated in their elaboration. An important aspect we aimed to follow is the extent to which Bessarabian merchants participated in the codification of trade legislation in the Russian Empire and the maintenance of legislative features in the province.

Based on the research of documentary sources we can conclude that in the Russian Empire the works of codification of Russian legislation were completed only by 1832. However in the commercial field, they did not result in the development of a true code, but rather a set of regulations in force. By choosing to follow the idea of the independence of Russian commercial law, it was not until 1887 that a commercial code comparable with those in the West

was elaborated. Instead, in the Romanian Principalities, where the legislation had not experienced a similar development during the 18th century – the beginning of the 19th century, the French commercial code was borrowed. Even though by the end of the 19th century, its own trade legislation would have undergone substantial development, this practice of borrowing of the commercial code was applied again in 1887, this time from Italian Commercial Code.

Despite these different approaches to the codification of trade law, the involvement of merchants in the process of perfecting of trade law remained very deficient until the end of the 19th century. Thus the codes failed to correspond to the real needs of the main trade actors, instead following the fiscal interests of state. Only by the beginning of the 20th century, the gradual shift of accents in the codification of commercial legislation towards the trade deeds and habits, in detriment of fiscal and control aspects, led to a more active involvement of merchants in the elaboration of commercial codes.

Keywords: *Commercial Code, Byzantine codes, trade councils, merchants, local law, Bessarabia, Romania*

Andrei EMILCIUC,

doctor în istorie, cercetător științific superior

Institutul de Istorie, MEC al RM

e-mail: *emilan@live.com*

ID ORCID: 0000-0003-0634-5002

Sergiu BOȚOLIN

TRANSFORMAREA ELITEI BASARABENE ÎN SUBIECT IMPERIAL

Respectarea specificității teritoriilor recent anexate, prin instituirea unor regimuri relativ autonome, este considerată de majoritatea cercetătorilor drept un instrument al autorităților imperiale utilizat pentru voalarea intențiilor reale și, în același timp, o primă etapă în procesul de asimilare definitivă. *Grosso modo*, aceasta era logica după care se ghidau autoritățile în procesul, adesea anevoios, de construcție imperială. Proces care nu a rămas inert, devenind, către secolul al XIX-lea, mai complex, preluând forme noi, sau dând un alt sens formelor mai vechi¹. Politica autorităților ruse nu a avut o orientare spre uniformizare, iar pentru o lungă perioadă de timp, în Imperiul Rus nu a existat un sistem administrativ-teritorial unificat, existând regiuni ce dispuneau atât de instituții, cât și de unități administrativ-teritoriale specifice. Diversitatea de abordări se datorează multor factori, și ține de o viziune pragmatică în gestionarea resurselor umane și a celor financiare, dar și de lipsa de omogenitate la nivel demografic, etnic, teritorial ș.a.

Expansiunea Imperiului Rus a cerut, în mod inevitabil, stabilirea unor raporturi între regimul său autocratic și structurile corporatiste de stări existente la periferii. Integrarea elitelor locale în cadrul nobilimii ruse, a reprezentat un proces extrem de complex și extenuant pentru autorități. Intensitatea acestui proces a fost dependentă de caracterul eterogen al acestei stări la nivel de imperiu, dar și de reticența unei părți a nobilimii ruse față de acceptarea noilor membri. Însuși imperativul colaborării cu elitele locale era dictat de problematica securității militare și stabilității sociale și politice, care putea fi asigurată prin loialitatea supușilor nonruși. De aici se puteau extrage beneficii care rezultau din exploatarea resurselor, în special a celor umane². Trebuie de remarcat că, în unele regiuni, integrarea noilor teritorii s-a limitat doar la asimilarea elitelor, fără a atinge populația țărănească sau cea nomadă, care și-a păstrat identitatea tribală, etnică și religioasă. Unele elite, precum cea

¹ Кирилл Соловьев, *Хозяин земли русской? Самодержавие и бюрократия в эпоху модерна*. Москва, Новое литературное обозрение, 2017, с. 13.

² Андреас Каппелер, *Россия – многонациональная империя*, Москва, Прогресс-Традиция, 2000, с. 82.

tătară sau ucraineană, s-au dizolvat, aproape integral, în nobilimea rusă, altele, precum baronii germani din zona baltică sau aristocrații suedezi din Finlanda, și-au păstrat privilegiile și identitatea proprie¹.

În același timp, elitele locale erau interesate să devină parte componentă a nobilimii ruse pentru a intra în competiția pentru surse și resurse. Unii în ardoarea de a deveni ruși își abandonau identitatea etnică, alții asimilau cultura rusă fără o schimbare de identitate și, în sfârșit, exista o a treia categorie care opta pentru o asimilare pur instrumentală a limbii și a culturii ruse pentru a-și spori șansele în lupta pentru anumite obiective².

Apelul către elita locală se asigura prin asocierea parțială a acesteia la putere, proces care presupunea instituționalizare (crearea unor instituții reprezentative – Adunarea Nobilimii la nivel regional și de ținut) și acordarea unor privilegii sociale, în conformitate cu specificul regimului rusesc de stări³. Această viziune pragmatică reieșea inclusiv din deficitul acut de cadre calificate. Autoritățile centrale nu dispuneau de cadre suficiente pentru administrarea regiunii cu forțe proprii, de aceea elitei locale i s-a lăsat dreptul de comandă, deși limitat, în schimbul loialității față de Tron.

De menționat că, în cadrul Imperiului Rus nu exista un sistem specializat de pregătire a funcționarilor, așa cum de altfel nu exista o rețea de instituții de învățământ general pe parcursul secolului al XVIII-lea, care să formeze personal cu un nivel adecvat de calificare. Deși aparatul birocratic a cunoscut o creștere numerică considerabilă, totuși către mijlocul secolului al XIX-lea, efectivul acestuia ajunsese la circa 100

¹ Рональд Суни, *Империя как она есть: имперская Россия, «Национальное» самосознание и теории империи*, în „Ab Imperio”, 2001, no.1-2, p. 44.

² Алексей Миллер, *Русификации: классифицировать и понять*, în „Ab Imperio”, 2002, no. 2, pp. 138-139.

³ Caracterul elitist al nobilimii ruse (*dvoreanstva*) poartă semnele unei relativități, dacă să comparăm statutul acesteia cu nobilimea occidentală. Privilegiile fiscale obținute în urma reformelor din primul sfert al secolului XVIII erau compensate prin obligativitatea serviciului pe un termen nelimitat în armată sau aparatul de stat. Contradicțiile structurii sociale create de Petru I au determinat anumite animozități între *dvoreastvă* și stat, ca rezultat primii reușesc să limiteze durata serviciului la 25 de ani (1735), iar ulterior obțin scutirea totală în 1762. Din acest moment, putem vorbi despre existența în Rusia concomitent a două elite ce se întrepătrund. Poziția primei era de dictat pe statutul funcției, poziția celei de-a doua era garantată de origine, ce presupunea existența anumitor privilegii.

ooo de funcționari, în timp ce în Franța erau aproximativ 500 000¹, și asta în situația în care populația Imperiul Rus era mai mare decât cea a Franței. Și în Basarabia, în condițiile unui deficit acut de cadre calificate, Scarlat Sturdza solicita de la V.I. Krasno-Miloșevici să permită unor funcționari din regiunile interne ale imperiului să vină la Chișinău pentru a contribui la instituirea noii administrații², deși în multe cazuri nivelul de pregătire al acestora era mai scăzut decât în cazul funcționarilor din celelalte periferii occidentale³. Mai mult ca atât, imperiul suferea din cauza unui deficit bugetar endemic. Noul statut al Imperiului, conturat după domnia lui Petru I, implica costuri enorme pentru întreținerea armatei și a aparatului birocratic⁴. Pe de altă parte însă, necunoașterea limbii române și a cutumelor locale îi făceau pe funcționarii ruși să se simtă marginalizați în procesul de administrare, detaliu care i-a determinat să ceară deschis omogenizarea legislației locale cu cea rusească, reclamând și un statut preferențial pentru limba statului (rusă)⁵.

Deși formal, exprimarea loialității față de Împărat s-a realizat în cadrul primelor vizite oficiale ale nobilimii basarabene la Sankt Petersburg⁶, o parte din boierii moldoveni și-au demonstrat devotamentul față de Imperiul Rus încă din perioada 1806-1812, drept urmare, fiindu-le acordate sau confirmate funcții importante în cadrul administrației rusești. Boieri ca Matei Krupenschi, Iordache Balș sau Iordache Roset-Roznovanu au deținut în timpul ocupației ruse a Moldovei funcții înalte, cum ar fi cea de logofăt sau vistiernic. I. Balș a fost chiar lăsat în calitate de locțiitor al senatorului Kușnikov la Iași, când

¹ Петр Зайончковский, *Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.*, Москва, Мысль, 1978, сс. 68-70.

² *Scrisoarea lui S. Sturdza către V.I. Krasno-Miloșevici*, în: „Revista de istorie a Moldovei”, 2007, nr. 3, p. 93.

³ Владимир Морозан, *Бессарабия и ее дворянство в XIX – начале XX в.*: в 2 т. т.1, СПб. Дмитрий Буланин, 2018, с. 21.

⁴ Александр Каменский, *Элиты Российской Империи и механизмы административного управления* // Алексей Миллер (ред.), *Российская империя в сравнительной перспективе*, Москва, Новое издательство, 2004, с. 131.

⁵ Помпей Батюшков, *Бессарабия: историческое описание*, СПб. Общественная польза, 1892. с. 58.

⁶ Sergiu Boțolin, *Vizitele de exprimare a loialității față de tron ca strategie de integrare a nobilimii locale. Cazul Basarabiei în primul sfert al secolului al XIX-lea*, în: *Acta Terrae Fogarasiensis*, 2019, vol.VIII, pp. 141-146

acesta pleca la București¹. Boierii care-și demonstrau cu fervoare fidelitatea față de autoritățile ruse erau recompensați pe măsură: li se păstrau posturile, beneficiau de susținere, deveneau arendași ai surselor de venituri ale țării². Un alt beneficiu prin care Imperiul Rus a lucrat asupra imaginii sale în rândul elitei locale ține de restituirea domeniilor fostelor raiale. Drept urmare, aproape jumătate din moșiile ținutului Hotin au trecut în stăpânirea familiilor de boieri moldoveni Sturza, Cantacuzino, Rosetti, Ghica și alții³. După terminarea războiului ruso-turc și anexarea Basarabiei, și cealaltă jumătate a moșiilor din ținutul Hotin a fost restituită foștilor stăpâni, astfel încât, cu excepția a două sau trei moșii ale statului și ale orașului Hotin, întreg ținutul a revenit vechilor proprietari⁴. Cei care și-au adus aportul la administrarea regiunii în perioada ocupației militare ruse și au demonstrat devotament față de autoritățile centrale au fost decorați cu ordine rusești.

În condițiile ocupației militare, când soarta Principatelor depindea de administrația țaristă, boierii erau nevoiți să accepte și să suporte toate schimbările introduse de către demnitarii ruși de teama periclitării poziției sociale sau a pierderii averii⁵. Acei boieri care încercau să nu se supună sau promovau o politică contrară intereselor Rusiei erau eliberați din posturi și puși sub supraveghere polițienească, fiind expulzați sau chiar surghiuniți în Rusia⁶.

Statutul pretendenților basarabeni la titlul nobiliar, de *dvorean*, a determinat divizarea acestora în două grupuri. Alături de cei recent înnoilați de ultimii domnitori moldoveni sau cei decorați de autoritățile ruse, erau și exponenți ai familiilor vechi boierești. Numărul net superior al celor recent înnoilați față de descendenții marilor familii boierești, pot justifica într-o anumită măsură, calificativele atribuite nobilimii basarabene de către funcționarii ruși, făcându-se aluzie la faptul că cei care au optat pentru a se stabili în Basarabia sunt cei mai nevrednici de acest statut.

¹ Alexei Agachi, *Țara Moldovei și Țara Românească sub ocupația militară rusă (1806-1812)*, Chișinău, Pontos, 2008, p. 64.

² *Ibidem*, p. 73.

³ Алексей Накко, *Очерк гражданского управления в Бессарабии, Молдавии и Валахии во время русско-турецкой войны 1806-1812 г.*, в: Записки императорского Одесского Общества Истории и Древностей, 1879, vol. XI, с. 290.

⁴ *Ibidem*, сс. 290-291.

⁵ Alexei Agachi, *op.cit.*, p. 75.

⁶ *Ibidem*.

Asimilarea elitei locale presupunea pentru început confirmarea juridică a nobleței, proces anevoios ce a iscat un șir de probleme. Incompatibilitatea ierarhică a celor două stări varia de la controverse terminologice până la „organigrama” acestora. Astfel, echivalentul oferit de ruși îi nemulțumea pe majoritatea nobililor basarabeni. De exemplu, deținătorii titlului de *vel Logofăt* sau *Vistiernic*, care aparțineau primei trepte în Moldova, la ruși au fost egalați cu rangul de funcționar de clasa a IV-a¹.

A.N. Krupenski amintește că în timpul vizitei lui P. Svinin la Chișinău, boierii au primit o înștiințare, prin care se cerea prezentarea documentelor ce pot demonstra apartenența lor la starea superioară². Mai mult decât atât, în aceeași perioadă, s-a creat un comitet format din 12 persoane, mandatat drept organ reprezentativ pentru elita basarabeană. Printre sarcinile acestui comitet era și examinarea solicitărilor de recunoaștere a statutului de nobil³. Totuși demararea pe deplin a acestui exercițiu ține de activitatea lui A.N. Bahmetiev, care, în calitate de locțiitor plenipotențiar, formează o comisie ce avea printre alte sarcini soluționarea problemei nobiliare.

Contrar așteptărilor, eschivarea de la îndeplinirea obligațiilor, din partea celor 10 membri ai comisiei (nobili basarabeni) făcea imposibilă realizarea unui volum mare de muncă. De altfel, o altă sarcină prioritară pusă în fața acestei comisii era și elaborarea proiectului Regulamentului administrației provinciei Basarabia. În acest sens, sunt sugestive apelurile către A. Bahmetiev, la obligarea membrilor de a se întruni zilnic în cadrul unor ședințe pentru soluționarea problemelor existente⁴. Reieșind din carențele în funcționalitatea acestei comisii se ia decizia privind constituirea unei comisii distincte care s-ar ocupa exclusiv de problema nobilimii, demers acceptat în octombrie 1817⁵. Comisia trebuia să ia în primire toate actele recepționate anterior de la nobili de către Comitetul provizoriu al

¹ Филипп Вигель, *Замечания на нынешнее состояние Бессарабии*, приложение к шестой части Записок Ф.Ф. Вигеля, Москва, Русский Архив, 1892. с. 32.

² Александр Крупенски, *Полный список лиц избранных Бессарабским дворянством на областные, губернские и уездные должности со времен присоединения Бессарабии к Российской империи по 1912. С историческим введением*, СПб., 1912. сс.10.

³ Владимир Морозан, *op.cit.*, p.150.

⁴ Алексей Накко, *Очерк гражданского устройства Бессарабской области с 1812 по 1828 г.*, в *Записки императорского Одесского Общества Истории и Древностей*, 1900, том. XXII, с. 156.

⁵ *Ibidem*, p. 157

Basarabiei și să întocmească listele completându-le cu informații generale de identificare¹.

Lipsa exigenței membrilor comisiei, în procesul de analiză a actelor confirmative, cât și criza acută de timp², au rezultat în aprecieri controversate, fapt care a determinat autoritățile să dispună crearea mai multor comisii, ca într-un final în lista nobilimii basarabene să fie incluse 250 de familii, ulterior fiind completată cu alți 35 de nobili³. Ulterior, Bahmetiev se arăta nemulțumit de calitatea registrului întocmit al familiilor nobiliare, unde, din spusele lui, au fost introduse nejustificat anumite familii în timp ce altele, vrednice de acest statut, au fost omise.

Problema recunoașterii statutului nobiliar pentru elita basarabeană nu se consumă aici și rămâne valabilă pe perioada aflării în funcție a succesorului lui Bahmetiev, I. Inzov. Seria de nelămuriri legate de obținerea statutului de nobil cereau elucidare, iar în 1821 a fost constituită o nouă comisie, prezidată de Rezidentul plenipotențiar al Basarabiei, locotenent-generalul Inzov, și compusă din mareșalul regional al nobilimii și alți 12 nobili. Însuși Inzov mărturisea că a încercat să includă în componența comisiei membri din partite rivale, anume în scopul de a nu permite trecerea la rang de nobil a persoanelor nedemne⁴. Practica ciocnirii grupurilor rivale era des utilizată de către autoritățile regionale pentru atingerea anumitor obiective⁵. Cu toate acestea, comisia și-a păstrat în mare parte vechea componență.

Activitatea comisiei s-a început la 10 februarie 1821 și trebuia să se încheie la 10 decembrie 1821. Însă, în august 1821, Inzov justifica tergiversarea proceselor prin maniera lentă a pretendenților de a prezenta actele necesare, astfel cerând prelungirea termenului de activitate al comisiei. Deja la 17 februarie, reprezentanților clasei nobiliare din Basarabia

¹ Владимир Морозан, *op.cit.*, p.152.

² Recepționarea actelor confirmative a început la 10 iunie, iar primele alegeri nobiliare s-au desfășurat pe 25 iunie. Astfel, putem deduce faptul că comisia dispunea de doar două săptămâni pentru a analiza documentele pretendenților de a fi înscrși în cartea nobilimii basarabene.

³ Алексей Накко, *Очерк гражданского устройства Бессарабской области с 1812 по 1828 г.*, в Записки императорского Одесского Общества Истории и Древностей, 1900, том. XXII, сс. 156-р. 178-179.

⁴ Владимир Морозан, *op.cit.*, p.168.

⁵ *Ibidem*, p.168.

le-au fost prezentate instrucțiunile care conțineau lista actelor în baza cărora urma să le fie confirmat titlul de nobil¹.

Drept dovezi erau acceptate diplomele de conferire a nobleței din partea autorităților ruse sau de alte capete încoronate, printre care hrisoavele, gramotele, poruncile și actele domnești, date pentru ranguri, pentru moșii cu pricină și pentru însărcinări speciale. De asemenea, erau luate în considerare și mărturiile conform cărora strămoșii au îndeplinit un serviciu corespunzător unui rang de nobil sau că acesta a dus o viață tipică de nobil, sau a îndeplinit un serviciu corespunzător, cu condiția ca acest fapt să fie confirmat de 12 nobili, despre noblețea cărora nu există nicio îndoială². Totuși în acest caz, mărturiile erau luate în considerare doar ca dovezi complementare, fiind necesare și alte documente scrise. Pot servi acestui scop actele de cumpărare, de ipotecă, de rânduială și testamentele care vizau averea nobililor³. Pentru recunoașterea nobleței, dovezile trebuiau să fie confirmate prin votul a cel puțin 2/3 din membrii comisiei, în caz contrar, decizia se amâna prin solicitarea unor dovezi incontestabile⁴.

O serie de documente fundamentau procesul de recunoaștere. Unul dintre acestea era Hrisovul lui Constantin Mavrocordat din 1734, în baza căruia erau recunoscuți drept nobili toți acei care au primit cândva rangul moldovenesc pornind de la *vel Logofăt* până la *treti Logofăt*. Aplicarea acestor prevederi asupra Basarabiei au fost recunoscute de către Alexandru I prin manifestul din 30 aprilie 1816⁵. Aceste prevederi se aplicau și pentru cei care s-au învrednicit cu demnitatea de nobil pe parcursul protezmei de 18 luni acordate de turci pentru cei care vor să se strămute⁶. Despre aceștia, amintește și Vighel, în sensul în care, mai multe persoane s-au învrednicit cu domeniul în Basarabia în schimbul unor sume modice⁷. Al doilea document era Actul despre drepturile, libertățile și privilegiile *dvoreanstei*, emis la 21 aprilie 1785, de către împărăteasa Ecaterina a II-a. În special se

¹ *Ibidem*, p.169.

² Gheorghe Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru (Actele Comisiei pentru cercetarea documentelor nobilimii din Basarabia la 1821)*, București, Fundația Regele Carol, 1940, p. 12.

³ *Ibidem*, p. 13.

⁴ *Ibidem*, p. 16.

⁵ *Ibidem*, p. 25.

⁶ *Ibidem*, p. 12-13.

⁷ Филипп Вигель, *op.cit*, p. 4.

facea referire la articolul 92 al acestui Act, în care erau enumerate documentele ce făceau dovada incontestabilă a nobleței¹.

Mulți pretendenți la obținerea rangului de nobil nu puteau prezenta dovezi incontestabile privind originea socială. Multe documente trebuiau obținute din arhivele Principatului Moldova, unde nu exista o evidență strictă a documentelor solicitate de către autoritățile ruse. Mai mult ca atât, existau frecvente tulburări și dezordini, cum ar fi incendiul din Iași din 1805 care a mistuit în flăcări arhivele, ce conțineau printre altele dosare și documente ce puteau să confirme nobleța multor familii². În aceste condiții, erau frecvent solicitate serviciile Consulului general rus de la Iași.

În scopul confirmării titlului nobiliar, o parte din candidați au falsificat documentele despre proviniența lor și titlurile deținute. De fapt, la începutul secolului al XIX-lea în Principatele Române titlurile de boierie nu mai erau date în funcție de dregătorie, ci puteau fi cumpărate. O examinare atentă cereau și actele emise, sau de fapt vândute, de domnitorii Moldovei pentru obținerea unui rang boieresc. Aici este sugestiv raportul guvernatorului-general al Novorosiei și al Basarabiei către Senat, în care se relatează despre faptul că unii locuitori din Moldova și Basarabia cumpără pitace (acte de ridicare în rang boieresc) semnate de fostul Domnitor Ioan Sturdza, ajuns în vizită la Chișinău în 1828³. Găsim mai mulți dregători din Principatul Moldovei și Basarabia care se ocupau de astfel de falsuri.

Caracterul echivoc al procedurii conducea adesea la întoarcerea dosarelor spre completare. Chiar și descendenți ai unor familii princiare, precum Moruzi sau Cantacuzino, și-au recunoscut cu dificultate nobleța, sau au obținut-o prin merite personale și devotament pentru Rusia, și nu în

¹ Conform articolului 92, printre documentele de confirmare a nobleței se numărau: 1. Diplomele pentru demnitate de noblețe acordate de administrația imperială; 2. Blazoanele acordate de Împărat; 3. Diplomele pentru rangurile prin care se conferă nobleța; 4. Actele confirmătoare că persoana a fost decorată cu un Ordin Cavaleresc Rusesc; 5. Dovezi prin diplome acordate sau de laudă; 6. Ordinele de împrumut cu pământ sau sate; 7. Actele care confirmă primirea moșiilor pentru serviciul nobilimii; 8. Ordinele sau diplomele despre acordarea moșiilor; 9. Ordinele sau diplomele pentru satele sau moșiile conferite, chiar dacă acestea ar fi ieșit din stăpânirea neamului. 10. Ordinele și hrisoavele date unui nobil pentru ambasadă, solie sau altă trimitere; 11. Dovezi că strămoșii au îndeplinit un serviciu corespunzător unui rang de nobil; 12. Dovezi că tatăl și bunicul au dus un mod de viață, au avut un serviciu corespunzător statutului de nobil, fapt confirmat printr-un certificat semnat de 12 nobili, despre a căror noblețe nu exista nicio îndoială; 13. Atele de cumpărare, de ipotecă și testamentele privitoare la averea nobililor.

² Gheorghe Bezviconi, *op.cit*, p. 27

³ Владимир Морозан, *op.cit*, p.173.

baza unor acte confirmative. Tot în acest context, descendenții marilor boieri se considerau nedreptățiți, ținând cont de lejeritatea obținerii nobleței de acele persoane care o făceau în baza brevetelor de grad și distincție¹.

Astfel, viceguvernatorul F. Vighel, menționa la 1823 că doar 8 familii proveneau din boierimea Moldovei, și anume: Sturdza, Balș. Rosseti, Donici, Krupenski, Palladio, Catargi și Rîșcanu². Majoritatea celorlalți obținând noblețea în special pentru servicii aduse armatei ruse sau ocupând diverse funcții. Pentru unii, raporturile cu armata rusă s-au dovedit a fi profitabile, și astfel au reușit să cumpere cinuri mai avansate, ceea ce le garanta și grad de noblețe³. În baza tabelului de ranguri din 1722, nobilimea militară se constituia din acei care au ajuns la gradul de ofițer superior și care nu avea proveniență nobiliară. La rândul lor, copiii acestora, născuți după obținerea gradului necesar, primeau și ei statutul de nobil, sau în caz contrar ofițerul putea solicita acordarea statutului de nobil pentru un singur copil dintre cei născuți până la obținerea statutului de nobil militar. Totodată, acei care nu făceau serviciul militar activ dispuneau doar de nobleță personală, fără dreptul la una ereditară⁴. În ceea ce privește descendenții fețelor bisericesti de origine nobilă, aceștia își păstrau statutul în baza rezoluției lui Petru I din 19 noiembrie 1721⁵.

Registrul rezultat din activitatea comisiei recunoștea rangul de noblețe pentru 189 de familii, număr care, la redactarea cărții genealogice de către Adunarea deputaților nobilimii, a fost redus, în anul 1824, la 102 familii. Ceea ce nu denotă lipsirea de rang pentru acele familii, dar faptul că, la redactarea listei în 1821, familiile unor descendenți erau înregistrate separat⁶. Odată cu încheierea activității comisiei, statutul de nobil nu a rămas inaccesibil pentru cei care nu au fost incluși în Registru, candidații o puteau face respectând prevederile valabile în guberniile rusești. Sub diverse pretexte, nobilimea basarabeană a fost nevoită, în repetate rânduri, să prezinte actele în baza cărora li s-au confirmat titlurile nobiliare de către comisia din 1821⁷.

¹ Gheorghe Bezviconi, *op.cit*, p. 29.

² Филипп Вигель, *op.cit*, p. 4.

³ *Ibidem*, p. 4.

⁴ Gheorghe Bezviconi, *op.cit*, p. 14.

⁵ *Ibidem*, p. 13.

⁶ Владимир Морозан, *op.cit*, p.173.

⁷ Valentin Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (instituții, regulamente, termeni)*, Chișinău, Lexon, 2014, pp. 196-198.

Aprobarea cărților genealogice a reprezentat un alt proces de durată. Astfel în 1832, Președintele Departamentului heraldic se declară incapabil să examineze cărțile genealogice fără o analiză prealabilă a întregii proceduri de redactare a acestora. A fost exprimată nevoia de examinare atât a activității comisiilor specializate cât și a Adunării nobilimii din Basarabia¹, în contextul în care noblețea mai multor persoane ridica semne de întrebare. De fapt, amânarea acestor cercetări se și făcea din teama de a nu recunoaște noblețea anumitor familii în baza unor acte false. Tărăgănarea aprobării Cărții genealogice din Basarabia a obstrucționat și exercitarea de către nobilimea locală a rolului rezervat acesteia de către principalele acte regulatorii ale noii provincii². În schimb, Departamentul heraldic își justifica lipsa de acțiune prin insuficiența de personal și prin faptul că investigarea activității Adunării nobiliare basarabene era responsabilitatea unei alte structuri de stat. Trebuie să luăm în considerație și faptul că în acea perioadă Departamentul heraldic trecea printr-un proces de reorganizare, încheiat abia către 1832³. Tocmai către 1845, Departamentul heraldic a aprobat Cartea genealogică a Basarabiei, document care trebuia să servească Adunării Deputaților Nobilimii drept călăuză la stabilirea drepturilor de noblețe, pe baza actelor moldovenești⁴.

După un proces de durată care a reușit să cuprindă mai toate viciile unui sistem birocratic, deciziile finale ale Departamentului heraldic au confirmat totuși locul și rolul elitelor locale din Basarabia în Imperiul Rus. În același timp, activitatea exponenților elitei locale în cadrul nobilimii ruse a reprezentat un instrument eficient în păstrarea caracterului specific al Basarabiei în cadrul Imperiului. În conjuncturi distincte însă, aceeași elită basarabeană, care trebuia să pledeze pentru interesele populației indigene, se transforma într-un agent al puterii centrale la periferie.

Totuși, etapele acestui proces au transmis oarecum semnale de neîncredere reciprocă între membrii nobilimii, dintre diverse organisme locale sau dintre reprezentanți ai puterii centrale și factori decizionali la nivel periferic. Viciate de sincope administrative, numărul mare de

¹ Gheorghe Bezviconi, *op.cit*, p. 19.

² *Ibidem*, p. 20.

³ Владимир Морозан, *op.cit*, p.179.

⁴ Gheorghe Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru (Actele Comisiei pentru cercetarea documentelor nobilimii din Basarabia la 1821)*, București, Fundația Regele Carol, 1940, p. 26.

comisii, instituite pe același subiect, denotă curențe în organizarea activităților, iar uneori, inclusiv în pregătirea efectivului funcționăresc.

La începuturi, integrarea elitei locale în nobilimea rusă era privită de către primii drept un semnal al restabilirii privilegiilor străvechi ignorate de regimul suzeranității otomane, nu putea fi anticipat însă că procesul de recunoaștere va dura atât de mult timp. Deși *de iure* statutul era similar, *de facto* atitudinea autorităților centrale față de nobilimea basarabeană nu a fost similară celei resimțite de nobilimea velicorusă, iar nevoia de a prezenta cu diverse ocazii dovezi repetate sau suplimentare privind apartenența doar amplifică discriminarea. Procesul de confirmare a nobleței a continuat și după 1845, Carta genealogică fiind pasibilă de completare, iar unele familii cu descendență princiară au reușit după alte decenii să obțină înscrierea oficială în rândurile nobilimii basarabene.

The transformation of the bessarabian elite into an imperial subject

The integration of the new territories into the Russian Empire involved, as a first step, the assimilation of local elites. The intensity and depth of this process was determined by many variables, from geographical to cultural factors. The assimilation of the elites was important both for the central authorities, in their willing to achieve a political and social stability in the newly annexed territories but also for the exponents of the local elite who, by integrating into the Russian nobility, obtained important privileges. In Bessarabia, this process, which lasted more than 20 years, proved to be extremely exhausting for both the authorities and the candidates. The series of ineffective commissions set up for this purpose in fact obstructed access to privileges that could be obtained with the status of noble. Hence the rivalries between the descendants of the old boyars in the Principality of Moldova, who often had difficulty gaining noble status in the Russian Empire, and those recently ennobled by virtue of their services to the central authorities.

Keywords: *Russian Empire, Bessarabia, integration, nobility, local elites, commission.*

Sergiu BOȚOLIN,

doctorand în istorie, asistent universitar

Universitatea de Stat din Moldova

e-mail: sergiu.botolin@usm.md,

ORCID 0000-0003-4016-4133

Mihail BULMAGA

**TENTATIVE DE REFORMARE A ADMINISTRAȚIEI
PAROHIALE DIN CADRUL BISERICII ORTODOXE DIN
BASARABIA (1917-1918)**

La începutul secolului al XX-lea, problema reformării parohiale reprezenta un subiect intens discutat în mediul intelectual și bisericesc al Imperiului Rus. Eșecul reformelor inițiate în anii 1860-1870 au arătat că guvernul țarist vedea în parohie și în enoriași doar o singură problemă, cea a asigurării materiale a clerului. Iar reformele inițiate în anii 1860-1870 au avut ca scop îmbunătățirea situației materiale a clerului, în detrimentul parohiei și al enoriașilor. Conștientizarea eșecului a pus problema parohiei în discuțiile și dezbaterile timpului. Numeroși intelectuali laici și bisericești și-au expus opinia cu referință la locul și importanța parohiei în cadrul societății, unii chiar au propus proiecte concrete de reformare a acesteia. Aceste discuții au dus la formarea a două tabere, care aveau opinii și propuneri diferite referitor la viitorul parohiei în cadrul Imperiului Rus. Tabăra slavofililor considerau că parohia este o parte a societății. Iar la baza conceptului de reformare a administrației parohiale a fost pus principiul autonomiei comunitare. Cel mai de seamă reprezentant al acestui concept a fost juristul și publicistul A. A. Papkov (1852/1853-1920). Acesta a publicat numeroase lucrări cu privire la istoria comunității, parohiei și frățiilor ortodoxe, inclusiv un proiect de reformare a parohiei¹. Ideile enunțate de către A. A. Papkov au avut un impact sporit în societate și chiar în cercurile mai înalte. Spre sfârșitul secolului al XIX-lea ideea renașterii modelului parohiei vechi rusești de dinaintea lui Petru cel Mare era tot mai susținută. O altă cale de rezolvare a problemei parohiale era propusă de către profesorii-canoniciști în frunte cu A.L. Almazov, I.S. Berdnicov, M.A. Ostroumov. În opinia acestora, parohia era o instituție a autorității bisericești, un element de rangul doi în raport cu eparhia și ceva de nedespărțit de episcopie. Ca instituție fondată de eparhie, parohia nu putea deveni subiect și nu putea avea autonomie în raport cu administrația eparhială.

¹ Беглов, Алексей. *Кризис «государственной церковности» в фокусе приходского вопроса. 1860-е–1917 г.*, в: Государство, религия, церковь в России и за рубежом, 2019, №. 1-2, сс. 64-67.

Enoriașii reprezentau elementul supus parohiei, fiind considerați chiar un element pasiv al acesteia. S-a încercat și o sinteză între aceste două concepte. N.D. Kuznețov considera că principiul comunitar și cel ierarhic de organizare al parohiei sunt nedespărțite și la fel de importante. Iar ca sprijin și argument în favoarea sintezei elaborate aducea învățătura hristologică, cu referință la cele două firi ale lui Hristos. În concluzie, acesta susținea că între conceptele inițiate de cele două tabere trebuie să existe un echilibru, idee pe care a popularizat-o în perioada următoare¹.

În contextul primei revoluții rusești (1905-1907), la 17 aprilie 1905 a fost emis manifestul imperial privind toleranța religioasă în cadrul Imperiului Rus. În această ordine de idei, a fost atinsă și situația Bisericii Ortodoxe, precum și necesitatea reformării acesteia. La 16 ianuarie 1906 a fost înființat, prin decretul împăratului Nicolae al II-lea, un consiliu special care trebuia să se ocupe cu organizarea în câteva luni sau maxim un an a desfășurării Sinodului Local a Bisericii Ortodoxe Ruse, care nu se mai convocase din timpul lui Petru cel Mare (1682-1725). Anume acestui organ special îi revenea rolul de a pregăti pentru Sfântul Sinod proiectele viitoarelor reforme. Consiliul respectiv a fost organizat în șapte departamente. Unul dintre ele a fost dedicat exclusiv problemelor parohiale, pregătirea unui nou statut al parohiei ortodoxe, gestionarea averii și proprietății parohiale, etc.

Un impact important asupra problemei parohiei ortodoxe l-a avut adoptarea, la 17 octombrie 1906, de către guvernul țarist a Regulamentului privind organizarea comunităților lipovene și protestante. Conform acestuia, comunitățile lipovene și protestante se bucurau de o largă autonomie internă. Astfel, comunitatea a primit dreptul ca de sine stătător să-și aleagă preoții, să construiască biserici, să deschidă instituții filantropice și școli. De fapt, prin acest regulament comunitățile lipovene și cele protestante au obținut statutul de persoană juridică. Societatea a primit acest regulament adoptat la cel mai înalt nivel, ca un model pentru reforma parohiei ortodoxe. Iar, atâta timp cât parohia ortodoxă și cea lipovenească nu aveau drepturi egale, societatea a considerat această situație ca o umilire a Bisericii Ortodoxe – majoritară și dominantă în Imperiul Rus.

Încercări privind promovarea reformei parohiale s-au făcut și în cadrul guvernului Piotr Stolâpin (1906-1911). Propunerile au venit din

¹ *Ibidem*, pp. 68.

partea Sfântului Sinod și a ober-procurorului, însă contextul politicii religioase a guvernului rus, a pus la început problema reformării parohiei ortodoxe pe planul doi. Aceasta revine însă în actualitate odată cu reformarea administrației locale. Însuși prim-ministrul P. Stolâpin, a lansat ideea privind acordarea enoriașilor dreptul de a gestiona averea bisericească și parohială și să participe la numirea clericilor în parohie. Cu toate acestea, nu există dovezi că P. Stolâpin ar fi dorit să includă parohia în cadrul sistemului administrării locale, așa cum prevedeau unele proiecte ale zemstvelor. Majoritatea istoricilor sunt de părere că P. Stolâpin a văzut parohia ortodoxă ca fiind organizată democratic și autonomă. Iar aceasta, trebuia să devină locul consolidării elementelor loiale puterii statale la nivelul comunităților sătești. Anume autonomia trebuia să-i asigure autoritatea și activismul social necesar. Încurajarea „conceptului electiv” în parohie se încadra în politica lichidării sistemului de clase sociale. Promovarea acestei reforme parohiale a fost scopul guvernului țarist atât în timpul vieții lui P. Stolâpin, cât și după moartea acestuia, însă acesta a fost stopat de împotrivirea conducerii bisericești¹.

Între timp discuțiile cu privire la reforma parohială s-au purtat și în cercurile bisericești. Activitatea consiliului special pentru pregătirea Sinodului Local al Bisericii Ortodoxe Ruse (care așa și nu s-a mai convocat atunci) s-a încununat cu pregătirea unui proiect de reformare. Proiectul a fost considerat însă prea liberal, căci acorda mai multe drepturi organelor de conducere parohiale. Din acest motiv, în anul 1907, autoritățile bisericești au înființat un grup de lucru special pentru problema parohială, care avea ca scop să redacteze într-o nouă variantă proiectul elaborat anterior. La 20 decembrie 1907, grupul de lucru a prezentat textul viitorului statut al parohiei ortodoxe în Imperiul Rus. Acesta însă a fost supus de mai multe ori redactării, inițial de către aparatul Sfântului Sinod, apoi de către ober-procurori, care în această perioadă s-au schimbat foarte des. La sfârșitul anului 1908, sub conducerea ober-procurorului Petru Izvolischii, statutul parohiei ortodoxe a fost prezentat într-o nouă redacție cabinetului de miniștri, unde a obținut aprobare. Acesta urma să fie analizat de către camerele legislative, însă a fost retras pentru o nouă redacție de către Serghei Luchianov, noul ober-procuror. Acesta și-a prezentat varianta sa în octombrie 1910, pe care a trimis-o cabinetului de miniștri. Însă noul

¹ *Ibidem*, pp. 69-70.

ober-procuror Vladimir Sabler (numit în mai 1911), iarăși a retras-o pentru o nouă redacție. Sub conducerea ober-procurorului V. Sabler, au fost pregătite două proiecte de reformare a statutului parohiei ortodoxe. Primul proiect a fost prezentat în martie 1912, iar cel de-al doilea proiect cu puțin timp înaintea începerii Primului Război Mondial, în iunie 1914. Ultimul proiect a și fost trimis spre analiză și aprobare Dumei de Stat a Imperiului Rus. În total, autoritățile bisericești, după aproape opt ani de lucru au elaborat șase proiecte privind statutul parohiei ortodoxe din Imperiul Rus. Începând cu proiectul propus de către grupul de lucru din anul 1907 și modificările ulterioare se poate observa cum drepturile parohienilor și organele care îi reprezenta au fost reduse de fiecare dată. În special, au fost reduse drepturile consiliului parohial, care practic nu mai avea nicio pârghie în administrarea parohiei. Astfel, în ultimile proiecte, episcopul primea dreptul ca să dizolve consiliul parohial actual și să numească altul, la propunerea clerului bisericii sau a protopopului de loc. Cei care au criticat aceste proiecte, menționau că acest tip de parohie, care se dorea implementat, nu era altceva decât o instituție pe lângă biserică, aflată sub supravegherea clericilor, și nu însă o uniune dintre parohieni și clerici sub conducerea ultimilor¹.

În același timp, propuneri privind reformarea parohiei ortodoxe au fost alcătuite și de către deputații Dumei de Stat al Imperiului Rus. Între anii 1908-1914 au fost prezentate, de către diferite grupuri de deputați, șapte inițiative legislative, care direct sau indirect făceau referință la problema parohială. Majoritatea dintre acestea nu au primit aviz pozitiv nici măcar la nivelul cabinetului de miniștri. Au ajuns să fie discutate, în cadrul Dumei de Stat, doar proiectele privind statutul de mai departe al școlilor-parohiale. Deputații Dumei de Stat, care reprezentau în special societatea civilă, adică mirenii, printre altele, au propus ca parohiile ortodoxe să primească statutul de persoană juridică și să-i fie anulată interdicția de a procura imobile. Prin organizarea parohiei sub forma unei instituții autonome și de sine stătătoare, deputații urmăreau să rezolve o problemă mai veche, cea a asigurării materiale corespunzătoare a clericilor parohiei. Conform statutului nou, parohia ca persoană jurică își lua angajamentul de a asigura salariile și întreținerea clericilor, iar statul urma să subsidieze, în cazul când parohia nu avea resursele necesare pentru a asigura salariul minim preconizat

¹ *Ibidem*, pp. 70-72.

pentru clerici. De asemenea, au fost propuneri ca clerul în totalitate să fie asigurat cu salariu din bugetul de stat, iar un alt proiect prevedea ca salariul preoților de parohie să fie format dintr-un impozit bisericesc aplicat enoriașilor. După cum observăm propunerile au fost diverse, unele bine întemeiate și argumentate, iar altele pur și simplu declarative. În linii generale, majoritatea proiectelor de legi înaintate de către deputații Dumei de Stat al Imperiului Rus au fost pentru ca parohia să primească statutul de persoană juridică, dreptul la autofinanțare și dreptul de a folosi proprietatea bisericească. Însă, proiectele respective s-au ciocnit de protestul și nemulțumirea conducerii bisericești, care a insistat că doar ea are dreptul să formuleze și să inițieze proiectele viitorului statut al parohiei ortodoxe. Astfel, discuțiile privind viitorul parohiei ortodoxe s-au transformat, de fapt, într-o confruntare de proiecte, dintre Duma de Stat a Imperiului Rus și ober-procurorul cu Sfântul Sinod¹.

Cu toate că discuțiile propriu-zise au demarat în anul 1906, către începutul Primului Război Mondial, reforma parohială așa și nu a fost înfăptuită. Pe lângă concurența dintre instituții, lipsa de consensum și voință, o cauză a acestei nereușite a fost și politizarea problemei parohiale. La începutul anului 1916, în Imperiului Rus, a fost instalat un nou cabinet de miniștri. În fața noului prim-ministru Boris Știurmer, a fost pusă întâi de toate sarcina, de a stabili o comunicare eficientă și de a normaliza relațiile dintre Duma de Stat și Guvern, care pe fundalul războiului erau într-o perioadă de criză. În primele declarații prim-ministrul Boris Știurmer a enumerat principalele reforme care trebuiau să fie implementate împreună cu Duma de Stat. În ordinea enumerării, cea de-a doua a fost numită reforma parohiei ortodoxe. Adoptarea acestei reforme a fost inclusă în agenda politică a guvernului, întâi de toate, pentru a stabili o colaborare eficientă cu deputații Dumei de Stat. Creșterea interesului guvernului și societății civile în privința problemei parohiale a făcut ca Sfântul Sinod să ia atitudine. Acesta a emis o circulară ce prevedea un program de acțiuni destinat ierarhilor eparhioți, pentru ca să pregătească adoptarea noului statut parohial. Arhieriei eparhioți trebuiau să efectueze vizite pastorale în cadrul eparhiei și să le explice enoriașilor scopul reformei parohiale. În unele locuri, circulara Sfântului Sinod a provocat nedumerire, fiind necesare unele lămuriri.

¹ *Ibidem*, pp. 72-74.

Între timp, în Duma de Stat au început discuțiile cu privire la proiectul reformei propus de către guvern. Numai că pentru a-l completa și corecta, deputații au luat ca model proiectul alcătuit în 1906 de către consiliul special, menit să pregătească desfășurarea Sinodului Local al Bisericii Ortodoxe Ruse. Doar că acest fapt nu era convenabil conducerii bisericești, de aceea ober-procurorul Alexandr Voljin a încercat să retragă proiectul din Duma de Stat, dar nu i-a reușit. Acesta nu a avut susținerea guvernului, care nu-și dorea încordarea relațiilor cu Duma de Stat. Însă nu toți membrii Sfântului Sinod au fost de aceeași părere. În acest sens, s-a remarcat mitropolitul Petrogradului, Pitirim (Oknov), care a criticat proiectul elaborat de către comisia Sfântului Sinod, motiv care a dus la încordarea relațiilor acestuia cu ober-procurorul și ceilalți membri ai Sfântului Sinod, dar în schimb a ajuns să fie aliatul politic al prim-ministrului Boris Știurmer și foarte popular în societatea civilă de atunci. Între timp, lucrările comisiei care discuta proiectul reformei parohiale au fost amânate, pentru următoarea sesiune, din cauză că la ședințele comisiei lipseau unii deputați din partea fracțiunilor de stânga, iar președintele acestuia Vladimir Lvov s-a îngrijorat că proiectul final va fi prea de „dreapta”. Acest lucru a fost bine-venit pentru conducerea bisericească. Amânarea discuțiilor a pus sub semnul întrebării soarta de mai departe a proiectului de reformare. În sesiunea de toamnă discuțiile în Duma de Stat cu privire la proiectul reformei parohiale nu au mai fost reluate. Aceasta a însemnat de fapt un eșec al Dumei de Stat, în contribuția sa la soluționarea problemei parohiale.

Către începutul anului 1917, Sfântul Sinod a înființat o comisie sinodală condusă de către mitropolitul Pitirim (Oknov), care avea ca scop să rezolve problema asigurării materiale a preoților. Astfel, după mai multe discuții și propuneri s-a luat decizia ca preoții să fie asigurați cu salarii din bugetul de stat. În acest sens, aceasta a decis să ceară de la guvern suma de 126 milioane de ruble, pentru asigurarea imediată cu salarii depline a preoților din cuprinsul Imperiului Rus. În urma acestor schimbări, taxa achitată de către enoriași pentru serviciile religioase obligatorii și înscrierile în registrele metricele trebuiau să fie anulate. Doar că secretarii comisiei nici nu au reușit să pregătească actele oficiale ale ședințelor, fiindcă a început revoluția. Din cele relatate observăm că mitropolitul Pitirim Oknov și prim-ministrul Boris Știurmer au fost favorabili rezolvării problemei parohiale, iar cei care au încercat să-i

împiedice au fost ober-procurorul Alexandr Voljin și mitropolitul Kievului, Vladimir Bogoiavlenski. Doar că motivele care i-au făcut pe aceștia să fie pe poziții diferite, au fost altele decât dorința de a rezolva problema parohială propriu-zisă. Astfel, mitropolitul Pitirim Oknov, în virtutea biografiei sale, avea nevoie de susținere în afara ierarhiei bisericești, iar acest fapt l-a făcut să se apropie de prim-ministrul de atunci, Boris Șturmer. La rândul său, prim-ministrul căuta posibilități de a normaliza relațiile și de a stabili o colaborare eficientă cu Duma de Stat, motiv pentru care era gata să susțină proiectul propus de comisia de deputați în detrimentul proiectului propus de Biserică.

Momentul de vârf al politizării reformei parohiale a fost anul 1916. E adevărat, pe de o parte, problema reformei a atras asupra sa atenția diferitelor grupări politice și a societății civile (numai în anul 1916 au fost publicate câteva sute de articole în diferite ziare și reviste cu referință la problema parohială), însă, pe de altă parte, acest fapt a însemnat că momentul adoptării unei reforme parohiale era departe de a se realiza. Astfel, parohia ortodoxă a ajuns să fie un prizonier al conjuncturii politice existente, odată cu schimbarea conjuncturii politice, interesul pentru problema parohială scădea, iar reforma mult așteptată rămânea nerealizată¹.

Abdicarea țarului Nicoale al II-lea a provocat, în cadrul Bisericii Ortodoxe din Imperiul Rus, o stare de neliniște, în special cu privire la viitorul acesteia în condițiile noului regim. Oficiosul Eparhiei Chișinăului și Hotinului a publicat pe prima pagină manifestul de abdicare al țarului și manifestul marelui cneaz Mihail Alexandrovici, care îndemna cetățenii statului rus să se supună guvernului provizoriu². În ziua de 3 martie 1917, guvernatorul Basarabiei, Mihail Voronovici, aducea la cunoștină basarabenilor componența Guvernului Provizoriu, instituție ce s-a transformat pe 6 martie 1917, în Comisariatul gubernial al Guvernului Provizoriu, comisar fiind numit, Constatin Mimi³. Odată cu noile schimbări, Biserica s-a adaptat circumstanțelor apărute. Conform deciziei Sfântului Sinod, care recunoscuse autoritatea guvernului provizoriu, respectiv ca parte componentă și Eparhia Chișinăului și Hotinului, arhiepiscopul Anastasie, aducea la cunoștința clerului

¹ *Ibidem*, pp. 74-78.

² *Отдел Официальный*, в: „Кишиневския Епархиальныя Вѣдомости”, № 9-10, Chișinău, Tipografia Eparhială, 1917, pp. 46-48.

³ *Ibidem*, pp. 48-49.

basarabean ca la sfintele slujbe urma să fie pomenit în locul țarului și a familiei imperiale în felul următor „Încă ne rugăm pentru de Dumnezeu păzit statul nostru rusesc și cinstitul guvern provizoriu”¹.

Cu privire la viitorul de mai departe al Bisericii în cadrul noii forme de guvernare, au început să apară diferite păreri. Se punea întrebarea dacă Biserica ar trebui să se implice în politică și dacă să fie în afara statului sau mai departe în cadrul statului. O parte a societății, în special intelectualii, erau de părere că odată cu începutul unei noi vieți statale, se cade să se înceapă și o nouă viață bisericească și mai întâi de toate în relația ei cu statul. Biserica nu este locul pentru politică menționau aceștia. Statul țarist folosisese Biserica ca instrument politic, a făcut-o să-i servească interesele, ceea ce nemulțumea societatea dornică de un regim nou, diferit de cel vechi. Se propunea ca în noua constituție să se menționeze libertatea deplină a conștiinței, adică fiecare să-și aleagă în ce și cum să creadă².

În cadrul societății și intelectualității basarabene aflată în perioada schimbărilor și năzuințelor, latura organizării și vieții bisericești ocupa un loc important. În programul Partidului Național Moldovenesc dat publicității la 9 aprilie 1917, punctul 6 menționa că Biserica trebuie să-și aibă autonomia ei, adică să se ocârmuiască singură, să alcătuiască o mitropolie aparte, în frunte cu un mitropolit moldovean. Preoții trebuiau să învețe în limba moldovenească și toate slujbele să se facă în această limbă³.

Hotărârea adunării membrilor Partidului Național Moldovenesc din Bolgrad, din 11 aprilie 1917, cu privire la Biserică a avut o viziune mai distinctă. Astfel se cerea ca Biserica, care a fost un instrument de rusificare a moldovenilor trebuie să fie în afară de politică și să-și caute de treburile ei. Limba slavonă neînțelească moldovenilor să fie înlocuită cu limba moldovenească. Oamenii bisericii urmau să fie băștinași din Basarabia și cunoscători ai limbii moldovenești. Se dorea ca Biserica basarabeană să fie independentă⁴. Hotărârea adunării ostașilor moldoveni din Odesa de la 18 aprilie 1917, cu privire la viitorul Bisericii

¹ *Ibidem*, p. 50.

² *Церковь и политический строй*, в: „Кишиневския Епархиальные Ведомости”, № 15-16, Chișinău, Tipografia Eparhială, 1917, pp. 239-241.

³ Ciobanu, Ștefan. *Unirea Basarabiei. Studii și documente cu privire la mișcarea națională din Basarabia în anii 1917-1918*, Cartea Românească, București, 1929, p. 12.

⁴ *Ibidem*, p. 18.

basarabene, considera că viața bisericească trebuie să fie adaptat după nevoile poporului. Pentru moldoveni slujba să se facă în moldovenească, pentru ucraineni în rusă, pentru bulgari în bulgară etc. Biserica Ortodoxă din Basarabia să fie independentă în conducerea ei față de Biserica Ortodoxă Rusă, păstrând cu ea legăturile sufletești și canonice. Organizarea internă să fie democratică, pentru ca și mireni să poată participa la viața bisericească. În fruntea Bisericii urma să fie un mitropolit moldovean, ales de preoți și mireni. Preoții și dascălii bisericilor de asemenea să fie aleși de enoriașii săi¹. Aceleași viziuni și cerințe au fost înaintate și de adunarea Uniunii Cooperativelor din Basarabia din 6-7 aprilie 1917².

Pentru a discuta această chestiune importantă, care determina viitorul Bisericii Ortodoxe din Basarabia, s-a decis convocarea extraordinară a Congresului preoților și mirenilor din cuprinsul Eparhiei Chișinăului și Hotinului. Un rol important în activitatea clerului basarabean l-a avut congresul extraordinar al preoțimii și mirenilor, care s-a întrunit între 19-25 aprilie 1917. Pentru a-i atrage pe preoții basarabeni în lupta pentru drepturile naționale, mai ales că, preoții, aveau o mare influență în societate, mai ales în rândurile țăranilor basarabeni, care reprezentau majoritatea populației, Comitetul Provizoriu a Partidului Național Moldovenesc s-a adresat preoțimii, cu prilejul adunării clericilor, afirmând că neamul moldovenesc a avut multe de îndurat din partea ocârmuirii vechi. Bietul moldovean a ajuns să se simtă străin în țara lui și adeseori să se rușineze chiar de neamul său. Sub stăpânirea nouă erau cu nădejdea că în sfârșit moldovenii vor ajunge stăpâni peste drepturile lor naționale. Dar pentru aceasta era nevoie de luptă cu armele vieții politice, pentru care a fost creat Partidul Național Moldovenesc. Se dorea ca partidul să adune în rândurile sale toată suflarea moldovenească, lucru pe care îl puteau face preoții. Se reproșa că în trecut „preoțimea moldovenească nu a luptat cum ar fi trebuit pentru drepturile norodului nostru, așa cum au luptat, de pildă, preoțimea din Transilvania, și ei s-au plecat la voia stăpânirii vechi, uitând norodul în întuneric și robie”³. Comitetul chema preoțimea să fie în fruntea poporului, să lucreze pentru naționalizarea Bisericii, să

¹ *Ibidem*, p. 19.

² *Cooperatorii Basarabiei vreau autonomie*, în: „Luminătorul”, nr. 5, Tipografia Eparhială, Chișinău, 1917, p. 39.

³ Ciobanu, Ștefan, *op. cit.*, pp. 14-15.

contribuie la introducerea limbii române în seminare, iar slujbele să fie făcute în limba poporului: „Preoțimea va avea să lucreze pentru naționalizarea bisericii, așa cum cere punctul 6 al programului partidului, adică ea, Biserica moldovenească, să ajungă autonomă cu mitropolit moldovean în frunte, în seminar să se învețe învățăturile în limba moldovenească și în toate bisericile să se facă slujbele în limba norodului”. În adresare se mai spunea: „Să ne întoarcem cu toții la norodul nostru, să-l întărim, să-l ajutăm, să-l luminăm, pentru ca să nu ne osândească cei de azi și cei din viitor că l-am fi putut ridica, dar n-am avut destulă dragoste pentru el”¹.

Pe lângă discuțiile despre viitorul Bisericii Ortodoxe din Basarabia în contextul noului regim, congresul a propus reforme, în privința conducerii parohiale, a protopopiatelor de cerc, de județ și eparhiale. În privința parohiei, Congresul Extraordinar a propus următoarele reforme. Conform rezoluției, parohia reprezintă o comunitate de credincioși delimitată teritorial cu biserică proprie, ce reprezintă o unitate juridică aparte. Toți membrii parohiei, bărbați și femei ce au vârsta de 21 de ani împliniți urmau să formeze Adunarea parohială. Adunarea parohială trebuia să fie convocată ordinar cel puțin o dată pe an, și extraordinar după circumstanțe cu participarea a cel puțin a 1/2 din numărul de membri, iar dacă nu se adună din prima încercare numărul corespunzător, a doua adunare va avea loc cu cei care sunt prezenți. Adunările urmau să fie convocate în momente importante, precum: construcția și reparația bisericii sau alte construcții bisericesti, alegerea clericilor, alegerea reprezentanților în adunările de cerc și în alte adunări și consilii, adunarea avea legitimitate dacă participau cel puțin 2/3 din numărul total de membri. Adunarea parohială va alege din membrii săi Consiliul parohial pe un termen de trei ani. Numărul membrilor Consiliului parohial depindea de numărul total al membrilor comunității, câte unul la o sută de membri, dar nu mai puțin de șase. În componența Consiliului parohial cu drepturi depline de membru urmau să fie incluși și clericii parohiei. La rândul său, Consiliul alegea dintre membrii ei, președintele, contabilul și secretarul. Conform proiectului, Adunarea parohială îndeplinea următoarele funcții: 1. Aranjarea și înfrumusețarea bisericii; 2. Alegerea clericilor și cântăreților; 3. Organizarea școlii și

¹ Scutaru, Silvia. *Revendicările preoțimii în cadrul Congreselor Eparhiale din anul 1917*, în: "Tyragetia", s.n., vol. III (XVIII), nr. 2, 2009, p. 254.

acțiunilor filantropice. Consiliul parohial are sub conducerea sa toate instituțiile parohiale: biserica, școlile, frățiile, bibliotecile, casele parohiale, veniturile și cheltuielile acestor instituții și tot ce are legătură cu parohia. Neînțelegerile dintre clerici și membrii Consiliului parohial se rezolvau prin votul majorității absolute a Adunării parohiale. Toate neînțelegerile iscate între membrii clerului, între clerici și Adunarea parohială se rezolvau de către Consiliul de cerc (protopopiat)¹. Clerul parohiei urmau să se întrețină din pământul bisericii, care rămânea pentru totdeauna în proprietatea parohiei, iar din jertfele enoriașilor pentru biserică și pentru serviciile religioase, până la decizia Adunării Constituante și Soborului Local în acest sens.

Toate locurile vacante ale clericilor urmau să fie ocupate doar de către candidații aleși din parohii dintre persoanele care aveau pregătirea necesară: 1. Preoții cu cel puțin studii medii din cadrul instituțiilor teologice, sau dintre persoanele care aveau o pregătire înaltă și slujire îndelungată în cadrul Bisericii, pregătiți pentru a deveni preoți; 2. Posturile de diaconi și cântăreți urmau să fie ocupate de către persoane care aveau pregătirea cuvenită. Cererea pentru ocupare postului vacant împreună cu documentele anexate, care atestau dreptul pentru ocuparea acestui post, trebuiau depuse la episcopul eparhial, care le examina în cadrul Consiliului eparhial, stabilind canonicitatea și dreptul acelei persoane de a ocupa locul vacant, după care transmitea cercetarea adunării parohiale.

Congresul eparhial a acordat o atenție deosebită lucrării filantropice și de luminare religioasă și culturală în parohiile eparhiei. Fiecare parohie avea obligația de a dezvoltă prin toate metodele posibile aceste ramuri și de a contribui la ajutorarea enoriașilor, dezvoltarea educației religioase și răspândirea iluminării culturale a poporului. Parohiile aveau obligația să întreprindă următoarele măsuri: 1. Funcționarea pe lângă biserică a unui azil pentru ajutorul celor fără adăpost; 2. Funcționarea și întreținerea unui punct medical sau cel puțin a unei mici farmacii, pentru necesitatea celor bolnavi; 3. Ajutor pentru cei care au suferit din cauza calamităților naturale, moartea animalelor, incendiu etc; 4. Funcționarea pe lângă parohie a unei tabere de zi pentru copii și organizarea în zile de sărbătoare a diferitor jocuri educative

¹ *Чрезвычайное Епархиальное Собрание Духовенства и Мирян Кишиневской Епархии, Протоколы и доклады.* Chișinău, Tipografie Eparhială, 1917, p. 66-67.

pentru copii; 5. Având în vedere faptul că nu toate parohiile au asemenea posibilități ca să organizeze de sine stătător un asemenea orfelinat pentru copii, s-a propus ca să se unească unele parohii și să găsească un loc favorabil pentru înființarea unei asemenea instituții întreținută din surse comune; 6. Organizarea funcționării unei școli populare; 7. Introducerea lecturilor populare pe diverse teme atât moral-religioase cât și politice sau cotidiene; 8. Aducerea la cunoștință cititorilor despre cărțile, ziarele și jurnalele editate recent; 9. Formarea frățiilor și cercurilor misionare; 10. Organizarea corului bisericesc și după posibilitate cântării comune în biserică; 11. Copiii cu reușite și capacități deosebite la învățătură să fie trimiși de către Consiliul parohial la școli superioare și speciale adaptate capacităților lor; 12. Intesificarea educației moral-spirituale în parohie; 13. Cântăreții și învățătorii trebuie să atragă copiii și maturii la citirea și cântarea în biserică; 14. Consiliul parohial să înființeze școli, cursuri și instituții profesionale și să aleagă pentru acestea învățători și conducători; 15. Consiliul parohial dispunea de supravegherea școlilor de toate tipurile și alte organizații culturale și educaționale, indiferent de cine le-a înființat. Acesta alege învățătorii pentru toate școlile din parohie și conducătorii acestor instituții¹. De asemenea, conform proiectului adoptat un rol important în supravegherea activității parohiei i se acorda și starostelui sau epitropului bisericesc². Acesta trebuia să supravegheze și să aibă grijă de bunurile locașului de cult, mobile și imobile. Să mențină curățenia în biserică, să organizeze aducerea lumânărilor la biserică, să completeze registrele de venituri și cheltuieli ale bisericii³.

Acest proiect a fost adoptat de către Congresul eparhial extraordinar desfășurat la Chișinău între 19-25 aprilie 1917. Arhiepiscopul Anastasie, chiriarhul eparhiei Chișinăului și Hotinului a fost de acord cu cele expuse, aprobând și semnând procesele verbale ale Congresului. Eparhia Chișinăului și Hotinului prin glasul reprezentanților clerului și mirenilor, dorea să fie ridicată la rangul de mitropolie, autonomă în cadrul Bisericii Ortodoxe Ruse. Biserica Ortodoxă din Basarabia îndeplinea și respecta toate regulile canonice în această privință. De asemenea, clericii aminteau de perioada când la conducerea eparhiei fusese mitropolitul și exarhul Gavriil Bănulescu-

¹ *Ibidem*, pp. 70-72.

² Epitrop – administrator al unui bun, în special al averii unei biserici.

³ *Чрезвычайное Епархиальное Собрание Духовенства и Мирян Кишиневской Епархии, Протоколы и доклады*. Chișinău, Tipografia Eparhială, 1917, p. 70.

Bodoni, primul ei ierarh, respectiv și eparhia avea rangul de mitropolie, iar Basarabia era autonomă în cadrul Imperiului.

Între 3-26 august 1917 este convocat încă un Congres eparhial al preoților și mirenilor. Președinte a fost ales preotul Alexandru Baltaga. În special, în cadrul acestui congres s-a discutat problema directivelor, care trebuie date delegaților basarabeni la Sinodul Local al Bisericii Ortodoxe Ruse, pentru recunoașterea și întărirea autonomiei Bisericii basarabene, ca mitropolie, canonic supusă Bisericii ruse, hotărâre aprobată de Congresul extraordinar al clerului și mirenilor din luna aprilie 1917. De asemenea, au fost aleși deputații, care urmau să participe la lucrările Sinodului, totodată fiind întărite documentele și cerințele adoptate la Congresul din luna aprilie 1917. Arhiepiscopul Anastasie, prin rezoluția nr. 3161 din 19 septembrie 1917, și-a expus poziția cu privire la hotărârile Congresului: „Asupra introducerii la Soborul Local al proiectului de organizare în viitor a Bisericii basarabene pe bazele arătate în jurnalul preoților, nimic nu contrazic, dar îmi păstrez dreptul de a face la el adaosurile și observațiunile necesare la discutarea lui în ședința Soborului. Menționăm faptul că Congresul a optat pentru vot de încredere arhiepiscopului Anastasie, deși, conform hotărârii congresului, înalta față bisericească trebuia să cunoască și ”limba moldovenească”¹.

Principiul electiv în privința clericilor care fusese aprobat în urma Congresului din aprilie 1917, a fost implementat în practică, chiar în același an. Conform dispoziției arhiepiscopului Anastasie din 4 mai 1917, adresat blagocinilor, în fiecare blagocinie trebuiau să fie organizate alegerea blagocinului, adjunctului, cercetătorilor, duhovnicului și preoților misionari de către preoți și mireni. La alegeri au participat toți membrii blagociniei, preoți, diaconi, cântăreți, starostele bisericii sau în locul lor cineva dintre mireni, indiferent de gen, bărbat sau femeie, conform delegării parohiei, fiecare dintre acești membri a dispus de un vot. Conform acestei metodologii, în perioada 4 mai-1 iunie 1917 au fost desfășurate alegeri în fiecare blagocinie, după principiul democratic².

În această perioadă, au fost organizate adunări și în satele Basarabiei, care își prezentau doleanțele. Astfel la adunarea sătenilor din comuna Brânzeni, jud. Orhei, s-a cerut ca bisericile de parohie să fie

¹ Scutaru, Silvia, *op. cit.*, pp. 256-257.

² *Отдел Официальный*, в: „Кишиневския Епархиальные Вѣдомости”, № 18-19, Chișinău, Tipografia Eparhială, 1917, cc. 87-88.

păstorite de preoți și dascăli aleși de către săteni. În satele moldovenești, slujba să se officieze doar în limba română și preoții să fie moldoveni¹.

Despre alegerea preoților în parohii, practică aplicată între anii 1917-1918 în Basarabia, găsim mărturii și în documentele de arhivă. De exemplu, în parohia „Nașterea Maicii Domnului” din com. Zăhăicana, jud. Orhei, la 30 noiembrie 1917, preotul Gheorghe Harega, a fost transferat la biserica „Sfântul Arhanghel Mihail” din satul Corjova, județul Chișinău², funcția devenind vacantă. Între timp s-au ivit trei pretendeți, pentru a ocupa această funcție, preotul Ioan Matveev, din satul Buda, județul Chișinău³, preotul Isachie Urbanovici, din satul Coșernița, județul Orhei⁴ și preotul Teodor Roșca, fost preot militar, fără loc de slujire⁵. Fiecare își argumenta necesitatea obținerii acestei funcții, prin diverse motive, preotul Isachie Urbanovici, relatează că țăranii din Coșernița au confiscat tot pământul bisericii, din această cauză nu are cu ce să se întrețină, satul fiind mic, iar familia numeroasă⁶. Preotul Teodor Roșca, relatează că până la 1917 a avut parohie, dar a fost trimis pe front ca preot militar, după încheierea războiului, s-a pomenit în Ucraina, fiind moldovean de etnie își exprima dorința să slujească în Basarabia, pentru ca „să nu cad jertfă anarhiei din Ucraina”⁷, se menționează în document. Alegerile au avut loc la 6 mai 1918, sub supravegherea blagocinului cercului I, al județului Orhei, Ioan Carauș⁸, parohul bisericii a fost ales preotul Ioan Matveev, care a fost confirmat în funcția de paroh la 17 mai 1918 de către episcopul Dionisie⁹.

În concluzie, putem formula câteva observații generale despre tentativele de reformare a administrației parohiale din cadrul Bisericii Ortodoxe din Basarabia în perioada 1917-1918:

Revoluția din februarie 1917 și căderea regimului țarist au permis popoarelor din Imperiu să simtă libertatea și să-și ia propria soartă în mâini. Biserica Ortodoxă a înțeles această libertate și descătușarea de

¹ Ciobanu, Ștefan, *op. cit.*, p. 57.

² În prezent raionul Criuleni.

³ În prezent raionul Călărași.

⁴ În prezent raionul Criuleni.

⁵ Arhiva Națională a Republicii Moldova (ANRM), Fondul (F.) 208, inventarul (inv.) 3, dosarul (d.) 208, fila (f.) 1.

⁶ *Ibidem*, f. 4.

⁷ *Ibidem*, f. 5.

⁸ *Ibidem*, f. 2.

⁹ *Ibidem*, f. 1.

vechiul regim, care pe parcursul timpului a folosit-o în propriile interese. Biserica Ortodoxă își dorea ieșirea din amortizarea trecutului sub țarism și să-și ridice autoritatea de odinioară în fața credincioșilor, care scăzuse în ultimul timp din cauza relației cu statul și politica.

Congresul Eparhial extraordinar, convocat la Chișinău în perioada 19-25 aprilie 1917, a fost expresia drepturilor și libertăților obținute, fiindcă libertatea se putea obține numai prin crearea unor structuri proprii, de aceea a fost promovată insistent ideea autonomiei, atât provincială cât și bisericească. Congresul a adoptat hotărâri de importanță majoră pentru evoluția ulterioară a vieții bisericești eparhiale. Pentru prima dată, în cadrul Congresului, preoții și mirenii au colaborat împreună la soluționarea problemelor din eparhie.

Problema parohială și reformarea acesteia nu au fost o noutate pentru delegații Congresului. Problema parohială apăruse încă la începutul secolului XX, iar discuțiile inițiate în mediul bisericesc și societatea civilă, proiectele de reformă propuse de diferite grupuri de inițiativă erau cunoscute și în Basarabia. Către începutul anului 1917, problema parohială nu a avut o rezolvare în cadrul Bisericii din mai multe motive, printre care a fost concurența dintre structurile administrative, politizarea problemei parohiale, lipsa consensului unic etc.

Proiectul de reformare a administrației parohiale din cadrul Bisericii Ortodoxe din Basarabia, propus de către Congres, a fost totuși unul moderat, delegații au optat pentru o sinteză între cele două concepte, idee propusă anterior de către N. D. Kuznețov, care considera că principiul comunitar și cel ierarhic de organizare al parohiei sunt nedespărțite și la fel de importante. Chiar dacă delegații Congresului s-au inspirat din ideile propuse anterior, totuși proiectul de reformare a parohiei basarabene, a fost individualizat fiind adaptat realităților locale. Pentru prima dată enoriașii basarabeni au obținut dreptul de a decide viitorul parohiei lor. În cadrul parohiei au fost create instituții, care aveau drept scop administrarea și conducerea treburilor parohiei, care însemna de fapt o descentralizare și transferare a unor drepturi deținute anterior de către administrația eparhială și preotul paroh, către Adunarea parohială, care devenea principalul organ de conducere. O atenție deosebită s-a acordat lucrării filantropice, luminare religioasă și culturală în parohie.

O atenție sporită în cadrul reformării administrației parohiale a fost acordată clericilor parohiei. Aceștia conform proiectului urmau să fie aleși de către Adunarea parohială, o inovație, care nu se mai întâmplase anterior. Astfel, toate locurile vacante ale clericilor urmau să fie ocupate doar de către candidații aleși din parohii dintre persoanele care aveau pregătirea necesară. Conform documentelor de arhivă, anumite prevederi au fost aplicate. Astfel, în mai 1917, au fost aleși de către preoți și mireni blagocinii de cercuri, iar în cazul când au fost posturi vacante de parohi, acestea au fost ocupate după principiul electiv, fiind organizate alegeri de către Adunarea parohială sub supravegherea administrației eparhiale.

Totuși acest proiect de reformare al administrației parohiale din cadrul Bisericii Ortodoxe din Basarabia a fost o tentativă deoarece, în momentul adoptării de către Congres, Biserica Ortodoxă din Basarabia nu era autonomă, iar pentru a intra în vigoare, acest proiect urma să fie aprobat de către Sinodul Local al Bisericii Ortodoxe ruse. Aplicarea unor prevederi ale proiectului s-a făcut la presiunea societății dornică de schimbări. Sinodul Local, care reprezenta instanța supremă, s-a convocat în august 1917, însă lovitura de stat din octombrie 1917, ruperea legăturilor politice cu noul guvern bolșevic, începutul prigoanei împotriva Bisericii Ortodoxe ruse, proclamarea independenței Republicii Democratice Moldovenești și ulterior Unirea acesteia cu Regatul României, care s-au întâmplat într-un timp scurt, au transformat reformarea administrației parohiale din Basarabia într-o tentativă.

Attempts to reform the parish administration in the Bessarabian Orthodox Church (1917-1918)

In 1917-1918 the Bessarabian Orthodox Church adopted a series of reforms, which aimed to "democratize" the church administration. The desire of the clergy and laity to make some changes was inspired by the wave of reformation and democratization, which dominated the structures of the Russian Empire, with the February Revolution and the abdication of the tsar. The parish is an important element in the administrative organization of the diocese, where the special connection and collaboration between the clergy and the laity is made. The opinion of the delegates from the Diocesan Congresses of 1917 presupposed the fact that the structure and the model of functioning of the parish institution from the tsarist period was incomplete,

because it did not ensure an efficient representation of the laity. For this reason, it was decided to implement a series of reforms within the parish administration in order to establish a real collaboration and involvement of the laity in the parish life.

Keywords: *The Orthodox Church, Diocesan Congress, reforms, parish administration, clergy.*

Mihail BULMAGA,

doctorand

Facultatea de Istorie și Filosoofie

Universitatea de Stat din Moldova

e-mail: mihailbulmaga20@gmail.com

Liliana CONDRATICOVA

**ORIGINALITATEA PIESELOR DE FERONERIE ARTISTICĂ
ATESTATE ÎN CLĂDIRILE PROIECTATE DE ALEXANDR
BERNARDAZZI**

Edificiile publice și bisericești din Basarabia, preponderent aflate în centrul istoric al orașului Chișinău, încă mai păstrează piese de feronerie, realizate din metale comune în tehnica turnării sau forjării. Multe dintre ele au fost lucrate după proiectul arhitectului Alexandr (Alexander) Bernardazzi, care a ocupat înalta funcție de arhitect al orașului de-a lungul celor trei decenii (între anii 1856 și 1878). În acest context, impresionează multitudinea structurilor de feronerie realizate la turnătoria lui A. Serbov, care au fost instalate în clădirile ce poartă marca arhitectului Bernardazzi. În articolul de față, ne-am propus să urmărim un aspect mai puțin cercetat, anume activitatea tandemului arhitectului Alexandr Bernardazzi și inginerului Stepan Serbov (în unele documente menționat și ca Ștefan Sârbu), care s-au intersectat de mai multe ori în ideea comună de a face orașul Chișinău mai frumos și mai modern.

De la primele piese de feronerie identificate, gândirea genială a arhitectului Al. Bernardazzi și creativitatea inginerului S. Serbov au cucerit prin originalitate, eleganță și desăvârșire a produsului finit. Aceste aspecte le-am sesizat descoperind activitatea celui mai cunoscut industriaș din Basarabia de la hotarul secolelor XIX-XX, Stepan Serbov¹, Serbov¹, ale cărui piese de fontă sunt cel mai des documentate în edificiile proiectate de notorietatea în cultura națională – arhitectul Alexandr Bernardazzi. În pofida faptului că despre creația multilaterală a

¹ Николай Менюк, *За историей чугунных лестниц Кишинева стоит история династии Сербовых*. Disponibil:

http://www.vedomosti.md/news/Za_Istoriei_Chugunnych_Lestnits_Kishineva_Stoit_I_storiya_Dinastii_Serbovyh (accesat: 09.07.2016); Liliana Condraticova, *Piese de feronerie artistică lucrate de meșteri autohtoni la hotarul secolelor XIX-XX*, în: *AKADEMOS*, Chișinău, 2015, nr. 2, pp. 152-156; Eadem, *Piese de feronerie artistică din Basarabia lucrate la turnătoria lui S. Serbov*, în: „Ioan Neculce”, Buletinul Muzeului de istorie a Moldovei (S.n.), vol. XXII, Iași, Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași, 2016, pp. 97-110; Eadem, *Chișinău. experiențe culturale de neuitat sau obiective de vizitat într-o zi*, în: *Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine*, coord. Liliana Condraticova, Iași-Chișinău, 2020, ediția a II-a, pp. 14-31.

lui Bernardazzi au fost publicate mai multe lucrări¹, considerăm oportun să reflectăm această fațetă care, practic, nu a intrat în vizorul cercetătorilor din domeniul istoriei și artelor vizuale. Scopul nostru este de a examina lucrările comune, arhitecturale și inginerești, pentru a sublinia importanța lor în patrimoniul cultural al țării, al Chișinăului în primul rând.

Orașul Chișinău păstrează la etapa actuală cele mai multe construcții realizate conform proiectelor arhitectului Bernardazzi, în care am putut localiza structuri de feronerie intrate în arealul cercetărilor noastre. Grație celebrului arhitect, vorbim despre modernizarea urbei, europenizarea orașului, aspecte valabile și la trecerea timpului. Descoperim strada din inima capitalei ce poartă numele arhitectului (denumită astfel în 1982, la cei 150 de ani de la nașterea arhitectului). În 2011, în legătură cu aniversarea a 180-a de la nașterea arhitectului, Banca Națională a Moldovei a emis o monedă comemorativă din seria „Personalități”, dedicată arhitectului A. Bernardazzi și pusă în circulație la 3 octombrie 2011². Continuăm traseul nostru, pentru a lua cunoștință de creația lui Bernardazzi, și urcăm scările turnate la uzina lui Serbov pentru a ajunge în Sala Panoramică a Muzeului de Istorie a orașului Chișinău. Astfel, Primăria Municipiului Chișinău, conacul Râșcanu-Derojinski, sediul Tribunalului Regional (actualmente ÎS „Calea Ferată”), conacul urban al familiei Donici – toate păstrează marca lui Bernardazzi. Pentru a consemna noi piese de fontă, vizităm Muzeul Pedagogic Republican din Chișinău (de altfel, casa inginerului Serbov, proiectată și ea de Bernardazzi), urmând calea spre Muzeul Național de Artă al Moldovei, biserica Sf. Cuv. Teodora de la Sihla, Biserica Greacă Sfântul Pantelimon. În acest context, interesul de a descoperi noi piese de feronerie în centrul istoric al orașului devine animat, inclusiv de pasiunea pentru construcțiile arhitecturale în care s-au îmbinat armonios arhitectul Bernardazzi și inginerul Serbov.

Căutările noastre trec dincolo de hotarele Chișinăului, incluzând biserica Sf. M. Mc. Gheorghe din s. Ustia, raionul Dubăsari; conacul lui

¹ Я. Тарас, *Памятники архитектуры Молдавии (XIV – начало XX века)*, Кишинев, Тимпул, 1986; Alla Ceastina, *The architect Alexander Iosif Bernardazzi (1831–1907) and his first projects in Bessarabia*, în: ARTA, Chișinău, 2016, vol. XXV, nr. 1, pp. 38-43.

² 180 de ani de la nașterea lui Alexandru Bernardazzi. Disponibil: <https://www.bnm.md/ro/content/180-ani-de-la-nasterea-lui-alexandru-bernardazzi> (accesat: 22.05.2011).

Manuc-Bey din Hâncești; biserica Aleksandr Nevski din Ungheni; cavoul familiei Macri din satul Dubăsarii-Vechi, raionul Criuleni – toate păstrând amprenta arhitectului Al. Bernardazzi, dar și a inginerului Serbov, precum și altor întreprinzători ai vremii. În așa fel, itinerarul nostru include piese de factură laică și bisericească, dispuse în ordinea cronologică a realizării lor, în eventualitatea realizării unui traseu turistic pentru a revedea edificiile proiectate de Bernardazzi prin prisma evoluției feroneriei artistice de la hotarul secolelor XIX–XX.

În domeniul construcției civile, o primă lucrare executată artistic și tehnic la superlativ, cunoscută și apreciată de chișinăuieni, este poarta și gardul care împrejmuiesc actualmente Grădina Publică „Ștefan cel Mare și Sfânt” din Chișinău. Lucrarea are o greutate de 54.000 kg, a fost turnată din fontă la o uzină mecanică din Odesa, Ucraina, prin anii 1860. Schițele de proiect ale împrejmuirii au fost realizate de A. Bernardazzi¹. Gardul cu o lungime de peste o mie de metri, ridicat pe un soclu de piatră, are 461 de elemente și constă din mai multe secțiuni delimitate prin elemente decorative, începutul și sfârșitul gardului fiind subliniate prin stâlpi de beton, decorați cu figurine în formă de glastră (inițial de fontă, actualmente, după restaurare, din beton). Secțiunile sunt încadrate organic în designul împrejmuirii și includ trei elemente decorative de bază, formate din motive vegetale și floristice stilizate, efectul artistic fiind amplificat de motivul „coarnele berbecului” și de struguri stilizați, amplasați simetric în registrul superior și cel inferior al elementelor decorative de delimitare, având formă dreptunghiulară, amplasate pe verticală. Fiecare secțiune include 13 bare verticale de fontă, împărțite în trei registre. Spre deosebire de registrul median, foarte sobru, fără detalii decorative, registrul inferior include o rețea de cercuri încadrate în carouri, iar registrul superior este decorat în două rânduri cu motive floristice stilizate, fiecare bară culminând cu câte o floare de crin stilizată. După furtunile din anii 1865 și 1881 au fost schimbate câteva compartimente. Prin anii 1970-1980 împrejmuirea a fost curățată și restaurată. Astăzi aceste structuri de feronerie au devenit o atracție importantă a chișinăuienilor și a oaspeților capitalei.

¹ Alla Ceastina. Architecture and sculpture of the City Garden in Kishinev for the XIX century, în: ARTA, Chișinău, 2018, vol. XXVII, nr. 1, pp. 32-39.

Împrejmuirea de fontă a Grădinii Publice „Ștefan cel Mare și Sfânt”, Chișinău. Foto Liliana Condraticova

În anul 1869, după proiectul arhitectului Al. Bernardazzi a fost ridicat conacul urban al familiei Donici (str. Mitropolit Gavriil Bănulescu-Bodoni, 35), de asemenea un veritabil monument de arhitectură de însemnătate națională. În perioada interbelică clădirea a servit drept sediu al Băncii Naționale a României, ulterior aici a fost amplasat Institutul de Arheologie și Etnologie al AȘM, Muzeul de Arheologie, iar după procesul de reformare al institutelor de cercetare din cadrul Academiei de Științe a Moldovei (optimizarea institutelor din anii 2005-2006) a devenit sediul Institutului Patrimoniului Cultural, pentru ca actualmente clădirea să ajungă după 2009 în stare de delăsare, degradând chiar în centrul orașului, în pofida încercărilor făcute de a salva și restaura clădirea. În contextul cercetării inițiate de noi, vom menționa împrejmuirea metalică ridicată pe soclul de piatră și poarta dublă de acces în curtea clădirii, străjuită de doi lei, aplicați pe poartă, animalul simbolizând energie, putere și autoritate, curaj, demnitate, noblețe, înțelepciune și dreptate, un simbol al prudenței și al echilibrului. De altfel, capetele de lei îl vor însoți pe Bernardazzi de-a lungul activității sale edilitare, fiind consemnați lei sculptați în piatră (biserica Sf. Pantelimon din Chișinău) sau lucrați în metal (conacul urban al familiei Donici, havuzul din curtea MNEIN ș.a.). Prin realizarea gardului de metal și a porții conacului urban al familiei Donici, evidențiem aspirația arhitectului Al. Bernardazzi de a folosi împrejmuiri aerate pentru a deschide spațiul verde. De altfel, leii cu limbile scoase se regăsesc și în creația inginerului Serbov și care pot fi admirați pe balustrii scârilor de

fontă vizitând blocul administrativ al Universității Tehnice a Moldovei (bd. Ștefan cel Mare și Sfânt, 168), blocul de arte al Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova (str. 31 August 1989, 78A), sediul Policlinicii Stomatologice Republicane pentru Copii (str. Vlaicu Pârcălab, 17).

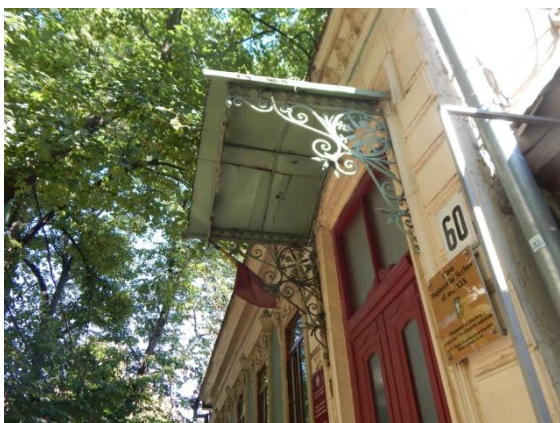
Conacul urban al familiei Donici: gardul de metal și aplice în formă de lei.
Foto Liliana Condraticova

Baluștri de fontă, scara Blocului de Artă, Biblioteca Națională a Republicii Moldova;
Scara blocului administrativ al Universității Tehnice din Moldova.
Foto Liliana Condraticova

Prin anii 1870-1873, Bernardazzi a proiectat Casă inginerului Serbov cu o atenansă în curte (str. M. Kogălniceanu, 60), trecută pe Lista Monumentelor de istorie și arhitectură de valoare națională ocrotite de stat. Astăzi aici este amplasat Muzeul Pedagogic Republican, deschis în anul 1974, care integrează pagini cunoscute și mai puțin știute din

istoricul învățământului din țara noastră¹. Poarta dublă a casei unește prin pasaj două case învecinate. Partea superioară a porții reprezintă o asociere elegantă de motive „coarnele berbecului” și vrejuri de viță-de-vie, formând un desen aerian și frumos. Partea de jos a porții este împărțită în șase carouri, având pe centru câte o aplică turnată de fontă, similar porții fostului Muzeu de Arheologie, care are aplicate pe partea de jos două capete de lei. Asemănarea este evidentă, luând în considerare faptul că autorul proiectelor ambelor clădiri este arhitectul Al. Bernardazzi. Poarta casei inginerului Serbov are aplicată o compoziție așezată pe verticală, având în centru o figurină-bust de om. În partea de sus și cea de jos figurina este flancată de motive vegetal-floristice stilizate și motive geometrice, formându-se o compoziție complexă sofisticată și frumoasă, fixată de poartă prin nituire. Poarta dublă are aplicate pe fiecare parte, în carourile decorative, câte două figurine antropomorfe amplificate de motive vegetale, alte patru carouri sunt decorate prin aplicarea a câte cinci rozete mici de metal, care acordă o eleganță aparte întregului ansamblu. Clădirea păstrează și o originală copertină și consolă la ușa de intrare, cu elemente decorative vegetal-floristice, motivele coarnele berbecului, încadrate optim în arhitectura modernă a clădirii.

Casă inginerului S. Serbov. Copertină de metal. Aplică de metal la poarta de acces.
Foto Liliana Condraticova

Aproximativ în aceeași perioadă, în anii 1872-1873, arhitectul Al. Bernardazzi a proiectat un conac pentru familia lui A.D. Inglezi, având o

¹ Muzeul Pedagogic Republican. Disponibil: <https://muzeulpedagogic.wordpress.com/about/> (accesat: 08.04.2021).

arhitectură eclectică în spiritul Renașterii venețiene. În 1940 clădirea a fost utilizată de Școala normală de fete, aflându-se la colțul cartierului vecin acestei instituții. În anii 1980 a fost restaurată fațada casei. Examinând clădirea (până la restaurarea de la început de secol XXI), observăm pe fațada ei câteva agrafe. Ancorele și agrafele documentate pe fațadele clădirilor istorice au o deosebită funcționalitate și ocupă un loc aparte în tipologia pieselor de feronerie¹. Majoritatea pieselor reprezintă „podoabe” de fontă, confirmând semnificația termenului „agrafă”. Asemenea elemente decorative și de fixare au fost iminente perioadei istorismului (1840-1900) și a modernului în arhitectură, fiind o soluție eficientă pentru a preveni deformarea construcțiilor verticale. Decorativitatea elementelor fațadei și simbolismul pieselor acordă o deosebită expresivitate clădirilor istorice, agrafele fiind utilizate în construcție de A. Bernardazzi în clădirile proiectate în Chișinău, dar și în Odesa². Ancorele și agrafele din metal reprezintă accente plasate asupra fațadei, cu motive decorative vegetale și geometrice. Din păcate, după ultima restaurare a clădirii, agrafele de pe fațada conacului Inglezii au fost date jos, lipsind fațada edificiului istoric de originalitatea de odinioară.

O altă lucrare ce demonstrează originalitatea tandemului arhitectului Bernardazzi și inginerului Serbov este Turnul de Apă (cu foișor de foc), actualmente sediul Muzeului de Istorie a Orașului Chișinău (deschis sub această formă în anul 1971). Turnul este amplasat la intersecția străzilor Mitropolit Gavriil Bănulescu-Bodoni și Al. Mateevici, 60-A, accesul în Sala Panoramică fiind ghidat de scara de fontă, un produs ingineresc al turnătoriei Serbov. Edificiul a fost construit în stil eclectic în anul 1892 și are o înălțime de 22 m până la cornișă. În timpul seismelor a fost deteriorat, fiind reconstruit în anii 1980–1983 după imaginile de epocă, cu excepția foișorului de foc din partea superioară, construit inițial din lemn, formele căruia au fost repetate în piatră.

Scara în formă de melc a fost turnată din fontă. 120 de trepte au imprimate pe fiecare, în partea de jos, însemnele uzinei: un text în limba

¹ Г. Барановский, *Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века*, издание редакции журнала „Строитель”, С. Петербург, 1904; *Idem*, *Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века, Детали, Избранные таблицы*, Москва, Стройиздат, 2001, выпуск 1, сс. 9-11.

² А. Мельник, *Аграфы в архитектуре жилых зданий Одессы*, в: *Охрана и реставрация памятников архитектуры*, Одесса, 2013, сс. 181-184.

rusă, în două rânduri, într-un medalion de formă dreptunghiulară: „Завод С. I. Сербов / Гъ. Кишиневъ” (Uzina S. I. Serbov / Or. Chișinău). Trei trepte deteriorate în anii celui de-al doilea război mondial au fost turnate din nou. Desenul treptelor este strict geometric, format din romburi stilizate, alungite pe orizontală, cercuri și semicercuri, și este specific, mai multe obiecte de fontă turnate la uzina lui Serbov, motiv care le și face cunoscute. A ajunsă astăzi obiect mai mult decorativ în cadrul Muzeului Orașului și marcând accesul în Sala Panoramică a Muzeului, inițial scara a avut o destinație mult mai eficientă. Actualmente, scara se integrează în lista pieselor de patrimoniu, fiind o parte importantă din istoria orașului, dar și un obiect cu destinație turistică.

Muzeul de Istorie a Orașului Chișinău. Scara de fontă în formă de melc. Foto Liliana Condromaticova

Printre clădirile publice, emblematice pentru orașul Chișinău, Muzeului Național de Artă al Moldovei (MNAM) îi revine un loc special, atât ca centru al artei naționale, cât și ca edificiu de valoare istorico-artistică. Clădirea fostului gimnaziu pentru fete, fondat de Principesa Natalia Dadiani (str. 31 August 1989, 115) a fost construită în anul 1901 după proiectul lui Al. Bernardazzi. Edificiul fostei burse negustorești, actualmente clădirea Filarmonicii din or. Odesa, ridicat în anii 1894-1899 după proiectul final al lui Al. Bernardazzi (constructor G. Lonsky),

denotă similitudini cu clădirea MNAM din Chișinău¹. Pe cele opt axe sunt amplasate ferestre ce posedă în partea de jos un parapet de metal, realizat în spiritul epocii. Parapetul include șapte elemente verticale, flancate cu câte două bare de metal. Centrul compozițional integrează șapte medalioane având la bază motive vegetal-floristice, frizele de sus și de jos ale parapetului conținând motivul stilizat al inimioarei, în care sunt încadrate motivele decorative ale vrejului viței-de-vie, frecvent explorat de artiștii din spațiul românesc de-a lungul secolelor XIX-XX. Baluștrii, ca realizare artistică și tehnologică, sunt similari baluștrilor scării școlii din Cucuruzeni Vechi, celor două scări de la vila urbană a lui V. Herța, lucrate de asemenea la turnătoria lui S. Serbov.

Muzeul Național de Artă al Moldovei. Clădirea Filarmonicii din or. Odesa.

Sursa: <http://dumskaya.net/news/ot-hrama-torgovli-k-carstvu-muz-odesskaya-filarm-020190/>

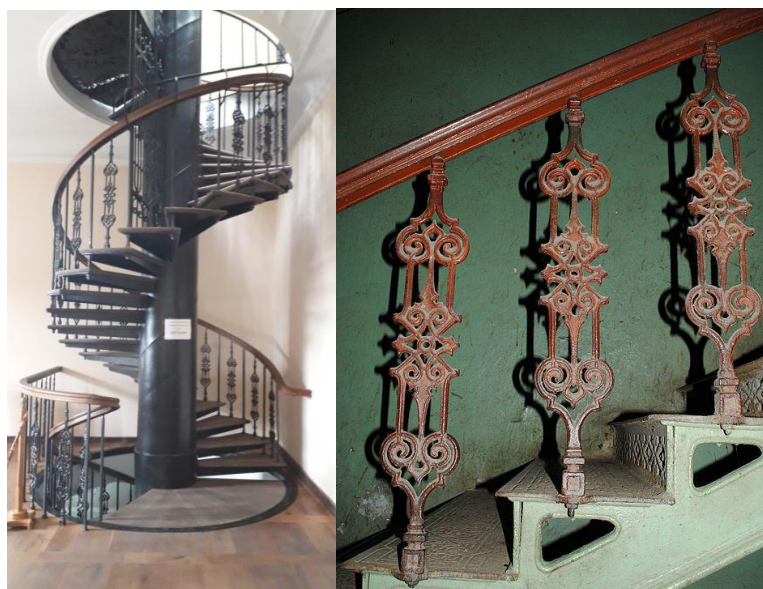
Dat fiind faptul că ambele edificii au fost ridicate în aceleași limite temporale (Școala de la Cucuruzeni a fost fondată în anul 1893, iar Gimnaziul pentru fete – în 1901), la care se adaugă desenul identic al baluștrilor casei scării cu marcajul specific turnătoriei Serbov, presupunem că lucrările pentru aceste instituții de învățământ au fost executate la turnătoria lui Serbov. Totodată, remarcăm un design similar al baluștrilor, documentat la unele clădiri de epocă și din or. Odesa (str. Prohorovskaya, 8, str. Greceskaya, 15, str. Dvoreanskaya, 33)².

¹ Александр Гиманов, *От храма торговли к царству муз: Одесская филармония, часть 1-ая*. Disponibil: <http://dumskaya.net/news/ot-hrama-torgovli-k-carstvu-muz-odesskaya-filarm-020190/> (accesat: 03.08.2016).

² Disponibil:

http://odessastory.info/gallery/displayimage.php?album=581&pid=25524#top_display_media (accesat: 17.07.2016).

Și în incinta conacului lui Manuc-Bey din Hâncești, proiectat de arhitectul Al. Bernardazzi în anul 1854, după restaurare a fost montată o scară nouă de metal în formă de melc, având baluștri identici celor atestați la ferestrele MNAM, vila urbană a lui V. Herța și altele documentate în clădirile din centrul istoric al orașului Chișinău. De altfel, la edificarea conacului din Hâncești, arhitectul Bernardazzi printre primii a utilizat betonul în construcție, folosit ulterior în toate clădirile proiectate¹.

Scara în formă de melc din incinta conacului lui Manuc-Bey din Hâncești.

Foto Liliana Condraticova Modele identice de baluștri, or. Odesa.

Sursa: <http://odessastory.info/gallery>

Revenind la clădirea MNAM, remarcăm gardul de metal lucrat după proiectul arhitectului Al. Bernardazzi, ce împrejmuiește fațada clădirii. Câteva secțiuni sunt formate dintr-o rețea de romburi și cercuri perfect intercalate între ele, formând un grilaj geometrizat al acestei structuri de feronerie artistică realizată după proiectul lui Bernardazzi. Constatăm astfel că după proiectul lui Al. Bernardazzi au fost executate coloanele, în jurul cărora a fost amenajat accesul principal în clădirea

¹ Eugen Bâzgu, Bernardazzi, noi și apa cea de toate zilele..., în: „Moldova”, 2013, sept.-sct., pp. 12-17.

MNAM și gardul de metal proiectat de forma unei plase suspendate, având un decor geometric echilibrat¹.

Muzeul Național de Artă al Moldovei. Grilaj de fontă la ferestre și împrejmuirea metalică. Foto Liliana Condraticova

La capitolul construcții bisericesti, menționăm că în 1862, după proiectul lui Al. Bernardazzi a fost ridicată biserica Sf. M. Mc. Gheorghe din s. Ustia, raionul Dubăsari². O ultimă biserică posibil să fie cea proiectată în anul 1903 – biserica de piatră cu hramul Aleksandr Nevski din Ungheni³. Activitatea sa edilitară în acest domeniu, la Chișinău, este mult mai relevantă. După proiectul arhitectului Al. Bernardazzi, în anul 1891 este ridicată biserica Sf. Pantelimon din orașul Chișinău, atenția noastră fiind captată de poarta, porțița și gardul turnat de metal. Segmentele gardului de metal sunt flancate de coloane de piatră, acordând feroneriei o continuitate și compartimentare reușite. Este una dintre cele mai frumoase feronerii, în care au fost mixate motive decorative vegetale, floristice și geometrice, „coarnele berbecului”. Registrele inferior și superior ale gardului sunt realizate în spiritul tendințelor artistice ale vremii, impresia fiind amplificată de registrul median, ce formează un brâu realizat din volute, completate de motive vegetale stilizate. Împrejmuirea bisericii și poarta au rămas intacte de-a

¹ Liliana Condraticova, *Arta metalelor din Basarabia*, Chișinău, 2017, p. 270.

² „21 august 1860, am vizitat șantierul și am verificat biserica din s. Ustia și pe inginerul Droplev. Confirm că sunt respectate toate cerințele și aprob lucrările de mai departe: înălțarea arcurilor și a bolților. Arhitect Bernardazzi”. Disponibil: <http://protopopiat-criuleni-dubasari.md/istoria-bisericii-cu-hramul-sf-m-mc-gheorghe-din-s-ustear-l-dubasari/> (accesat: 09.04.2021).

³ М. **Чакир**, Торжество закладки храма на станции Унгены, в: Кишиневские епархиальные ведомости, nr. 1-2, год 36, 1-15 января; Disponibil: <https://episcopia-ungheni.md/ro/istoric/> (accesat: 09.04.2021).

lungul anilor¹. În acest context, dr. hab. Mariana Șlapac precizează că biserica de iarnă cu hramul Adormirea Maicii Domnului a mănăstirii Noul-Neamț, edificată în anii 1901-1905 de arhitectul basarabean Mihail Seroținski, sub aspectul expresiei plastice, posedă anumite similitudini cu biserica Sf. Pantelimon din Chișinău, opera arhitectului Al. Bernardazzi. Ambele edificii ecleziastice se disting printr-o expresivitate artistică deosebită².

Biserica Sf. Pantelimon. Poarta de metal, fragment al gardului metalic. Foto Liliana Condraticova

În categoria împrejuririlor lucrate din fontă se înscrie și gardul bisericii Sf. Teodora de la Sihla din orașul Chișinău, și ea construită în anul 1895 după proiectul arhitectului Al. Bernardazzi. Clădirea proiectată în stil bizantin a fost construită în calitate de capelă a Gimnaziului pentru fete. Accesul principal în biserică formează un ansamblu cu coloane masive decorative de piatră, în care este încadrată împrejmuirea de fontă. Desenul împrejuririi se înscrie perfect în ansamblul bisericesc și reprezintă o combinație de elemente decorative floristice și vegetale. Centrul compozițional este dominat de motivul unei scoici stilizate, cu palmete, frunze de acant stilizate, ornament de tipul „perle” (granule turnate, rotunde și conuri alipite la bază), împresurat pe toată compoziția gardului, pe fâșiile metalice ce integrează compoziția decorativă. Spre deosebire de gardurile de fontă de la alte edificii de cult, cel de la biserica

¹ Biserica grecească, Chișinău, inv. 19045, inv. 97821, Biblioteca Națională a României.

² Mariana Șlapac, Arhitectura complexului monastic Noul Neamț, în: „Patrimoniu bisericesc”, Chișinău, Elan Poligraf, 2013, p. 71.

Sf. Teodora de la Sihla este complicat, îndesat, chiar lipsit de acea ușurință aeriană specifică grilelor și gardurilor de fier forjat.

O eleganță aparte prezintă scara din fontă în trei rampe (de 17 trepte, 11 și, respectiv, 9 trepte) din incinta bisericii examinate, turnată și ea la uzina inginerului Serbov, asupra cărui fapt indică marcajul aplicat pe fiecare treaptă. Scara impresionează prin monumentalitate, creând un ansamblu elegant cu grilajele din fontă de la pavilioanele laterale ale bisericii. Liniile sinusoidale ale balustradei sunt fortificate de baluștri turnați din fontă. Tot la biserica Sf. Cuv. Teodora de la Sihla a fost documentat un model de baluștri, ce marchează accesul în demisol: simpli, cu un desen mult mai modest, dar care completează tabloul de ansamblu privind feroneria edificiului de cult din centrul Chișinăului. Consemnăm că baluștrii scărilor de fontă de la Vila urbană a lui Mimi (Chișinău), scării din incinta Clădirii Audiovizualului (str. V. Pârcălab, 46), din incinta bisericii Sf. Cuv. Teodora de la Sihla (Chișinău), din incinta Spitalului de Boli Infecțioase „Toma Ciorbă” din Chișinău, sunt lucrate după un model similar atestat în clădirile din zona istorică a or. Odesa (Ucraina), str. Konnaya, 8-10¹.

Biserica Sf. Cuv. Teodora de la Sihla. Împrejmuirea de fontă din exterior și scările de fontă din interiorul bisericii. Foto Liliana Condraticova

În anul 1898, după proiectul arhitectului Al. Bernardazzi a fost construită Clădirea Cărmuirii moșiilor mănăstirilor închinată „Sfântului Munte Athos”. În perioada interbelică aici a funcționat Liceul pentru fete „F. Niță”, iar în 1992 a fost deschis Liceul Teoretic „M. Koțiubinski” din or. Chișinău (str. M. Eminescu, 54). Ca urmare a

¹ Liliana Condraticova, *Arta metalelor din Basarabia*, pp. 304, 309.

documentărilor, a mai fost identificată o realizare superbă, similară scării de onoare din blocul de pe str. V. Pârcălab, nr. 48. Amplasată în axa intrării în clădirea liceului, scara în două rampe a câte 15 trepte fiecare marchează accesul de onoare, urcând de la parter la etajul unu. Ambele brațe ale scării sunt identice, asociindu-se la etaj sub un parapet elegant. Desenul treptelor, baluștrilor și parapetului scării de la Liceul „M. Koțiubinski” este identic cu cel al scării de onoare din holul edificiului ÎS „Calea Ferată” din Chișinău (str. V. Pârcălab, 48). Totodată, executarea în aceleași limite temporale și după proiectul aceluiași arhitect, Al. Bernardazzi, ne convinge că sunt piese de patrimoniu de o certă valoare culturală.

Scara de fontă, Liceul Teoretic „M. Koțiubinski” din Chișinău; Scara de fontă ÎS „Calea Ferată” din Chișinău, foto Liliana Condraticova

O fațetă mai puțin studiată a activității lui Bernardazzi proliferază implicarea arhitectului în proiectarea unor construcții de forme mici: havuzuri, foișoare, monumente funerare, împrejurări.

În parcul Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală a fost atestat un havuz, o replică a operei lui Al. Bernardazzi, fiind un indiciu privind implicarea activă a arhitecților în proiectarea și realizarea obiectelor de feronerie artistică, fapt documentat în Chișinău și în marile orașe din spațiul est- și vest-european. În 1889, după proiectul lui Al. Bernardazzi a fost construit un foișor și un havuz din metal, refăcut în anul 2008 cu sprijinul SA „Hidromaș”. Este o replică a vechiului havuz proiectat de Bernardazzi, și nu restaurare în sensul adevărat al cuvântului, dovadă servind calitatea metalului și starea tehnică a monumentului. Axa havuzului – o bară metalică – este fixată în forme rotunjite-aplatizate, stabilită în temelia bazinului havuzului. La nivelul oglinzii apei apare o figură de forma unui con tăiat, pe baza căruia sunt așezate trei figuri de balauri mitologici, obținând forma unui „S” stilizat: capetele balaurilor marchează vârful compoziției, fiind „sudați” cu spatele de sfera ce indică centrul compozițional al havuzului. Cozile balaurilor, îndoite în forma vrejului de viță-de-vie, sunt amplificate prin rozete de metal, cu șase petale, servind și în calitate de mijloc de fixare de axa principală a havuzului. De compoziția cu figurile celor trei balauri, care susțin sfera pe umerii săi, pe axa havuzului, ce marchează ca o coloană compoziția, este fixat un disc mare de metal, de formă octaedrică, având partea inferioară decorată printr-un motiv ornamental format din semicercuri și forme elipsoidale alungite (în registrul inferior și superior, cel median fiind fără decor). Urmează un disc cu decor similar, de mărimi mai reduse, între care pe axa havuzului sunt amplasate figuri geometrice și ovale pentru decorul compoziției axei-coloană. Încoronează compoziția o tijă de metal, ce se îngustează în partea superioară, decorată de un disc aplatizat, vârful îngust al tijei fiind înfrumusețat de o bilă metalică.

Havuzul proiectat de Al. Bernardazzi, curtea MNEIN. Reconstrucție din anul 2008.
Foto Liliana Condraticova

O lucrare mai puțin cunoscută, poate din rațiunea că se află în afara Chișinăului, este monumentul memorial ce reprezintă cavoul familiei Macri din satul Dubăsarii Vechi, raionul Criuleni, realizat în perioada noiembrie 1882 - începutul lui iunie 1883. Despre proiectarea în tradiția stilului arhitectural clasic, cu elemente antice, de arhitectul Bernardazzi vorbește inscripția cioplită în marmură „Arh. A. Bernardazzi”. Cavoul a fost lucrat de meșterul A. Tuzini din Odesa și fusese comandat de Elena Macri după decesul timpuriu al surorii sale Limonia (6 noiembrie 1882), mama astrofizicianului Nicolae Donici, care și-a dorit foarte mult să-și găsească somnul de veci alături de mamă-sa, dar din cauza regimului comunist nu a fost să fie. Monumentul se află în curtea bisericii din Dubăsarii Vechi, ctitoria lui Nicolae Macri, bunicul matern al savantului basarabean. Acest cavou impresionează nu doar prin construcția arhitecturală de formă mici, dar și prin ușile de metal ce duc în cavou, cu un desen geometric, sobru. Ușa metalică are elemente de fier forjat, lucrate manual. Cavoul din marmură și granit este un monument turistic local frecvent vizitat, cuprinzând o istorie internațională: autorul este de origine italiană; familia Macri – de origine

greacă: familia Donici – români basarabeni refugiați în Argentina; Lîsakovsky – polonezi cu origini rusești¹.

Cavoul familiei Macri din Dubăsarii Vechi. Foto Liliana Condraticova

Monumentul a fost adus în ordine de preotul Teodor Pelin, după ce prin anii 1960 a fost vandalizat². În 2020, printr-un concurs organizat de PNUD, au fost selectate zece obiective culturale, care urmează să fie renovate cu ajutorul UE, printre care și Cavoul familiei Macri din satul Dubăsarii Vechi, raionul Criuleni³.

În același context, vom menționa o superbă realizare cum ar fi împrejmuirea de fontă, lucrată în aceeași manieră ca și ușa de metal a cavoului familiei Marcov, executată din marmură de Florența după proiectul arhitectului A. Bernardazzi. Cavoul este instalat la Cimitirul Central, în proximitatea bisericii cu hramul Tuturor Sfinților. Secțiunile

¹ Cavoul familiei Macri, Disponibil: <https://dubasariivechi.md/text/cavoul-familiei-macri-53.html> (accesat: 09.04.2021).

² Ion Holban, Ioan Grigorița Mugur, *Astrofizicianul Nicolae Donici, ctitorul unei citadele științifice la Nistru (I)*, în: „Curtea de Argeș”, anul VIII, nr. 4 (77), aprilie 2017, pp. 15-16. Disponibil: https://idsi.md/files/I_Holban-articol-Nicolae-Donici-in-Curtea-de-la-Arges.pdf (accesat 20.03.2021)

³ UE oferă ajutor pentru renovarea obiectivelor cultural-istorice din țară. Votază obiectivele care vor fi renovate. Disponibil: <https://diez.md/2020/07/15/ue-ofera-suport-pentru-renovarea-obiectivelor-cultural-istorice-din-tara-voteaza-obiectivele-care-va-fi-renovat/>; Cavoul familiei Macri din satul Dubasarii Vechi, raionul Criuleni. Disponibil: <https://protv.md/social/ce-obiective-cultural-istorice-din-tara-ar-trebui-sa-fie-renovate-voteaza-iar-ue-finanteaza---2534439.html> (accesat: 09.04.2021).

gardului posedă un desen complicat, încărcat, având la bază motivele vegetale și geometrice stilizate, delimitate între ele prin colonete zvelte de metal. Desenul gardului denotă asemănări cu împrejmuirea metalică a monumentului funerar din satul Chiperceni¹.

Cavoul familiei Marcov: imagine din a doua jumătate a secolului al XX-lea (www.old.chisinau) și starea la zi (2021). Foto Liliana Condraticova

În concluzie, subliniem că structurile de feronerie relevă pregnant stilul artistic și predilecțiile elitei basarabene față de piesele ce țin nemijlocit de propria locuință și edificiile de menire socială. Produs al meșterilor din Basarabia sau din regiunile limitrofe, piesele de feronerie întruchipează monumente-document, care ilustrează istoria localității, a persoanelor înstărite care au creat imaginea localităților, au lăsat o amprentă deosebită în aspectul arhitectural și artistic al orașului și al provinciei. Fără a pretinde a fi opere de artă, unele piese de feronerie atestate în centrele istorice ale orașelor reprezintă, după cum menționase istoricul de artă Petra Vlad sunt „(...) expresia unui meșteșug tehnic și a unui mod de viață”².

Examinând edificiile proiectate de Bernardazzi și piesele de feronerie instalate în ele, constatăm că atestarea unei lucrări de proporții din fontă într-o clădire proiectată de arhitectul A. Bernardazzi ar putea indica asupra unei colaborări fructuoase a arhitectului și inginerului Serbov, lucrările cărora au creat imaginea deosebită a capitalei

¹ Liliana Condraticova, *Arta metalelor din Basarabia*, p. 269.

² Porți din Brașov, Disponibil: <https://www.igloo.ro/articole/porti-din-brasov/> (accesat: 05.11.2016).

Basarabiei¹. Anume după proiectele lui Bernardazzi au fost construite biserica Sf. Pantelimon și turnată împrejmuirea bisericii; biserica Sf. Teodora de la Sihla și gardul de fontă; împrejmuirea de fontă și poarta din Grădina Publică „Ștefan cel Mare și Sfânt”, alte edificii importante pentru capitală cu piese de feronerie. Totodată, examinând mai multe obiective arhitecturale, observăm și o anumită interdependență între lucrările proiectate de arhitectul A. Bernardazzi și piesele de fontă turnate la turnătoria lui S. Serbov. Ambii au activat în aceleași limite temporale, de unde și o eventuală conlucrare, care a contribuit la apariția unor construcții devenite emblematice pentru oraș și au schimbat fața Chișinăului. De datoria noastră este să păstrăm acest patrimoniu lăsat nouă, astfel ca creația celebrului arhitect Bernardazzi să înfrumusețeze în continuare capitala și să nu fie substituită prin pseudovalori, replici sau reconstrucții ieftine, cum a ajuns să fie una din faimoasele construcții ale arhitectului, Casa Râșcanu-Derojinski din Chișinău. Deși unele clădiri, proiectate de Bernardazzi au fost restaurate în anii postbelici și recent (clădirea MNAM, conacul lui Manuc-Bey) contribuția autorităților publice centrale și locale, a cercetătorilor, muzeografilor este încă insuficientă pentru a pune în valoare complexitatea și originalitatea arhitectului A. Bernardazzi. Fără implicarea, inclusiv a societății civile, riscăm să pierdem irecuperabil patrimoniul cultural și să obținem o cu totul altă „față” a capitalei.

The originality of artistic hardware pieces attested in the buildings designed by Alexander Bernardazzi

Architect Alexander Bernardazzi left an impressive imprint on the current image of Chisinau, designing several buildings. Bernardazzi's creation includes secular and church buildings, as well as metal fences, tombs, funerary monuments, thus demonstrating a plurivalent nature. The forged pieces attested in the buildings designed by Bernardazzi reveal the artistic style and the predilections of the Bessarabian elite towards the pieces that are directly related to their own home and social buildings. The aim of the present article is to examine the pieces of hardware identified in the buildings constructed according to the A. Bernardazzi architectural designs, most of them being poured at S. Serbov's foundry. In this way, an original tandem is

¹ L. Condricova, *Arta metalelor*, pp. 309-310.

outlined – the architect A. Bernardazzi and the engineer S. Serbov, who worked within the same time periods, hence a potential collaboration, a certain interdependence between works, which contributed to the appearance of emblematic buildings for the city. This facet practically did not fall into the field of view of researchers from the history and fine arts area. Our aim is to examine the joint architectural and engineering works in order to emphasize their importance for the national cultural heritage. Secular and church buildings, small architectural constructions, as well as documented metal pieces need to be artistically restored, protected by the state, valued and promoted as a part of Chisinau and the Republic of Moldova heritage.

Keywords: *Bessarabia, architect, engineer, Bernardazzi, Serbov, cast iron, secular building, church, project, heritage, conservation, capitalization.*

Liliana CONDRATICOVA

doctor habilitat în studiul artelor și culturologie

doctor habilitat în istorie, conferențiar

email: condraticova.asm@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8735-3364

Aliona GRATI

IMAGINEA INSTITUȚIEI REGALE A ROMÂNIEI ÎN CULTURA POPULARĂ A BASARABENILOR

Introducere

În august 1944, românii basarabeni au trecut printr-o altă schimbare bruscă de regim politic. Intruziunea sovieticilor a dezorientat o bună parte a populației, i-a mutilat existența obișnuită, transformându-i-o într-un coșmar continuu. Viața de odinioară a provinciei a fost spulberată de o minte diabolică ce a pus în mișcare mecanisme irevocabil infernale. Atrocitățile care s-au succedat în Basarabia după încorporarea ei în URSS – execuțiile în masă, deportările, represaliile, colectivizarea, foametea organizată, dar și ingineriile sovietice de modelare identitară – au impus oamenilor alte preocupări, mai aproape de imperativul supraviețuirii.

Îndată ce Prutul a devenit zid de netrecut, populația de pe ambele maluri s-a văzut tot mai sufocată de mrejele minciunii. Cele mai dure și mai nedezmințite politici de deznaționalizare au pus sub interdicție și tăcere trecutul basarabenilor în cadrul României Mari, distrugând metodic și consecvent factorii de memorie. În timp ce, la București, monarhia a continuat să existe încă trei ani, în Republica Sovietică Socialistă Moldovenească figura regelui nu a mai cadrat cu politica românofobă devenită doctrină de stat. În 1945, la plenarele Partidului Comunist se cerea imperativ „demascarea” pe toate căile a „crimelor comise de ocupanții germano-români” și „stârpirea claselor care au asuprit”¹. Nici ziarele, nici istoriografia oficială de partid nu aveau cum trata pozitiv subiectul regalității, or, monarhia însemna, mai ales prin concursul regelui Ferdinand – „Întregitorul neamului românesc”, – unitatea națională, simbolul statului suveran român. Instituția monarhică, inclusiv cea țaristă, era considerată anacronică, se dorea înlăturarea ei de pe scena istoriei. O dată mai mult, ideea de regalitate era cu totul străină de creatorii zeloși ai „omului nou”, fără trecut și

¹ Elena Postică, *Rezistența antisovietică în Basarabia 1944-1950*, Chișinău, Știința, 1997, pp. 25-26.

personalitate, docil partidului. Basarabeni trebuiau să uite că au făcut parte dintr-o națiune cu demnitatea Coroanei.

În chiar primele zile după anexarea Basarabiei, bisericile păstrătoare ale tradiției și ale spiritualității românești au rămas fără preoții care își țineau slujbele invocând numele suveranului. Într-un timp scurt, s-a instituit o nouă ordine bisericească, ancorată la cea dictată de Patriarhia de la Moscova. Populația ortodoxă, care a mai rămas după exodul în masă, s-a pomenit în fața unui ateism agresiv, al cărui val a spulberat și imaginea regelui Mihai, puternic legată de tradiția religioasă. De frica deportărilor, și nu din convingere, basarabeni și-au dat jos de pe pereți icoanele și, odată cu ele, portretele regelui.

Oamenii au suferit, dar și-au păstrat sentimentele calde față de rege în dorința îndârjită de a rămâne întregi, nealterați până în ceasul în care va fi mai bine. Ceea ce se arată din cele câteva cazuri reținute de memoria colectivă este că, în anii imediat de după război, mulți erau gata, și în condițiile noului regim, să-și riște viața în numele valorilor din trecutul lor interzis. Istoricul Igor Cașu povestește cazul unui preot basarabean pe nume Ion Șalaru trimis în gulag pentru propagandă antisovietică, condamnat ca „dușman al poporului”. Una din învinuiri consta în faptul că, în 1945, Șalaru îndemna țărani din satul Izvoare să reziste ocupanților, căci peste puțin timp Anglia va declara neapărat război Uniunii Sovietice și va elibera Basarabia. La vremea aceea circula o poveste despre Mihai, potrivit căreia regele urma să se căsătorească cu regina Marii Britanii și să primească în dar Basarabia¹. Istoricul Mihai Tașcă dezvăluie povestea Anei Grigoriu, care, deși era redactor la ziarul regional „Drumul leninist” din localitatea ei de baștină, Cahul, păstra acasă imaginea regelui Mihai alături de regina-mamă Elena. Fotografia a intrat, pe lângă alte probe „compromițătoare” cu „manifestări antisovietice”, în dosarul ei de condamnare la 25 de ani de gulag. Ana Grigoriu a stat închisă între 1953 și 1956².

Odată cu retragerea frontului în august 1944, a dispărut rolul regelui de conducător suprem al armatei, în numele căruia soldații porneau la luptă „*Pentru Rege! Pentru Țară!*” Autoritatea lui Mihai I nu era bine-venită, întrucât punea în umbră faptele eroice ale armatei

¹ Igor Cașu, *Preot trimis în lagăr pentru că i-a apărat pe țărani*, după Paul Goma, *Jurnal* 2011, p. 283.

² Mihai Tașcă, *Jurnaliștii din Basarabia condamnați la gulag*, în: adevărul.md, 24.05.2012.

sovietice, care se angajase în lupta „antifascistă”. Noilor generații li s-a servit un adevăr denaturat, potrivit căruia regimul sovietic a fost susținut de toată populația. În realitate însă, au existat multe tentative de rezistență, alimentate de speranța reîntoarcerii armatei române și a regelui, cu care aceasta se identifica. În chiar primele luni după ocuparea Basarabiei, bărbații erau vânați pentru a fi recrutați în trupele sovietice, mulți însă se eschivau ascunzându-se prin păduri, fiind siguri că armata română sau engleză se va întoarce în cel mult un an¹. Într-o foaie volantă antisovietică descoperită în satul Tudora (r-nul Ștefan Vodă) se afirma că, în scurt timp, Basarabia va fi restituită României, făcându-se apel către populație să se roage pentru Carol și Mihai².

În anii imediat postbelici, dar și de-a lungul deceniilor de existență în cadrul URSS, regelui Mihai, monarhiei românești în genere nu i s-a îngăduit nici măcar un rol periferic în memoria basarabenilor. Programe riguroase de partid aveau obiectivul de a infiltra în mintea populației băștinașe convingerea fermă că nu ar fi regele lor, că e, de fapt, al altcuiva – al românilor –, la rândul lor considerați a fi diferiți de moldovenii basarabeni. Ziarele îi pomeneau numele nesemnificativ și doar în limitele propagandei despre jugul burghezo-moșieresc și expansiunea teritorială a „imperialiștilor români”. Istoricii aveau și ei „sarcină de partid” să defăimeze și să oculteze cât se poate de bine contribuțiile monarhilor moderni. Învățământul a fost silit să se implice pe deplin în pervertirea conștiințelor. Regele era tratat ca fiind o „rămășiță întunecată a Evului Mediu”, ca un vestigiu al unei epoci obscure, depășite, în care „cârmuitorul absolut” exploata țărani și se îmbogățea pe seama lor. În felul acesta, se urmărea inclusiv lipsirea românilor basarabeni de ideea că monarhia constituțională a fost o eficientă formă, modernă și europeană, de guvernare a unei națiuni. Invocarea numelui regelui putea avea urmări grave pentru oricine se încumeta să o facă. Vasile Boghean amintește cazul unui bărbat din Peresecina care, într-o demonstrație nechibzuită de bravură, a intonat în mijlocul prietenilor săi de pahar *Imnul regal*. Drept urmare, a făcut ani grei de pușcărie.

Toate aceste politici au degradat mult imaginea regalității, iar rezultatele au fost pe măsura presiunilor. Basarabenilor li s-a șters din

¹ Elena Postică, *op. cit.* p. 8.

² *Ibidem*.

memorie importanța acestei instituții. Cu timpul, când amintirile s-au mai estompat, basarabenii, ca și ceilalți români de peste Prut, au început să se obișnuiască cu absența regelui lor și a tronului, iar starea de lucruri a căpătat un aspect de ciudată normalitate. În asociere cu fobia antiromânească, sindromul „regele lor”, indus de niște politici educaționale și sociale otrăvite ideologic, a fost atât de devastator, încât și astăzi o bună parte a basarabenilor nu știe că a avut un rege. De-a lungul anilor, regele ca simbol al apărării și consolidării naționale a dispărut de pe interfața evenimentelor, s-a depozitat însă în subconștientul colectiv, alcătuind acel potențial care a alimentat, mai târziu, expresiile nostalgice după vremurile mai așezate de altădată. Ceea ce nu s-a putut spune cu voce tare a lunecat în adâncimea structurală a imaginarului literar și artistic: în mărturii, în legende, în povești. Proiecțiile literare, atâtea câte există, au constituit forme de rezistență la mecanismele de „spălare a creierului” ale istoriografiei oficiale și, totodată, mijloace de păstrare a memoriei.

În acest articol am propus o colecție de evocări literaturizate, aparținând locuitorilor fostului spațiu al provinciei Basarabia, cuprinzând forme felurite, de la flash-urile de memorie ale supraviețuitorilor la poveștile auzite de la bătrâni și creațiile scriitorilor în speță. Acestea restituie o parte din trecut care, din neatenție, din pură întâmplare sau premeditat, s-a ascuns în pliurile uitării și s-a făcut cocon, așteptând vremuri mai bune.

Interogații proprii studiului literar, o perspectivă interdisciplinară

Optica, mentalitatea, percepțiile unei colectivități sunt realități greu de cuantificat. Pentru a oferi un răspuns plauzibil și coerent la aceste ecuații, am urmărit un fir metodic de interpretare, apelând la instrumentele pe care le oferă studiul științific. În ansamblu, am optat pentru mobilitatea interdisciplinară. Rezultatele, mai mult sau mai puțin, sesizabile în ceea ce urmează se datorează utilizării metodelor elaborate de istoria culturală, istoria mentalităților, antropologia socială, studiul imaginarului, al creației orale și folclorului. Totuși, centrul de greutate l-au alcătuit interogațiile proprii studiului literar. S-a pornit de la ipoteza că imaginile simbolice cu care a fost investit regele Mihai, implicit rega-

litatea, la rândul ei reprezentată de personaje-simbol, au constituit idealuri împărtășite de basarabeni, dar și piese de rezistență în memoria culturală a poveștilor de azi. În terminologia Ivanei Marcovă, aceste reprezentări iconografice și literare sunt generate de „stări mentale de durată considerabilă (...) înrădăcinate în cultură, tradiție și limbă”¹. Se va vedea că au rezistat până astăzi și s-au reactivat cu putere narațiunile și personajele cu semnificații sacre, mitice și implicit etice, formate în mediul cultural național de-a lungul perioadelor istorice ale monarhiilor (rusă și română) și chiar mai adânc în timp, în colectivitățile arhaice. În acest scop, Orlando Figes propune să nu abordăm textele de literatură în exclusivitate „ca monumente închinatelor artei, ci ca mărci ale conștiinței naționale, care se îmbină cu politica și ideologia, credințele și cutumele sociale, folclorul și religia, obiceiurile și convențiile și cu toate celelalte particularități mentale ce formează o cultură și un mod de viață”². Se știe bine că atunci când e vorba de formele de amintiri literare nu pot fi trase linii de demarcație între relatarea istorică și fabulația legendei. Pentru a face mai înțeles procesul absorbției realității în imaginarul social, ne-au fost utili cei mai avizați teoreticieni ai imaginarului mitic, religios, politic sau poetic. Nu se poate face abstracție de studiile lui Ernst H. Kantorowicz, James George Frazer, Vladimir Propp, Mircea Eliade, Gilbert Durand, Gaston Bachelard, Claude Lévi-Strauss, Roger Caillois sau Raoul Girardet și alții.

Cele două corpuri ale regelui

În studiul său faimos, *Cele două corpuri ale regelui*, profesorul Ernst H. Kantorowicz³ descrie felul în care era conceput un rege în gândirea medievală europeană. Regelui i se atribuiau în mod tradițional „două corpuri” – *humanitas* și *divinitas* –, unul natural și altul politic. Primul indica corpul fizic, natural și coruptibil al persoanei care suferă și moare ca un om obișnuit. Celălalt denumea o abstracțiune metafizică făcând referință la un corp invizibil, care se înălța deasupra lumescului,

¹ Ivana Marcovă, *Dialogistica și reprezentările sociale*, Iași, Polirom, 2004, p. 234.

² Orlando Figes, *Dansul Natașei. O istorie culturală a Rusiei*, trad. de Lucia Popovici, Iași, Polirom, 2018, p. 24.

³ *Cele două corpuri ale regelui. Un studiu asupra teologiei politice medievale*, trad. de Andrei Sălăvăstru, prefață de William Chester Jordan, postfață de Alexandru-Florin Platon, Iași, Polirom, 2014.

fiind nemuritor precum sufletul și având certe semne angelice, de sacralitate. Se credea că la moartea regelui cele două corpuri ale sale se despart: corpul fizic dispăre, iar cel divin sau mistic se reîncarnează în cel al moștenitorului. Juriștii aveau nevoie de această metaforă politică pentru a perpetua monarhia și statul suveran chiar și după ce regele murea, iar oamenii – pentru a trăi cu demnitate și siguranță în mijlocul unei comunități.

Viziunea asupra celor „două corpuri ale regelui” s-a conturat în spațiul dogmatic și liturgic al teologiei creștine și s-a fixat în imaginarul social pentru o perioadă lungă. Ea întruchipa idealurile religioase ale modelului organic de societate, dar și o ficțiune mistică cu care a fost îmbrăcat un crez politic ce a stat la baza comunităților moderne. Prin păstrarea simbolurilor religioase, puterea modernă și-a asigurat aura de sacralitate și de putere impersonală. Relația mistică între rege și poporul său avea ca resort credința în acea entitate invizibilă, perenă, deopotrivă fizică și metafizică pe care oamenii o numeau Rege și de care își legau speranțele și viața. Așadar, legătura dintre Coroană, Biserică și Popor este mult mai veche decât monarhia constituțională pe care a stabilit-o Carol I în România. În felul acesta – ancorate în marea tradiție a creștinismului și adâncite în istorie – se explică ritualurile din timpul solemnităților care însoțeau prezența regilor României oriunde. Nu e câtuși de puțin surprinzător faptul că imaginarul colectiv l-a înregistrat și l-a reinventat pe regele Mihai anume în această unitate a duplicării, ca îngemănare a naturalului și misticului. O singură persoană – două corpuri. Un rege temporal și un Rege imuabil. Un rege al istoriei și un Rege simbolic al imaginarului colectiv.

Regele imaginarului colectiv

Revenirea, fie și de scurtă durată, a regelui Mihai în viața basarabenilor la 1 iunie 2006, pentru a participa la inaugurarea și sfințirea Cimitirului Românesc de Onoare de lângă localitatea Țiganca, reabilitat după distrugerile sovieticilor, a fost un semn pentru ei că trecutul poate fi revizitat fără vreun pericol. Sentimentul securității a fost favorabil amintirilor, evocărilor, povestirilor, poveștilor. În cea mai mare parte a lor, vocile care îl evocă pe regele Mihai sunt contemporanii lui, cei care își definesc identitatea prin raportare la el. Iată câteva texte:

„Sunt născută în anul 1929, la 6 decembrie, mă numesc Profira Racu [numele de căsătorie Guțu]. Regele Mihai este din anul 1922, eu sunt născută în 1929, sunt înregistrată în timpul lui, când el era împărat; noi în școală tare îl stimam.”¹

„Cum am deschis ochii pe acest pământ, noi am fost sub conducerea română, care era pe atunci Carol al II-lea, regele României. A fost Carol I, Ferdinand I, Ferdinand II și tot așa mai departe. Mihai era de-o seamă cu fratele meu, născut în 1921. (...) Tata, când era primar, îl chemau pe la seminare și trebuia să aibă alături de dânsul un om și doi premilitari, și-l lua pe Ionică Caraiman și pe unul Vladimir Gheorghevici, îi lua unde trebuia la Chișinău – s-a întâlnit cu [regele] Mihai, cu mama lui Mihai, cu Mihai Antonescu, mai în scurt, dacă erau la seminare și veneau aceștia încolo.”²

„În 1939 am mers în clasa I. Învățători mi-au fost doamna Odobescu și domnul Odobescu. [...] 10 Mai până în 1940 era sărbătoare națională! Pentru ca să ne ducem noi la serbarea ceea – era ceva! Am fost și eu, da. La Echimăuți este o pădure între Cinișeuți și Echimăuți, comune mari, acolo se făcea serbare, cu muzică. Toți veneau cu „Trăiască!” Îmi amintesc și versurile:

10 Mai ne-a fi de-a pururi
Sfântă zi, căci ea ne-a dat
Domn, putere țării noastre,
Libertate și Regat! [...]

Pe pereți era tabloul lui Carol II, al lui Mihai, al reginei, al lui [Mihai] Antonescu. Regina era foarte omenoasă, milostivă. Mai țin minte când Mihai în 1940 a stat rege la șapte ani – ne povesteau la școală. Ne povesteau că [regele] Mihai ar fi întrebat dacă are voie să se mai joace cu copii... [zâmbeste].”³

¹ Profira Guțu (numele de față Racu), 88 de ani, s. Scăieni, r-nul Dondușeni; culegător Valentin Arapu, *Studiu de caz. Profira Guțu: „Copiii care au rămas în Siberia”*, în: Lidia Pădureac (editor), *Arhivele memoriei: recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din RSSM. Memorii. Documente. Studii de caz. Cercetări realizate în localitățile din nordul Republicii Moldova*, vol. III, tom 2, Chișinău, Balacron, 2017, p. 298.

² Ion Rusu, 88 de ani, s. Scăieni, r-nul Dondușeni; culegător, Valentin Arapu, *Studiu de caz. Vera și Ion Rusu: „Scara vieții”*, în: Lidia Pădureac, *op. cit.*, p. 180, pp. 198-199.

³ Eugen Banaga, 84 de ani, s. Minceni, r-nul Rezina; culegători Ludmila D. Cojocaru, Virgiliu Bîrlădeanu, *Studiu de caz. Eugen Banaga: „Visul nostru e Unirea!”*, în: Ludmila D. Cojocaru (editor), *Arhivele memoriei: recuperarea și valorificarea istorică*

Sunt vocile martorilor direcți ai epocii, ale generației care se identifică, în virtutea vârstei ei, cu epoca regalității românești și cu cel care reprezintă simbolic ultimii ei ani – Mihai I. Este ultima generație care și-a însușit cu trăinicie valorile, aspirațiile, idealurile regalității la vârsta copilăriei, cea mai prielnică contagiunilor mentale.

Este cunoscut faptul că memoria orânduiește estetic amintirea, transformând-o în povestire, întrucât, așa cum punctează Gilbert Durand, „orice amintire din copilărie, prin dubla-i putere a prestigiului pe care-l conferă lipsa de griji primordială (...) e din capul locului operă de artă”¹. Poveștile lor ne fac să pătrundem în climatul istoric și imaginar al lumii de altădată.

„Cred că aveam vreo șase ani, mama mă purta cu pantaloni scurți și, fiindcă ar fi dorit să aibă o fetiță, mă purta cu o freză à la «Micul Lord». (...) Am uitat să vă spun că toată tărășenia asta se întâmpla în mahalaua Visternicenilor din Chișinău, târgul copilăriei mele, de care mă leagă amintiri pe care le văd limpede în fața ochilor ca și când s-ar fi întâmplat ieri.

Într-una din zile, mi-aduc aminte că era vară, vine mama la mine valvârtej, și-mi spune: «Hai să mergem repede la Sobor (...)!», «Vine Regina Mamă cu Marele Voievod de Alba Iulia». Treaba asta pe mine mă lăsă rece: «Ce treabă am eu cu el, cât o fi el de Mare Voievod de Alba Iulia? Să fie sănătos și să mă lase în pace!» Dar ce, am scăpat de mama? M-a îmbrăcat cu ce aveam mai bun, m-a pieptănat și mi-a mai aranjat cu scuiat niște bucle rebele pe frunte, m-a înșfăcat de o mână și fuga la Sobor.

La Sobor era moarte de om. Mama a început să înoate prin oceanul de oameni cu mine disperat ancorat în derivă de aproape îmi smulgea mâna din umeri. Eu ștergeam cu nasul fudul la toți cei pe care-i călca mama vitejește în picioare. Unele cucoane mai miloase strigau la mama: «Nu țî-i ghini, cucuoană hăi? O sî ucizi copchilu aista, ești chioară, nu vez că-șdă duhu’?» Și aveau dreptate, «copchilu» era pe ducă, dar mama nu s-a lăsat până nu a ajuns în față spre ura și disprețul tuturor celor pe care îi zdrobise fără nicio cruțare.

a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din RSSM. Memorii. Documente. Studii de caz. Cercetări realizate în localitățile din centrul Republicii Moldova, vol. I, tom 1, Chișinău, Balacron, 2016, pp. 58-59.

¹ Gilbert Durand, *Structurile antropologice ale imaginarului*, trad. de Marcel Aderca, București, Univers enciclopedic, 1998, p. 402.

Culmea, tocmai atunci trecea prin fața noastră «Regina Mamă» târând de o aripă pe cine credeți? Pe «Marele Voievod de Alba Iulia», care era o mogâldeată cam cât mine, dolofan și bosumflat. Era și el în pantaloni scurți, și era și el tuns à la «Micul Lord». Țasta e «Marele Voievod?» mi-am zis eu, «pentru Țasta m-a târât mama cu nasul pe la fundul oamenilor tixiți ca la pomană? Pentru Țasta era să-mi smulgă mâna din umeri?». Și, fără să stau mult pe gânduri, m-am răzbunat pe el cum m-am priceput. I-am scos o limbă cât am putut de tare, el a răspuns pe moment și mi-a scos una și mai lungă. Înfuriat, trebuia reacționat prompt și decisiv. Eram gata să-i lansez un caimac la precizie drept între felinare de să mă țină minte, sau și mai categoric, ca să-i iau dintr-o dată piuitu'... Noroc că mama, disperată, văzând ce «dialog» port eu cu «Marele Voievod», m-a smucit de mi-au clănțănit dinții.¹

Până nu demult învăluită de mister, personalitatea ultimului rege al României a prins concretețe. Ici-colo în presă, au apărut informații descoperind supraviețuitori care l-au văzut aievea. S-au adunat mărturii congruente, s-au țesut povestiri curioase și chiar ficțiuni unde exprimarea are o doză mare de libertate. Luate la un loc, povestirile, memoriile, proiecțiile literare alcătuiesc un poem colectiv care asigură unei vieți de om permanentă în eternitate. O adevărată Mihailiadă a basarabenilor.

În imaginația populară, faptele regilor alimentează scenariile unor povestiri remarcabile, căpătând pe alocuri un caracter fabulos. Interesante sunt mai ales relatările orale cu tentă legendară ale martorilor direcți ai epocii și poveștile moștenite de rudele mai tinere ale acestora. Cunoscutul folclorist suedez C.W. von Sydow numește acest gen de texte memorata. Vizitele regelui Carol al II-lea însoțit de Marele Voievod de Alba Iulia în 1935 și 1940 în Basarabia au generat o serie de memorata. Trecem aici câteva dintre ele.

„Din această perioadă mi-a rămas întipărit în minte episodul sfințirii Catedralei «Sfinții Constantin și Elena», care s-a produs în 1935. Conform programului, am știut că Regele Carol al II-lea, însoțit de Voievodul Mihai și întreaga suită, vor merge după sfințire pe jos în lungul străzii principale, Regele Ferdinand. Ne-am dus bineînțeles la casa prietenilor noștri, familia Cristescu-Dobrovolski, situată pe strada

¹ Ovidiu Creangă, *Ghici cine mi-a pus mâna în cap?*, în: *Cu sau fără securiști* cu o prefață de Paul Goma, Bacău, Vicovia, 2009, pp. 32-36.

respectivă și foarte aproape de noua biserică. Monarhul, îmbrăcat în alb, pășea și saluta cu zâmbete populația înșirată pe trotuare, care îi aclama. Noi ședeam mai sus, pe băncile de pe terasa de la intrare în casa impozantă, iar Regele în mod evident ne-a văzut și ne-a zâmbit, răspunzând la salutul nostru. (Merită menționat că printr-un joc al destinului, acum câțiva ani am avut posibilitatea să discut cu Regele Mihai și să evoc acest moment din tinerețea lui. Spre satisfacția și surprinderea mea, Regele Mihai și-a adus aminte cu plăcere și în detaliu de acest episod, la care participase și el atunci, spunând și el la unison cu mine: «Ce timpuri frumoase au fost acelea!»)¹.

„...era la Hâncești. A venit un boier și a vrut să se stroiască (construiască) în Hâncești și s-a dus la rege și a cerut să-și facă casă. Dar regele era mititel. În vremea ceea era de 16 ani². Când s-a mântuit boierul, a murit sau s-a dus în altă parte, a rămas mama lui să trăiască în casele celea. Și a poruncit la rege să se ducă să primească casa de pomană... cu colac de pomană. Amu când a venit ziua ceea, eram la școală în clasa a doua. S-a dat ordin la toți proprietarii din Basarabia, așa se numea atunci, să se ducă lumea la șosea, căci el o să treacă pe șosea, să iasă să-l vadă lumea. Ne-am dus și noi aici la Ialoveni, cu căruța. Am așteptat mult. Se vede că venea de departe tare, de prin târg.

Și el a trecut pe șosea cu mașina descoperită și cu Mihai alături. Amândoi... Și toți au început a striga «Uraaa! „Uraaa!» Ei, iaca, vine! Ne-am aranjat. Ne aranjau profesorii. Și el ne dădea din mână. Apoi s-au întors înapoi. Și iaca cum l-am văzut pe Rege! Apoi ce să zic, avea mama un frate, apoi taman ca fratele cela al mamei era la înfățișare.”²

„Fiind copil, terminasem clasa I și îmi amintesc foarte clar acea zi, acel eveniment care s-a produs în 1936. Tăticul meu, fiind primar și deputat în Parlamentul României, a fost decorat cu Crucea de Aur de către Carol al II-lea. Majestatea Sa Carol al II-lea împreună cu Prințul Mihai au vizitat orașul Chișinău, iar la întoarcere au trecut prin orașul Hâncești. Tăticului meu i s-a încredințat să în tâmpine înalții oaspeți în orașul Hâncești. Tăticul atunci a organizat o întâlnire foarte frumoasă. El întotdeauna ne lua pe noi, fetele care eram mai mari, la toate

¹ Alexandru Budișteanu, *Sub patru regimuri pe toate continentele*, cuvânt introductiv de prof. dr. Radu Ciuceanu, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2014, p. 62.

² Interviu realizat de Zinaida Izbașcu Eudochia Grosu în emisiunea „Viața amintirilor, viața împlinirilor”, Radio Moldova, 27.05.2018.

evenimentele care se petreceau. Acea zi mi-a rămas în amintire nu ca un vis, sau că mi-a povestit cineva, pur și simplu, asta e o realitate și e un drept al fiecărei persoane ca să spună numai adevărul. Prințul Mihai era o persoană foarte serioasă. Știți, n-am văzut pe fața lui măcar un zâmbet. Carol al II-lea râdea, a dat mâna cu tătucul, a fost întâmpinat cu Imnul României «Trăiască Regele!». Foarte multă populație a fost atunci, ei au venit cu mașinile, covoarele erau așternute în piața din mijlocul orașului Hâncești și ei s-au coborât din mașini și au pășit pe covoare. Și atunci, tătucul l-a întâlnit cu un colac foarte mare, pe un prosop brodat de mămică mea (cu horboțică așa, cum se făcea pe atunci, foarte frumos). Regele Carol al II-lea a luat acest colac, l-a sărutat, l-a transmis cuiva, i-a strâns mâna lui tătucul, au vorbit puțin și tătucul s-a adresat și către Prințul Mihai, ceva i-a spus, ceva l-a întrebat, dar el n-a răspuns și nici n-a zâmbit. Era foarte serios”¹.

„Ce fel de zi a fost? Era pe înserate. Orașenii se plimbau pe bulevard. În aer plana ceva special. «Regele!!! Uitați-vă, regele!!!» «Unde e? Unde?» ne întrebam, eu și prietena mea, trecând prin preajma magazinului «Galeria». «Domnișoarelor, nu vorbiți prea tare!» ne muștră o doamnă severă. «Iată-L pe Maiestatea Sa!» a zis cu voce atenuată prietena mea, Larisa Zabiranik, ridicându-și capul brusc. Emoțiile o răvășeau. La balconul primăriei se aflau două persoane: un om de statură înaltă, maiestuoasă – regele Carol II-lea – și foarte tânărul încă, preafrumos ca un prinț din poveste, moștenitorul Mihai. Maiestatea Sa își fuma trabucul, privind publicul care trecea și îl saluta, iar prințul Voievod Mihai, căci așa se numea atunci – Doamne, ce frumos era! – se uita în jur cu o vie curiozitate. Era luna ianuarie a anului 1940... Rămânea puțin timp până la fatalele evenimente ce au răsturnat această lume fără repetare. Atunci însă, noi, tinere domnițe, mergeam prin oraș cu fericirea omului plin de speranțe colorate și cu vise de viitor, niciodată realizate însă”².

Tinerele domnișoare, având imaginația alimentată din basme și lăsându-se pradă propriilor reverii erotice, îl percepeau pe Mihai ca pe un bărbat cuceritor cu o deosebită înzestrare fizică. Compararea prințului cu un personaj folcloric desprins dintr-un basm, cu un Făt-Frumos pe cal

¹ Valentina Savițchi, *Chișinăul din anii războiului. Anatol Petrencu în dialog cu Valenina Savițchi*, în: „Destin românesc”, 2016, nr. 2 (96), p. 11.

² Din interviul cu Edit Rorer (Metleeva) în timpul filmărilor documentarului „Cinci melodii lungi cât 100 de ani”, regizor și scenarist Arnold Brodicianski, 2003.

înaripat era un loc comun al timpului. Iată doar o strofă cu circulație mare prin revistele tinerilor:

„Și-a trimis, să ne'ntregească
Iarăși glia – un Mihai –
Tânăr domn, viță regească
Făt-Frumos cu păr bălai.”

Cele mai răvășitoare, mai sincere și mai convingătoare sunt mărturiile oamenilor simpli care au simțit războiul pe pielea lor, au suferit, și-au sublimat suferința în creații orale. Cel puțin două cântece ostășești de o excepțională plasticitate poetică, create în jurul acelor ani de război, îl invocă pe Mihai. În primul, creatorul anonim surprinde drama basarabenilor, cărora cumplitul răzbel le frângea familiile punând vrăjmășie între frați. Rugămințile se îndreaptă către cerurile tutelare și către trimisul cerurilor pe pământ, regele. Lui i se cere, cu o ușoară nuanță de dojană, să găsească soluția pentru a opri această confruntare fratricidă. Celălalt cântec are același motiv de litanie, cu o notă însă mai pronunțat acuzatoare.

Are mama patru frați

„Ș-am zis verde de doi brazi
Are mama patru frați
Și toți patru-s concentrați.

Doi pe malul Prutului
Doi pe malul Nistrului,
Doi pe malul Prutului,
Doi pe malul Nistrului.

Nistrule, apleacă-ti malul
Ca să treacă mareșalul.

Mareșalul a trecut
Grele lupte s-a-nceput.

Mareșale Vod-Mihai,
Grele lupte, dar mai ai?
Ce le faci de nu le-mpaci
Că rămân copiii săraci.

Mor bărbați în bătălie
Și femei în văduvie.

Mai bine să mori acasă
La copii și la nevastă.

Că nevasta te-a boci
Și copii te-or jeli”¹.

¹ Arhiva de Folclor a Institutului de Filologie, 2010; inf. Rodica Buhnă, a.n. 1981; s. Iargara, r. Leova; culeg. Mariana Cocieru.

Cântec ostășesc

„Voievodule Mihai	Rămân satili pustii
Multi războaie mai ai,	Rămân satili pustii
Multi războaie mai ai,	Fă, Doamni, pași-mpăraț,
Și le faci de nu le-mpaci?	Fă, Doamni, pași-mpăraț
Și le faci de nu le-mpaci?	Că rămân copii argați
Că rămân copii săraci	Fără mami, fără taț
Mor flăcăi în bătaie	Rămân satili pustii
Mor tațai în bătaie	Și mami fără copii” ¹ .
Și-napoi n-o să mai vie.	

Concuții

Textele invocate definesc un cronotop literar ce dă expresie unei lumi temeinic organizate, unitare și întărite, al cărei centru ordonator este regele. Este o lume rămasă în istorie ca realitate, dar supraviețuind în poveste. În povestea care a conservat, de-a lungul câtorva decenii de comunism ostil, mentalitatea, spiritul, intelectul, atitudinile, stările, interpretările idealiste și aspirațiile artistice legate de regalitate ale unei generații. Regăsirea regelui a însemnat pentru personajele acestei cărți o recuperare a idealului din copilărie, o adevărată experiență spirituală, dar și plăcerea de a povesti fapte și întâmplări magice. Reconstituind poveștile trecutului, ele au năzuit inconștient acel „lux suprem care zădărnicește destinul”². Se poate vorbi și de o credință subliminală a evocatorilor în puterea de reactualizare a trecutului prin actul narării.

În imaginația populară dintotdeauna, faptele de seamă ale regilor au căpătat un caracter fabulos și au alimentat scenariile poveștilor. Producțiile epopeice și rapsodice care au însoțit viața împăraților au tradus nevoia poporului de acte întemeietoare, de eroi, de fapte frumoase și exemplare. Sub regimul comunist, această producție folclorică a fost pusă la index și nu a avut cum să evolueze. După dezmembrarea Uniunii Sovietice, subiectului regalității nu i s-a acordat nicio atenție, depozitarii creațiilor populare pe această temă au fost descurajați să le dezvăluie. Mai mult ca sigur, multe materiale

¹ Arhiva de Folclor a Institutului de Filologie, CEAP1045/1/149/1, 1977, bob.190, nr. 11: Chiștelnița, Telenesti; inf. Iordache Maria Eremeevna, 71 de ani; culeg. Efim Junghietu, Z. Leporda, Z. Izbaș.

² Gilbert Durand, *op.cit.*, p. 259.

interesante au intrat în neant odată cu moartea purtătorilor. Cu toate acestea, memoria colectivă a păstrat amintiri prețioase despre relațiile complexe între Mihai și Basarabia. Supraviețuirea acestor manifestări spirituale se datorează unor mecanisme îndelung rodite. De bună seamă, poveștile basarabenilor, de la cele ale martorilor oculari la cele cristalizate în narațiunile culte ale scriitorilor, sunt exemple convingătoare că omenirea nu se poate desprinde de mituri, credințe, rituri și visuri. Această constantă a structurii umane de a se alimenta dintr-un fond imaginar colectiv preexistent a asigurat trăinicia în timp a memoriei regalității în condițiile în care nici laicismul cultural, nici negarea brutal-ideologică nu au încurajat-o, iar sensibilitățile mitice și religioase pe care se sprijinea au fost sistate, se părea, pentru totdeauna.

E lesne de înțeles că vizitele monarhilor în Basarabia s-au impus în conștiința maselor și au sporit prestigiul regalității. Efectul puternic emotiv al spectacolului, ancorarea în tradiție și respectarea ritualurilor au garantat memorizarea lor și au înlesnit creațiile imaginarului. Oamenii au comentat, au inventat povești pe care le-au poleit cu aur de legendă și le-au depănat cu evlavie încă mulți ani după aceste evenimente excepționale. Dintr-o necesitate de reconfirmare a valorilor lor, povestind, au spus cum este o viață când ai o țară mare și un rege. Deși fac referință la persoane concrete dintr-un anumit spațiu și timp istoric, poveștile rememorate se pliază pe structuri perene, îndelung șlefuite ale epicii populare, ancorate în timpul sacru al credinței și dictate de arhetipurile imaginarului simbolic. Mircea Eliade spunea cândva că, în societatea modernă, literatura are rolul de a reface funcțiile miturilor religioase. Literatura este o „fiică” a mitologiei, căci structurile universului religios, cele ale universului oniric și ale fanteziei sunt omologabile prin universul imaginar comun. Povestirile recente pe tema regalității în general, al căror personaj este regele Mihai în particular, se focalizează în jurul câtorva personaje care au în profunzime ansambluri mitologice de când lumea, comportând adevăruri primare ale conștiinței colective. Tocmai de aceea Mama și Fiul, Regele și Prințul, Prințul Făt-Frumos, Bunul Împărat, Regele Reîntregitor, Regele Apărător de Țară, Regele Unității Naționale etc. s-au cuibărit în conștiința supraviețuitorilor și au alcătuit pretexte pentru noi povești. Când e vorba de regi și regine, principii și principese, evocările și amintirile transcend granițele istoriei și glisează lesne în zona imaginarului pentru a da

expresie necesității omului de a se ști protejat de sus, mai puternic și cu demnitate. Omul încoronat va fi reprezentat mereu la un loc cu înțelesurile mitice și mistice ale statutului său, interpretările și reînvestirile lui vor oscila între ordinul umanului și cel al sacralului, dar și între realitate și poveste. Setea dintotdeauna a omului pentru miraculos și nevoia lui de ocrotire și de speranță în fericire nu vor seca niciodată.

The image of the royal institution of Romania in the popular culture of Bessarabians

In this article we have tried to show, starting from a corpus of literary texts, what meant, how he was perceived, imagined and especially how King Mihai was told in stories, implicitly royalty, by the Bessarabians after a period of a few decades of interdictions on the subject. More exactly, we set out to follow the representation of King Mihai in the literature which was produced by the ones that nowadays live in the geographical range which was once the Bessarabia province of the Romanian Kingdom. We are using the notion of "literature" in its larger sense, including the entire variation from the popular culture creations (the folk texts which appeared in the age of King Mihai, recited even today by the seniors, the evocations of the eyewitnesses), to the cultured literature written recently (memos, journals, novels). We have accompanied the commentaries of the texts with descriptions of the historic context which caused those creations.

Keywords: *royalty, King Mihai I, RSSM, Literary folk, Popular culture.*

Aliona GRATI,
doctor habilitat în filologie,
conferențiar universitar
Universitatea de Stat din Moldova
e-mail: alionagrati@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4289-2054

Lidia PRISAC

REFUGIAȚI ARMENI DIN BASARABIA PESTE PRUT (1940/1944)

Preliminarii. Chiar dacă au fost publicate numeroase studii și culegeri de documente consacrate celui de-al Doilea Război Mondial și evenimentelor care au marcat problema raptului Basarabiei¹, reabilitarea anumitor subiecte rămâne a fi totuși un deziderat. Bunăoară, în acest context, se înscrie și chestiunea refugiaților din teritoriile anexate la URSS. Deși în lucrări au fost relevate diverse aspecte ale refugiului peste Prut a unei bune părți a populației din Basarabia, Nordul Bucovinei și Ținutul Herța², constatăm faptul că o abordare axată pe exodul diferențiat al persoanelor după criteriul etnic, mai ales raportat la o anumită (micro)comunitate națională/etnică, lipsește.

Prin urmare, studiul pe care îl propunem are în vizor problematica refugierii peste Prut (în România), în condițiile în care Basarabia era supusă agresiunii militare din partea URSS atât în 1940, cât și în 1944, a exponenților comunității armenice. Demersul științific vine să scoată în evidență diminuarea vădită a elementului armean în spațiul dintre Prut și Nistru în perioada celei de-a doua conflagrații mondiale, precum și surparea continuității fizice a armenilor în regiune, legăturile dintre armenii care au populat acest teritoriu până la 1940/1944 și după, fiind întrerupte.

În corespundere cu abordarea *microistoriei*³, studiul a fost elaborat în baza literaturii de specialitate, a unor secvențe privind exodul

¹ Printre cele mai recente lucrări se înscriu: Mariana S. Țaranu, *Represiunea și rezistența din RSSM în perioada primei ocupații sovietice, 1940-1941*, Chisinau, Lexon-Prim, 2021, 416 p.; *Dezmembrarea României. Anexarea de către URSS a Basarabiei, Nordului Bucovinei și Ținutului Herța – 1940 (Studiu și culegere de documente)*, îngrijită de Mihai Tașcă, Wolfram Niess; coord: Vasile Șoimaru, Chișinău, Cartea juridică: Serebia, 2015, 1044 p. Vezi și: Ion Șișcanu, *Raptul Basarabiei*, Chișinău, AgoDacia, 1993, 175 p.

² Ion Șișcanu, *Refugiații din Basarabia și nordul Bucovinei la 1940*, în „Revista de Istorie a Moldovei”, 1993, nr. 4 (12), pp. 28-33.

³ Concept dezvoltat de un grup de istorici moderniști italieni (Giovanni Levi, Carlo Ginzburg și alții) reuniți în jurul revistei *Quaderni Storici* și colecției de lucrări *Microstorie* începând cu anii 1980. Vezi: C. Delacroix, F. Dosse, P. Garcia, N. Offenstadt (coord.), *Historiographies. Concepts et débats*, vol. I, Paris, Gallimard, 2010, pp. 529-530.

refugiaților armeni, publicate în presa timpului, precum și în baza unor documente (in)edite păstrate în instituțiile arhivistice din Republica Moldova, România și Armenia, cum ar fi – Arhiva Națională a Republicii Moldova; Arhiva Academiei de Științe a Moldovei; Arhiva Națională a Republicii Armenia; Arhivele Naționale ale României (Filiala București); Arhiva Arhiepiscopiei Armene din România și Arhiva Consiliului Național pentru Studiarea Arhivelor Securității (CNSAS) din România. Lucrarea, totodată, se bazează pe mărturiile orale, extrase din dialogul purtat cu persoane de origine armeană refugiate în România.

Armenii din Basarabia sub conducere românească: date generale. Atunci când Armata Română a intrat în Basarabia în ianuarie 1918, mulți armeni care erau mari latifundiari de pământ s-au bucurat considerând-o un factor de ordine în raport cu rebeliunile și anarhia instalate în regiune pe parcursul anului 1917¹.

La recensământul general al populației, efectuat la 29 decembrie 1930, populația de origine armeană continua să formeze în Basarabia o comunitate aproape în totalitate urbană, dintre cei 1 509 armeni înregistrați în spațiul dintre Prut și Nistru², 1 180 erau amplasați în mediul urban, iar restul, doar 329, în cel rural. Cei mai mulți armeni erau localizați în județele Lăpușna (583), Cetatea Albă (407) și Bălți (242).

Chișinăul, în raport cu restul orașelor Basarabiei, era cel mai atractiv, aici fiind concentrat cel mai mare număr de armeni – 490 de persoane³. De specificat faptul că începând cu anii 1930, datorită în exclusivitate imigrării din zonele rurale, sporește numărul populației orașelor⁴. În acest context, mulți armeni din mediul rural cer să fie trecuți în acte în mediul urban. De exemplu, în 1932 Gheorghe Ohanovici solicita să fie mutat din comuna Rezeni, județul Lăpușna în or. Chișinău⁵. Un alt caz ține de familia Panichianț, constituită din cinci membri, care

¹ Lidia Prisac, Ion Gumenâi, *Armenii din Basarabia în contextul Marii Uniri*, în „Historia est Magistra Vitae: Valori, paradigme, personalități: In honorem profesor Ion Eremia”, Chișinău, Biblioteca Științifică Centrală „Andrei Lupan” (Institut), 2019, pp. 548-549.

² *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, vol. II: Neam, Limbă maternă, Religie, București, 1938, pp. XXIV, XXXV, XXXVII.

³ Vezi și: *Arhivele Naționale ale României* (în continuare ANR), F. Siruni, d. 310, f. 45.

⁴ Keith Hitchins, *România, 1866-1947*, București, Humanitas, p. 384.

⁵ *Arhiva Națională a Republicii Moldova* (în continuare ANRM), F. 769, inv. 5, d. 3877, ff. 1-13.

s-a stabilit cu traiul, în anul 1933, de la Bălți la Chișinău¹. În martie 1938 și Mitridat Muratov (președintele Comitetului Național al Armenilor din Basarabia – NACOBA²) împreună cu familia, constituită din soția Ana și fiica Mariana, solicita autorităților să-i fie efectuate formele de mutare din s. Roșu, județul Cahul în orașul Chișinău³.

Spre deosebire de alte grupuri etnice, armenii erau suficient de cultivați⁴. Cu excepția unui număr redus de armeni, la Bălți și Soroca, de rit armeano-catolic, majoritatea armenilor din Basarabia erau armeano-gregorienii.

În cursul încadrării Basarabiei în sistemul României întregite, armenii au trebuit treptat să promoveze poziții de loialitate față de autoritățile statului român și să renunțe la tendințele revanșarde și iredentiste de revenire a spațiului dintre Prut și Nistru la o Rusie fără bolșevici⁵. O calitate a armenilor din Basarabia, așa cum menționa într-un raport adresat Guvernului Republicii Democratice Armenia încă la începutul perioadei interbelice⁶, membru și președinte al Secțiunii cultural-educative al NACOBA, Arutiun Tumanian, era capacitatea deosebită de adaptare a acestora „la condițiile de viață ale altor popoare”. Acesta era convins că „armenilor din Basarabia le va reuși să găsească

¹ *Ibidem*, d. 3984, ff. 1-5.

² Lidia Prisac, *Comitetul Național al Armenilor din Basarabia: context, scop, activitate (1918-1925)*, în „Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare”. Conferința științifică internațională, Ediția a IX-a. Programul și tezele comunicărilor, 30-31 mai 2017, Chișinău, IPC, 2017, p. 78.

³ ANRM, F. 679, inv. 5, d. 3711, ff. 1-4.

⁴ Vezi: Lidia Prisac, *Instruirea armenilor din Basarabia țaristă (1812-1917)*, în „Orizonturi medievale și moderne în istoria românilor (economie, societate, politică, cultură și istoria științei). În onoarea profesorului Demir Dragnev”, Chișinău, Biblioteca Științifică Centrală „A. Lupan”, 2016, pp. 462-478.

⁵ Lidia Prisac, *Minoritățile naționale și Unirea Basarabiei cu România. Poziția comunității armenice*, în „100 de ani de la Unirea Basarabiei cu România. Rolul și contribuția lui Alexandru Marghiloman”. Volumul sesiunii de comunicări științifice, Buzău, 22-23 martie 2018, Buzău, Mad Linotype, 2018, pp. 62-63; Лидия Присак, *Этнические меньшинства на периферии империи – армяне Бессарабии накануне и после революционного системного кризиса в России в Материалы международной научно-практической конференции (г. Уфа, 1-4 июня 2020 г.) «Политические, социально-экономические и межэтнические процессы в пограничных регионах России в XVI – начале XX вв.»*, Отв. ред. Р.Г. Буканова, Уфа: Мир печати, 2020, с. 328-336.

⁶ Lidia Prisac, Ion Gumenăi, *op. cit.*, pp. 554-556.

limbă comună și cu românii, unii dintre ei, chiar de la început, ajutându-i pe aceștia să «aducă pacea» în regiune»¹.

Chiar dacă „la început s-au arătat ostili față de cerințele autorităților române de-a trece timp de trei luni la limba română și de a depune jurământ de credință față de Regele și Constituția României, o parte dintre avocații armeni au continuat să activeze în aceleași judecătoria, deși între timp acestea au fost românizate. Totodată, profesorii de origine armeană care predau la gimnaziile au început să ducă orele fără probleme în limba română»².

Reforma agrară, implementată din 1921 în Basarabia, mai radicală în raport cu celelalte regiuni ale României, a determinat exproprierea proprietăților de peste 100 ha de pământ a unor importanți latifundiați armeni³. În pofida acestui fapt, la scurt timp, moșierii și oamenii de afaceri armeni și-au orientat îndelețnicirile în albia altor strategii de supraviețuire economică, iar funcționarii armeni din Basarabia și-au reluat activitatea, adoptând tactici de reprofilare. Astfel, a fost constituită societatea pe acțiuni „Import” care a început să primească mărfuri din Salonic (Grecia), a fost deschisă Fabrica de Tutun „Luceafărul” la care se prelucra tutunul crescut pe terenurile armenilor din Basarabia⁴.

Locuind în orașele Basarabiei, formate în mod preponderent din alogeni⁵, o parte dintre armeni dețineau importante întreprinderi și afaceri comerciale. La Bălți, de exemplu, proprietarul Mardirasevici deținea o cofetărie cu șase angajați⁶. Tot la Bălți erau „numeroase familii

¹ *Arhiva Națională a Republicii Armenia* (ANRA), F. 200, inv. 1, d. 816, ff. 12 verso-13, 17-17 verso.

² *Ibidem*, f. 16 verso.

³ Spre exemplu în județul Bălți din 103 moșieri, 11 erau armeni. După cum urmează: Antonovici Anton Bogdanovoci (2 458,75 desetine), Demianovici Grigorii Antonovici (1 891 desetine), Ohanovici Pavel Grigorievici (484 desetine), Alaci Donic Semionovici (526,75 desetine), Alaci Karabet Semionovici (526,75 desetine), Alaci Hristofor Semionovici (526,75 desetine), Alaci Sarchis Hristoforovici (2531,75 desetine), Muraciov Feodor Kirilovici (611,75 desetine), Popovici Aron Sarchisovici (1 644 desetine), Popovici Stepan Karabetovici (200 desetine), Popovici Stepan Karabetovici (200 desetine). *Vezi: Arhiva Academiei de Științe a Moldovei*, Fondul (11) personal al acad. N.V. Berezneacov, inv. 1, d. 154, ff. 11-13.

⁴ Lidia Prisac, Ion Gumenai, *op. cit.*, p. 555.

⁵ *Buletinul demografic al României*, IX, nr. 3, martie 1940, p. 107; Ioan Scurtu, Liviu Boar, *Minoritățile naționale din România 1918-1925*, București, Editura Arhivelor Naționale din România, 1999, p. 11.

⁶ *Arhiva Consiliului Național pentru Studiarea Arhivelor Securității (CNSAS) din România* (în continuare ACNSASR), d. 011788 – Starea de spirit a populației (decembrie 1942-iunie 1943), ff. 81-82.

armenești” care dețineau „situații materiale [...] frumoase” și aveau „o influență benefică în dezvoltarea comunității din oraș. Aici locuia familia Focșăneanu, cu proprietăți rurale și urbane”. Prin aportul bănesc al acesteia au fost „trimiși la studii, în străinătate, mulți tineri armeni din Bălți”. Prin „același sprijin, au fost înzestrate (și) multe fete sărace”. O altă familie importantă din Bălți a fost cea a Lusahanovicilor. Seniorul familiei, prin aducerea unor arhitecți și specialiști din străinătate, „a contribuit la ridicarea bisericii și înzestrarea ei cu odoare scumpe din aur și argint”¹.

La Cetatea Albă, Ivan Asvadurov retrăgându-se de la Odesa după revoluția rusă, a ridicat o moară cu valțuri de patru etaje dotată cu utilaje moderne aduse din Germania. Pentru ca să funcționeze în baza curentului electric, chiar lângă moară, acesta a construit și o uzină electrică proprie. Curentul electric nu era consumat doar de moară, ci și de o brutărie modernă mecanizată, ridicată de același Asvadurov, unde pâinea pe care o vindea cu marca „Sănătatea” se cocea pe vatra electrică. Tot el a introdus iluminatul electric în oraș, oferind, o perioadă, curent gratuit primăriei. Treptat, de la uzina lui Asvadurov, locuitorii orașului și-au tras curent electric în case, astfel încât în scurt timp mai tot orașul beneficia de iluminatul electric. Făina pe care o livra în toată țara era de mai multe sorturi, iar pe cea pe care o exporta era la mare apreciere peste hotare. Spre exemplu, în Polonia era vândut sortul de făină „Prima Lux” cu 14,5 lei/kg franco².

Pe lângă moară și uzină, folosind resursele piscicole din regiune, Ivan Asvadurov mai avea și o fabrică de conserve de pește. În centrul orașului avea un rând de case unde erau închiriate spații comerciale. Era vestit și prin generozitatea sa, construind un gard de circa 200 m din grilaj de fier pentru Biserica armeană din localitate și suportând costurile reparației acesteia, salariile clerului etc. Totodată, susținea la studii câte un student talentat din oraș, iar la absolvirea acestuia avea grijă de următorul³.

De remarcat că printre armenii din Basarabia erau arhitecți și ingineri – Iosif Chircorov și Aslan Hacokianț la Chișinău; avocați – Gh.

¹ Eugen Panighianț, *Armenii din Basarabia (3)*, în „Ararat”, publicație a armenilor din România, 1991, anul II, nr. 7(13), p. 8.

² Vezi: Arpiar Sahaghian, *Familia Asvadurov. Oameni din Cetatea Albă*, Disponibil la: <http://www.araratonline.com/familia-asvadurov/> (accesat: 12.01.2022).

³ *Ibidem*.

Ohanov și Mitridat Muratov la Chișinău, Grigore Sadovici la Bălți, Calust Asvadurov la Cetatea Albă; medici – Serghei Barhudarov și Ion Gulhandanian la Chișinău, în alte orașe – D. Bagdasar, Grigore A. Zaharov, Andreas B. Popovici; moșieri și agricultori – Carp Chircorov la Chișinău, Carapet Bagdasarov la Orhei, Iacob Marcarov la Bălți etc.¹.

Aproape în întreaga perioadă în care Basarabia a ținut de România, reprezentanții minorității armenice au trebuit să lupte pentru ca bunurile Ogrăzii Armenești, moștenire a perioadei țariste, să nu le fie expropriate, fapt care așa și nu le-a reușit – comunitatea pierzând în 1932, aproape în totalitate, proprietățile materiale ale Ogrăzii Armenești².

Chiar dacă integrarea armenilor în România interbelică s-a făcut într-un mod liniștit, cei din Basarabia au resimțit o anumită marginalizare sub impactul centralizării, diminuându-li-se veniturile de întreținere a bisericilor armenice în regiune și fiindu-le, într-un fel, limitat dreptul la învățământul în limba maternă prin desființarea instituțiilor proprii de învățământ³ sub pretextul că acestea ar fi servit intereselor populației rusolingve din regiune⁴. Cu toate acestea, împrejurările descrise nu au alimentat sentimentele revizioniste ale armenilor din Basarabia. Invers, aceștia au căutat să se adapteze noilor împrejurări. Strategiile adoptate erau condiționate și de necesitatea ajutorării refugiaților armeni, cca 30 000, ajunși în România după

¹ ANR, F. Siruni, d. 248, ff. 240, 245, 246, 251-253, 284.

² Lidia Prisac, *Exproprierea Ogrăzii Armenești din Chișinău (1922-1932)*, în „Identitățile Chișinăului”. Materialele conferinței științifice, 1-2 noiembrie 2018, ediția a V-a, Chișinău, Arc, 2019, pp. 230-240; Lidia Prisac, *Ograda armenescă din Chișinău (1813-1922)*, în „Identitățile Chișinăului”. Materialele conferinței științifice, 19-20 octombrie 2017, Ediția a IV-a, Chișinău, Arc, 2018, pp. 161-171.

³ „Școala [...] s-a închis pentru că sistemul de învățământ românesc avea nevoie de o școală unitară. Toate școlile particulare s-au închis...”. *Din Interviul realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac. Vezi și: Lidia Prisac, *Din istoria liceului particular mixt armenesc din Chișinău (1918-1925)*, în „Наука, образование, культура, международная научно-практическая конференция”, 2 т., Комрат, 2015, pp. 205-209.

⁴ În Chișinău „viața comunității trece printr-o criză, care n-are la bază nici un motiv serios [...]. E o eroare de a întreține sub numele *Liceul Armean*, o școală unde majoritatea elevilor sunt departe de a fi armeni. Singurul remediu ar fi înlocuirea acestui liceu cu o școală primară în care copiii să învețe armeneste și românește. Comunitatea ar trebui să acorde burse absolvenților acestei școli pentru ca ei să-și poată continua studiile secundare [...]”. Vezi: *Correspondență*, în „Ararat”, revistă lunară, 1925, anul II, ianuarie, nr. 7, p. 8.

genocid și sovietizare¹. Potrivit datelor de arhivă, „[...] majoritatea populației armenice (a se citi, refugiate) a avut o atitudine ostilă din cauza legilor existente discriminatorii (care nu le dădea posibilitate, celor veniți, să intre în câmpul muncii, fiind șicanați cu chestiuni de siguranță în legătură cu actele lor, care de obicei trezeau suspiciuni), însă, pornind de la ideea că, totuși, ei erau «tolerați» în România, aceștia nu-și manifestau fățiș sentimente potrivnice”².

În anii care au urmat crizei economice mondiale, dar și degradării regimului democratic prin ascensiunea forțelor dictatoriale³, armenii s-au supus exigențelor existente înregistrând o integrare tot mai profundă în viața social-politică și economică a României.

Teama și amenințarea permanentă de ingerința sovietică în treburile statului român prin organizarea acțiunilor subversive, în special la Tatar Bunar⁴ și pe linia Nistrului⁵, a mărit suspiciunea autorităților față de reprezentanții comunităților naționale. Evreii erau primii pe lista „dușmanilor”, urmați de restul, inclusiv, armeni, care erau în contact direct cu aceștia, având afaceri sau deținând anumite capitaluri financiare în comun, cazuri destul de frecvente, de altfel⁶. De exemplu, dintr-o notă informativă aflăm că avocatul și ajutorul primarului orașului

¹ Vezi: Lidia Prisac, *Exodul armenilor după genocid și sovietizare în România regală (1915/1918-1924)*, în „The 1st Annual Kurultai of the Endangered Cultural Heritage – AKECH 2018”, Constanța, 2018, pp. 85-99; Lidia Prisac, Ion Valer Xenofontov, *Genocidul, refugiații armeni și România Mare (1918-1940)*, în „Akademos”, revistă de știință, inovare, cultură și artă, 2017, nr. 3 (46), pp. 103-112.

² ANR, F. 43, d. 11, f. 22.

³ *Minoritățile naționale din România, 1931-1938. Documente*, București, Arhivele Naționale ale României, 1999, p. 7.

⁴ Vezi: Olga Schroeder-Negru, *Rebeliunea de la Tatar Bunar din 1924. Germanii basarabeni între anti-bolșevism și patriotism românesc*, în „Istoria între știință și școală – perioada interbelică în Basarabia. Studii, materiale, surse, sugestii”, Ștefan Ihrig, Vasile Dumbrava ș.a., Chișinău, Cartdidact, 2008, pp. 85-92; Alberto Basciani, *Dificila Unire. Basarabia și România Mare, 1918-1940*, Chișinău, Cartier, 2018, p. 220; Francesco Guida, *România în secolul XX*, Chișinău, Cartier, 2019, pp. 118-121.

⁵ Lidia Prisac, *Problema emigrării armenilor peste Nistru în România interbelică în documentele Arhivei Naționale a Republicii Moldova*, în „Istorie, Cultură și Cercetare”, Deva, Editura Cetatea de Scaun, 2017, vol. II, pp. 172-188.

⁶ Exista și un banc cu referire la acest subiect – „la căpătâiul unui armean muribund s-au strâns toate rudele. Acesta i-a povățuit să se roage pentru evrei, la care cei adunați l-au întrebat, de ce? Aceștia le-a zis că în cazul în care va fi nimicit ultimul evreu, atunci se vor apuca de capul armenilor”. *Din Interviu realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac.

Bălți¹, de origine armeană – Grigore Sadovici², a cărui tată, Ștefan Sadovici, a reprezentat județul Bălți în Senatul României, făcând parte dintr-o veche familie de armeni din Basarabia³, „se afla în relații comerciale cu mai mulți evrei printre care și unul Zelțer, originar din Bălți, stabilit, între timp, la București. Pe numele său, acesta acoperea mai multe firme cu capitaluri evreiești, fapt cunoscut atât de întreaga populație a orașului Bălți cât și de mai mulții evrei din or. Iași de care Sadovici era considerat om inteligent întrucât în afară că era ajutor de primar, avocat și moșier mai posedă și un magazin în București în combinație cu acest evreu Zelțer”⁴.

Vara anului 1940. Revendicarea teritoriilor românești de către URSS. Primul exod al armenilor din Basarabia peste Prut. Perspectiva unei invazii sovietice la aproape un an de la declanșarea celui de-al Doilea Război Mondial s-a resimțit și în Basarabia. Zvonul că sovieticii au trimis în Siberia toate persoanele care au fugit din Rusia începând cu 27 februarie 1917 din teritoriile revenite sovietelor, după 17 septembrie 1939, ajunse-se și-n teritoriul dintre Nistru și Prut, îngrijorând toate categoriile sociale și comunitățile etnice ale provinciei. Drept rezultat, persoanele înstărite au căutat să-și vândă averile și să plece în vechiul Regat⁵. Observații de acest gen se regăsesc în în diferite rapoarte oficiale inclusiv cu referire la minoritățile etnice, armenii ne făcând o excepție. Spre exemplu, Arpiar Sahaghian, născut în 1933 la Cetatea Albă și martor ocular al acelor evenimente, relatează faptul că „unii au venit [la București] încă în 1939 și au pregătit locul

¹ Înainte de 1940, în fruntea treburilor gospodărești din Bălți se afla Teodor Ardeleanu, căsătorit cu o armeană. Vezi: Eugen Panighianț, *Armenii din Basarabia*, în „Ararat”, publicație a armenilor din România, 1991, anul II, nr. 5(11), p. 6.

² Urmașii acestui Sadovici, în urma exodului din Basarabia, s-au stabilit în România. Prof. Tamara Cazacu din Craiova, scria ziarului Ararat că este născută la Bălți, într-o familie denumită Sadovici. Vezi: Eugen Panighianț, *Armenii din Basarabia* (3)...

³ Eugen Panighianț, *Armenii din Basarabia*, ...

⁴ ACNSASR, d. 011788 – Starea de spirit a populației (decembrie 1942-iunie 1943), ff. 73-74.

⁵ Tașcă, Wolfram Niess, *De la războiul psihologic la ocupație. Unele observațiuni privitoare la starea de spirit a populației basarabene și bucovinene în ajunul invaziei sovietice, 1939-1940*. În: „Dezmembrarea României. Anexarea de către URSS a Basarabiei, Nordului Bucovinei și Ținutului Herța – 1940...” , pp. LIII-LVI.

pentru sosire, cumpărând, apartament[e], și chiar începând o activitate, [cum a fost cazul] avocatului Calust Asvadurov”¹.

De specificat faptul că reprezentanții grupurilor naționale cu stare materială bună erau împotriva „extinderii” URSS, ceilalți însă, care aveau o situație precară, așteptau începerea unei acțiuni din partea sovieticilor pentru ocuparea Basarabiei, în credință că și situația lor se va îmbunătăți.

Când, în urma notelor ultimative din iunie 1940, administrația și Armata Română au trebuit să părăsească Basarabia², a existat și un număr restrâns de armeni care i-a însoțit. Potrivit înștiințărilor ultimative, evacuarea Basarabiei urma să se încheie timp de patru zile, principalele orașe – Chișinău, Cernăuți și Cetatea Albă, urmând să fie predate autorităților sovietice până la 28 iunie 1940, ora 20.00³. Căile ferate erau destinate în special materialelor și mijloacelor mai importante evacuate (arhivă, tehnică militară, instalații, depozite, utilaje etc.). Deplasarea militarilor și civililor urma să se efectueze cu alte trenuri⁴.

Funcționarii veniți din regat au plecat peste Prut începând cu data de 26 iunie. Localnicii, inclusiv funcționarii, nu au primit de la nimeni nicio înștiințare. Majoritatea persoanelor din partea locului au aflat despre cedarea Basarabiei de la preotul din localitate. Cu referire la acest aspect, Arpiar Sahaghian amintește că: „primul refugiu a fost foarte rapid și discret pentru că a știut numai prefectul [...], când am aflat noi că doar în 24 de ore trebuia să pleci, cine putea s-o facă atât de rapid?!”⁵. Potrivit Potrivit mărturiilor acestuia „peste Prut au plecat funcționarii superiori ai administrației, bogătașii cu mijloace materiale însemnate și armata. Dintre civili au plecat familii informate care vedeau clar încotro se îndreaptă lucrurile [...]. În 1940 s-au refugiat familiile de armeni care

¹ Din *Interviul realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac.

² În numai câteva zile, România a cedat Uniunii Sovietice 50 762 km² cu 4 021 086 ha teren agricol (20,59% din suprafața agricolă a țării); 3 776 309 locuitori, dintre care 53,49% – români, 10,34% – ruși, 15,30% – ruteni și ucraineni, 7,27% – evrei, 4,9% bulgari, 3,31% – germani, 5,12% – alții, procentaj în care intrau și armeni. Vezi: *Istoria Românilor*, București, Editura Academiei Române, vol. VIII, p. 574.

³ Mariana S. Țăranu, *op. cit.*, p. 129.

⁴ Constantin I. Stan, Alexandru Gaița, *Refugiați din Basarabia și Bucovina de Nord la Râmnicu Sărat, Buzău și Mizil (1940-1941)*, în „Destin românesc”, 1997, nr. 2, p. 73.

⁵ Din *Interviul realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac.

aveau ce pierde, adică cei bogați, care au fost sunați de prefecti. Ceilalți au rămas pe loc. Nu știau. Noi am aflat, dar ce puteam să facem?!”¹.

În primele ore după ocupație, primii refugiați din Basarabia ajungeau în România în dimineața zilei de 28 iunie la bordul unor șlepuri în Brăila și cu trenul la Iași, iar după-amiază, la București, primele trenuri aduceau refugiați din Chișinău și Cernăuți. Pe parcursul zilei de 29 iunie pe lângă evacuarea cu autovehicule și căruțe, peste Prut au trecut 80 de trenuri cu refugiați².

La ora 18:30 pe 28 iunie 1940, din Chișinău nu a mai plecat niciun tren, lăsându-i fără speranță pe toți cei rămași în gară.

Afluxul de refugiați era foarte mare. Potrivit unei note expediate de prefectul județului Covurlui, Ministerului Economiei Naționale pe teritoriul orașului Galați și împrejurimi se aflau cca 10 000 de refugiați sosiți cu trenul, șlepuri, căruțe sau pe jos. Până la 3 iulie 1940, ora 12:00, când autoritățile sovietice au închis punctele de trecere la frontieră, în România a trecut doar o mică parte din cei care au dorit să se refugieze și 6 390 persoane reprezentând personalul din administrație, poliție și justiție. Conform informațiilor din cei care au reușit în termen de 5 zile (28 iunie-3 iulie) să ajungă în România de peste Prut erau: 80 000 de țărani, 24 189 de funcționari, 11 771 de elevi de liceu, 8 549 de învățători, 6 200 de muncitori, 2 200 de studenți, 762 de preoți, 589 de avocați ș.a.³.

Până la sfârșitul anului 1940, mulțimea celor care se refugiau a crescut și mai mult. Este greu de știut cu exactitate numărul refugiaților din Basarabia și nordul Bucovinei. Totuși, până la 4 decembrie 1940, Comisariatul pentru refugiați a înregistrat 220 500 de persoane⁴. Per ansamblu, în circumstanțele ocupației sovietice din 1940 au părăsit Basarabia⁵ cca 300 000⁶ de persoane, printre care figurau și armeni (cu cetățenie română), așa cum se poate vedea și din Anexe. Dintre funcționarii de rang înalt, potrivit surselor publicate⁷, în majoritate erau prefecti de județ, pretori de plasă, inspectori, judecători, primari, inclusiv învățători și preoți.

¹ *Ibidem*.

² Mariana S. Țăranu, *op. cit.*, p. 131.

³ *Ibidem*, p. 133.

⁴ Vasile Vasilos, *Ocupația sovietică din 1940. Materiale inedite*, Chișinău, Civitas, 1999, p. 12.

⁵ Ion Șișcanu, *Refugiații din Basarabia și nordul Bucovinei la 1940..*,

⁶ Mariana S. Țăranu, *op. cit.*, p. 133.

⁷ *Vezi: Dezmembrarea României. Anexarea de către URSS a Basarabiei...*

Fluctuația s-a datorat faptului că o parte dintre refugiați plecau în alte localități, acolo unde li se aflau familiile ori aveau rude. Alții au sosit mai târziu, deoarece autoritățile sovietice, odată instalate, nu le-au permis evacuarea. Așa se face că tranzitul populației din Basarabia și Bucovina de Nord a continuat până în primăvara anului 1941¹, doar că deja după formula de repatriere.

Cerere de repatriere depuneau toți doritorii, atât cei născuți în Regat, cât și cei născuți în Basarabia. De regulă, solicitanții primeau confirmări de acceptare a repatrierii prin scrisori sau telegrame².

Înțelegând că printre persoanele repatriate pe teritoriul României puteau intra și agenți infiltrați, autoritățile române au stabilit un filtru pentru doritorii de a se refugia în Regat eliberând condiționat acceptul pentru repatriere. Bunăoară, pe 24 august 1940 într-o notă a președintelui comisiei mixte de repatriere – Brăila, Oancea, Ungheni, Dornești se anunța că „nu vor fi admiși să intre în țară: comuniști notorii, infractori în drept comun, evrei din teritoriile ocupate, străini cu pașapoarte afară de germani și italieni creștini, nansenişti doar dacă aveau certificate Nansen românești și sigur urma să se ia în calcul dacă motivul venirii în țară era unul plauzibil. Repatriații care nu erau funcționari publici sau militari urmau să fie trimiși în grup cu însoțire la Buzău, Mizil și Râmnicul Sărat. Toți refugiații care intrau prin acel punct urmau să fie interogați înainte de a li se permite să plece în restul țării deoarece o bună parte din cei veniți erau constrânși de soviete să spioneze. Trenurile cu refugiați nu aveau voie să se oprească la Iași sau alte localități din Moldova, ci urmau să se îndrepte direct spre Buzău, Mizil și Râmnicul Sărat³.

În cazul în care partea română avea suspiciuni referitoare la o persoană sau un anumit grup de persoane, acestora le era refuzat accesul în România⁴. Mai mult chiar, începând cu 28 septembrie 1940 autoritățile române eliberau certificate de repatriere: locuitorilor de origine etnică română, născuți în Basarabia; locuitorilor de origine rusă sau bulgară, născuți în Basarabia și căsătoriți cu românce originare din Regat doar în cazul în care soțiile lor deja erau în Regat și locuitorilor de

¹ Constantin I. Stan, *1940. Drama românilor din Basarabia și Bucovina de Nord*, Buzău, Editura Vega Prod'94, 2006, p. 94.

² Mariana S. Țaranu, *op. cit.*, p. 145.

³ ACNSASR, d. 008901 – Cetățeni români și de altă cetățenie refugiați din Basarabia în România, ff. 64-65.

⁴ Mariana S. Țaranu, *op. cit.*, p. 148.

origine etnică rusă sau bulgară, născuți în Basarabia, dar căsătoriți cu românce originare din Basarabia, însă cu imobile sau pământ în Regat¹.

Printr-o altă directivă, tot din 28 septembrie 1940, Comisia de Repatriere Ungheni venea cu alte norme pentru cei care voiau să se repatrieze în Regat. Nu știm până una alta, în legătură cu ce erau luate aceste norme, dar erau foarte restrictive pentru locuitorii de origine etnică rusă, bulgară, greacă sau armeană. Pentru locuitorii de origine etnică greacă sau armeană, născuți în Basarabia, era stipulat că li se respingea cererea de a se repatria în România².

În pofida restricțiilor care îi viza pe armeni, informațiile păstrate în Arhiva CNSAS-ului din România, denotă totuși înregistrarea unor cazuri de refugiere a armenilor peste Prut³. O situație de acest gen este prezentată de o notă telefonică dată la ora 19.30 pe 8 octombrie 1940, de la București către Comisia de trecere Ungheni. Potrivit aprobării subsecretarului de stat, se solicita permisiunea de intrare în țară a unui număr de 12 persoane care veneau de la Chișinău – Ștefan și Tigran Carnabedian, Dicran Zaharian, Tacui Eranian cu Vartuhi Eranian (copil de 7 ani), Karian Kacuzi, Eramian Bartuhi, Emian Ofan, Anditiran Arșavir, Sracian Merieg, Sriacian Chiron Bartuhi și Ferdinand Sracian. Ulterior, pe 12 octombrie 1940, comisarul din direcția generală a poliției raporta că s-a întrerupt legătura telefonică și nu s-a mai putut afla cine semna și transmitea nota⁴.

Un alt caz înregistrat de Oficiul Poliției de Siguranță Iași la 13 noiembrie 1940, ține de trecerea armenilor din Basarabia cu ajutorul armenilor din Regat. Astfel, potrivit informației furnizate, un preot armean de la Iași se ocupa cu organizarea trecerilor clandestine din Basarabia în România, pentru care fapt incasa câte 20 000 lei de la persoanele refugiate din Basarabia pentru a le aduce familiile de dincolo. Până la acel moment, preotul adusese două familii de la Bălți, ale lui Osipanți și Serghiz, care s-au stabilit cu domiciliul în București la o adresă cunoscută de preot. Cei de la poliție bănuiau că preotul lucra în tovărășia altor persoane și cereau Inspectoratului de jandarmi Iași să verifice cazul semnalat⁵.

Ulterior, potrivit unui alt raport, autoritățile erau informate că preotul armenesc, Varjavedian, domiciliat în Iași pe str. Dancu, în cursul

¹ *Ibidem*, p. 149.

² ACNSASR, d. 012051 – 1940. Repatriați în și din Basarabia, f. 28.

³ *Ibidem*, ff. 4-5.

⁴ *Ibidem*, ff. 62-63.

⁵ *Ibidem*, f. 161.

lunii iulie 1940 luase contact cu Ruben Osipian și Sarchis Mamghian, refugiați din or. Bălți, care îi ceruse sfatul cum ar fi putut să aducă soțiile lor de acolo. La acestea preotul i-a sfătuit să se adreseze Prefecturii de județ Iași și Comisiei de repatriere, ca să ceară fiecare repatrierea soției sale, ceea ce au și făcut, în urma căror intervenții ambilor le-au venit soțiile în România. În nota informativă, se mai menționează că din cercetările și supraveghețile exercitate asupra preotului nu s-a putut constata că acesta s-ar fi ocupat cu trecerile clandestine din Basarabia în România¹.

Imediat ce treceau Prutul, persoanele repatriate completau două chestionare în care descriau detaliat situația din Basarabia, accentul fiind pus pe situația economică, socială, politică, dar și pe informații cu caracter militar. Odată ajunși, aceștia erau puși sub supraveghere, fiind considerați potențiali spioni sovietici².

În privința comportamentului autorităților sovietice față de cei care se repatriau, dintr-o notă informativă din 30 august 1940 aflăm că acestea, în special cei din cadrul GRU, „la vamă confiscau o mulțime de bani, iar din suma ce rezulta o parte din ei se vărsa în fondul de spionaj”³.

Paralel cu armenii repatriați din Basarabia în România, a apărut și un flux în sens invers, majoritatea întorcându-se la familiile lor rămase în Basarabia. De obicei, printre aceștia predominau elevii sau studenții de origine armeană. La sosire, toți completau câte un chestionar în care indicau, inclusiv, motivele care i-a determinat să revină în Basarabia. De exemplu, pe 1 octombrie 1940, prefectura jud. Suceava comunica dorința lui Grigore și Garabet Hovhanesar, născuți în 1925 și, respectiv, 1928 la Chișinău, de a fi expatriați⁴. Un alt exemplu ține de alți doi elevi armeni Grigore și Carp Ivanosov, de 15 și, respectiv 12 ani, care pe 2 octombrie 1940 se îndreptau din Suceava (unde învățau, probabil) prin punctul de frontieră Ungheni spre Chișinău (de unde erau originari)⁵.

Dintr-un interviu cu regizorul Mihai Badichianu, aflăm că în 1940 acesta se afla la București, dar cum „părinții erau la Chișinău și nu se puteau repatria [...], a trebuit să meargă, să fie cu ei [...]”, ca ulterior, atât

¹ *Ibidem*, f. 163.

² Mariana S. Țaranu, *op. cit.*, pp. 149-150.

³ ACNSASR, d. 008901 – Cetățeni români și de altă cetățenie refugiați din Basarabia în România, f. 28.

⁴ *Ibidem*, f. 25

⁵ ACNSASR, d. 012051 – 1940. Repatriați în și din Basarabia, f. 33.

el cât și tatăl acestuia să fie arestați „fără a ști unul de altul” și să treacă Lubeanka și Lefortovo, timp de 12 ani de detenție¹.

De remarcat că mai bine de 150 000 de persoane s-au mutat din România în teritoriile ocupate de URSS², printre care: 53,49% erau români, 10,34% – ruși, 15,50% – ruteni sau ucraineni, 7,27% – evrei, 4,91% – bulgari, 3,31% – germani și 5,12% – reprezentanți ale altor grupuri etnice³.

În circumstanțele tendințelor de repatriere celor care nu le reușea să treacă Prutul, renunțau la idee și se întorceau la casele lor. Alții, printre care și un armean, simțind pericolul represiunilor bolșevice căutau să „dispară” într-un mod, poate, mai puțin obișnuit. Este cazul lui Alexandru Asvadurov „povestea căruia pare să fie ruptă din filme [...]”⁴. Potrivit mărturiilor „în 1940, de la Cetatea Albă, a plecat doar familia ce mai bogată a Asvadurovilor [nume pe care îl purtau mai multe familii în oraș]⁵, cu excepția lui – Alexandru [...]. [Ei] au fost patru frați și o soră [...]. Aceștia aveau ceva studii medii și o făceau pe funcționarii, dar nu aveau nici un merit, nu erau banii lor ci a tată-lui lor [...]”.

„Alexandru, foarte bun la matematică⁶, venind la București a terminat Facultatea de Fizică și Matematică [...]”. Era „un tip la care-i lucra mintea rapid”, mai era și „[...] chefliu, depozit inepuizabil de anecdote [...], complet chel, cu toți dinții din aur, în afară de unul [...]. S-a căsătorit cu una din fetele popii armenesc, care făcuse o mulțime de copii [...]. Vara, pe 22 iunie [1940], acest Alexandru și-a luat nevasta și s-a dus la Burnaz, la mare, mai departe, unde este o apă mai joasă, sălbăticie [...]. Și ce ziar, ce radio, despre venirea rușilor s-a aflat ieri și

¹ Eugen Panighianț, *Cu regizorul Mihai Badighianu din Chișinău*, în „Ararat”, publicație a armenilor din România, 1990, anul I, nr. 4, pp. 7-8.

² Ion Constantin, *România, marile puteri și problema Basarabiei*, București, Editura Enciclopedică, 1995, p. 103.

³ Mariana S. Țaranu, op. cit., p. 134.

⁴ *Din Interviu realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac.

⁵ Membrii diferitelor ramuri ale familiei Asvadurov au purtat inițial numele de Asvadzurian(ț). Aceste familii au fost cunoscute în regiunea Odesa și a vechiului Akkerman drept mari comercianți și proprietari. În anii 1920-1940 Asvadurovii numărau cca 50 de membri cu acest nume. Cu timpul însă a rămas unul singur în persoana geologului Hacic-Hristofor Asvadurov, refugiat și el în cel de-al Doilea Război Mondial. Vezi: Nicolae Florea, *Hacic-Hristofor Asvadurov cercetător al solurilor României*, în „Ararat”, publicație a armenilor din România, 1999, anul X, nr. 11(176), p. 2.

⁶ Despre această persoană supranumită „geniu al matematicii” a se vedea și: Constantin Eretescu, *Comunități care au fost – Cetatea Albă*, în „Ararat”, publicație a armenilor din România, 2000, anul XII, nr. 10 (223), p. 4.

mâne era prea târziu [!]. Să pleci într-o singură zi era nemilos. Și el se întoarce bine dispus la casa lui, care era mai aproape, pentru că nu stătea în casa aia mare. Și servitoarea îngrozită zice: am crezut că ați plecat! N-am plecat, unde să plec, de ce să plec!? Cum, nu știți nimic [...]?! Toți prietenii dvs. nu mai sunt pe loc, iar care mai sunt le e frică, pentru că vin aceștia cu mașina [...]!”¹.

„Ei, ce să facă [...]? Frații lui fiind și zgârciți, s-au gândit să facă la cimitir un cavou mare pentru toți [...]. N-au mai îngropat pe nimeni acolo pentru că ceilalți erau îngropați în altă parte [...]. Și ce zice atunci Alexandru: nu pot să trec frontiera, n-am nimic [...]. Frații lui i-au zis: noi ne luăm ce trebuie și vom locui în cavou [...], tu – vii, mai pui o lumânare, mai lași un coș cu merinde [...]. Acolo mai era o cișmea și noaptea ieșeau ca fantomele și se plimbau prin cimitir, aeriseau [...]. A venit toamna, iarna, în cavou n-a fost foarte cald, dar nici frig [...] s-au petrecut cumva, a venit primăvara și vara au venit românii. Alexandru și-a luat repede valizele și-a fugit la București [...]. Deci, un an de zile a stat în propriul său cavou [...]”².

Din nou sub administrație românească. Anul 1944, al doilea exod al armenilor peste Prut. După retragerea sovieticilor, revenirea autorităților române în Basarabia a fost întâmpinată de o parte din populație cu încredere, bucurie și căldură așa cum se sublinia într-un raport al Comisariatului Ungheni către Chestura Poliției Iași. În raportul Poliției Orhei se menționa că „puțini intelectuali care au mai rămas, majoritatea fiind deportați, și chiar cei de origine etnică rusă care înainte de regimul sovietic simpatizau românii” spuneau că „a fost suficient un an de prigoană și teroare ca să identifice în sufletele lor românismul [...]”³.

Atitudinea grupurilor etnice a fost în ansamblu favorabilă armatei și administrației române, bucurându-se că au scăpat de frica represiunilor bolșevice. Într-un demers al Chesturii Chișinău din 5 septembrie 1941 se menționa că „marea masă a populației Basarabiei nu s-a putut împăca cu bolșevicii cotropitori, aducând ajutoare importante armatelor aliate româno-germane”⁴. În felul acesta se poate explica și

¹ Din Interviul realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016. Arhiva privată a Lidiei Prisac.

² *Ibidem*.

³ Anatol Petrencu, *România și Basarabia în anii celui de-al Doilea Război Mondial*, Chișinău, Epigraf, 1999, p. 63.

⁴ *Ibidem*, p. 89.

faptul că marii comercianți armeni în timpul războiului stabiliseră relații strânse cu personalități din guvernele românești. Această atitudine s-a accentuat mai ales în timpul luptelor din est când prin subvenții lunare a fost organizat și întreținut un spital pentru răniții aduși de pe frontul antisovietic¹.

Regimul mareșalului Ion Antonescu s-a impus în Basarabia, în primul rând, ca unul antibolșevic. Ținând cont că mulți funcționari, originari din Basarabia, foloseau limba rusă în prestarea serviciilor, Guvernământul Basarabiei a luat decizia să le interzică de-a vorbi în limba străină, afară de cazurile autorizate de lege sau regulament. Potrivit unei ordonanțe a Guvernământului Basarabiei se interzicea, de asemenea, persoanelor care făceau parte din întreprinderile particulare de utilitate publică, de a vorbi în limba străină față de publicul pe care îl servea. Personalului din unitățile comerciale i s-a interzis de a vorbi în limba străină în timpul operațiunilor de vânzare. S-a interzis strigarea în public a mărfurilor în limba străină. Elevilor li s-a interzis să vorbească în limba străină, exceptând limbile străine ce se predau în licee. S-a interzis, cu desăvârșire, inclusiv portul șepcilor rusești. Persoanele care încălcau Ordonanța riscau o pedeapsă cu închisoare de la o lună până la doi ani, plus amendă de la 2 000 până la 20 000 lei².

Din 1941 administrația românească a depus eforturi importante pentru a șterge urmele rusificării Basarabiei. Într-o dare de seamă a inspecțiilor efectuate în județele Orhei, Bălți și Soroca Guvernatorul Provinciei C.Gh. Voiculescu sublinia: „[...] Drepturile noastre [...] se întemeiază pe faptul că poporul din cuprinsul României Mari, a fost și este în mare majoritate român. Din această cauză străinii, care în mod vremelnic au cotropit plaiurile basarabene [...] au căutat să-i deznaționalizeze pe băștinași, schimbându-le numele, pentru a șterge cel mai strămoșesc hrisov al drepturilor românești asupra Basarabiei [...]. În detrimentul adevărului istoric, etnic și național, multe din numele românești ale locuitorilor provinciei au fost supuse înstrăinării forțate de politica expansionistă și asupra a cnutului rusc”³.

Astfel, în contextul derusificării Basarabiei se înscrie și simplificarea Legii numelui din 8 aprilie 1936, modificată prin Legea nr. 29 din 14 ianuarie 1942, prin care locuitorilor li s-a permis revenirea la numele lor de origine (în cazul în care era românesc). Legea oferea posibilitate tuturor românilor din Basarabia a căror nume suferise

¹ ANR, F. 43, d. 11, f. 22.

² Anatol Petrencu, *op. cit.*, p. 94.

³ *Ibidem*, p. 95.

înstrăinări în decursul vremii să și-l poată schimba, revenind la cel inițial. Procedura era simplificată și gratuită. La cererea de schimbare a numelui se anexa dovada purtării unui nume românesc ce s-a înstrăinat sau pierdut. Dovada se făcea prin acte vechi, orice fel de înscrieri însoțite de mărturii, certificate parohiale sau comunale, inclusiv certificate emise de orice autoritate de stat precum că persoana purtase anterior nume românesc¹.

Pentru revenirea la numele autentice ale locuitorilor din Basarabia, printr-un Ordin circular din 29 noiembrie 1941, s-a instituit o comisie, alcătuită din Secretarul General al Provinciei, Directorul Învățământului, Directorul Afacerilor Administrative și Directorul Arhivelor Statului². Drept rezultat, în anul 1942, cercetând tabelele de persoane care cereau redobândirea numelui publicate de Primăria Municipiului Chișinău se constata, pe de o parte, dezinteresul populației băștinașe și interesul unor reprezentanți ai populației „a cărei origine etnică era dubioasă, și care întotdeauna și în toate împrejurările s-a[u] mândrit cu numele lor rusificat și care acum din ordin sentimental sau numai pentru a-și aranja chestiunile personale solicita[u] modificarea numelui”³.

Doar în decursul unui an de existență a acestui Decret-lege, la Primăria Municipiului Chișinău au solicitat schimbarea numelui cca 5-6 000 de persoane, majoritatea fiind din categoria celor care și-l modificau nu pentru că erau români, ci pentru că circumstanțele de moment le dicta acest lucru. Aceiași situație era înregistrată și în toate celelalte primării din Basarabia. Deci, solicitarea românizării numelui din partea reprezentanților minorităților naționale din provincie – „funcționari de stat, ofițeri, comercianți și industriași etc.”, care „deși de origine etnică română, aveau nume rusești, grecești, poloneze, armene etc.” dovedea nu doar „dorința de integrare”, ci era și un răspuns față de frica de-a nu fi sancționați prin concedierea din servicii și a închiderii întreprinderilor⁴.

Astfel, în circumstanțele războiului, această lege s-a dovedit a fi destul de prielnică dacă luăm în calcul strategia de organizare a viitorului apropiat. La scurt timp, autoritățile române constatau că „mulți

¹ ACNSASR, d. 011788 – Starea de spirit a populației (decembrie 1942-iunie 1943), f. 29.

² Anatol Petrencu, *op. cit.*, p. 95.

³ ACNSASR, d. 011788 – Starea de spirit a populației (decembrie 1942-iunie 1943), f. 29.

⁴ *Ibidem*, f. 30.

minoritari folosind probe nesincere în dovedirea cererilor lor, solicitau și obțineau românizarea numelor pe calea redobândirii”¹.

În ceea ce-i privește pe armeni, pentru a scăpa de „persecuții”, în baza declarațiilor depuse de doi-trei martori în fața unui judecător (contra unor sume de bani), unii din ei au reușit să scoată de la sfârșitul numelui de familie terminația „-ov” sau „-of”, oferindu-i, astfel, o formă „românizată” a numelui. Din amintirile lui Arpiar Sahaghian aflăm că „în anii când s-a legiferat necesitatea certificării originii etnice române, mai ales pentru funcționarii publici, întrucât nu puteai fi în magistratură fără a fi de origine etnică română, Bedros Erețpohanian a decis să-și schimbe numele, și a întregii sale familii, în Petre Eretescu”². În felul acesta, viitorul scriitor „Constantin Eretescu, tot originar de la Cetatea Albă, devine în timpul lui Ion Antonescu de origine etnic român. Tatăl acestuia fiind grefier risca să fie dat afară – cum te cheamă: Erețpohanian! Atunci s-a gândit să-l cheme Eretescu [...]”³.

După restaurarea administrației românești, o preocupare a Guvernământului Basarabiei ținea de refacerea comerțului în regiune prin aportul elementului românesc. Pentru îndeplinirea sarcinii, a fost întocmită o statistică cu numărul comercianților existenți, urmând un apel către camerele de comerț din restul țării pentru a trimite în provincie comercianți necesari în diverse branșe. Ca rezultat, au fost găsite și distribuite localuri corespunzătoare pentru activitatea comercială; selectate și îndrumate cadre de la sate; antrenați comercianți români în regiunile populate de grupuri etnice, comerțul fiind îmbunătățit inclusiv prin înființarea instituțiilor de credit pentru industrie, comerț, meserii și agricultură etc.⁴. În ceea ce-i privea pe nonromânii din Basarabia, starea generală de spirit a acestora se înrăutățește întrucât în lipsa certificatului care ar atesta originea etnică română nu li se mai îngăduia să facă comerț. Pentru a obține un certificat permisiv se puneau în aplicare diverse mijloace de corupere⁵. Drept răspuns, la 11 mai 1943, toți comercianții care și-au unit sediile comerțului lor în Basarabia erau obligați să-și reia activitatea și să obțină autorizarea de a-și continua comerțul profesat înainte, în caz contrar urma să fie fixat un termen de lichidare de maxim șase luni – în scopul

¹ *Ibidem*, f. 204.

² Arpiar Sahaghean, *Costic*, în „Ararat”, publicație a armenilor din România, 1999, anul X, nr. 15 (180), p. 7.

³ *Din Interviul realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac.

⁴ Anatol Petrencu, *op. cit.*, p. 95.

⁵ ACNSASR, d. 011788 – Starea de spirit a populației (decembrie 1942-iunie 1943), f. 41.

redresării provinciei. Această măsură a provocat satisfacție printre comercianți, căror din diferite motive li s-a ridicat drepturile de exercitare a comerțului¹.

Astfel, în vara lui 1943, erau 8 455 de firme comerciale autorizate, inclusiv 8 383 conduse de români, restul – 72 (adică 0,85%) erau conduse de non-români. Toate firmele aveau, conform declarațiilor, un capital investit de 1 933 511 50 lei, ceea ce era cu mult mai puțin decât necesarul (din cauza fiscalității). Majoritatea firmelor se ocupau cu comerțul cu amănuntul. Inițial nevoile economice nu puteau fi satisfăcute numai de comercianții de origine etnică română, de aceea treptat au fost tolerate și persoane de altă origine etnică, în perspectivă dorindu-se depășirea acestei stări de lucruri².

În organizarea camerelor de comerț și industrie s-a urmărit scopul angajării numai a persoanelor de origine etnică română, procentul persoanelor grupurilor de minorități autorizate reprezentând în vara anului 1943, doar 0,7%. De asemenea, s-au luat măsuri pentru înlocuirea elementelor alogene din conducerea cooperativelor și în general pentru eliminarea personalului străin din sistemul comerțului și mai ales din posturile-cheie³.

Una din cele mai dificile probleme din perioada administrației românești de după 1941 a fost îndeostularea populației Basarabiei cu încălțăminte⁴. O altă problemă ținea de asigurarea populației și industriei cu zahăr. În general, cantitatea de zahăr nu era suficientă pentru populația județelor, la aceasta adăugându-se și lipsa depozitelor de desfacere a produsului. La început, astfel de depozite erau doar în Chișinău și Bălți. Unul dintre furnizorii de zahăr în Basarabia, care avea o filială la Bălți⁵, era Harutiun Frenghean, supranumit „Regele zahărului” din România⁶.

¹ *Ibidem*, f. 61.

² Anatol Petrencu, *op. cit.*, p. 111.

³ *Ibidem*, p. 113.

⁴ *Ibidem*, p. 117.

⁵ ANRM, F. 171, inv. 2, d. 5671, ff. 1-60.

⁶ Reprezentant de seamă al comerțului românesc, fabricant de zahăr, născut în Anatolia. Anatolia. În anul 1914 s-a stabilit cu traiul la Constanța. Priceput în ale comerțului devine, în scurtă vreme, un negustor de frunte al orașului, respectat de populație. Avea în proprietate mai multe firme cu vânzări en-gros. Pentru înlăturarea oricărei crize de zahăr în țară, Harutiun Frenghean importă din America zahăr nerafinat pe care-l prelucra la o unitate specială din Chitila, reușind să dea astfel de lucru unui număr mare de șomeri. Afacerile au început să prospere și Frenghean a devenit proprietarul unor fabrici de zahăr din Arad, Timișoara și Chitila. A muncit cot la cot cu lucrătorii, i-a ajutat din punct de vedere material, le-a construit locuințe sănătoase în special celor

Începând cu 1 iunie 1943, cota lunară de zahăr cuvenită Basarabiei a crescut de la 422 500 kg la 538 836 kg, astfel majorându-se inclusiv rația lunară pentru populația rurală de la 100 g la 150 g per persoană, zahărul cuvenit populației urbane distribuindu-se pe bază de cartelă, iar justificarea distribuirii făcându-se în baza bonurilor detașate¹.

Aproape în toate rapoartele vremii se stipulează faptul că aplicarea selectării stricte a personalului după principiu originii etnice românești, mai ales în domeniul arendării terenurilor agricole, a industriilor și a imobilelor pentru comerț, întâmpină greutăți din cauza stării de război, întrucât cea mai mare parte a specialiștilor români erau mobilizați pe front².

În circumstanțele manifestărilor antisemite, minoritatea armeană a fost prinsă în febra demonstrării apartenenței acesteia la rasa ariană pentru contracararea expulzării inclusiv a refugiaților armeni peste Nistru³. Documentele de arhivă și mărturiile orale atestă cazuri singulare de confundare a armenilor cu evreii, și executarea acestora⁴.

Pe măsura înaintării Armatei Roșii și rezonanței bătăliei de la Stalingrad, populația Basarabiei devenea tot mai alertată. Aceste împrejurări au fost decisive pentru o parte din populația Basarabiei de a-și „găti din timp bagajele”. Documentele de arhivă înregistrează faptul că exponenții grupului armean încă prin 1942 își organizau actele și își aranjau treburile, demonstrând că aveau rădăcini în Vechiul Regat, în ideea de-a se refugia peste Prut. Spre exemplu, cetățeanul Emanuil Merzianov, domiciliat în orașul Chișinău, str. I.H. Rădulescu, nr. 62, solicita prin instanță „restabilirea actului de căsătorie a străbunicului lui, Grigore Merzianu, cu soția lui, Ecaterina Moraru, care au trăit și au murit în Regatul Vechi al României”⁵.

căsătoriți și cu copii. Aproape că n-au existat bariere între muncitori și „patron”. În anul 1942, în plin război, Harutiun Frenghian a creat un spital pentru răniți. Disponibil: <http://personalitati.araratonline.com/frenghian-harutiun-franghian-sau-frenkian-1873-1959/> (accesat: 08.12.2019); Arșac Șirinian, *Lumea pe care am cunoscut-o*, în „Ararat”, publicație a armenilor din România, 1995, anul VI, nr. 18(87), p. 7.

¹ Anatol Petrencu, *op. cit.*, p. 119.

² *Ibidem*, p. 122.

³ A se vedea, în special, *Adresele către Mareșalul Ion Antonescu; Senatul României; Prim-ministrul României și Ministrul Cultelor din România din partea Șefului Eparhiei Armene din România, Husik Zohtabian, pe parcursul anului 1942. Arhiva Arhiepiscopiei Armene*, d. 495 (Memoriul privind originea etnică a armenilor și nedumeririle care circulă. 1941-1942), ff. 1-21.

⁴ *Din Interviu realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac.

⁵ ANRM, F. 171, inv. 2, d. 1595, ff. 1, 10, 14-15.

Nici în doi ani, Armata Roșie ajungea la linia Nistrului. Din amintirile lui Arpiar Sahaghian aflăm: „[...] în 1944 pe tata îl bătea gândul să se ducă în Armenia [...]. Mama aflase că imediat ce plecase rușii, aceștia n-au reușit să ardă toată primăria dimpreună cu actele lor [...], cineva le-a studiat și ne-au zis că într-o noapte au fost ridicate 500 de persoane [...] duse în Odesa, [...] erau foști funcționari în diverse angrenaje ale administrației românești, până și poștașul, cei care lucrau la poștă, la administrația financiară, la impozite [...], toți au fost adunați și [...] duși ca să destructureze partea administrativ-românească care mai rămăsese. Pe [...] listele de urgență erau toți clericii. Acolo era și tata [...]. Mama i-a zis atunci: păi ăștia au zece exemplare și dacă te duci la Vladivostok, ești și tu acolo într-o listă, dacă te duci – te arestează, ce, ești nebun? Ei, tata a văzut că mama are dreptate și am plecat [...]. Aveam 10 ani.

Toți, toți, am primit prin poștă un ordin de evacuare benevol, adică puteai să-l arunci, dar dacă-l foloseai aveai gratuitate pe tren și șirul de locuri de destinație în care îți asigura cazarea undeva [...]. Biletele gratuite de evacuare cu destinație prestabilită au fost distribuite la începutul anului 1944. Ele erau valabile pentru tren [...]. La noi, fiind curtea foarte mare, de 2 ha, au intrat niște tancuri și veni un politruc mic, cu nasul cârn, și cu un portar mai mare [...], mama cosea [...] vorbeau [...], a zis că ăștia nu se opresc în România, ocupă toată Europa și trec oceanul și ocupă și SUA [...]”¹.

În 1944 se refugia la București și familia doctorului Vasili Barsegh Mirzoev, stabilit la Chișinău în contextul evenimentelor din 1917 și căsătorit cu o basarabeancă, mult mai tânără decât el, care își făcea studiile de istorie și geografie la Cluj. În 1940 s-au refugiat la țară, dar în 1944 erau nevoiți să se retragă la București, întrucât fusese anunțați neoficial că erau pe lista de deportări. Vasili Barsegh Mirzoev era considerat inamic public nr. 1, deoarece fusese medic în armata rușilor albi, iar bunicul matern – preot².

Un alt caz de refugiere din Basarabia este cel al Mariei Almazova, care s-a născut la Chișinău (4 decembrie 1906), într-o familie de armeni. Tatăl Andrei Almazov, „nume rusificat după armenescul Almazent, a fost un om cu carte, bun cunoscător al limbii armene, devenit mare

¹ Din *Interviul realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac.

² Madeleine Karacașian, *Destinul zbuciumat al familiei Mirzoev*, în „Ararat”, publicație a armenilor din România, 2000, anul XI, nr. 23-24 (212-213), p. 13.

proprietar de pământ în județul Bălți, iar mama Ana Almazov, descindea din celebra dinastie armenescă a Goilavilor de la Botoșani¹.

De la Chișinău la Craiova ajungea și Leon Ovanesean. Născut la Chișinău într-o familie de armeni, a locuit chiar pe str. Armenescă și a început să învețe la școala armeană din localitate, desființată foarte curând după aceea². În 1944, „odată cu apropierea frontului și audierea bombardamentelor a pornit spre România ca unică speranță a supraviețuirii, mergând pe jos, până a ajuns la Galați, de unde a fost dus cu trenul până la Timișoara. A fost încorporat la Regimentul 12 Roșiori, lângă Caracal, în comuna Chelaru. După trei luni de instrucție, a plecat voluntar pe front. În decembrie 1944 a fost rănit în Ungaria, unde a și fost internat în spital. După ce s-a pus pe picioare, s-a reîntâlnit cu familia (cinci membri) și au închiriat o cameră în Craiova dormind pe jos. Până în 1947 au trăit dintr-o băcănie deschisă pe drumul către Cimitirul Ungureni [...]”³.

Considerații finale. Având în vedere felul în care au evoluat lucrurile în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, nu deținem o cifră exactă a armenilor care s-au refugiat peste Prut, atât în 1941 cât și în 1944. Cu toate acestea, faptul că Basarabia se golise de armeni, ne vorbesc datele de arhivă și închiderea bisericilor armenesti în regiune. Odată cu intrarea sovieticilor în Basarabia, comunitățile religioase ale armenilor se autodizolvase. Potrivit datelor cu referire la situația cultelor din RSS Moldovenească în 1940, în ținut existau patru comunități religioase de rit armeano-gregorian, în 1946 doar două, iar cu trei ani mai târziu, pe 7 iulie 1949, nici una⁴. Întreruperea activității comunităților religioase armenesci s-a datorat, în special, celui de-al doilea exod peste Prut. Numărul armenilor după război fiind estimat la doar câteva sute de persoane⁵.

¹ *Domnișoara Almazova...*, în „Ararat”, publicație a armenilor din România, 2000, anul XI, nr. 4 (193), p. 6.

² Despre istoria liceului mai vezi: Lidia Prisac, *Viața profesională și cea privată a corpului didactic al liceului particular mixt armenesc din Chișinău (1918-1925)*, în Conferința științifică cu participare internațională „Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei, studiului artei, ediția a VII-a, Chișinău 26-28 mai 2015, rezumatele comunicărilor”, Chișinău, 2015, pp. 86-87.

³ *De la Chișinău la Craiova. Destinul unui armean din Basarabia*, în „Ararat”. Publicația a armenilor din România, 2001, anul XII, nr. 16(229), p. 4.

⁴ Валерий И. Пасар, *Трудные страницы Молдовы*, Москва, с. 587-588, 601.

⁵ Lidia Prisac, *Evoluția demografică a comunității armenice în spațiul actual al Republicii Moldova*, în „Buletin științific al tinerilor istorici”. Materialele conferinței științifice internaționale anuale a tinerilor cercetători 2012, Chișinău, vol. 1 (6), 2013, pp. 338-346.

Dacă e să credem martorilor acelor vremuri, putem conchide că armenii s-au retras masiv mai ales în 1944 – „exodul a avut loc [...] când frontul se apropiase și tunurile se auzeau. În 1944, au plecat 95% și au rămas un număr infim de armeni [...]”¹. După 1945, populația armeană de la Cetatea Albă de altă dată s-a redus doar la câteva familii².

În condițiile în care elementul armean se subțiașe considerabil în spațiul dintre Prut și Nistru, majoritatea edificiilor de rit armeano-gregorian au trecut în atribuția statului. Unele au fost distruse în timpul acțiunilor militare. Spre exemplu, la Grigoriopol (oraș fondat de armeni) în locul bisericii armenești ruinate³ a fost înălțată o centrală electrică⁴. Altele, au fost transmise, în timp, în folosința Bisericii Romano-Catolice; utilizate în calitate de depozite, locații de producere a bunurilor sau transformate în instituții de culturalizare ateistă ori de agrement. În 1944, de exemplu, Biserica armenescă din Bălți *Sf. Grigore Luminătorul*⁵ (care a funcționat din 1912 pe str. Hotin nr. 6), a fost transmisă Bisericii Romano-Catolice⁶. Aceeași soartă a avut-o și noua Biserică Armenescă de la Chișinău, *Învierea Mântuitorului*⁷ (cunoscuta Capelă Armenescă din Valea Trandafirilor, nr. 11), care a fost dată în arendă în anii 1950, aceleași Biserici Romano-catolice⁸. La Orhei, o altă

¹ Din *Interviul realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac.

² Hacic-Hristoforov Asvadurov, *Biserica armenescă din Cetatea Albă*, în „Ararat”, publicație a armenilor din România, 1998, anul IX, nr. 19 (160), p. 6.

³ În timpul evenimentelor militare din 1944 a avut de suferit și Palatul princiar al lui Manuc-bey de la Hâncești, devenind o ruină. Se spune că în timp ce Palatul era cuprins de flăcări, tocmai trecea pe acolo, cu căruțele, în refugiu, avocatul Ion Panu, armean și el, și care a fost nu odată oaspete al acestui Palat. Avocatul a reușit să salveze din flăcări emblema princiară, care orna frontonul clădirii, și a mers cu ea până la Râmnicul Sărat. Aici însă, se pare că întreaga încărcătură a căruțelor i-a fost luată, ca de altfel și emblema princiară a Palatului din Hâncești. Vezi: Eugen Panighianț, *Armenii din Basarabia (2)*, în „Ararat”, publicație a armenilor din România, 1991, anul II, nr. 6 (12), p. 6.

⁴ ANRM, F. 3305, inv. 1, d. 2, f. 10.

⁵ Biserica a fost zidită între 1910-1914 la inițiativa filantropului armean, ofițer, moșier, președintele zemstvei din Bălți, Iacob Grigorie Marcarov (1861-1936). Deschiderea bisericii s-a datorat preotului Martiros Zatikianț. Vezi: Gh. Bezviconi, *Patruzeci de ani din viața Basarabiei. 1877-1917*, în *Din trecutul nostru*, august–septembrie 1939, p. 18; *Idem*, *Morminte armenești dintre Prut și Nistru*, în „Profiluri de ieri și de azi. Articole”, București, Editura Librăriei Universitare, 1943, p. 161.

⁶ ANRM, F. 3305, inv. 1, d. 1, f. 18.

⁷ A fost construită ca și capelă în 1916 după proiectul arhitectului Alexandru I. Bernardazzi pe teritoriul cimitirului armenesc din Chișinău, ulterior, redenumit cimitirul catolic.

⁸ Vezi: Lidia Prisac, *Soarta lăcașului de cult armeano-gregorian din Chișinău în perioada sovietică*, în Conferința științifică internațională „Perspectivele și Problemele

biserică armenescă prin decizia Comitetului Executiv Raional în aprilie 1946, „în lipsa enoriașilor armeni” era transferată în gestiunea Școlii pedagogice pentru a fi folosită în calitate de Casă de Cultură¹.

În Chișinău, începând cu vara lui 1944 vechea Biserică Armenescă de pe str. Armenescă Veche (astăzi Piața Veche nr. 8)² era transformată în locație de păstrare a bunurilor, lăcașul fiind utilizat ca depozit timp de 27 de ani³.

Un alt argument probatoriu care dovedește exodul masiv al armenilor după 1940/1944, în special, la București ține de depistarea documentelor (inclusiv în limba rusă) cu referire la activitatea comunității armenice din Basarabia în Arhiva Arhiepiscopiei Armenice din România, fapt care ne face să conchidem că primul lucru pe care l-au luat în exodul lor armenii din Basarabia au fost documentele de arhivă, unele dintre ele altădată păstrându-se în cadrul Consistoriului Arhiepiscopiei Armenice din Basarabia. Și un ultim argument, care practic consolidează afirmațiile enunțate ține de depistarea mormintelor armenilor originari din Basarabia în Cimitirul armenesc din București.

Integrării în Spațiul European al Cercetării și Educației”, Universitatea de Stat „B.P. Hasdeu” din Cahul, 7 iunie 2017, vol. II, 2017, p. 255.

¹ Vezi mai multe în: Lidia Prisac, **Ion Valer Xenofontov**, *De la Casa Armeano-Gregoriană de Ruğăciuni la Biserica Ortodoxă din Orhei, în In memoriam Gheorghe Palade, 1950–2016* /V. Arapu, A. Petrencu, C. Ciucanu (ed.), Chișinău, Bons Offices, 2018, pp. 557-572.

² Despre străzile armenesti din Chișinău mai multe în: Lidia Prisac, *Chișinăul și străzile lui armenesti*, în „Ararat”, supliment al periodicului Uniunii Armenilor din România, iunie 2016, 31 p.; Lidia Prisac, *Strada Armenescă din Chișinău – reconstituire istorică și identitate urbană*, în „Identitățile Chișinăului”. Ediția a III-a, Chișinău, Pontos, 2016, pp. 226-238.

³ Vezi mai detaliat istoria acestei biserici în: Lidia Prisac, *Soarta lăcașului de cult armeano-gregorian din Chișinău în perioada sovietică...*, pp. 253-259.

**Atestarea documentară
a refugierii armenilor din Basarabia peste Prut (1940)**

Document 1.

Oficiului Poliției de Siguranță Iași
14 noiembrie 1940

D-le Chestor

Inspectoratul de jandarmi deține informația că preotul armean de la Iași domiciliat în str. Danciu nr. 3 se ocupă cu organizarea trecerilor clandestine din Basarabia în România. Pentru aceste servicii încasează câte 20 000 lei de la persoanele refugiate din Basarabia, pentru a le aduce familiile de dincolo. Până în prezent a adus familiile d-lor Osipian și Serghiz din or. Bălți, care s-au stabilit cu domiciliu în București la o adresă cunoscută de numitul preot. Se bănuiește că acest preot lucrează în tovarășia altor persoane.

Față de cele de mai sus, cu onoare vă rugăm să binevoiți a dispune prin organele dvs. verificarea celor de mai sus, cât mai urgent, comunicându-ne rezultatul.

Inspector regional (ss)

Șeful Serviciului Siguranței (ss)

Document 2.

Domniei sale,
D-lui Chestor al Poliției Municipale Iași

Domnule Inspector

În referire la ordinul Dvs. nr. 31493, din 13 noiembrie a.c. avem onoarea a vă raporta că preotul armenesc, anume, Vargajavedian domiciliat în Iași, str. Danciu nr. 3, în cursul lunii Iulie a.c. a luat contact cu numiții: Reben Osipian și Sarchis Mamghlian, refugiați din or. Bălți, Basarabia, care i-au cerut sfatul de felul cum ar putea să aducă soțiile lor de acolo în timp, iar dânsul i-a sfătuit să se adreseze Prefecturii de Județ – Iași și Comisiunii de repatriere, cerând fiecare repatrierea soției sale, ceea ce au și făcut, în urma căror intervenții ambilor le-au venit soțiile în România.

Din cercetările și supraveghele exercitate asupra susnumitului nu s-a putut constata că s-au ocupat cu trecerile clandestine din Basarabia în România.

Chestor
D. Iancu

Șeful Biroului Siguranței,
Cezar Ambrozier

Sursa: ACNSAS, D. 012119, ff. 161, 163

Cereri de ajutorare

Document 3.

Solicitarea lui Leon Malhasian din com. Târnova, jud. Soroca

Nr. 718

7 iulie 1940

Domniei Sale,
Domnului Președinte al „cercului Basarabeniloc”, București

Domnule Președinte,

Subsemnatul Leon Malhasian din com. Târnova, jud. Soroca, refugiat cu soția mea Maria Malhasian din Basarabia, sus-arătata localitate, și cu domiciliul provizoriu în Calea Griviței, nr. 176 A, fiind în prezent fără mijloace de întreținere, vă rog a-mi acorda un ajutor bănesc, din fondurile repartizate pentru ajutorarea refugiaților basarabeni.

Cu deosebită stimă,
[semnătura]

Se aprobă 1 000 lei [Mențiune adăugată de mână ulterior redactării cererii]

Achitat [Mențiune aplicată cu ajutorul unui clișeu]

Declarații privind imobilele lăsate în Basarabia

Document 4.

Declarația Elenei BOGDASAROV

Domniei Sale,
Domnului președinte al Cercului Basarabenilor,
București

Domnule Președinte,

Subsemnatul Elena BOGDASAROV de profesie *proprietară* domiciliată în comuna București, str. Bulevardul Regina Maria nr. 6, apartamentul 16, proprietară a imobilului din orașul Chișinău am onoarea a vă înainta această declarație pentru a servi la stabilirea dreptului meu pentru procurarea unui imobil în conformitate cu Decretul-lege nr. 842, din 27 martie 1941, publicat în Monitorul Oficial, nr. 74, 1941.

Cu deosebită stimă, *Elena BOGDASAROV*

Declarație

Proprietatea urbană din orașul Chișinău

Numele și pronumele proprietarului	BOGDASAROV Elena
Naționalitatea	Română
Ocupațiunea	Proprietară
Adresa casei	Chișinău, strada Regele Ferdinand I, nr. 125 A (fost 97)
Suprafața terenului	945 m ²
Clădirea compusă din	Clădirea pe fațadă, 4 camere, bucătăria, baia
Materiale de construcție	Cărămidă
Acoperișul	Tablă de zinc
Dependențe	Camera pentru servitori, spălătorie, garaj, grajd pentru 4 cai, 2 șoproane pentru lemne și pivniță în curte
Evaluare de către Administrația Financiară și alte instituții	Impozit plătit – 4 000 lei
Sarcine	Nici o sarcină
Acte de proprietate în copii	Este actul original. Anexe o copie [Document în același dosar]

Din lista actelor confirmarea declarației de două persoane numele, pronumele, ocupațiunea, adresa	
Semnătura: <i>Elena Bogdasarov</i>	

Document 5.

Declarația lui Astrațatur HACIKIANȚ

Domniei Sale,
Domnului președinte al Cercului Basarabenilor,
București

Domnule Președinte,

Subsemnatul Astrațatur HACIKIANȚ de profesie *inginer* domiciliat în comuna Iași, str. Aleea Ghica Vodă nr. 4, județul Iași, proprietar al imobilului din orașul Chișinău, am onoarea a vă înainta această declarație pentru a servi la stabilirea dreptului meu pentru procurarea unui imobil în conformitate cu Decretul-lege nr. 842, din 27 martie 1941, publicat în Monitorul Oficial, nr. 74, 1941.

Cu deosebită stimă, *Inginer A. HACIKIANȚ*

Declarație

Proprietatea urbană din orașul Chișinău, județul Lăpușna,
I, str. C. Brătianu, nr 64/68; II, str. Șoseaua Costiujeni, 48, nr. 27

Numele și pronumele proprietarului	HACIKIANȚ Astrațatur
Naționalitatea	Română
Ocupațiunea	Inginer, actual pensionar
Adresa casei	Or. Iași, Aleea Ghica Vodă, nr. 4 (Copou)
Suprafața terenului	I. De pe str. I.C. Brătianu, nr. 64/88 – 762 m ² al curții cu clădire II. De pe șoseaua Costiujeni, 48, nr. 27 – 2 800 m ² al curții cu clădire
Clădirea compusă din	I. Două case – una la stradă și a doua în curte. Prima cu suprafața clădirii – 216 m ² – apartament 5 camere, bucătărie, baie, veceu, pivniță etc. și a doua cu suprafața 160 m ² a clădirii – apartament 4 camere – antreu, bucătărie, baie, veceu etc. II. Una casă cu suprafața clădirii 320 m ² –

	apartament 4 camere – terasă mare, bucatărie, baie, veceu, servitori etc.
Materiale de construcție	Piatră var și nisip, fier, lemn, parchet, teracotă și alte materiale obișnuite
Acoperișul	I. Tablă de fier la ambele construcții de pe str. I.C. Brătianu, nr. 64/68 – șindrila la dependențe II. Tablă de fier la casă, țigle Marsellia și șindrila la dependențe
Dependențe	I. Șure pentru lemne, garaj, spălătorie, latrină, canalizare II. Șure pentru lemne, grajd, garaj, bucatărie de vară, apartament cu 2 camere
Evaluare de către Administrația Financiară și alte instituții	I. Asupra imobilului de pe str. I.C. Brătianu, nr. 64/68, valoarea locativă netă – 54,4 000, bruto – 68 000 lei venit II. Asupra imobilului de pe șoseaua Costiuseeni, 48, nr. 27. Venitul anual era înglobat în venitul producției vii
Sarcine	Asupra imobilelor nu este nici o sarcină. Sunt cambii – la Banca Basarabiei, Chișinău, în sumă de 65 000 lei, cu scadența la 10 iulie 1940
Acte de proprietate în copii	I. Casa – str. I.C. Brătianu, nr. 64/68 – act de cumpărare-vânzare la 3 septembrie 1902, Cartea de imobil, Circumscripția Chișinău, Arhiva Națională, tribunalul Regional Chișinău, nr. 214; Reestrul nr. 2603 II. Casa de pe șoseaua Costiuseeni, 48, nr. 27 cu via cu nr. la Primărie 383; Acte de cumpărare; Arhiva Națională, Cartea de imobil pe anul 1912-9-IX, nr. reestrului 12416, (s.s.) Prim notar E. Moleanov
Din lista actelor confirmarea declarației de două persoane numele, pronumele, ocupațiunea, adresa	
Semnătura: <i>Inginer A. Hacikiant</i>	

Document 6.

Declarația Tatianeî GAZALOV

Domniei Sale,
Domnului președinte al Cercului Basarabenilor,
București

Domnule Președinte,

Subsemnata Tatiana GAZALOV de profesie *casnică* domiciliată în comuna București, str. Sandu Aldea Aleea, nr. 39, Parcul Domenii, județul Ilfov, proprietară al imobilului din orașul Cetatea Albă, am onoarea a vă înainta această declarație pentru a servi la stabilirea dreptului meu pentru procurarea unui imobil în conformitate cu Decretul-lege nr. 842, din 27 martie 1941, publicat în Monitorul Oficial, nr. 74, 1941.

Cu deosebită stimă, *T. GAZALOV*

Declarație

Proprietatea urbană din orașul Cetatea Albă, Basarabia

Numele și pronumele proprietarului	Sara Lurabov-Asvadurov, are o fiică Maria măritată cu Nicolai Gazalov. Soții Gazalov au avut un fiu Rafael, căsătorit cu Tatiana Gazalov, de la care s-a născut o singură fiică Rafaela, Rafael Gazalov a murit în 1932. N. Gazalov a fost arestat și probabil și el și soția au murit. Singura moștenitoare este Rafaela Gazalov
Naționalitatea	Română
Ocupațiunea	Casnică
Adresa casei	București, strada Sandu-Aldea, nr. 39 (Parcul Domeniilor)
Suprafața terenului	Una vie, suprafața 7 ha, valoarea – 700 000 lei Una vie, suprafața 5 ha, valoarea – 750 000 lei Una vie, suprafața 3 ha, valoarea – 300 000 lei Teren Bugaz, stațiunea balneară – mare, suprafața 1 ha 4 000 m ² – 5 500 000 lei
Clădirea compusă din	1) Una clădire, corp din 12 încăperi, valoarea – 1 500 000 lei 2) Una clădire, vilă din 14 încăperi, valoarea – 2 000 000 lei 3) Una clădire, casă din 4 încăperi, valoarea – 800 000 lei 4) Una clădire cu 12 etaje, 10 încăperi – 1 500 000 lei Total – 13 050 000 lei
Materiale de construcție	Două case din cărămidă și două din piatră
Acoperișul	Tablă din zinc

Dependențe	Sarai, pivniță, cramă, apeduct, lumină electrică, grajd
Evaluare de către Administrația Financiară și alte instituții	
Sarcine	
Acte de proprietate în copii	
Din lista actelor confirmarea declarației de două persoane numele, prenumele, ocupațiunea, adresa	Declarăm că cunoaștem aceste valori menționate mai sus [Două semnături ilizibile]
Semnătura: T. Gazalov	

Document 7.

Declarația lui Nicolae MURACIOV¹

Domniei Sale,
Domnului președinte al Cercului Basarabenilor,
București

Domnule Președinte,

Subsemnatul Nicolae MURACIOV de profesie *fost proprietar*, domiciliat în comuna București, str. Piața Sfinților Voievozi, nr. 2, județul Ilfov, proprietar al imobilului din orașul Chișinău, am onoarea a vă înainta această declarație de imobil urban părăsit în Basarabia, pentru a servi la stabilirea dreptului nostru pentru procurarea unui imobil în

¹ Se presupune că acestui Muraciov, ori celor din spița neamului Muraciov, le-ar fi aparținut hotelul „Suisse”, care prin anii 1920-1930 devenea „Hotel London”, situat pe str. Nicolaevskaia. Vezi: Edvard Jeamgocian, *Hanuri armenesti (2) din Moldova*, în „Ararat”, publicație a armenilor din România, 1997, anul VIII, nr. 23-25 (140-141), p. 7. Despre istoria acestei familii vezi mai multe: Lidia Prisac, Sergiu Bacalov, *Contribuții la istoria neamului de origine armeană Muraciov (Muratov)*, în „Studii de arhondologie și genealogie”, vol. 1, Chișinău, 2013, pp. 220-227; Lidia Prisac, *Instruirea armenilor din Basarabia țaristă (1812-1917)..*, pp. 462-478.

conformitate cu Decretul-lege nr. 842, din 27 martie 1941, publicat în Monitorul Oficial, nr. 74, 1941.

Cu deosebită stimă, *Nicolae MURACIOV*

Declarație

Proprietatea rurală din orașul Chișinău

Numele și pronumele proprietarului	MURACIOV Nicolae
Naționalitatea	Română
Ocupațiunea	Fost proprietar
Adresa casei	Pe străzile Carol I, nr. 48, strada Schmidt, nr. 129, strada Filipescu
Suprafața terenului	2 942 m ² formând două curți
Clădirea compusă din	Construcție subsol, parter și etaj formând hotel „Londra”, restaurant „Londra”, apartament și prăvălii: hotel compus din 60 camere cu dependențe și ho, restaurant compus hol, restaurant, bufet și dependențe; prăvălii 4 și locuințe particulare 7, compuse din 26 camere aproximativ, cu dependențe
Materiale de construcție	Piatră, cărămidă și fier betonat, parchet
Acoperișul	Tablă de fier zincat și o parte foarte mică cu țigle
Dependențe	1) Garaj din cărămidă și fier betonat 2) Magazii pentru lemne – 3, closete
Evaluare de către Administrația Financiară și alte instituții	1. După valoarea locativă pentru clădiri impozitul de Stat și alte instituții – 125 000 lei 2. Ca întreprindere comercială hotelul era impus la suma de 110 000 lei
Sarcine	Ipoteca la credit Funciar Urban București în sumă de 140 000 lei
Acte de proprietate în copii	Extras principal din condica de proprietăți a Arhivei notariale Chișinău. Circumscripția I-a. Chișinău, 1907, partea a II-a, nr. 1
Din lista actelor confirmarea declarației de 2 persoane numele, pronumele, ocupațiunea, adresa	
Semnătura: <i>N. Muraciov</i>	

Document 8.**Declarația Rozaliei MURACIOV**

Domniei Sale,
Domnului președinte al Cercului Basarabenilor,
București

Domnule Președinte,

Subsemnatul Rozalia MURACIOV de profesie *casnică* domiciliat în comuna București, str. Piața Sfinților Voievozi, nr. 2, județul Ilfov, proprietară al imobilului din orașul Chișinău, am onoarea a vă înainta această declarație de imobil urban părăsit în Basarabia, pentru a servi la stabilirea dreptului nostru pentru procurarea unui imobil în conformitate cu Decretul-lege nr. 842, din 27 martie 1941, publicat în Monitorul Oficial, nr. 74, 1941.

Cu deosebită stimă, *Rozalia MURACIOV*

Declarație

Proprietatea rurală din orașul Chișinău

Numele și pronumele proprietarului	MURACIOV Rozalia
Naționalitatea	Română
Ocupațiunea	Casnică
Adresa casei	Strada Ștefan cel Mare, nr. 156 și Cuza Vodă
Suprafața terenului	2 288 m ²
Clădirea compusă din	a) Un apartament compus din 8 camere, bucatărie, spălătorie, 3 camere pentru servitori, 2 cămări și dependențe b) Un apartament din 8 camere și dependențe
Materiale de construcție	Piatră și cărămidă
Acoperișul	O parte cu țiglă Marsellia și o parte tablă de fier zincată
Dependențe	În curte: Un garaj pentru 2 automobile, 2 magazii pentru lemne, grădină cu pomi fructiferi
Evaluare de către Administrația Financiară și alte instituții	3. După valoarea locativă pentru clădiri impozitul de Stat și alte instituții – 125 000 lei 4. Ca întreprindere comercială hotelul era impus la suma de 110 000 lei
Sarcine	Ipoteca la credit Funciar Urban București în sumă de 140 000 lei

Acte de proprietate în copii	Extras principal din Registrul de proprietăți a Arhivei Notariale din Chișinău. Circumscripția a III-a, orașul Chișinău pe anul 1917, p. 325, nr. 81
Din lista actelor confirmarea declarației de 2 persoane numele, pronumele, ocupațiunea, adresa	
Semnătura: <i>Rozalia Muraciov</i>	

Document 9.

Declarația lui Pavel PAPAȘIAN

Domniei Sale,
Domnului președinte al Cercului Basarabenilor,
București

Domnule Președinte,

Subsemnatul Pavel PAPAȘIAN de profesie *proprietar, agricultor* domiciliat în comuna București, str. Maria Rosetti, nr. 36, județul Ilfov, proprietar al imobilului din orașul Chișinău, am onoarea a vă înainta această declarație pentru a servi la stabilirea dreptului nostru pentru procurarea unui imobil în conformitate cu Decretul-lege nr. 842, din 27 martie 1941, publicat în Monitorul Oficial, nr. 74, 1941.

Cu deosebită stimă, *P. PAPAȘIAN*

Declarație

Proprietatea urbană din orașul Chișinău, str. Ștefan cel Mare, nr. 120

Numele și pronumele proprietarului	PAPAȘIAN Pavel
Naționalitatea	Română
Ocupațiunea	Proprietar, agricultor
Adresa casei	Strada Maria Rosetti, nr. 36
Suprafața terenului	1 350 m ²
Clădirea compusă din	Două apartamente: Un apartament compus din 6 camere la etaj și 3 camere la parter, alt apartament
Materiale de construcție	Piatră
Acoperișul	De tablă și de oală
Dependențe	2 bucătării, baie, veceu, instalațiune de lumină electrică și de apeduct, magazii pentru lemne de

	piatră, pivniță
Evaluare de către Administrația Financiară și alte instituții	Evaluat de către Administrația Financiară la 68 000 lei. Asigurat la 500 000 lei (cinci sute mii)
Sarcine	
Acte de proprietate în copii	1) Certificatul Ministerului Economiei Naționale din 24/V.1941; 2) Poliță de asigurare agricolă din 24/V.1941, București
Din lista actelor confirmarea declarației de 2 persoane numele, prenumele, ocupațiunea, adresa	Domnul Muraciov Nicolae, Piața Sfinții Voievozi, Nr. 2; Domnul Doctor Ion Gul-Handanian [lectură nesigură], Strada Petre Pani, nr. 8
Semnătura: P. Papazian	

Sursa: *Dezmembrarea României. Anexarea de către URSS a Basarabiei, Nordului Bucovinei și Ținutului Herța –1940 (Studiu de culegere de documente)*, Lucrare îngrijită de Mihai Tașcă, Wolfram Niess, Chișinău, Cartea juridică: Serebia, 2015, pp. 469; 476; 535-356; 551; 638; 639; 664.

Morminte ale armenilor din Basarabia în Cimitirul armenesc din București

Doctor Cristofor Asvadurov (1884-1941)
Lidia Asvadurov (1891-1967)

Calust Asvadurov (1892-1970)

Rozalia Muraciov (1875-1963)
Tamara Dumitrescu Muraciov (1914-1971)
(foto realizate de Lidia Prisac, 15 mai 2016, București)

Armenian refugees from Bessarabia over the Prut River (1940/1944)

The purpose of this paper is to synthesize and present based on specialized literature, newspapers of the time and primary sources, such as (un)published documents kept in archival institutions from the Republic of Moldova, the Republic of Armenia and Romania (The National Archive of the Republic of Moldova, the Archive of the Academy of Sciences of Moldova; The National Archive of the Republic of Armenia; The National Archives of Romania (Bucharest branch), the Archive of the Armenian Archdiocese of Romania and the Archive of the National Council for the Study of Security Archives (CNSAS) from Romania), but also based on oral testimonies on the topic of Armenian refugees across the Prut River in the context of "restitution" and (re)annexation of Bessarabia to the USSR. The scientific approach highlights the manifestly decrease of the Armenian element in the area between the Prut and the Dniester Rivers during the Second World War, as well as the interruption of the direct link between the Armenians who populated this territory until 1940/1944 and after.

Keywords: *refugees; Armenians; Second World War; Bessarabia; Romania; USSR; across the Prut River.*

Lidia PRISAC

doctor în istorie, cercet. șt. coordonator
Biblioteca Științifică (Institut) „Andrei Lupan”
e-mail: lidiaprisac@yahoo.com
ID ORCID: 0000-0002-3406-3670

István BANDI

FILE DIN ISTORIA FRONTIEREI MAGHIARO-ROMÂNĂ DE DUPĂ CEL DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

După sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, protecția frontierelor a fost una dintre sarcinile prioritare ale statului maghiar. În perioada relativ scurtă de timp care a dus la ratificarea Tratatului de pace de la Paris, acest domeniu a suferit modificări fundamentale. Situația s-a complicat prin faptul că, într-un context internațional în continuă schimbare, aproape toate statele vecine au pus în aplicare măsuri coercitive. Studiul prezintă destine individuale în „țara nimănui” a relațiilor interstatale, în perioada imediat următoare ratificării tratatului de pace din iulie 1947, pe fondul unor condiții de rivalitate dintre autoritățile de pază a frontierei/autoritățile de frontieră. În scurta noastră introducere ne propunem să prezentăm cele mai importante decizii de politică profesională și organizare instituțională care afectează condițiile care prevalează la granița româno-maghiară.

În 1944, după retragerea frontului, pe secțiunea comună de frontieră româno-maghiară, a avut loc o activitate de supraveghere a frontierelor care funcționa sub control militar sovietic. Și în interiorul țării, adică în Transilvania de Nord, a fost introdusă o administrație militară sovietică din noiembrie 1944 până în martie 1945.¹ În aceeași perioadă, cu pretextul reorganizării, Corpul Grănicerilor a suferit o reducere majoră, reducând numărul grănicerilor români de la 44.000 în august 1944 la 12.000 în aprilie 1945 și concomitent îndepărtând mai mulți generali de frunte din Comandamentul Grănicerilor.² În țările eliberate și astfel ocupate de sovietici, inclusiv România, organizațiile de apărare și afaceri interne, inclusiv polițiștii de frontieră, au fost supuse unei restructurări permanente și fundamentale sub supravegherea directă a Comisiei Aliate de Control. Seria disponibilizărilor și

¹ Despre organizarea și funcționarea administrației militare sovietice, a se vedea Béni L. Balogh: *Impériumváltások Erdélyben és az 1944-1945-ös fordulat* (Schimbări de Imperiu în Transilvania și schimbarea din 1944-1945), în *Korunk* 2015/5. sursă nr. 72-79 : https://www.academia.edu/35747179/Imp%C3%A9riumv%C3%A1lt%C3%A1sok_Erd%C3%A9lyben_%C3%A9s_az_1944_1945_%C3%B6s_fordulat_In_Korunk_2015_5_72_79 (data descărcării: 28. Iulie 2021.)

² Sever Neagoie, Gheorghe Văduva, Ilie Tender: *Istoria grănicerilor și a începutului poliției de frontieră*, Editura Scaiul, București, 2004, 337.

incertitudinea rezultată din intervenția directă sovietică au fost însoțite de o reducere a controalelor efectuate de către autoritățile responsabile de controlul la frontiere. Astfel, polițiștii de frontieră în număr scăzut nu au mai fost așa de disciplinați și nu și-a putut îndeplini sarcina la standardul adecvat¹. Prin Ordinul General Nr. 29 din 1 septembrie 1945 al Ministerului de Război a luat ființă aparatul E.C.P., Direcția Superioară pentru Educație, Cultură și Propagandă a Armatei după modelul celui din Armata Sovietică, cu scopul de a educa întregul efectiv de cadre și militari în termen în spiritul politicii Partidului Comunist Român, și concomitent să supună necondiționat cerințelor Moscovei de sovietizare a forțelor armate românești².

O modificare fundamentală juridică și organizațională asupra Corpului Grănicerilor a fost publicarea Decretului nr. 1259 din 21 iunie, în baza Legii 208, publicat în Monitorul Oficial la 25 iunie 1947. Conform decretului, unitățile de pază a frontierei au fost transferați de la Ministerul Apărării la Ministerul de Interne și au rămas la Ministerul de Interne până în 1960.

Înființarea Poliției de Frontieră Maghiare a fost dispusă de ministrul apărării János Vörös³ la 23 februarie 1945⁴. „*Forțele de pază ale frontierei subordonate armatei și dislocate pe sectoarele 1-7., organizate în 27 companii cuprinzând în total 150 de secții de cercetași. Înființarea acestora s-a realizat treptat și au început să funcționeze de la începutul*

¹ Sever Neagoie, Gheorghe Văduva, Ilie Tender: *Istoria grănicerilor și a începutului poliției de frontieră*, Editura Scaiul, București, 2004, 313.

² Sever Neagoie, Gheorghe Văduva, Ilie Tender: *Istoria grănicerilor și a începutului poliției de frontieră*, Editura Scaiul, București, 2004, 340.

³ János Vörös (1891–1968) ofițer profesionist, general. Șef de stat major al armatei 1 din 1 august 1941 și comandant al Corpului 2 de armată din 1 noiembrie 1943. Din 19 aprilie 1944, la cererea lui Edmund Veessenmayer, a ocupat funcția de șef al Statului Major al Armatei Ungare; din 10 mai 1944 a fost înaintat la gradul de colonel general. A avut un rol major în contracararea încercării lui Miklós Horthy de a realiza cu succes lovitura de stat din 15 octombrie 1944. După o scurtă dispariție inițiativa de partea forțelor sovietice, participând la negocierile pentru formarea unui guvern la Moscova. Incepând din 22 decembrie 1944 va fi numit ministru al apărării în Guvernul național provizoriu de la Debrețin și rămâne în poziție până la 15 noiembrie 1945. El a fost arestat la 25 martie 1949, suspectat de „trădare”, iar la 9 iunie 1950, condamnat la închisoare pe viață. Va fi eliberat în 1956, iar în 1992 hotărârea sa a fost anulată de Curtea Supremă.

⁴ Cu decretul nr. 20.100 / Eln. I.-1945. În conformitate cu secțiunea 14 (2) II din 1939. tc.. A se vedea Institutul de Istorie Militară al Ministerului Apărării și Arhivele de Istorie Militară ale Muzeului (în continuare HM HIL) 20.183/el/1945. *Înființarea poliției de frontieră*.

*lunii martie până la sfârșitul lunii iunie 1945.*¹ Din rapoartele de sinteză știm că, în aprilie 1945, traficul de frontieră local maghiaro-român s-a deschis peste tot. Cu toate acestea, traficul de frontieră pe distanțe lungi era încă suspendat, astfel încât autoritățile au fost obligate să trimită solicitanții de pașapoarte de la un birou la altul. Trecherile ilegale de frontieră au fost foarte frecvente, iar comandanții locali ai Armatei Roșii au blocat deseori desfășurarea serviciului de frontieră.

Comisia Aliată de Control (SZEB) din Ungaria a jucat un rol decisiv în înființarea noului aparat de poliție de frontieră *„La sfârșitul lunii aprilie 1945, nu fusese încă înființată niciunitate de pază a frontierei în comandamentele din sectoarele 2 și 3. În sectorul 4, ca urmare a acțiunilor SZEB, organizarea poliției de frontieră a rămas blocată. De fapt, nu exista încă o poliție de frontieră în sectorul 1. În sectorul 6, la Debrecin, în raport cu România două companii de cercetași au fost desființate din ordinul SZEB sau fuzionate în unitățile care plecau în zona operațională. Companiile de cercetași existente în realitate nu au atins numărul necesar acestora în urma lipsurilor severe de arme și de echipamente”*². Conform instrucțiunilor SZEB din 25 aprilie 1945, numărul total al polițiștilor de frontieră nu putea depăși numărul de 5.000. Proiectat pe secțiunea de frontieră românească lungă de 330 km, aceasta însemna în total 1368 de persoane³. Reducerea suplimentară a gărzii de frontieră deja scăzute nu a servit cauza protecției frontierei și nici nu a stabilit relații bune cu statele vecine. Până în noiembrie 1945, situația de la secțiunea de frontiera iugoslavă se deteriorase atât de mult, încât erau forțați să comande acolo unități de la frontiera română.⁴ Este important de menționat: János Vörös a dispus ca, *„relațiile cu statele vecine să fie făcute relații prietenoase chiar și cu prețul sacrificiilor”*⁵. Companiile de cercetași au găzduit comandanți ai unităților de pază a frontierelor din statul vecin. Relația lor a fost descrisă în documentele contemporane drept ca fiind de „camaraderie”.

¹ HM HIL 1945. eln/23.528. *Referitor la situația poliției militare de frontieră maghiare.*

² Ibidem.

³ HM HIL 1945. eln/23.744. *Határőrizet szervezetének módosítása.* (Modificarea structurii serviciului de pază)

⁴ HM HIL 1945. eln/38.302.

⁵ HM HIL 1945. eln/26.302. *Az 5. ker. pk. IV. havi helyzetjelentése a határőrségről.* (Raportul pe luna IV-a despre situația organelor de pază a frontierei de pe raza comandamentului 5.)

Pe linia politicii militare, pe baza informațiilor colectate de la așa-numiții „indiviziR”¹, conducerea militară maghiară a putut forma o imagine a stării autorităților de pază a frontierei românești. Iată un exemplu: „Conform raportului unui individ R. din Carei la 22 iunie [1945], CFR a oprit toate construcțiile din Carei. [...] Individul R. raportează că armata română staționată acolo, cu excepția grănicerilor, a trebuit să părăsească orașul Carei, la ordinul comandamentului sovietic.. [...]”²S-au primit știri amenințătoare de la secțiunea de frontieră sudică în legătură cu vandalismele trupelor partizane sârbești și din partea de nord despre arestarea civililor și foștilor soldați, mobilizarea militară, deportarea și expulzarea persoanelor vorbitoare de limba maghiară.³

În ceea ce privește controlul frontierelor, armata și poliția s-au rivalizat între ele de la bun început. Potrivit unui raport militar, în 1945, relațiile cu „organele de poliție” nu erau „suficient de bune la început. Erau geloși pe munca grănicerilor”⁴. La ședința interministerială desfășurată la Ministerul Afacerilor Interne din 27 septembrie 1945, au fost făcute și propuneri concrete, care au determinat pentru mai mulți ani relația problematică dintre forțele de pază de frontieră aparținând Ministerului Apărării și poliția de frontieră din cadrul Ministerului de Interne⁵. Ministerul de Interne a preluat pas cu pas sarcinile de la Ministerul de Apărării.

Disputele de competență dintre cele două ministere nu au putut fi nici ulterior soluționate pe deplin,⁶cu toate că după ce s-a ajuns la un acord între șefii ministerelor (ministrul apărării Jenő Tombor⁷ și

¹ R-rețea

² HM HIL 1945 eln/31.670.

³ HM HIL 1945. eln/28.430. *Szlovák határerősítés és határsértés.* (Fortificări pe partea slovacă a graniței și infracțiune de frontieră)

⁴ HM HIL 1945. eln/23.528. *A magyar honvéd határőrizet helyzete.* (Situția poliției militare de frontieră maghiare.)

⁵ HM HIL 41.137/45. *Az országhatár őrzésének megszervezése.*(Organizarea controlului la frontieră.)

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – Arhivele Naționale ale Arhivelor Naționale Maghiare (în continuare: MNL OL) Határőrség Országos Parancsnoksága – Comandamentul Național al Poliției de Frontieră (în continuare: XIX-B-10) IV-1-d. 579.499 / 1946. 2. d. *Introducerea serviciului HUESZ (Corpul de Control frontalier al Pasagerilor) la punctele de trecere pe distanțe lungi.*

⁷ Jenő Tombor (1880 - 1946) [1] ofițer, ministru al apărării, farmacist, jurnalist. Aluat parte în Primul Război Mondial, până în 1918 a fost avansat la gradul de locotenent-

ministrul de interne László Rajk¹⁾ în 1946, au încercat să delimiteze sarcinile pe linia pazei/controlului/gestionării frontierelor. Astfel, poliția a controlat traficul de frontieră pe distanțe lungi, în timp ce unitățile de grăniceri ale armatei au efectuat controlul traficului frontalier.² Cu toate acestea, în august 1946, disputele privind jurisdicția și neînțelegerile persistente au cauzat încă o mare parte din fricțiunea dintre organismele de protecție și de control al frontierelor. Conform propunerii Comandamentului Companiei de grăniceri de la Episcopia Bihor din 6 august „standardizarea definitivă a procedurilor ar putea fi realizată numai dacă s-ar emite un regulament comun de către organismele militare, financiare și interne competente. Reglementările în continuă schimbare sunt în detrimentul serviciului, creând un sentiment de nesiguranță la posturi”³.

Între timp, conducerea poliției de frontieră a primit un avertisment de la București pe linia afacerilor externe ungare că „traficul negru la frontieră” trebuie tratat de urgență. Și anume, datorită ambiguității problemei cetățeniei române, ungerii din Transilvania au fugit în masă sau au dezertat în Ungaria trecând granița⁴. La solicitarea Ministerului Afacerilor Externe Poliția de frontieră a răspuns cu raiduri și servicii de frontieră sporite. În plus, din ceade a doua jumătate a anului 1946, - pe baza permisului SZEB și datorită obligației de viză introduse între cele două țări - organele de control al frontierei românești, pe lângă un pașaport valabil și un permis special de la Comisia Aliată de Control

colonel în Marele Stat Major. Pe timpul Republicii Sovietice din Ungaria a fost șeful Statului Major al Comisariatului Popular de Război. După căderea dictaturii comuniștilor a fost pensionat de Ministerul Apărării. În perioada interbelică lucrat mai întâi ca farmacist și apoi ca jurnalist. Odată cu preluarea puterii de stat de către comuniști în 1945, a fost ales în Adunarea Națională Provizorie în iunie 1945, iar din 15 noiembrie până la moartea sa a fost ministru al apărării.

¹ László Rajk, (1909 - 1949) politician comunist, ministru. După 1945, în calitate de ministru de interne, a fost un personaj influent în construcția dictaturii și terorii dictatorului Mátyás Rákosi, iar din 1948 a fost ministru al afacerilor externe. Clica moscovită Rákosi - Gerő - Farkas îl consideră pe Rajk ca un rival în cadrul Partidului Comunist, motiv pentru care a fost condamnat într-un proces conceptual și executat în 1949.

² MNL OL XIX-B-10 IV-12-d. 572.100/1946. 2..d. *A határrendészeti rendőri és honvédkörérség szervei feladatkörének elhatárolása.* (Separarea responsabilităților corpurilor poliției de frontieră și ale poliției de frontieră militare.)

³ MNL OL XIX-B-10 I-8. 5769/1946. 1. d. *Csempészek és jogtalan határátlépők előállítása.* (Interogarea contrabandiștilor și a imigranților ilegali).

⁴ MNL OL XIX-B-10 IV-14. 6072/1946. 1. d. *Fekete határforgalom.* (Trafic negru de frontieră)

din România, au solicitat vizitatorilor care intrau în România, și o viză de intrare sau de tranzit emisă de ambasada României. Prin urmare, autoritățile românești au trimis multe familii secuiești cu cetățenie română înapoi în Ungaria și au transferat persoane de naționalitate maghiară pe teritoriul maghiar, în ciuda documentelor adecvate. Toți cei care nu au putut trece oficial frontiera către România - inclusiv cei care se întorceau din Occident din captivitate, deportare, muncă forțată - au încercat să-și atingă obiectivul ocolind organele de control al frontierei¹.

Tratatul de la Paris din 10 februarie 1947 a însemnat practic și încetarea stării de război dintre România și Ungaria. Relația dintre organele de pază a frontierei din cele două state s-a caracterizat formal prin cooperare prietenoasă. Un exemplu: în cadrul *Săptămânii culturii maghiaro-române*, de la 29 aprilie până la 7 mai 1947, o delegație de ofițeri români a vizitat Ungaria ca oaspete al ministrului ungar al apărării și al poliției de frontieră pentru a aprofunda relațiile bilaterale și de prietenie. Surse românești au raportat că liderii Comisiei de control al frontierei din România au fost primiți în mod ireproșabil în Ungaria². Între timp, evenimentele din zona graniței au arătat o imagine total diferită.

Pentru a caracteriza perioada dintre 1945 și 1947, în cele ce urmează, ne concentrăm pe două cazuri de natură diferită. Pentru a înțelege mai bine primul subiect³, cunoașterea unor antecedente românești este inevitabilă. În România, în toamna anului 1944, polițiștii și jandarmii de acolo au internat câteva mii de cetățeni români vorbitori de limbă germană. Mai târziu, la începutul primăverii anului 1945, în timpul guvernului condus de Nicolae Rădescu, la ordinul Comisia Aliată de Control din România, polițiștii și jandarmii români au adunat cetățeni români de origine germană în centre de colectare și tabere și apoi i-au trimis în Uniunea Sovietică pentru muncă forțată⁴. În noiembrie 1946, unii dintre deportați au fost transportați din estul Ucrainei în zona de

¹ Ibidem.

² Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității. În continuare: ACNSAS. Fond documentar (În continuare: FD), dosar. 014581. „Problema maghiară”.

³ Főrizs Sándor: *Tragédia az államhatáron*. (Tragedie la granița de stat) în *Hadtudomány*, an XXIV., număr 1. electronic. Autorul leagă cazul șvabilor care se întorceau acasă cu crime similare) http://mhtt.eu/hadtudomany/2014/2014_elektronikus/14_FORIZS.pdf (data descărcării: 28. Iulie 2021.)

⁴ ACNSAS FD, dos. 011695. „Internări în lagăr a cetățenilor germani – munca de reconstrucție, prizonieri, etc.”

ocupație sovietică din Germania. Știm din surse arhivistice maghiare: 13 sau 15 persoane, care au vrut să se întoarcă în Transilvania prin Ungaria, au plecat de aici la începutul lunii august 1947. Membrii grupului au avut asupra lor carnet de identitate în limba rusă și cu convingerea că un asemenea document va fi suficient pentru a trece granița, au încercat să treacă oficial frontiera maghiaro-română de trei ori, dar polițiștii de frontieră români i-au trimis înapoi în Ungaria de fiecare dată. La cererea lor, au fost transferați în România de poliția de frontieră maghiară. În zorii zilei de 31 august 1947, un membru al grupului care s-a întors în Ungaria cu răni prin împușcare a mărturisit că în partea română tovarășii săi din grupul amintit au fost executați de grănicerii de acolo. În Ungaria, cazul a fost anchetat de poliția de frontieră și de unitățile militare însărcinate cu paza frontierei. Așadar, atât afacerile interne, cât și apărarea națională s-au simțit afectate de această situație. Procesele verbale de audiere a martorilor, mențiunile și transcrierile ministeriale legate de caz păstrate în arhive nu au identificat deloc pe cei responsabili pentru acest caz, deși raportul ministerului afacerilor interne a nominalizat în mod concret ofițerii de poliție de frontieră de la unitatea din Lökösháza care anterior evenimentului tragic au transferat victimele peste frontieră.

Acesta din urmă nu a fost un fenomen unic: problema deportărilor și a transferurilor transfrontaliere a fost abordată în repetate rânduri de conducerea organelor de specialitate a Ministerului de Interne și a Ministerului Apărării. Din documentele arhivistice care au supraviețuit și conțin detalii privind întâlniri oficiale dintre Endre Szebenyi, șeful Departamentului Ministerului de Interne și colonelul de Stat Major Dezsó Németh¹, comandant adjunct al Poliției de Frontieră, se pot afirma că începând din Martie 1947 autoritățile s-au ocupat de cazul maghiarilor, mai ales al celor din Transilvania, care veneau ilegal în Ungaria. În timpul negocierilor, Szebenyi a evidențiat: „*Datorită relațiilor noastre de prietenie cu România, se pune și întrebarea dacă*

¹ Dezsó Németh (1913-1949) colonel. Între 1932 și 1935 a absolvit Academia Militară Ludovika. La sfârșitul celui de al Doilea război mondial, în februarie 1945, a fost luat prizonier de germani, de unde a scăpat cu ajutor sovietic și a luptat împotriva germanilor. În a doua jumătate a anului 1945, după procedura de verificare, a ocupat funcția de maior în Ministerul Apărării. Din mai 1947 a fost șeful Statului Major al Poliției de frontieră. Iar din mai 1948 a lucrat ca atașat militar la Moscova. A fost repatriat în august 1949 și arestat și executat sub acuzații inventate. În noiembrie 1955, toate acuzațiile anterioare au fost abandonate și a fost reabilitat.)

primirea [...] dezertorilor care dezertează aici [**în Ungaria – nota noastră**] din România este soluția corectă din partea Ungariei democratice. ”¹Formularea întrebării este falsă, întrucât nu exista o convenție de expulzare între cele două țări la acel moment, astfel încât cei care au venit pe teritoriul Ungariei sau cei care au fost aici de mult timp, în principiu, nu ar fi putut fi trimiși înapoi în România. Desigur, și Szebenyi știa acest lucru și era chiar conștient că nu se aștepta nicio schimbare în acest sens, nici chiar după ratificarea tratatului de pace. „Din un milion și jumătate de maghiari din Transilvania, a spus Szebenyi, [există] un număr semnificativ de imigranți ilegali, în timp ce numărul românilor care locuiesc în Ungaria și care eventual ar putea intra ilegal în România este neglijabil. Având în vedere acest fapt, nu consider ca fiind probabil ca România să considere urgentă încheierea unui acord de expulzare datorită acestui avantaj al situației. ”²Cu toate acestea, el a cerut conducerii poliției de frontieră să ia măsuri pe motiv că ratificarea tratatului de pace va rezolva situația. Szebenyi - referindu-se la ministrul de interne László Rajk - totodată a considerat că este de dorit „ca numărul mare de imigranți ilegali și elementele nedorite de pe teritoriul țării să fie realmente” îndepărtate, și chiar el a îndemnat „ca străinii care au ajuns ilegal dinspre România (sau de oriunde) și au fost reținuți sau persoanele solicitante din străinătate, spre deosebire de practica actuală, să nu fie predate organelor poliției în vederea procedurilor, ci după un control politico-militar la fața locului, să fie înapoiate pe un drum scurt peste graniță”³.

Câteva zile mai târziu, într-o prevedere de îndrumare emisă de Dezső Németh (trimis și la Ministerul de Interne, la Ministerul Finanțelor și la Ministerul Justiției) la 20 mai 1947, se poate citi o instrucțiune detaliată cu privire la predarea persoanelor care revin pe „drumul scurt” . „1) repatrierea discretă nu poate fi cunoscută de către patrulare și subofițerii de pază a frontierei, cu excepția comandanților de unitate și detectivii în cauză. 2) expulzarea sau „aruncarea” trebuie să fie efectuată discret de către batalioane și companii sub controlul direct

¹ MNL OL XIX-B-10 V-8. 38/1947. 3. d. Toloncolási eljárás végrehajtása. (Executarea procedurii de expulzare).

² Ibidem.

³ Ibidem.

al ofițerului »D«¹ și ajutați de cadrele de detectivi, de preferință noaptea și mereu într-un alt loc. 3) comandamentele batalionelor să facă munca de lămurire cu polițiștii de frontieră competenți”². În postscriptum a fost subliniat în mod specific că „același lucru este valabil și pentru șvabi infiltrați!”³. Așadar, în mai 1947, conducerea celor două ministere a convenit asupra unei „soluții” temporare ce urma să fie aplicată pentru cei care au ajuns ilegal în Ungaria. Astfel este de înțeles că ancheta efectuată în cazul împușcărilor la secțiunea de graniță de la Lókösházanu nu putea stabili responsabilitatea organelor de stat maghiare. Atitudinea autorităților s-a reflectat bine în adnotările la nota cu privire la acest subiect: „Nefiind vorba despre un cet[ățean] maghiar, nu necesită ac[țiune]!”⁴.

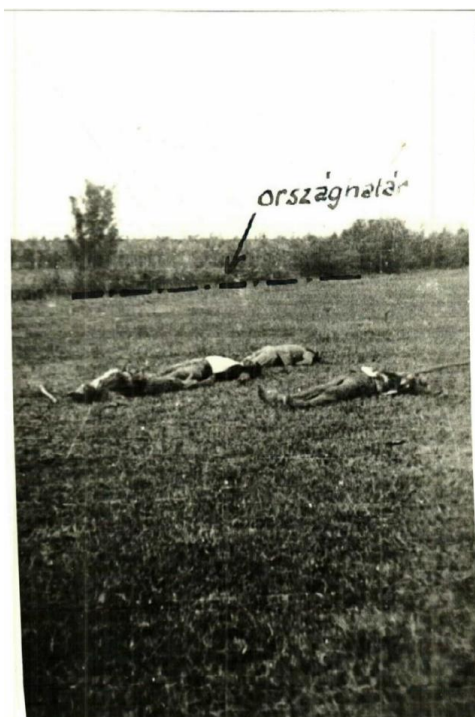
Următorul nostru caz subliniază, de asemenea, că cetățenia maghiară nu a fost o garanție pentru supraviețuirea celor care s-au apropiat de granița maghiaro-română în anii incertitudinii (1945-1947). Aproape în același timp cu execuțiile în masă de la Lókösháza, la Biharugra șapte cetățeni maghiari, care – la solicitarea fermei piscicole, coseau și pe malul stâng, adică pe partea românească a canalului de la granița de stat, au fost luați de patrula română în dimineața zilei de 26 august. Încă în noaptea aceea, patru dintre ei au fost executați, ceilalți trei au fost răniți, dar au reușit să părăsească locul de execuție.

¹ mediul „D” sau ofițer de contrainformații = ofițer al Serviciului politico-militare din cadrul Ministerului Apărării din Ungaria

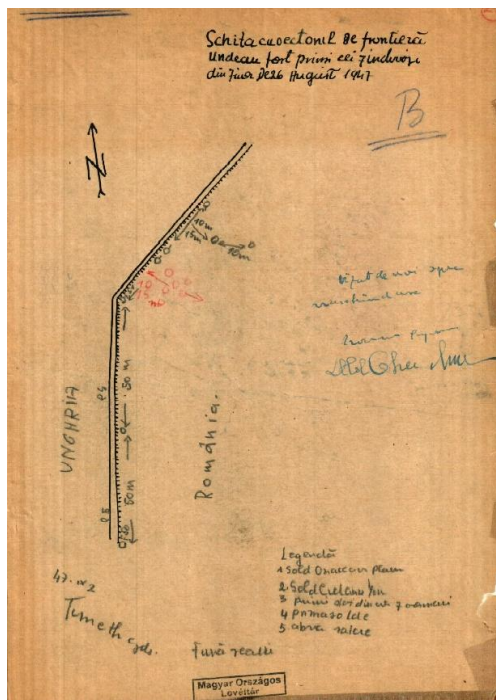
² MNL OL XIX-B-10 V-8. 40/1947. 3. d.

³ Uo.

⁴ MNL OL XIX-B-10 IV-1/1947. 3. d. Határmentén történt agyonlövéssek kivizsgálása tárgyában. (Notareferitor la investigarea împușcărilor transfrontaliere)

Fotografia oficială a autorităților de la aceea vreme a cazului de la Biharugra. Sursa: MNL OL XIX-B-10 IV-1/1947. d. 3.

Procesul verbal de cercetare al unității Poliției de Frontieră Române din Sânnicolau Român în cazul locuitorilor împușcați din Biharugra. Sursa: MNL OL XIX-B-10 IV-1/1947. 3. d 25.

Colonelul Dezső Némethșeful de stat major al Comandamentului Poliției de Frontieră aflat în apropiere, la Sarkad, a acționat personal și a început imediat ancheta. Faptul că cadavrele victimelor au fost disecate cât mai curând posibil ar fi depins de viteza acesteia, deoarece starea lor s-a schimbat rapid în căldura din august. La inițiativa Ungariei, partea românească a solicitat înființarea unui comisii de anchetă, dar înființarea acesteia a necesitat și permisiunea ministrului de interne român. Permisuinea ministrului de a efectua ancheta a și sosit, cu condiția ca partea maghiară să nu aibă voie să investigheze. Cu toate acestea, cu permisiunea comandantului local român, Dezső Németh a putut fi prezent pe tot parcursul anchetei. Ancheta a dezvăluit că, deși muncitorii maghiari s-ar fi putut abate 5-10 metri de la graniță spre teritoriul românesc, dar autoritățile românești ale controlului de frontieră au acționat complet ilegal. Conform regulilor, clandestinii trebuiau duși la Oradea, iar instanța românească competentă ar fi putut să-i rețină pentru

maximum șase zile¹. Potrivit autopsiei și reconstrucției la fața locului, precum și opiniei lui Dezsó Németh (atașat la raportul Comisiei sub forma unei declarații), cetățenii maghiari arestați dimineața au fost escortați la postul din Sânnicolau Mare, mai târziu scoși din postul de la Nagyszentmiklósși redirecționați din nou la graniță, pe partea românească, nu departe de locul unde au fost prinși. Din grupul de șapte inși așezați pe pământ, două persoane au scăpat la amurg, toți cei trei soldați prezenți au tras asupra lor, iar unul a început să-i vâneze. În mijlocul agitației, ceilalți cinci cetățeni maghiari care au rămas la fața locului s-au ridicat. Sergentul român și un soldat, temându-se că ceilalți vor scăpa și vor putea depune mărturie la următoarea anchetă, i-au executat cu împușcături. Unul dintre cei cinci, deși rănit, a reușit să scape. După aceasta sergentul care a tras focurile de armă și soldații, aranjând coasele au încercat să dea impresia că inițial fuseseră atacați de cei pe care i-au împușcat. Fotografii făcute la fața locului, mărturiile supraviețuitorilor și un raport de autopsie au dovedit, de asemenea, că soldații pur și simplu au executat potențiali martori ai procesului ilegal². Rudele victimelor au depus ulterior o cerere de despăgubire la Ministerul Apărării din Ungaria, care din jurisdicție a înaintat cazul către Ministerul Afacerilor Externe. Legitimitatea cererii a fost recunoscută de partea română și astfel România a plătit despăgubiri rudelor victimelor, 500.000 de lei per victimă, în total 2 milioane de lei. Părțile interesate au acceptat suma oferită³.

Relația oficială dintre cele două state nu a fost, cel puțin aparent, afectată de astfel de cazuri și cazuri similare. Referindu-se la „cooperarea de succes”, la propunerea ministrului român al apărării, regele Mihai I al României a acordat premii de stat de rang înalt generalului maior György Pálffy⁴ și colonelului de stat major Dezsó Németh, iar în octombrie 1947 a acordat onoruri și altor trei ofițeri maghiari¹.

¹ MNL OL XIX-B-10 50/1947. 3. d. Biharugrai határesemény tárgyában.(Material referitor la incidentul de frontieră de la Biharugra)

² MNL OL XIX-B-10 50/1947/26. 3. d.

³ MNL OL XIX-B-10 26.251/1947. 3. d. Biharugrai határincidens áldozatai hozzátartozóinak kártérítési kérelme.

⁴György Pálffy Österreicher, (1909 – 1949) generallocotenent.În 1939, datorită anti-germanismului său, a părăsit armata, în 1942 s-a alăturat KMP și s-a alăturat activității Partidului Independent al Micilor Fermieri. Din toamna anului 1944 a fost șeful Comitetelor militare ale Partidului Comunist Maghiar. Din martie 1945 a fost șeful departamentului de politică militară al Ministerului Apărării, apoi comandantul poliției

În plus față de aspectele legate de poliția de frontieră², cazurile tragice de mai sus sunt instructive și pentru faptul că ilustrează foarte bine comportamentul de foarte multe ori înșelător reciproc, caracteristic relației dintre cele două state în acei ani. Oficial, relațiile de bună vecinătate și de prietenie au fost exprimate de ambele părți, dar în același timp – cel puțin în domeniul controlului frontierelor – și-au urmărit strict interesele presupuse sau reale, chiar unul împotriva celuilalt. Cazul de la Biharugra arată că de partea maghiară erau pregătiți să stea în mod ferm alături de compatrioții lor cu probleme. Pe de altă parte, după cum dovedește și cazul de la Lőkösháza, autoritățile românești au încercat, de asemenea, să distrugă fizic persoanele de naționalitate germană privați de cetățenia lor românească care se întorceau acasă de la deportare prin Ungaria și care nu s-au putut baza pe niciun ajutor sau bunăvoință nici din partea autorităților maghiare. Este important de menționat că astfel de evenimente tragice au avut loc adesea și la alte secțiuni de frontieră, ceea ce înseamnă că granițele de stat ale Ungariei ar putea fi marcate de o serie de *memento-uri*, asemănător pietrelor de frontieră.

Files from the history of the Hungarian-Romanian border after the Second World War

Immediately after World War II, border protection was a priority for the Hungarian government. This area underwent intense changes in the relatively short period that led to the ratification of the Paris Peace Treaty. The situation has been complicated by poor international relations, as almost all neighboring countries have implemented certain border protection issues. The present study describes individual cases of interstate relations "in no man's land" shortly after the ratification of the peace treaty of July 1947, resulting from serious misunderstandings and institutional competition

de frontieră. În primăvara anului 1948, a devenit ministru adjunct al apărării și, după unificarea celor două partide muncitoare, a devenit membru al Executivului central al MDP. În mai 1949, a fost arestat, condamnat la moarte și executat împreună cu László Rajk sub acuzații inventate. A fost reabilitat în 1955.

¹ MNL OL XIX-B-10 I-12. 25.960/1948. 12. d. Kitüntetési okmányok felterjesztése. Depunerea documentelor de distincție onorifică

² Fórizs Sándor: *Az idegenrendészet problémái 1947-ben. Magyar Rendészet*, XIV. évf., 2014. 4. sz. Autorul analizează întoarcerea și uciderea șvabilor din punct de vedere al autorităților de Imigrare.

between the various military and internal affairs security authorities. This presentation, in addition to the presentation of new historical aspect of border security structures draws attention to the application of organizational / institutional procedures and decision-making that primarily influenced the situation on the Hungarian-Romanian border in 1947, and which had consequences tragic on ordinary people.

István BANDI,

Doctorand la Universitatea Națională de Servicii
Publice (NKE) Budapesta, Ungaria
consilier principal, Departamentul de cercetări
științifice, Arhiva Istorică a Serviciilor Secrete
din Ungaria (ABTL), Budapesta, Ungaria,
e-mail: istvanbandi@gmail.com

Ruslan ȘEVCENCO

ATITUDINEA ROMÂNIEI FAȚĂ DE RSS MOLDOVENEASCĂ ȘI REACȚIA AUTORITĂȚILOR SOVIETICE

Tema, examinată în articolul prezentat, este reflectată destul de sumar în istoriografie. Autorii sovietici au redus relațiile sovieto-române în Moldova mai mult spre contactele partinice și sovietice, evitând să descrie mai detaliat contradicțiile multiple și serioase în relațiile României cu RSS Moldovenească și URSS. Iar documentele, care reflectă situația reală, erau secretizate permanent. În prezent, domeniul dat, de asemenea, este cercetat insuficient de către istorici, deși setul de documente la acest subiect este extrem de voluminos.

În articol, pentru prima dată, intenționez să reflectăm principalele aspecte ale relațiilor dintre autoritățile României cu RSSM și reacția de răspuns la acestea din partea URSS și conducerii RSSM în perioada anilor 1960-1980, în baza documentelor depistate de autor în fosta Arhivă de Partid a CC al PCM (astăzi Direcția Arhiva Organizațiilor Social-Politice a Republicii Moldova).

Documentele și publicațiile din ziare, apărute în anii 1950 (materialele din a doua jumătate a anilor '40 nu sunt depistate), sunt specifice prin faptul că reflectă atitudinea României față de Moldova din punct de vedere strict oficial: se informează despre vizitele funcționarilor, a oamenilor de cultură și știință din Moldova și România într-un stil sec și foarte succint – cine dintre vizitatori cu cine s-a întâlnit și ce orașe au vizitat. Uneori, poate fi stabilit și scopul vizitei¹. Însă, în baza acestor materiale este practic imposibil de stabilit o atitudine adevărată a conducătorilor de partid și a sovietelor din România față de Moldova.

Situația se schimbă radical în prima jumătate a anilor 1960. După plenara CC al Partidului Muncitoresc Român (noiembrie 1961), începând cu a.1962, se inițiază o răcire a relațiilor sovieto-române din cauza revederii de către autoritățile române a aprecierilor sale față de perioada după a. 1944 și refuzul de stereotipuri, create în anii de putere stalinistă despre „prietenia popoarelor sovietic și român”. Deja în 1964, de

¹ *Советская Молдавия*, 1953, 17, 20, 24 мая, 6, 9 июня; 1954, 14, 19 августа; 1955, 26, 29 ноября; В гостях у друзей, в: *Советская Молдавия*, 1956, 26 апреля.

exemplu, în „Istoria României” se menționa că Rusia țaristă a ocupat o parte din teritoriile românești¹.

La prima etapă, schimbarea atitudinii autorităților românești față de RSSM s-a reflectat prin activizarea aducerii în Moldova a literaturii „naționaliste” și „antisovietice”, în care se propagau ideile unității tuturor românilor, ocupării teritoriilor românești, săvârșite în 1812 de armata țaristă, care a distrus această unitate etc. Deja din 1963 acest flux de literatură începe să ia amploare. Doar în perioada anilor 1963-1965 în Moldova a fost adusă literatură străină (în special românească) în sumă de 50 200 de ruble. A crescut esențial și fluxul de ziare și reviste românești, aduse în Moldova (din 38 200 la 107 200 în perioada anilor 1963-1966). Autoritățile române, totodată, au limitat volumul de abonări la ziarele sovietice și, în special la cele care se editau în Moldova: de exemplu, abonarea la ziarul „Pravda” putea fi efectuată doar într-o singură zi pe an. De aceea, sovieticii au decis să răspundă într-o manieră trasă la indigo, cerând „exercitarea unui control strict” asupra literaturii străine, aduse în republică, străduindu-se totuși în acești ani să nu specifice anume literatura românească din lista celei „antisovietice”².

Dar în informațiile expediate la CC al PCUS din Moscova, prim-secretarul CC al PCM I. Bodiul, în martie 1966, menționa despre „provocarea dispozițiilor naționaliste” în RSSM nu doar de propagandă strict burgheză, dar și de cea română, care, într-o oarecare măsură, este legată cu cea occidentală. După spusele lui Bodiul, aceasta propagandă nu recunoaște legalitatea existenței RSSM, a națiunii și culturii moldovenești și subliniază realizarea de către URSS a politicii de rusificare în Moldova. Referindu-se în continuare la presa română, Bodiul scria că ea a început „altfel” să reflecte evenimentele din 1918, o presiune social-politică în 1918-1940, și „nu condamna agresiunea trupelor regale” a României în 1941 și „atrocitățile fasciștilor români pe teritoriul ocupat al URSS”. În ianuarie 1966, presa română, pentru prima dată a reflectat pe larg data unirii principatelor, dând de înțeles, că anume „marele monarhii feudale” (Rusia țaristă – R.Ș.) mult timp au îngreunat mersul acestui proces. Aici, pentru prima dată se menționează că conducerea României a încetat să scrie despre „ocuparea Basarabiei în

¹ Direcția Arhiva Organizațiilor Social-Politice al Republicii Moldova (DAOSP RM), inv. 27, d. 97, f. 76; inv. 29, d. 91a, ff.59-61.

² *Ibidem.* f. 51, inv. 27, d. 43, ff. 16, 26-28; d. 64, f. 48; d. 97, f. 79.

1918”. Bodiul a atras atenția și la faptul că revistele și ziarele românești au început să aducă laude la adresa lui N. Iorga, O. Goga, C. Stere, T. Maiorescu, care erau considerați în URSS „cunoscuți reacționari”, iar unii și „trădătorii poporului moldav”¹.

Începând cu anul 1963, a crescut considerabil și schimbul de turiști între Moldova și România. Doar în 1963-1965 din România în RSSM au venit peste 19 000 de persoane, majoritatea lor „răspândeau tratări neobiective și tendențioase” ale viziunilor, existente în România față de Moldova. Turiștii din Moldova, afirma Bodiul, „sunt supuși umilințelor și insultelor grave” din partea unor cetățeni români și aceste fapte nu sunt condamnate de autoritățile românești. Ba mai mult, lucrătorii reprezentanței comerciale ale României în URSS, Mihăilă și Popescu, „aflându-se în locurile publice ale Chișinăului”, într-un „ton provocator” afirmau, că „Basarabia este cotropită de URSS și va fi mai târziu întoarsă României”. Ca rezultat al acestui fapt, unii „cetățeni conștienți” i-au adus pe ambii în secția raională de miliție. După spusele lui Bodiul, presa română nu scrie nimic despre independența poporului moldav, afirmă că el și cultura lui sunt, de fapt, o parte a culturii românești². În schimb, explica Bodiul, pentru a nu se certa cu România, până în prezent „insuficient de larg” era sărbătorită data de 28 iunie și „aniversarea a 150-a de la alipirea Basarabiei spre Rusia” și alte date importante ale trecutului istoric. Dar, în continuare, conducerea republicii a promis să corecteze această „greșală” și să pună accent pe „prietenia internaționalistă” a moldovenilor cu popoarele ucrainean și rus și evenimentele, legate de această prietenie, în special, desigur, data de 28 iunie 1940³.

În următoarea informație pentru CC al PCUS, datată cu 1 iulie 1966, Bodiul, din nou enumerând aceste fapte, menționa că nu doar știința istorică moldovenească, dar și știința istorică sovietică în întregime foarte puțin face pentru a rezista contra propagandei românești și chiar propunea crearea unei lucrări colective ale savanților din URSS, România, Bulgaria și Ungaria cu privire la eliberarea Balcanilor de sub jugul turcesc. Aici Bodiul, pentru prima dată face referire la indicațiile personale ale lui N.Ceașescu, care atunci a

¹ *Ibidem*, inv. 27, d. 97, f. 76.

² *Ibidem*, f. 78.

³ *Ibidem*, ff. 80-82; d. 98, f. 9.

condamnat vehement deciziile congreselor Partidului Comunist Român din anii 1920-1930, în care „popoarele subjgate ale României” erau chemate să ceară „autodeterminare până la separare” (avându-i în vedere pe locuitorii Moldovei de Est, adică RSSM). Pe hărțile geografice ale URSS, editate în România, menționa Bodiul, lipsește RSS Moldovenească. Ea lipsește și în relațiile oficiale, literatură și artă ale României. Bodiul considera, că conducerea URSS trebuie să ceară de la N. Ceaușescu să renunțe la „poziția greșită”, ocupată de autoritățile române în ultimii ani¹.

Dar conducătorii sovietici nu au susținut această propunere a lui Bodiul, ca să nu intre într-un conflict mai profund cu România. URSS a fost susținută și de alte țări socialiste (Polonia, Cehoslovacia, RDG, Ungaria, Bulgaria, Mongolia ș.a.). Știind acest fapt, scria Bodiul, „din toți reprezentanți (ai țărilor socialiste – R.Ș.), tovarășii români se comportă straniu, separat de toți, sunt foarte reținuți, încearcă să păstreze liniște, să nu spună niciun cuvânt. Se simte că vor să spună ceva, dar nu pot².

Totuși, din acea perioada Bodiul, la propria inițiativă sau la comanda Moscovei, a început să trimită frecvent la CC al PCUS informații privitor la noile tendințe în propaganda românească, îndreptată spre URSS și, în special spre RSSM. În informația din 7 februarie 1967 se menționa că în România s-a început reeditarea manualelor vechi și a lucrărilor științifice, din care se elimina „tot ce era pozitiv, ce se recunoștea înainte față de Rusia în soarta popoarelor balcanice”, și, în special „intenția poporului moldav spre alianța cu Rusia”, dar se sublinia, că războiul de eliberare națională a poporului român s-a încheiat cu succes doar în 1918 cu unificarea teritoriilor românești. Era pozitiv apreciată în aceste monografii și politica României regale în perioada interbelică³. Faptul că RSSM a recunoscut o parte din scriitori și oameni de cultură drept comuni pentru România și Moldova a început să fie folosit de structurile oficiale ale României, după spusele lui I. Bodiul, ca o dovadă în favoarea unității între moldoveni și români⁴.

În deplină corespundere cu acest nou curs al conducerii românești se comportau și secretarii comitetelor județene și orășenești ale Partidului Comunist Român. De exemplu, secretarul II al CC al PCM, I.

¹ *Ibidem*, ff. 35-38, 42-43.

² *Ibidem*. inv. 28, d. 87, f.152.

³ *Ibidem*, d. 91, ff. 13-15.

⁴ *Ibidem*, d. 91, f.17.

Melkov, în informația sa pentru CC al PCUS din 19 decembrie 1967 scria că la aniversarea 50-a de la revoluția din octombrie 1917, la Chișinău, unde erau invitați secretarii comitetelor județene Bârlad și Galați și ai comitetului orășenesc de partid Iași, în discursurile sale ei nu menționau RSSM, nu spuneau nimic despre „prietenia popoarelor”, în timpul călătoriilor sportivilor din Moldova în România ei erau insultați, împroșcați cu mere stricate, sticle și alte obiecte¹. Autoritățile sovietice se străduiau să nu reacționeze la aceste cazuri și intenționat organizau diferite manifestări în legătură cu datele importante din istoria României deja socialiste (20 de ani pe la proclamarea Republicii Populare Române, 20 de ani de la semnarea acordului sovieto-român cu privire la prietenie și colaborare ș.a.². Ei au început procesul de lărgire a difuzării stațiilor sovietice de radio asupra României, selectând teme, despre care în URSS se cunoștea că în România ele sunt prezentate unilateral³. Din acest moment, ia începutul și elaborarea lucrărilor, în care de pe poziții „corecte” era prezentată dezvoltarea Moldovei, a poporului moldovenesc, erau criticate noile concepte istorice și politice, promovate după 1961 în România, care puneau la îndoială principiile de „prietenie istorică și politică” a României cu Rusia/URSS⁴.

În legătură cu faptul că conducerea română a manifestat o atitudine foarte dușmănoasă față de intervenția militară a celor 5 țări socialiste în Cehoslovacia (21 august 1968) și în presa română de atunci erau publicate mai multe articole cu critică dură la adresa acestor țări, inclusiv URSS, CC al PCM a indicat ministrului telecomunicațiilor V. Russu să nu răspândească ziare, apărute în România după 21 august 1968, pentru abonați. Dar, din neatenția ministrului, o parte din ziare totuși a ajuns la destinatari. Russu a fost nevoit să prezinte explicații pentru cele întâmplate la ședința Biroului CC și a primit o avertizare strictă⁵. Acest fapt nu încurca autorităților române să urmărească reacția poporului și conducerii Moldovei la măsurile de contracarare a „primăverii din Praga”⁶. Biroul CC a decis să profite de situație și să organizeze lucrul informațional-propagandistic între turiștii români, care

¹ *Ibidem*, ff. 200-201.

² *Ibidem*, inv. 29, d. 31, f. 151; d. 33. f. 150.

³ *Ibidem*, d. 40, f. 38.

⁴ *Ibidem*, f. 40.

⁵ *Ibidem*, d. 49, f. 10-15, 40-42.

⁶ *Ibidem*, d. 97, f. 104.

veneau în Moldova, pe tot parcursul drumului de la frontiera cu URSS până la hotelul oaspeților¹.

La începutul anilor 1970, influența română asupra situației în republică ia amploare și include nu doar aspecte strict istorico-lingvistice. Acest fapt era observat și de conducerea de partid. Deja în 1970 în informația secției de cultură a CC al PCM se menționa că „producția de tipar”, care venea din România, propagă nu doar „pretențiile la glorie națională”, dar și „fără analiză critică necesară” oferă diferite teorii estetice, opere de literatură și artă ale Occidentului². Totodată, prin hotărârea Biroului CC al PCM din 18 august 1970, a fost supus criticii dure și interzis pentru prezentarea spectatorilor filmul român „Coloana”, pentru că acesta „incorect reflectă trecutul istoric”, și „nu servește educației corecte a muncitorilor”. În decizia luată Biroul CC a solicitat de la Comitetele de stat pentru cinematografie, presă, televiziune și radiodifuziune, Ministerul Culturii să urmărească cu mai multă atenție asupra lucrărilor științifice și istorice, filmelor și operelor artistice, repertoriului teatrelor și al colectivelor de interpreți, dacă ele vin din România, și să nu fie admise cele, care nu contribuie la întărirea prieteniei dintre URSS și România și nu-i educă pe muncitori în spirit comunist. Biroul CC a decis să înainteze în fața CC al PCUS chestiunea cu privire la introducerea reprezentanților Moldovei în comisiile sovieto-române pentru schimbul cultural, ca sovieticii să se consulte cu acești reprezentanți la toate subiectele, ce țin de domeniul culturii³.

La 16 noiembrie 1970 a fost adoptată altă hotărâre, ce o completa pe cea precedentă: „Cu privire la măsurile pentru consolidarea în continuare a lucrului ideologic în rândul populației RSSM”. Enumerând toate metodele de influență ale autorităților românești asupra Moldovei, deja menționate mai sus, de data aceasta autorii documentului au atras atenția la faptul, că mai mulți cetățeni ai României, aflându-se în RSSM, duc deschis propaganda pentru alipirea Moldovei de Est și Bucovinei de Nord la România. Mai mult, România a devenit și sursa principală nu doar pentru literatura „naționalistă”, dar și, în genere, de literatură antisovietică, occidentală, care venea în România chiar din China și Albania. S-a observat și schimbul „inegal” cu presa: dacă din România în

¹ *Ibidem*, d. 101, f. 53-60.

² *Ibidem*, inv. 31, d. 50, f.160.

³ *Ibidem*, d. 62, f. 83.

Moldova veneau 2377 de exemplare de presă, apoi din Moldova în România – doar 615. În legătură cu aceasta, autoritățile au solicitat de la serviciile mass-media și de la Academia de Științe a Moldovei să îmbunătățească cardinal lucrul ideologic în rândul populației în spiritul internaționalismului proletar și al patriotismului sovietic, să contracareze pătrunderea ideologiei burgheze. Printre altele, decizia cerea îmbunătățirea procesului de aducere la cunoștință a turiștilor români cu succesele RSSM, reducerea radicală a numărului de vizite reciproce, introducerea ordinii cu privire la primirea oaspeților români în Moldova și stabilirea unui control riguros asupra comportamentului lor în republică și respectarea de către ei a legilor sovietice. Ministerul Telecomunicațiilor și Comitetul de Stat pentru Presă erau obligate să reducă esențial numărul de ziare și reviste, aduse din România în Moldova, și să organizeze abonarea la ele nu doar a cetățenilor Moldovei, dar și a altor regiuni ale URSS, să introducă în funcțiune noile linii de radiotransmisie, teleretranslatorul din Edineț, să întărească puterea aparatelor de retranslare la frontiera cu România ș.a.¹.

Partea română la fel a început să înăsprească măsurile contra susținătorilor URSS în aparatul de stat. Încercarea unora dintre ei de a exprima în a.1970 un protest contra criticii politicii URSS, „îndepărtării” României de URSS și apropierii în unele chestiuni ideologice spre Occident s-a încheiat cu chemarea lor în organele securității române, iar în continuare – și cu excluderea lor din Partidul Comunist Român (PCR). În locul lor (președintele Consiliului de Miniștri al României I. Maurer ș.a.) erau numiți funcționarii, care promovau o atitudine mai dură față de URSS (I. Verdeț, M.Constantinescu ș.a.)². Atitudinea autorităților românești față de Moldova în acești ani și-a exprimat-o membrul Prezidiului CC al PCR, vicepreședintele Guvernului Rădulescu, care a vizitat Moldova la 1-2 august 1970 în drum spre Crimeea. După spusele lui, „conducerea României se abține de la vizitarea Moldovei și de opriri aici, ca să nu provoace zvonuri false și să nu ofere motivul cuiva să trateze pervers atitudinea lor față de RSSM”. „Noi ne ținem mai departe de voi. Noi considerăm necesar anume așa să construim relațiile noastre cu Moldova”. Bodiul, în numele delegației moldovenești, a răspuns că cetățenilor Moldovei le trezește nedumerire faptul relațiilor prietenești

¹ *Ibidem*, d.69, f.41-46.

² *Ibidem*, d.93, f.111-117.

largi cu Republica Populară Bulgară și limitarea lor cu Republica Socialistă Română”¹.

La 4 decembrie 1970, I. Bodiul informa Moscova despre faptul că autoritățile române realizează îndepărtarea treptată de principiile socialismului clasic, înlocuindu-l cu socialismul „național”, lupta pentru păstrarea esenței naționale și continuitatea politicii naționale, ceea ce era în acele condiții drept o bază ideologică pentru distanțarea de aprecierile evenimentelor istorice, existente până în 1961 și ignorarea existenței RSSM. Un aspect mai suspect pentru Bodiul era faptul că în România s-a început reeditarea lucrărilor lui Gh. Șinkai, N. Iorga, O. Goga, T. Maiorescu și „alți entuziaști ai regimurilor burghez și fascist”, și activizarea funcționarilor fostului regim burghez, existent în România până 1944, împreună cu emigranții din Moldova. Ei, atenționa Bodiul, scriu memoriile, încearcă să se întâlnească cu românii care au vizitat Moldova. Unul dintre aceștia, care spera să-i unească pe toți susținătorii „reîntoarcerii în Basarabia” a fost numit P. Halippa. După datele, de care dispuneau autoritățile sovietice, el era categoric contra rusificării Moldovei de Est, cerea să nu fie admisă plecarea moldovenilor din republică și înlocuirea lor cu rușii, păstrarea purității limbii române și culturii românești în Moldova de Est. Unul dintre foștii conducători ai „Sfatului Țării” (familia în document lipsește – R.Ș.) la o slujbă bisericească a promis, că numaidecât va deveni „ministrul Basarabiei” după unirea malurilor Prutului. Acest fapt, în opinia susținătorilor săi, era posibil după ce China va intra în război cu URSS și va obține victorie. Ținând cont de pericolul ideologic serios, care reprezentau aceste forțe pentru RSSM, Bodiul a propus studierea mai profundă și multilaterală a vieții politice și ideologice a României, și formarea măsurilor de protecție a autorităților sovietice, pornind de la aceste studii. Pentru obținerea acestui scop, trebuia fi formată Secția Informații și Relații Internaționale a CC al PCM². Și ambasada sovietică în România, în noile condiții, avea nevoie de lucrări de istorie a Moldovei, în special consacrate istoriei medievale, relațiilor ruso- și sovieto-române. De aceea, ambasadorul URSS în România, A. Basov, a solicitat la 14 septembrie 1970 de la I. Bodiul schițe de istorie a Partidului Comunist a Moldovei, unele lucrări

¹ *Ibidem*, d.94. f.119-122.

² *Ibidem*, ff. 159-166.

ale lui A. Lazarev, I. Grosul, I. Budac (în special, „Schite de istorie a economiei naționale a Basarabiei”) ș.a.¹.

Când Secția Informații și Relații Internaționale a fost formată în cadrul CC, Biroul CC chiar a recunoscut unele greșeli proprii în lupta cu influența română. Spre exemplu, în 1972 I. Bodiul a declarat că sărbătorirea aniversării 150-a de la semnarea Păcii de la București în a.1962 a fost o greșeală, și nu doar a Biroului CC al PCM, dar și a CC al PCUS, care la fel recunoaște acest fapt. Altă greșeală, tot în răspuns la propaganda română, a fost decizia de a sărbători în 1974 aniversarea 30-a de la fondarea RSSM, pentru că aceasta venea în contradicție cu toate datele oficiale, existente atunci în RSSM, pentru că înainte se considera, că republica sovietică era creată în 1924, adică, trebuia fi sărbătorită aniversarea a 50-a. De aceea, Bodiul a orientat Biroul CC la sărbătorirea în 1974 totuși a aniversării 50-a de la fondarea RSSM cu sărbătorirea obligatorie a „zilei de eliberare” la 28 iunie².

La începutul anilor 1970, crește influența română și în sfera religioasă. În RSSM se începe aducerea intensă a literaturii religioase, atât ortodoxe, cât și iehoviste, iudaice și a altor religii. Pentru prima dată Biroul CC al PCM a informat despre acest fapt Moscova la 12 ianuarie 1970, dar atunci se menționa în mare parte literatura ortodoxă³. Dar, în continuare, când numărul acestor cazuri a început să crească rapid, a devenit clar, că foarte activ este răspândită și literatura, editată de alte curente religioase. De aceea, la 9 ianuarie 1973, Biroul CC al PCM a adoptat Hotărârea „Cu privire la măsurile pentru contracararea faptelor de pătrundere în republică a literaturii religioase din RSR (Republica Socialistă Română – R.Ș.), cerând respectarea strictă a regulilor vamale, iar de la Comitetul Securității Statului – elaborării măsurilor eficiente pentru stabilirea și neadmiterea în continuare a acestor fapte⁴.

Totodată, Biroul CC al PCM monitoriza atent editarea în România a lucrărilor, celor mai importante din punct de vedere științific, care continuau să promoveze ideea existenței spațiului românesc unic și națiunii românești de la Tisa până la Nistru, și aduceau argumente în favoarea acestei teorii. Informația despre aceste monografii era imediat expedită la Moscova. La 25 ianuarie 1973 a fost trimisă la CC al PCUS o

¹ *Ibidem*, d. 98, f. 59.

² *Ibidem*, inv. 33, d.201, f.50.

³ *Ibidem*, inv. 34, d. 118, ff.2-3.

⁴ *Ibidem*, d. 42, ff. 33-34.

analiză a „Atlasului istoric”, editat în 1971, iar la 3 august 1973, într-un mod similar, au procedat cu comentariul la „Micul dicționar enciclopedic”, editat în România, în 1972, subliniind că în Dicționar nu se spune nimic despre lupta României în cel de-al doilea război mondial contra URSS, deși se povestește, cum armata ei se lupta contra Germaniei în 1944 și sunt ascunse mai multe fapte, neconvenabile pentru România¹. A fost înăspriată atunci ordinea de eliberare a literaturii respective pentru vizitatorii bibliotecilor, cu scopul de a slăbi influența „ideologiei naționaliste românești”, iar cea mai mare parte a ei a fost transferată în fondul special al Bibliotecii Republicane cu numele N.K.Krupskaia (astăzi Biblioteca Națională a Republicii Moldova)².

De obicei, conducerea republicii nu comenta măsurile luate de autoritățile române pentru a propaga însemnătatea unui sau altui eveniment istoric. Excepție au făcut doar câteva dăți, extrem de importante pentru regimul sovietic în Moldova – 28 iunie (data ocupației sovietice în 1940), 2 august (data formării RSSM în 1940), și 12 octombrie (ziua înființării RASSM în 1924). Dar în 1974 din această regulă a fost făcută o excepție. Președintele Academiei de Științe a RSSM, Ia. Grosul, l-a informat, la 4 noiembrie 1974, pe secretarul CC al PCM P. Lucinschi, că România se pregătește de sărbătorirea largă la 10 ianuarie 1975 a împlinirii celor 500 de ani de la bătălia lui Ștefan cel Mare de la Vaslui. Deoarece în presa română se scria, că Ștefan cel Mare era primul, care „vroia să unească pământurile românești”, marcarea celor 500 de ani de la acest eveniment poate fi folosită, scria Grosul, „pentru propagarea multor aprecieri incorecte”. De aceea, Grosul propunea ca în aceasta zi lucrătorii Academiei de Științe să organizeze o serie de manifestări cu caracter științifico-propagandistic, care „reflectau punctul de vedere al științei istorice sovietice”. Bodiul a susținut această idee și, la 26 decembrie 1974, s-a adresat cu o scrisoare respectivă către CC al PCUS, cerând permisiunea de a publica în presa periodică republicană, în ianuarie 1975, o serie de articole ale savanților, în care, de pe poziții marxist-leniniste, se reflecta lupta Moldovei cu cotropitorii turci în acea perioadă³.

¹ *Ibidem*, inv. 34, d. 118, ff. 25, 30; d. 119, ff. 51-58.

² *Ibidem*, d. 132, ff. 81-86.

³ *Ibidem*, inv. 35, d. 120, ff. 135-136; d. 199, ff. 6-7.

Anul 1975 a adus însă noi surprize pentru ideologii sovietici. La 28 martie 1975 N.Ceaușescu a făcut un discurs, în care, printre altele, a afirmat: „În prezent în lume se vehiculează interpretări eronate de diferit ordin, conform cărora dezmembrarea unor state, divizarea arbitrară a unor popoare este prezentată ca reflectare naturală a necesității istorice, iar rezultatul unor creații artificiale a acestor situații se teoretizează și se interpretează ca un proces natural de formare a națiunii deosebite”. În baza acestei declarații în România, după cum anunța I. Bodiul CC al PCUS la 27 iunie 1975, „s-a început o nouă campanie de deformare a istoriei apariției națiunii românești, statului și popoarelor învecinate”¹.

În acest document, Bodiul a recunoscut niște fapte neobișnuite pentru acele timpuri. În literatura sovietică s-a răspândit, spre marea mirare a autorităților sovietice, opinia, precum că, spre exemplu, M. Eminescu este doar un poet român, și nu „moldav și român”, că în URSS se demonstrează deschis filmul românesc „Mihai Viteazul”, în care popoarele moldovenesc și valah sunt prezentate ca un singur popor etc. În scopuri de luptă cu aceste fenomene, Bodiul propunea crearea ziarului literar-învățătoresc (viitorul ziar „Făclia” – R.Ș.), reviste pentru tineret, revenirea la practica abonării la serviciile mass-media românești doar prin Moldova, implicarea în lucrul propagandistic a emigranților din Moldova, care locuiau în alte țări, practicarea vizitării Moldovei de către români doar în cadrul grupurilor organizate ș.a. și în mod obligatoriu, să obțină recunoașterea existenței RSSM de către autoritățile române².

Propunerile lui Bodiul au fost aprobate de Moscova. De aceea, la 12 ianuarie 1976, Biroul CC al PCM a adoptat decizia „Hotărârea CC al PCUS „Cu privire la măsurile suplimentare în domeniul lucrului ideologic în legătură cu întărirea propagandei naționaliste românești, care atinge interesele URSS”. Documentul prevedea un spectru larg de măsuri preventive pentru blocarea răspândirii influenței românești (editarea mai multor monografii, culegerilor de documente, manualelor, filmelor, operelor artistice, cântecelor, versurilor etc., care reflectă, din punctul de vedere al URSS, istoria Moldovei, „prietenia poporului moldovenesc cu marele popor rus” și alte popoare sovietice, „lupta contra ocupanților români”, realizările poporului moldovenesc în anii puterii sovietice, organizarea manifestărilor culturale cu acest scop și, totodată,

¹ *Ibidem*, inv. 36, d. 110, ff.147-148.

² *Ibidem*, ff. 153-157.

să realizeze măsuri pentru limitarea aducerii și distribuirii literaturii românești și edițiilor periodice, ce conțin materiale cu caracter „revizionist”, dar să distribuie materialele propagandistice despre Moldova de Est și în România, să întărească puterea translatorilor de televiziune și radio în zona de frontieră și pentru difuzarea în România etc.¹.

Următoarele câteva luni au arătat că în politica României nu s-a produs nicio schimbare – fluxul de literatură „antisovietică” și „naționalistă” continua să vină în Moldova în aceleași cantități, iar agitația proromânească, inclusiv prin intermediul turiștilor români, nu scădea. Despre acest fapt Bodiul a informat Moscova la 26 mai 1976, adăugând că acutizarea relațiilor sovieto-române influențează și alte chestiuni, care nici nu sunt legate cu tematica cultural-istorică. După spusele lui Bodiul, autoritățile române au început să construiască ilegal pe frontiera sovieto-română pe râul Prut un val impresionant cu lungime mai mult de 100 km, după construirea căruia la orice ridicare a nivelului de apă în r. Prut, Ungheni și 12 sate lângă acest râu vor fi permanent inundate. Dar este greu să te adresezi la funcționarii români din județele de frontieră, pentru că ei, cu mare nemulțumire, intră în contact cu colegii din Moldova².

Conflictul sovieto-român în jurul Moldovei, pe care România și URSS îl numeau teritoriul său, chiar în pofida faptului că N.Ceașescu, în mai 1976, totuși a declarat că România nu are pretenții teritoriale față de URSS, a fost cauza unei discuții dure între L.Brejnev și N.Ceașescu la 5 august 1977, în Crimeea. Dar, exprimându-și argumentele sale, nicio parte nu a cedat în privința acestui subiect. Acest fapt a confirmat decizia Plenarei CC al PCR (octombrie 1977) cu privire la sărbătorirea aniversării a 2050-a a statului dacic, și noul val de publicații în revistele științifice și publicistice despre răspândirea localităților românești la est de Nistru și teritoriul dintre Prut și Nistru cu atât mai mult este pământ românesc³.

Noua acțiune a autorităților românești a fost ideea organizării conferințelor internaționale, sesiunilor sau colocviilor, susținute activ de Occident, la care ei își expuneau activ pretențiile teritoriale față de URSS și publicau în urma lor „materiale falsificate” despre istoria poporului

¹ *Ibidem*, inv. 39, d. 17. ff. 10-15.

² *Ibidem*, inv. 40, d. 24, ff.98-103, 105, 108-109.

³ *Ibidem*, inv. 44, d. 12, ff.126-131; inv. 47, d. 3, ff. 57, 59.

moldovenesc, relațiile ruso-române și sovieto-române. Fluxul turiștilor români în Moldova, după toate declarațiile lui N.Ceausescu, chiar a crescut¹.

După plecarea lui I. Bodiul din postul de prim-secretar al CC al PCM (22 decembrie 1980), acțiunile propagandistice, ca răspuns al autorităților moldovenești, devin tot mai superficiale, mai neconcrete și foarte des nici nu menționează anume România, vorbind mai mult despre necesitatea luptei cu propaganda revizionistă, îndreptată contra Moldovei. Argument în favoarea acestei opinii ne servește Hotărârea Biroului CC al PCM din 29 decembrie 1981. Această decizie cerea creșterea nivelului de educație internaționalistă și vigilenței politice, dezvoltarea temelor de relații moldo-ruso-ucrainene, „misiunii eliberatoare a Rusiei pe Balcani”, contracararea expresiilor antimoldovenești din partea turiștilor străini, inclusiv a celor români, consfătuiri și lecții pentru lucrătorii ideologici ș.a.². Una din măsurile realizate cu succes a fost introducerea cursului special la istoria Moldovei³.

În aceeași direcție a fost îndreptată și următoarea hotărâre a Biroului CC la această temă: „Cu privire la faptele manifestărilor naționaliste în republică și măsurile pentru întărirea în continuare a educației ideinico-politice și internaționale” din 3 august 1982. Constatând „întărirea dispozițiilor naționaliste” și influența externă asupra acestui proces, acest document la fel nu mai concentra atenția anume asupra dispozițiilor proromânești a unei părți a populației republicii⁴.

Specificul acestor ani a fost creșterea importanței Academiei de Științe în propaganda sovietică. AȘM a devenit responsabilă pentru elaborarea tezilor în discuții cu savanți și cercetători români. La 8 iunie 1983, vicepreședintele AȘM D. Ursul a semnat Hotărârea Prezidiului AȘM cu privire la măsurile științifice în acest domeniu. Printre ele erau editarea lucrărilor, consacrate istoriei relațiilor ruso- și sovieto-române, completarea fondului special al bibliotecilor cu noi exemplare de literatură „burgheză” și „naționalistă”, lecții și discursuri publice pentru „dezmințirea noii concepții istorice”, înaintate de România, implicarea în

¹ *Ibidem*, inv. 47, d. 3, f. 59.

² *Ibidem*, inv. 55, d. 122, ff.12-15.

³ *Ibidem*, inv. 57, d. 72, f. 51.

⁴ *Ibidem*, inv. 58, d. 70, f. 4-9.

acest lucru a institutelor academice ale Academiei de Științe a URSS – atât a istoricilor, cât și a filologilor¹.

Deși la ședința Biroului CC al PCM din 19 august 1986 a fost adoptată Hotărârea „Cu privire la starea și măsurile de întărire a educației patriotice și internaționaliste a populației republicii, luptei cu manifestările de naționalism”, în care se menționa „întărirea bruscă a propagandei burghezo-revizioniste contra RSSM, la care s-au alăturat istoricii, publiciștii, serviciile mass-media a RSR” și „tentativele lor de a răspândi opiniile lor” asupra unei părți a populației republicii, de data aceasta doar s-a constatat că acestor viziuni nu totdeauna li se dau „ripostă cuvenită”, iar „unii savanți” singuri au comis unele expresii „naționaliste”. Dar metodele de soluționare a acestei probleme rămâneau vechi: „întărirea educației patriotice, internaționaliste”, „acordarea atenției deosebite convingerii ideinice, maturității politice”, „atragerea mai largă la conducere pe reprezentanții tuturor naționalităților republicii”, „prezentarea avantajelor orânduirii socialiste”, „educarea atitudinii ireconciliabile față de dispozițiile naționaliste”, „întărirea educației de clasă” etc.². Dar toate aceste măsuri, care demult erau doar o culegere de fraze, tot mai puțin influențau asupra conștiinței locuitorilor republicii.

Unele concluzii. Atitudinea autorităților române față de Moldova și reacția conducerii republicii la acest proces pe parcursul perioadei sovietice au trecut prin diferite etape:

1) 1944-1961 – lipsa practic totală a documentelor la temă. Materialele existente doar ne permit stabilirea locurilor, unde au fost unii sau alți funcționari, oameni de cultură sau cetățeni de rând, cu cine s-au întâlnit și foarte rar – scopul vizitei.

2) 1961-1966. De la plenara CC al Partidului Muncitoresc Român (noiembrie 1961), la care a fost stipulat refuzul de ridicarea în slăvi a rolului Rusiei și URSS în trecutul istoric al României în favoarea atitudinii tot mai critice sau chiar dușmănoase față de acțiunile ei. Ca răspuns, au urmat măsurile de agitație și propagandă, iar mai târziu și cele restrictive, culminația cărora a fost în 1966 limitarea bruscă a contactelor Moldovei cu România și reducerea esențială a abonării la serviciile mass-media românești.

¹ *Ibidem*, inv. 61, d. 4, ff. 72-76.

² *Ibidem*, inv. 64, d. 488, ff. 12-17.

3) 1966-1970. Pe parcursul acestei perioade erau introduse noi restricții la contactele cu România, s-au înăsprit cerințele pentru plecarea în România, se punea accent pe lucrul educativ și propaganda principiilor de internaționalism proletar.

4) 1970-1980. Are loc aprofundarea contradicțiilor între URSS și România, trecerea lor în noua fază – de la conflictul istorico-lingvistic spre divizarea pe seama promovării în literatură și artă a unor idei și curente occidentale, venite din România, care nu puteau fi acceptate atunci în URSS. Aceasta perioadă se mai caracterizează și prin creșterea influenței Bisericii Ortodoxe românești și altor confesiuni religioase asupra locuitorilor Moldovei.

5) 1981-1990. Slăbirea treptată a componentei antiromânești a propagandei sovietice. Ea tot mai mult conștientizează că o parte a ideilor burghezo-naționaliste, care vin în URSS din Occident și, relativ rar, atrage atenția deosebită din partea autorităților republicane. Concomitent cu structurile de partid, un rol important în propaganda sovietică din acea perioadă îl are Academia de Științe și institutele din cadrul acesteia.

Ruslan ȘEVCENCO

doctor în istorie,

Institutul Politici Eficiente

e-mail: rsevenco@gmail.com

ID ORCID: 0000-0001-5203-7858

Iulia MALCOCI
Ion Valer XENOFONTOV

ACADEMICIANUL IURI PETROV (1921-1990) – UNUL DINTRE FONDATORII ACADEMIEI DE ȘTIINȚE A RSS MOLDOVENEȘTI

Inginerul Iuri Petrov este o figură emblematică a științei și sistemului de învățământ superior din RSS Moldovenească. Este unul dintre cei 24 de membri fondatori ai Academiei de Științe a RSS Moldovenești (1961)¹. Pe baza surselor arhivistice inedite, a resurselor iconografice și a mărturiilor, vom reconstitui biografia științifică a savantului.

Iuri Petrov s-a născut în 1921 în orașul Lbișcensk (din 1939 Ceapaevsk), regiunea Kazahstanului de Vest. În 1922 familia s-a stabilit în orașul Uralsk din aceeași regiune, cu circa 130 km mai la nord. Tatăl său, rusul Nikolai Ivanovici (1888-1961), a fost membru al PC al URSS din 1926². Atât tatăl, cât și mama sa, Victoria, au fost telegrafiști³.

Iuri Petrov a absolvit (1938) Școala nr. 1 din Uralsk, obținând certificat cu mențiune (exceletă). În iunie 1944 absolvește Facultatea de Tancuri Blindate a Școlii Tehnice de Studii Superioare „N. Bauman” din Moscova la specialitatea „Vehicule cu roți”, obținând calificarea de inginer-mecanic (Foto 1).

După absolvire a fost repartizat de către Ministerul Apărării al URSS la Uzina «Большевик» din Leningrad, unde a fost numit șef al Biroului de gospodărire a sculelor al Atelierului nr. 46, apoi șef adjunct al Atelierului. În iunie 1946 a fost acceptat în rândurile PC al URSS, iar în octombrie a fost admis la doctorat (aspirantură) la Catedra de reparație a

¹ Demir Dragnev, Constantin Manolache, Ion Valer Xenofontov, *Academia de Științe a Moldovei: evoluție, instituționalizare, personalități (1946-1961-2021): album enciclopedic*, /Coord.: Liliana Condricova, Chișinău, Biblioteca Științifică (Institut) „Andrei Lupan”, 2021, pp. 53-56.

² Iuri Petrov, Dosarul personal nr. 7835, Arhiva Științifică Centrală a Academiei de Științe a Moldovei (infra: ACAȘM).

³ Informație oferită de fiul lui I. Petrov, Vladimir, precum și alte informații, fotografii, mulțumindu-i și pe această cale.

mașinilor a Institutului de Mecanizare și Electricizare a Agriculturii din Leningrad. Absolvește studiile de doctorat, susținând teza în decembrie 1949 cu tema *Исследование процесса железнения применительно к ремонту авто-тракторных деталей* (Studiul procesului de acoperire electrolitică cu fier aplicat la reparația organelor de autovehicule și tractoare), fiind trimis la Dușanbe la Institutul Agricol din Tadjikistan în calitate de șef al Catedrei tractoare și mașini. La acest institut a pregătit patru doctori (candidați) în tehnică și a elaborat teza sa de doctor habilitat, fiind, totodată, ales în mod repetat membru al Comitetului de partid. Comisia Superioară de Atestare a Ministerului Învățământului Superior al URSS i-a conferit gradul de doctor (candidat) în tehnică la 12 aprilie 1950 (Foto 2). În iulie 1951 Comisia Superioară de Atestare a Ministerului Învățământului Superior al URSS i-a aprobat titlul de conferențiar universitar (docent), (Foto 3).

În teza de doctorat, în premieră, a demonstrat posibilitatea obținerii acoperirilor galvanice rezistente la uzură a aliajului fierului cu cărbune și mangan. Au fost puse bazele teoretice ale acțiunii adaosurilor organice în electrolit asupra cineticii proceselor catodice și cristalizării electrice a acoperirilor cu fier, precum și asupra proprietăților fizico-mecanice ale acoperirilor.

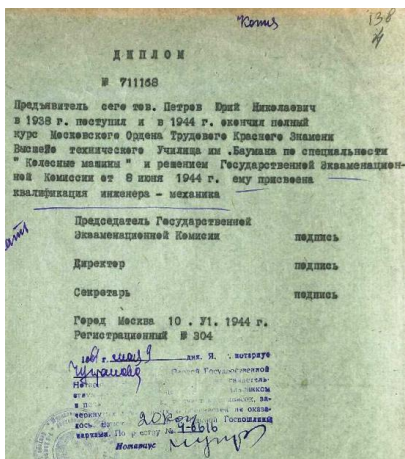

Foto 1. Diploma de absolvire a Facultății de Tancuri Blindate) a Școlii Tehnice de Studii Superioare „N. Bauman” din Moscova la specialitatea „Vehicule cu roți”, obținând calificarea de inginer-mecanic

În martie 1959 a susținut teza de doctor habilitat la Institutul de Metale Neferoase și Aur din Moscova cu tema *Исследование влияния условий электролиза на механические свойства железных покрытий, применительно к ремонту деталей машин* (Studiul influenței electrolizei asupra proprietăților mecanice ale acoperirilor cu fier, referitor la repararea pieselor de mașini). Comisia Superioară de Atestare a Ministerului Învățământului Superior și Mediu de Specialitate al URSS la 17 februarie 1960 i-a conferit gradul de doctor habilitat în tehnică (Foto 4). Aceeași Comisie, în noiembrie 1961, i-a conferit titlul de profesor la Catedra tractoare și automobile (Foto 5).

La nivelul competențelor lingvistice, menționăm faptul că citea și traducea cu dicționarul din limba engleză. În autobiografia sa din 7 februarie 1969 scrie că nu are rude peste hotare sau rude condamnate. Aceste afirmații erau foarte importante în perioada sovietică pentru itinerarul profesional. În septembrie 1959 a fost ales pe bază de concurs în calitate de șef al Catedrei de reparație a mașinilor a Institutului Agricol din Chișinău, funcție deținută până în 1990.

În 1960, Iuri Petrov împreună cu un grup de savanți a publicat în ziarul «Советская Молдавия» № 16 (4585) un material prin care se solicita crearea în RSS Moldovenească a Institutului de Cercetări Științifice în Domeniul Mecanizării și Electrificării Gospodăriei Sătești. Această inițiativă a fost sprijinită și de Prezidiul Filialei Moldovenești a AȘ a URSS¹.

Periodic, a fost ales membru al Comitetului de partid al Institutului. Concomitent, din 1961, a fost șef al Laboratorului de Prelucrare Electrochimică a Metalelor, apoi, din 1979 – șef al Secției Probleme ale Durabilității și Fiabilității Organelor de Mașini, structuri din cadrul Institutului de Fizică Aplicată al Academiei de Științe a RSS Moldovenești.

Prin Hotărârea nr. 325 din 1 august 1961 a Sovietului de Miniștri al RSS Moldovenești „Cu privire la aprobarea membrilor titulari și a membrilor corespondenți ai AȘ a RSS Moldovenești”, lui Iuri Petrov i-a fost aprobat titlul de membru corespondent al unei academii inexistente, căci AȘ a RSS Moldovenești urma să fie înființată abia a doua zi la 2 august, acest eveniment fiind anunțat în sala Teatrului Muzical Dramatic „A. S. Pușkin” (azi, Teatrul Național „Mihai Eminescu”) de președintele Sovietului de Miniștri al RSS Moldovenești A.F. Diordița (1911-1996). În dosar această informație este lipsă, însă găsim aprecieri ale activității științifice și administrative din partea mai multor organizații și oameni de știință în susținerea de a fi ales în calitate de membru al Academiei de Științe a RSSM.

¹ ACAȘM. F. 1, i. 1/2, d. 68, f. 70.

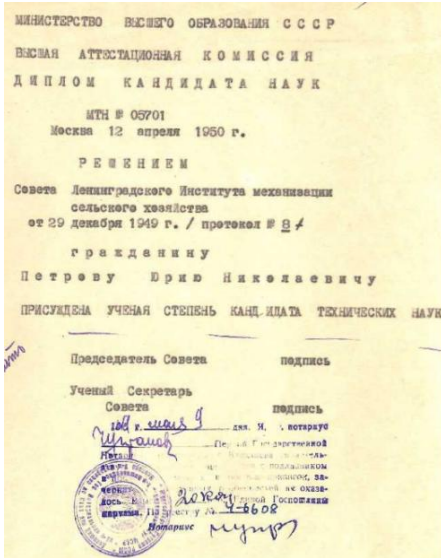

Foto 2. Diploma de doctor în tehnică

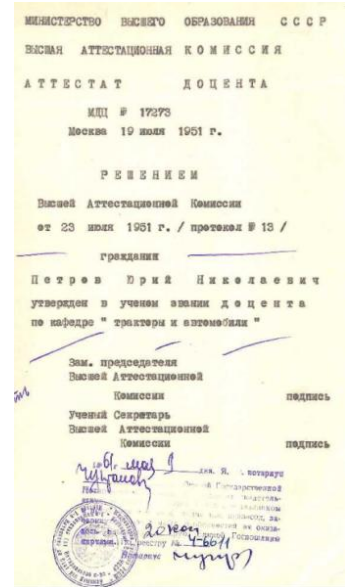

Foto 3. Diploma de conferențiar universitar (docent)

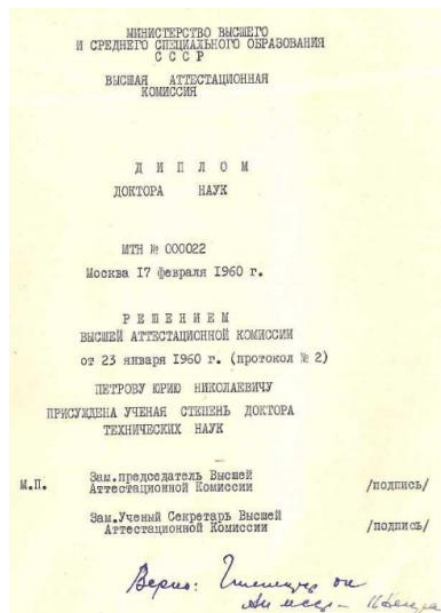

Foto 4. Diploma de doctor habilitat în tehnică

Foto 5. Atestatul de profesor universitar

Candidatura lui Iuri Petrov, în 1969, a fost înaintată de către Consiliul științific al Institutului de Fizică Aplicată pentru titlul de membru titular al AȘ a RSSM. În extrasul din procesul-verbal nr. 10 din 20 iunie 1969 al Consiliului științific al Institutului Agricol „M. V. Frunze” din Chișinău, prin care Institutul susține candidatura lui Iuri Petrov, se spune că acesta este recunoscut atât în țară, cât și peste hotare ca un savant notoriu în domeniul prelucrării electrochimice și obținerii depunerilor fierului și aliajelor acestuia rezistente la uzură.

A studiat structura și microstructura acoperirilor galvanice cu rezistență la uzură, a explicat acțiunea hidrogenului asupra defectelor structurii și proprietățile mecanice ale acoperirilor cu fier, ceea ce a avut o mare contribuție la dezvoltarea cristalizării electrice a metalelor din grupa fierului.

Fondator al școlii de tehnologii electrochimice în prelucrarea materialelor și recondiționarea organelor de mașini în RSS Moldovenească, a efectuat cercetări privind perfecționarea electroliților pentru acoperirea cu fier și sporirea rezistenței la uzură a acestora. A obținut dirijarea proprietăților fizico-mecanice ale acoperirilor în procesul de cristalizare electrică, optimizând depunerea electrică prin aplicarea electrolizei cu impulsuri. Cercetările efectuate au permis crearea unui șir de electroliți reci de mare productivitate și elaborarea de noi tehnologii privind depunerea acoperirilor cu fier și crom, precum și a aliajelor metaloceramice cu proprietăți fizico-chimice speciale.

Studierea detaliată a cineticii proceselor anodice la intensități mari ale curentului electric a permis elucidarea rolului diferiților anioni ai electrolitului asupra condiției de evoluție a procesului de depunere, influenței compoziției chimice, structurii și substructurii metalului privind randamentul și calitatea prelucrării. A elaborat o metodă de sporire a siguranței și durabilității organelor de mașini, a cercetat influența câmpurilor ultrasonice și a curentului asimetric asupra cineticii reacțiilor catodice. A propus metode de calcul al tensiunilor remanente în depunerile electrolitice, a creat dispozitive automate pentru depunerea programată a acoperirilor cu proprietăți mecanice prestabilite, precum și obținerea acoperirilor cu proprietăți diferențiate pe grosime.

Astfel, candidatura lui I. Petrov pentru a fi ales membru titular al AȘ a RSSM a fost susținută de mai multe organizații și oameni de știință din URSS: Biroul tehnic de proiectare-construcție prin prelucrarea

electrică al URSS, Laboratorul de Chimie al Institutului de Inginerie Urbanistică din Volgograd¹, Institutul Probleme în Studiul Materialelor al AȘ a RSS Ucrainene, Institutul de Mecanizare și Electrificare a Agriculturii din Celeabinsk, Institutul Experimental de Cercetări Științifice în domeniul Mașinilor-Unelte din Moscova, Institutul Politehnic „S. Ordjonikidze” decorat cu Ordinul „Drapelul Roșu de Muncă” din Novocerkassk, Institutul de Chimie Anorganică din Riga (Letonia), Institutul de Tehnologie „M. Lomonosov” din Odesa, Facultatea de Chimie Tehnologică a Institutului Politehnic „A. Jdanov” din Gorki², Institutul Fizico-Tehnologic „S. Umarov” al AȘ din Tadjikistan, Institutul Politehnic din Tula, Institutul de Chimie Generală și Anorganică al AȘ a RSS Ucrainene, Institutul de Chimie Fizică al AȘ a URSS, Institutul „S. Koroliov” decorat cu Ordinul „Drapelul Roșu de Muncă” din Kuibâșev³, Institutul de Chimie al AȘ a RSS Estoniene, Institutul de Electrochimie al AȘ a URSS etc.

La 27 august 1969, Comisia de expertiză a Secției de Științe Fizice, Tehnice și Matematică a AȘ a RSS Moldovenești a examinat documentele privind alegerea membrului corespondent Iuri Petrov ca membru titular al Academiei, recomandându-l pentru a fi ales academician al AȘ a RSS Moldovenești la specialitatea „Prelucrarea electrochimică a materialelor” (Foto 6). De menționat că în componența comisiilor de revizie era inclus, în mod obligatoriu, un membru al academiilor de științe din URSS. La fel, și în această comisie a fost inclus membrul corespondent al Academiei Pedagogice de Științe a URSS V. Belousov. La Adunarea Generală a AȘ a RSSM I. Petrov a fost ales membru titular al acesteia.

¹ Orașul Volgograd până în 1925 a purtat numele de Țarițan, iar în perioada 1925-1961 – Stalingrad.

² Orașul Nijni Novgorod din Rusia în perioada 1932-1990 a fost redenumit Gorki, iar Institutul Politehnic este succesorul Institutului Politehnic din Varșovia, înființat în 1898 de țarul Nikolai al II-lea ca instituție tehnică de învățământ superior al Imperiului Rus și evacuat în 1915 la Moscova, apoi transferat la Nijni Novgorod. Denumirea instituției pe parcursul anilor a avut mai multe variante: Institutul Politehnic din Nijni Novgorod (1917-1918), Universitatea de Stat din Nijni Novgorod (1918-1930), Institutul de Inginerie Mecanică și Tehnologie Chimică (1930-1934), Institutul Industrial „A. Jdanov” din Gorki (1934-1950), Institutul Politehnic „A. Jdanov” din Gorki (1950-1989), Institutul Politehnic din Nijni Novgorod (1990-1992), Universitatea Tehnică de Stat din Nijni Novgorod (1992-2007), Universitatea Tehnică de Stat „R. Alekseev” din Nijni Novgorod (din 2007).

³ Samara – oraș în Federația Rusă, numit în 1935-1990 Kuibâșev.

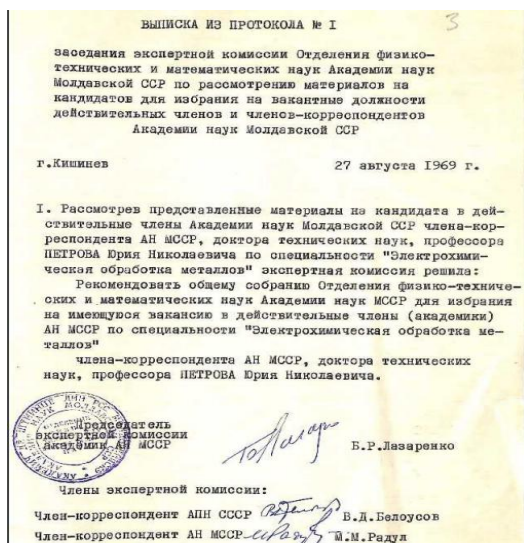

Foto 6. Extras din procesul-verbal nr.1

1965), *Основы повышения точности электрохимического формообразования (Bazele de mărire a preciziei la formarea electrochimică)* (1977, în colab.), precum și ghidul *Руководство по электроискровому легированию (Compendiu privind alierea prin scânteie electrică)* (1967, în colab.), manualul *Основы ремонта машин (Bazele reparației mașinilor)* (Moscova, 1972, în colab.), *Рекомендации по восстановлению изношенных деталей машин хромированием и железнением (Recomandări privind recondiționarea pieselor uzate ale mașinilor prin cromare și acoperire electrochimică cu fier)* (Moscova, 1976, în colab.) etc.

O dezvoltare aparte a obținut teoria sa la Institutul de Fizică Aplicată. Merită menționate monografiile scrise în colaborare: *Электродные процессы и процессы переноса при электрохимической размерной обработке металлов (Procese de electrod și procese de transfer în timpul prelucrării electrochimice dimensionale a metalelor)* (Ed. Știința, 1983), *Электрохимическая обработка изделий и титановых сплавов (Prelucrarea electrochimică a pieselor și a aliajelor titanice)* (Ed. Știința, 1988), *Формообразование при электрохимической размерной обработке металлов (Modelarea în prelucrarea electrochimică dimensională a metalelor)* (Ed. Știința, 1990).

I. Petrov este autor și coautor a cca 400 de publicații științifice, inclusiv 16 monografii și 60 de brevete de invenții. Menționăm monografiile: *Влияние условия электролиза на свойства электролитических железных покрытий (Efectul electrolizei asupra proprietăților electrolitice a acoperirilor cu fier)* (1957), *Гальванические покрытия при восстановлении деталей (Galvanizarea în procesul de restaurare a pieselor)* (Moscova,

A cumulat cu succes activitatea științifică cu cea educațională, predând cursul „Reparația mașinilor” la Institutul Agricol „M. Frunze” din Chișinău. O atenție aparte a acordat-o pregătirii cadrelor științifice, fiind conducător științific la lucrările din domeniul restabilirii pieselor uzate de mașini prin metoda electrochimică. A fost președintele Consiliului specializat de susținere a tezelor de doctor și doctor habilitat în științe tehnice în domeniu. A pregătit circa 110 doctori (candidați) și 12 doctori habilitați în științe. A fost membru al Consiliului științific al Prezidiului AȘ a URSS în domeniul „Procese noi de obținere și prelucrare a materialelor metalice”, al Consiliului de Coordonare de sub egida Institutului Tehnologic de Stat de Cercetări Științifice (ГОСНИТИ) privind repararea și exploatarea tractoarelor și mașinilor agricole, al Consiliului de Problemă privind rezistența și durabilitatea organelor de mașini al academiilor de științe din Ucraina, Belarus și Moldova, președinte al Secției „Construcția de mașini” pentru decernarea premiilor de stat ale RSS Moldovenești, membru al Secției privind coordonarea problemelor interramurale și membru al colegiului de redacție al revistei «Электронная обработка материалов»/„Prelucrarea electronică a materialelor” (1964–1990). În martie 1980 direcția (director – membru corespondent pe atunci M. Bologa), biroul de partid (secretar – V. Parșutin) și Comitetul Sindical (președinte – academicianul V. Moscalenco) ale Institutului de Fizică Aplicată i-au dat o caracteristică pentru a realiza un stagiu în Polonia în scopul de a participa la Simpozionul Internațional privind metodele electrice de prelucrare a materialelor.

Pentru activitatea sa pedagogică și științifică a fost decorat cu Ordinul „Insigna de Onoare” și două medalii. A obținut titlul de „Om Emerit în științe”.

Iuri Petrov a decedat la 3 iulie 1990 la Chișinău.

A fost căsătorit, având o fiică Natalia (n. 1949) și un fiu, Vladimir (n. 1959). Soția sa Nina Livanskaia (n. 1924 la Leningrad) a predat limba engleză în învățământul preuniversitar și mediu de specialitate. Mama ei, Iulia, a fost profesoară de limbă rusă, iar tatăl, Nikolai, a murit pe front¹. Nina Petrov își amintește că soțul ei în afara serviciului mergea des la pescuit sau vânat, acesta fiind un hobby al lui. Fiica Natalia Miciukova a

¹ Informație oferită de soția lui Iuri Petrov la 26 martie 2019, mulțumindu-i și pe această cale.

absolvit Institutul Politehnic din Tula, susținând licența în electrochimie. Are două fiice și a activat un timp și la Academia de Științe a Moldovei. În prezent, locuiește la Moscova. Fiul Vladimir absolvă în 1980 Institutul Politehnic „S. Lazo” din Chișinău (azi, Universitatea Tehnică a Moldovei) la specialitatea „Exploatarea mașinilor”. A susținut teza de doctorat (1989) la Institutul Politehnic din Novocerkask. Activează și locuiește la Chișinău. Fiul său Iuri (n. 1985), care poartă numele bunicului, și-a făcut studiile la o instituție de învățământ superior din Minnesota, SUA, la specialitatea „Evidența contabilă”. În prezent, activează la o companie din Belgia.

În 1995 discipolii academicianului Iuri Petrov de la Secția Probleme ale Durabilității și Fiabilității Organelor de Mașini a Institutului de Fizică Aplicată și cei de la Catedra de reparație a mașinilor a Universității Agrare de Stat din Moldova au dedicat o culegere de lucrări în memoria dascălului lor¹. Volumul include lucrări privind rezultatele teoretice și experimentale ale cercetărilor științifice, încercările și aplicările practice ale noilor procese tehnologice de restaurare și mărire a rezistenței pieselor de mașini prin acoperiri rezistente la uzură. Printre autori se află și doctorul habilitat în tehnică Viorel Gologan^{*}).

ANEXE: FAMILIA ACADEMICIANULUI IURI PETROV ÎN SURSE ICONOGRAFICE

Foto 7. Victoria și Nikolai Petrov, părinții acad. Iuri Petrov

¹ *Восстановление и упрочнение деталей машин износостойкими покрытиями*, Кишинев, «Штиинца», 1995, 134 с.

Foto 8. Academicianul Iuri Petrov cu mama sa, Victoria

Foto 9. Fiica academicianului Iuri Petrov, 1958
Natalia, Nina, soția academicianului Iuri Petrov

*) Viorel GOLOGAN (n. 1936, s. Iabloana, rn. Glodeni) a rămas orfan de mamă la vârsta de șase ani. Tatăl său, Filip Gologan, profesor de limbă și literatură română (pe atunci zisă moldovenească), neavând cu cine să-l lase acasă îl lua cu sine la școală. Așa se face că după absolvirea a șapte clase în satul natal, urmează școala internat nr. 1 din municipiul Bălți, absolvind-o cu Medalie de argint în 1952, iar în 1957 absolveste

Institutul Politehnic din Odesa, devenind inginer-mecanic la vârsta de 21 de ani. A fost repartizat inițial în Belarus, iar după trei ani, revine în Moldova la Uzina „Moldovahidromaș”, apoi continuă studiile la doctorat la Catedra de reparație a mașinilor a Institutului Agricol din Chișinău sub îndrumarea lui Iuri Petrov. A susținut atât teza de doctorat, cât și cea de doctor habilitat, iar sub conducerea lui V. Gologan a susținut teza de doctorat și fiul academicianului Iuri Petrov, Vladimir. Din 1 septembrie 1968 până în 2000 V. Gologan a activat la Universitatea Tehnică a Moldovei, iar din 2000 – la Uzina „Rezonanța” din Otaci și concomitent, prin cumul, la Institutul de Fizică Aplicată. Din 2006 activează la Institutul de Fizică Aplicată. Consultant științific în Laboratorul Metode Electrofizice și Electrochimice de Prelucrare a Materialelor „Boris Lazarenko”.

Despre îndrumătorul său, Iuri Petrov, își amintește ca de un om simplu, erudit, care posedă cunoștințe vaste, enciclopedice. Om cu studii fundamentale, care putea conversa cu oricine, pe orice temă. A cunoscut îndeaproape familia academicianului Petrov. În timpul anilor de studenție, Iuri Petrov a jucat hochei cu echipa institutului, a făcut parte și dintr-un ansamblu muzical.

Iulia MALCOCI

doctor în științe fizico-matematice
cercetător științific neafiliat
e-mail: iuimalcoci@yahoo.com
ORCID: (0000-0003-3656-6674)

Ion Valer XENOFONTOV

doctor în istorie
Facultatea de Istorie și Filozofie
Universitatea de Stat din Moldova
e-mail: ion.xenofontov@usm.md
ORCID: (0000-0002-5993-1235)

Liliana ROTARU

**„... O ȘCOALĂ CE NE-AR ÎNTOARCE LA ORIGINI” –
ÎNVĂȚĂMÂNTUL DIN REPUBLICA MOLDOVA ÎN
MINISTERIATUL LUI NICOLAE MĂTCAȘ**

Jumătatea de secol în care românii basarabeni au fost încartiruiți în regimentul comunist, statul sovietic a reușit să creeze în RSS Moldovenească o rețea exhaustivă de instituții de învățământ de toate nivelele, tipurile și formele și să impună un sistem educațional de tip sovietic. Pe lângă misiunea pragmatică de a pregăti elevii și studenții pentru viață și activitate profesională exclusiv în cadrul statului sovietic, sistemul educațional din RSS Moldovenească era subordonat imperativelor de deznaționalizare, rusificare și de creare a omului nou – *homo sovieticus*. Republica Moldova, independentă politic de la 27 august 1991, a moștenit acest sistem de învățământ și toate „metehnele” lui sovietice, inclusiv centralizarea excesivă și monopolizarea educației; uniformitatea structurilor educaționale la toate nivelurile; subordonarea completă a învățământului față de autoritățile de sovietice și de partid; un control ideologic riguros din partea partidului comunist al structurii și conținutului programelor de studii, al tehnologiilor educaționale și al vieții elevilor, studenților și personalului didactic și științifico-didactic; deznaționalizarea și militarizarea deghizată a învățământului; lipsa atenției educaționale față de anumite grupuri sociale, religioase și etnice; utilizarea tehnologiilor pedagogice autoritare și neglijarea creativității elevilor, studenților și profesorilor, deznaționalizarea învățământului¹ și multe altele care au imprimat sistemului educațional din RSS Moldovenească de la sfârșitul anilor '80 un caracter anchilozat și inflexibil, puternic ideologizat și îndoctrinat, dezvoltând un formalism de proporții, propriu de altfel întregii societăți către apusul Uniunii Sovietice. Eliminarea și depășirea acestor reminiscențe, dar și a altor cusururi ale sistemului de învățământ sovietic, cărora li s-au adăugat altele – inerente devenirii statului Republica Moldova și învățământului național, s-a produs într-un timp îndelungat și se mai produce sub anumite aspecte și în prezent.

¹ Raportul național asupra dezvoltării umane în Republica Moldova – 1995. UNDP, Chișinău, 1995, p. 43.

Un rol semnificativ în eliminarea și depășirea moștenirii sovietice în sistemul educațional din Republica Moldova l-a avut echipa de la Ministerul Științei și Învățământului, condusă în perioada 1990-1994 de profesorul universitar, filologul și publicistul Nicolae Mătcaș¹. În cercetarea ce urmează, ne propunem să identificăm și analizăm contribuția ministrului Nicolae Mătcaș la restabilirea școlii naționale și la conectarea învățământul moldovenesc la experiența mondială, în baza documentelor inedite din arhivele naționale, publicistica perioadei, interviurile pe care le-au oferit Nicolae Mătcaș, dar și personalitățile cu care a făcut istorie.

Renașterea națională a basarabenilor deținuți în „închisoarea sovietică a popoarelor” l-a găsit pe Nicolae Mătcaș la Catedra de limbă și literatură moldovenească a Facultății de Filologie din cadrul Institutului Pedagogic de Stat „Ion Creangă” din Chișinău. Pentru că publicase în anii 1988-1989 mai multe studii și articole în care și-a exprimat atitudinea față de soarta limbii basarabenilor, reputația și competența l-au propulsat în anul 1988 în funcția de Secretar al *Comisiei interdepartamentale pentru problemele istoriei și perspectivele dezvoltării limbii moldovenești* pe lângă Prezidiul Sovietului Suprem al RSSM, o comisie care a recunoscut statutul de limbă de stat al limbii

¹ Nicolae Mătcaș (născut la 27.04.1940, în Crihana Veche, jud. Ismail) – profesor universitar, filolog, publicist, om de stat, poet. Doctor în filologie (1967), profesor universitar, Doctor Honoris Causa al Universității „Al. I. Cuza” din Iași (1993); Profesor Honoris Causa al Universității din București (1994). Ministru al Științei și Învățământului din Republica Moldova (1990-1994). Absolvent al Facultății de Istorie și Filologie a Universității de Stat din Moldova (1962). Lector la Catedra de limbă română a Universității de Stat din Moldova (1962-1964). Între anii 1964 și 1967 a făcut studii postuniversitare la Universitatea de Stat din Sankt Petersburg. Decan al Facultății de Litere a Institutului Pedagogic „Ion Creangă” din Chișinău, șef al Catedrei de limba și literatura română (1967-1987). A contribuit la elaborarea și aprobarea legilor privind statalitatea limbii române pe teritoriul Republicii Moldova și revenirea ei la grafia latină. Secretar al Comisiei interdepartamentale pentru problemele istoriei și perspectivele dezvoltării limbii naționale; membru al grupului de lucru pe lângă *Comisia pentru știință și învățământ* pentru elaborarea proiectelor de legi în problemele limbii ș.a. Este unul dintre fondatorii revistei „Limba Română”, Chișinău (1991). Din 1995 este angajat la Ministerul Educației, Cercetării și Tineretului din România, Serviciul României de Pretutindenii (1995-2007). Este autorul lucrărilor științifice: *Introducere în lingvistică* (în colab., 1980); *Lingvistica generală* (în colab., 1984); *Coloana infinită a graiului matern* (File din marea bătaie pentru limba română în Basarabia, în colaborare cu Ion Dumeniuk, 1990); *De la grotesc și sublim* (1993); *Român mi-i neamul, românesc mi-i graiul* (1998); *Româna corectă* (2000) ș.a.

române, unitatea de limbă moldo-română și a votat pentru necesitatea revenirii la grafia latină.

După „revoluția lingvistică” din august 1989, când începea de fapt lupta adevărată și extrem de dificilă pentru învățarea limbii române, pentru însușirea regulilor de vorbire și de scriere, Nicolae Mătcaș, singur sau împreună cu profesorul și lingvistul Ion Dumeniuk, s-a implicat cu entuziasm, dedicație și febrilitate în acțiunile de implementare a legilor lingvistice, elaborând zeci de studii și articole științifice și publicistice, a prezentat zeci de lecții, conferințe, dialoguri la radio și televiziune, toate care azi pot fi catalogate drept *File din marea bătaie pentru limbă*¹.

Între anii 1990 și 1994 stă la cârma Ministerului Științei și Învățământului al Republicii Moldova, funcție pe care o deține în cele trei guverne succesive – Mircea Druc, Valeriu Muravschi, Andrei Sangheli. Ministrul Mătcaș a impulsionat atât de hotărât (radicalizat chiar) reformele sistemului de educație încă sovietic, încât pe parcursul ministeriatului lui (dar și un timp după) ele păreau a fi ireversibile. Nici măcar guvernările agrariene și comuniste nu au putut să oprească procesul de fructificare a reformelor inițiate la începutul anilor '90 de Ministerul Științei și Învățământului al Republicii Moldova.

Activitatea ministeriatului lui Nicolae Mătcaș s-a consumat într-o perioadă de răscruce a istoriei noastre, când toate trebuiau schimbate și primenite în învățământul moldovenesc.

Sistemul educațional moldovenesc, conducerea căruia a preluat-o Nicolae Mătcaș în ajunul proclamării independenței Republicii Moldova, păstra structura și conținutul școlii sovietice, care se afla în plină reformă (1988), fiind format dintr-un învățământ general cu trei trepte: școala primară, secundară incompletă și secundară, respectiv patru, nouă și 11 ani de studii. Un an suplimentar în școala primară trebuia să reducă volumul de muncă și presiunea asupra copiilor, facilitând formarea abilităților de bază (scriere, citire și numărare) și asimilarea ulterioară a științelor². După școala primară copiii urmau, în mod obligatoriu, școala secundară incompletă (clasele 5-9) – numită și școala de nouă ani, care avea misiunea de a soluționa problema pregătirii generale pentru muncă

¹ Elena Ungureanu. Nicolae Mătcaș: „Ce-i viața mea, la drept, decât o carte”, în: Nicolae Mătcaș: *Risipă și măsură: Biobibliografie* (coord. Lidia Kulikovski), Chișinău, Biblioteca Municipală „B.P. Hasdeu”, 2020, p. 19.

² А.В. Овчинников, О реформе советской школы 1984 года, в: *Пространство и время*, № 4(18), 2014, сс. 190-194.

și a crea o bază solidă pentru studiile medii sau profesionale în diferite instituții de învățământ. După absolvirea acestui nivel, se puteau înscrie în clasele 10-11 ale școlii secundare (medie), fie puteau admite în instituții de învățământ profesional: școala profesională-tehnică sau colegiu (instituție de învățământ mediu de specialitate) – instituții care aveau o dublă misiune: de a oferi cunoștințe aprofundate despre elementele de bază ale științelor și, în același timp – de a-i învăța pe elevi una dintre profesiile de masă. Absolvenții școlilor medii, profesionale secundare aveau dreptul să accedă în instituții de învățământ superior – institute sau universități. Din punct de vedere cantitativ, acest sistem era reprezentat în RSS Moldova (anul de învățământ 1990-1991) prin 1579 de școli generale (inclusiv 79 de școli primare, 561 de școli secundare incomplete și 936 școli medii), 107 școli profesional-tehnice, 50 de tehnicumuri (colegii) și 9 instituții de învățământ superior, inclusiv institute și o universitate¹.

Fără a schimba radical fundamentele structurii sistemului de învățământ sovietic în RSS Moldova, restructurarea gorbaciovistă și mișcarea națională de la sfârșitul anilor '80 a determinat și primele încercări modeste și puerile de distanțare de învățământul ideologizat și îndoctrinat sovietic, de restabilire a unor elemente ale învățământului tradițional românesc și de conectarea a învățământului moldovenesc la experiența mondială. Doar că hotărârile autorităților moldovenești din domeniul învățământului nu reflectă încă la sfârșitul anilor '80 vreo independență decizională, acestea doar punând în aplicare directivele Moscovei. Astfel, prin ordinul ministrului Învățământului Public al RSS Moldovenești din 23 mai 1988 examenele de promovare a claselor a IV-a și a IX-a la disciplinele *Istoria URSS* și *Științe sociale* au fost anulate. A fost anulat și examenul de absolvire a școlii medii la *Istoria URSS* (perioada contemporană), absolvenților înregistrându-li-se în tabelul reușitei nota medie pe anii de studii². În acord cu politica națională a restructurării, Ministerul Învățământului dispune „îmbunătățirea studierii limbilor naționale în școlile în care studiază copii de etnie găgăuză și bulgară”, ordonând introducerea disciplinei *Limba maternă*

¹ Economia națională a Republicii Moldova. Anuar statistic, 1991, Chișinău, 1992, pp. 163-164.

² *Arhiva Națională a Republicii Moldova* (ANRM), Fond (F.) 2991, inventar (inv.) 1, dosar (d.) 1, filă (f.) 87.

(găgăuză și bulgară) din clasa I¹, editarea revistei științifico-metodice „Limba și literatura moldovenească”², introducerea studierii „limbii moldovenești” în școala rusă din clasele primare³, editarea, în baza documentelor conferinței a XIX de partid⁴, a unui suport didactic „Pagini din istoria Moldovei” și anunțarea concursului pentru elaborarea Manualului de istorie a RSSM pentru clasele a IX-X-a⁵, a dispus instituirea bursei „Ion Creangă” pentru studenții Institutului Pedagogic de Stat din Chișinău⁶. De asemenea, ministerul organizează în anul 1989 primul festival folcloric pentru copii, recomandând ca în repertoriul colectivelor care vor concura să fie incluse lucrări din creația și tradiția populară, „cântece etnice [...], balade, cântece istorice, lirică populară” și altele⁷. Iar după adoptarea legilor cu privire la limbă și alfabet, ministerul a organizat cursuri pentru diferite categorii de angajați în învățământul public „pentru studierea alfabetului și ortografiei limbii moldovenești cu grafie latină”⁸, a aprobat un program nou pentru disciplina școlară „Istoria Moldovei” și a recomandat utilizarea ei începând cu anul de învățământ 1989-1990⁹, a realizat „unele măsuri de trecere la predarea în în limba moldovenească în școlile profesionale, medii de specialitate și cele superioare”¹⁰. Cea mai mare parte a documentelor emise de Ministerul Învățământului Public al RSS Moldovenești la sfârșitul anilor '80 (ordine, dispoziții, hotărâri ale Colegiului și altele) comportă un caracter profund executiv, ministerul nu manifestă inițiativă și doar pune în aplicare de cele mai deseori hotărâri ale CC al PCM și ale Biroului CC al PCM, fără a le dezvolta în contextul transformărilor din viața social-politică a republicii. Deciziile flegmatice nu au produs schimbările așteptate, altfel încât chiar și Colegiul Ministerului Învățământului Public al RSS Moldovenești era silit să recunoască că „nu s-a ajuns la o rețea optimă a instituțiilor de învățământ în conformitate cu componența

¹ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 1, ff. 266-268.

² *Ibidem*, d. 2, f. 8.

³ *Ibidem*, ff. 26-27.

⁴ Conferința a XIX-a a PCUS a avut loc la Moscova, la 28 iunie-1 iulie 1988 și a adoptat cinci rezoluții, inclusiv „Despre relațiile interetnice”, care a contribuit la o schimbare fundamentală a sistemului politic al statului sovietic.

⁵ ANRM, F. 2991, inv. 15, d. 3, f. 70-72.

⁶ *Ibidem*, d. 152, f. 281.

⁷ *Ibidem*, d. 5, ff. 44-46

⁸ *Ibidem*, d. 153, ff. 136, 141-142, 152-156; ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 157, ff. 106-118.

⁹ *Ibidem*, d. 154, f. 89.

¹⁰ *Ibidem*, f. 75.

națională” în mai multe raioane și localități, „planul de înmatriculare a studenților în instituțiile de învățământ superior cu instruirea în limba moldovenească a fost îndeplinit cu doar 60 la sută”, și în anul 198 „continuă practica completării grupelor mixte în care instruirea se face, de regulă, în limba rusă”¹, iar păstrarea instituțiilor de învățământ mixte „duce la constrângerea folosirii limbii moldovenești”² și alte metehne ale sistemului educațional din republică.

Fiind profesor la o catedră care pregătea profesori pentru școala generală, proaspătul ministru era conștient de starea învățământului din RSS Moldova³ și într-un interviu acordat ziarului „Făclia” în august 1990, 1990, menționa că a preluat o moștenire grea, inclusiv „o mulțime de școli bilingve”, „construcții de școli în delăsare”, „școli suprapopulate în orașe”, „planuri și programe învechite”, „lacune grave în asigurarea cu manuale și cu materiale didactice”, „biblioteci școlare cu rafturile goale”, școli conduse de persoane „din cauza cărora suferă generații de elevi”, „un zid între școala din România și școala din Moldova”, instituții de învățământ subordonate „diferiților stăpâni, unele – direct Moscovei”, cadre didactice „necorespunzătoare postului”, o Academie de Științe națională și izolată de instituțiile de învățământ superior și multe altele⁴.

Ministeriatul lui Nicolae Mătcaș cunoaște două etape succesive și complementare, prima dintre care s-a consumat de la preluarea mandatului de ministru la 5 iunie 1990 și până la 27 august 1991 – ziua proclamării independenței Republicii Moldova. A fost o etapă în care „multora le era frică să semneze simple texte de adeziune”⁵ la idei sau acțiuni ale mișcării naționale, în timp ce ministrul Mătcaș, manifestând curaj și demnitate, emitea ordine și dispoziții prin care readucea în școala din Republica Moldova limba și literatura română și Istoria Românilor, valorile culturii și tradițiile naționale de care fusese

¹ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 154, f. 77.

² *Ibidem*, f. 76.

³ În conformitate cu Legea Sovietului Suprem al RSS Moldova nr. 75-XII din 5 iunie 1990 *Cu privire la introducerea unor modificări în Constituția (Legea Fundamentală) a RSS Moldovenești*, RSS Moldovenească a fost redenumită în RSS Moldova („Veștile Sovietului Suprem și ale Guvernului RSS Moldova”, 1990, nr. 6,7, pp. 334-335).

⁴ *Făclia*, vineri, 31 august, 1990, p. 8.

⁵ Nicolae Mătcaș. *Calvarul limbii române din Basarabia. Studii. Articole. Comunicări*. Selecție, coordonare și prefață de Alexandru Bantog, Chișinău, „Limba Română” PP SRL, 2011 (Tipogr. „Serebia” SRL), p. 14.

înstrăinați românii basarabeni de către regimul sovietic. Cea de a doua etapă a ministeriatului lui Nicolae Mătcaș începe după declararea independenței Republicii Moldova și durează până la demisionarea lui la 5 aprilie 1994. „Noutatea spiritului are nevoie de libertate, de aer larg”, susținea Vasile Pârvan în 1919 în prelegerea de inaugurare a anului universitar la Cluj, iar ministrul Mătcaș a exploatat o plenitudine de oportunități pe care le-a oferit „aerul larg” al independenței, activitatea Ministerului cunoscând în această etapă o intensitate deosebită și pe plan intern, și pe cel extern.

Numit în funcția de ministru al Științei și Învățământului al RSS Moldovenești la 5 iunie 1990¹, Nicolae Mătcaș, își dă cu toată conștiinciozitatea poverii pe care și-o asumă, Ordinul cu nr. 1 din 15 iunie 1990 prin care dispune: „începând cu ziua de azi intru în exercițiul funcției de ministru al științei și învățământului public”². Toate trebuiau preschimbate în învățământul moldovenesc, or, pe lângă perestroika învățământului școlar, a celui profesional tehnic și superior, reforme începute de guvernul de la Moscova la sfârșitul anilor '80 și care încă „trebuiau” continuate, or RSS Moldova mai era parte a imperiului sovietic, mișcarea națională în plină desfășurare și entuziasmul românilor basarabeni suscitată de primele victorii obținute prin aprobarea legilor cu privire la funcționarea limbilor și cu privire la „revenirea limbii moldovenești la grafia latină”, impuneau anumite ajustări ale politicilor educaționale a ministerului unei republici încă unionale.

Nicolae Mătcaș și-a început ministeriatul prin inițierea unor măsuri care să asigure aplicarea continuă a hotărârii Colegiului Ministerului din 6 septembrie 1989 *Despre sarcinile imediate privind realizarea hotărârilor sesiunii a XIII-a a Sovietului Suprem al RSS Moldovenești de legislatura a 11-a în sistemul învățământului public*. Pentru a asigura studierea „limbii pe baza grafiei latine în instituțiile de învățământ de toate tipurile”³, la începutul lunii iulie 1990, ministerul ordonă autorităților republicane și locale din subordine „să întreprindă acțiuni concrete” privind divizarea claselor de elevi și a grupelor de studenți mai mari de 25 de persoane în subgrupe pentru eficientizarea studierii „limbii și literaturii moldovenești”⁴. De asemenea, continuă, dar

¹ Veștile Sovietului Suprem al RSS Moldovenești, nr. 6, 7, 1990, p. 332.

² ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 215, f. 1.

³ *Ibidem*, d. 157, ff. 112-113.

⁴ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 209, ff. 220-221.

cu mai multă intensitate, activitatea de elaborare și tipărire a manualelor, majoritatea numite anterior „de limbă moldovenească” și doar manualul pentru clasa a VII-a, avându-i autori pe I. Matcovschi și N. Mățaș a fost numit „Limba maternă” în școala națională¹. O altă grijă importantă a ministrului era „restructurarea predării istoriei Moldovei”. O hotărâre în acest sens fusese aprobată de Colegiul ministrului încă în 21 noiembrie 1989, dar a rămas neexecutată. La 13 iulie 1990, ministrul Mățaș semnează ordinul prin care dispune crearea unor „noi colective de autori pentru elaborarea manualelor de istorie” pentru școala generală și pentru studenții „facultăților neistorice ale instituțiilor de învățământ superior”, invitând istorici de renume de la Universitatea de Stat din Moldova (Pavel Parasca, Ion Eremia, Ion Niculiță, Valentin Tomuleț, Anatol Țăranu și alții), de la Institutul Pedagogic de Stat „Ion Creangă” (Gheorghe Postică) și de la Institutul de Istorie al AȘM (Vitalie Văratic, Andrei Eșanu și alții), care trebuiau să depună manuscrisele până la 1 ianuarie 1991². Pentru urgentarea elaborării manuscriselor și editării manualelor de istorie, ministrul Mățaș invită în calitate de autori specialiști notorii de la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” de la Iași, precum Nicolae Ursulescu, Nelu Zugravu, Vasile Neamțu, Ioan Caproșu, Gheorghe Platon, Ioan Agrigoroaie și alții. Iar ordinul de desemnare a componenței colectivelor de autori, semnat la 3 aprilie 1991, consemnează titlul „Istoria Românilor (pe perioade)”, fără a evita denumirea, așa cum s-a făcut anterior³.

Un loc important în promovarea inițiativelor și reformelor îl aveau revistele din subordinea ministrului: „Pedagogul”, „Limba noastră”, „Ab ovo”, „Noi”, „Florile dalbe”. La începutul anului 1991, Colegiul ministrului constată în urma unei evaluări că unele reviste nu-și realizează misiunea: unele pentru că sunt conduse de persoane care nu cunosc limba română, altele pentru că personalul nu deține suficiente competențe profesionale și, în cele din urmă, revista „Pedagogul” „nu are nicio concepție”⁴. Membru al Colegiului ministerial, Anatol Ciobanu propune să revistele „Pedagogul” și „Limba noastră” „să pună accentul în primul rând pe limbă, deoarece până astăzi mulți învățători nu știu de ce zicem „Limba noastră română”, de ce la Universitate s-a deschis catedra

¹ *Ibidem*, d. 211, ff. 206-207.

² *Ibidem*, d. 215, ff. 14-15.

³ *Ibidem*, d. 336, ff. 111-112.

⁴ *Ibidem*, d. 218, ff. 19-20.

„Limba română” și, de asemenea, lingvistul propune ca revistele să fie redenumite: prima „Revista de pedagogie și psihologie” și cealaltă – „Limba română în școală”. Deși ministrul Mătcaș i-a replicat profesorului de la Universitate că „este vorba de lucru, dar nu numai de denumire”, ulterior, referindu-se la revista „Limba noastră”, susține că „denumirea nu este reușită, deoarece nu poate fi „Limba noastră” predată de pedagogul moldovean în clasele ruse”¹.

Inițiativele și acțiunile ministrului Mătcaș erau dictate de crezul său „Român mi-i neamul, românesc mi-i graiul”² și de faptul vrea să făurească o școală care să ne întoarcă la rădăcini. În acest sens, ministrul a transformat în dominante ale transformării școlii moldovenești procesele de desovietizare, dezideologizare, depolitizare, demilitarizare, de revenire la tradițiile unui învățământ național românesc și de sincronizare a lui cu învățământul dintr-o Românie pornită în direcția europeanizării.

Procesul de revenire la învățământul tradițional l-a realizat paralel cu desovietizarea sistemului educațional, curățând ca Hercule grajdurile lui Augias, sistemul de infiltrațiile ideologice, politice și militare sovietice și a realizat în acest sens mai multe acțiuni chiar până la destrămarea Uniunii Sovietice. Astfel, după adoptarea *Decretului cu privire la puterea de stat*³ la 27 iulie 1990, act ce a fundamentat principiile dezideologizării puterii, depolitizării instituțiilor de învățământ și separării puterilor în stat, Ministerul Științei și Învățământului a inițiat un proces intens și complex de acțiuni de dezideologizare și depolitizare a sistemului educațional moldovenesc.

Anticipând decretul Președintelui Republicii Moldova din 22 august 1991 prin care au fost suspendate toate structurile organizatorice ale partidelor politice, organizațiilor obștești și mișcărilor în masă în organele de stat, instituțiile și organizațiile republicii⁴, Nicolae Mătcaș emite la 21 august 1990 dispoziția *Despre depolitizarea și*

¹ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 218, f. 20.

² Nicolae Mătcaș. *Calvarul limbii române din Basarabia. Studii. Articole. Comunicări*. Selecție, coordonare și prefață de Alexandru Bantoș, Chișinău: „Limba Română” PP SRL, 2011, pp. 21-31.

³ Decret cu privire la puterea de stat nr. 201 din 27.07.1990, în : *Veștile*, 1990, nr. 8.

⁴ Decretul Președintelui Republicii Moldova privind suspendarea structurilor organizatorice ale partidelor politice, organizațiilor obștești și mișcărilor în masă în organele de stat, instituțiile și organizațiile republicii nr. 164 din 22 august 1991, în: *Monitorul oficial*, 1991, nr. 11-12, pp. 83-84.

deideologizarea în instituțiile de învățământ și educație din subordinea Ministerului Științei și învățământului din RSS Moldova, prin care dispunea lichidarea oricărei organizații de partid, comsomoliste și pionierești în instituțiile de învățământ, de educație și în cele de cercetări științifice din subordinea ministerului, precum și excluderea textelor cu orientare politică din manuale, or instituțiile de învățământ, educația și instruirea nu mai pot evolua în baza „unei singure ideologii, promovate de un singur partid cu un sistem totalitarist de comandă”¹. Decizia ministrului Mătcaș a provocat o reacție înverșunată a CC al PCM, autoritatea de partid considerând că ministrul și-a depășit atribuțiile și că până la adoptarea unei legi cu privire la organizațiile de partid, această dispoziție este prematură. Iar Eugen Sobor, secretar al CC al PCM, supărat că deciziile Ministerului au determinat ieșirea din partid a unui număr mare de învățători, a interpellat procuratura ca să verifice legalitatea dispoziției ministrului².

Doar că la 9 ianuarie 1991 Ministerul continuă demontarea arhitecturii ideologice a învățământului și educației moldovenești și suspendă examenul de absolvire a instituțiilor de învățământ mediu de specialitate la disciplina *Științele sociale*, începând cu anul de studii 1990/1991³. Dispune apoi excluderea din planul de învățământ, începând cu anul academic 1991/1992, a disciplinelor *Științele sociale; Economie politică; Bazele ateismului științific; Bazele marxism-leninismului; Bazele eticii și esteticii marxiste; Istoria PCUS; Bazele cunoștințelor filosofice* și înlocuirea lor cu disciplinele *Istoria Românilor, Omul și societatea, Etică și estetică*⁴ și alte discipline care vor umaniza și democratiza educația și vor contribui la formarea personalității cu „cuget uman, credință umană, simțire umană”⁵. Prin același ordin, ministrul suspendă examenul „de stat” la *Bazele marxism-leninismului*, completând șirul acțiunilor de dezideologizare inițiat prin anularea examenului de absolvire a instituțiilor de învățământ superior la *Istoria*

¹ ANRM, F. 2991, inv. 10, d. 336, ff. 113-114.

² Arhiva Organizațiilor Social-Politice a Republicii Moldova (AOSPRM), F. 51, inv. 73, d. 157, f. 46.

³ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 215, f. 144.

⁴ *Ibidem*, d. 334, ff. 20-21.

⁵ *Ibidem*, d. 339, ff. 81-87.

PCUS (25 octombrie 1990¹) și a examenului de absolvire în instituțiile de învățământ medii de specialitate la *Științele sociale*².

Rămânând consecvent pe pozițiile sale și crezând ferm că „credința în noțiunea de valoare și adevăr nu mai poate fi modelată de pe pozițiile unei singure ideologii, promovate de un singur partid cu un sistem totalitar de comandă”, dar constatând totodată că Dispoziția nr. 14 din 21 august 1990 cu privire la depolitizarea și dezideologizarea în instituțiile de învățământ și educației nu se implementează sau se implementează trunchiat, Ministerul revine la 4 aprilie 1991 cu un nou ordin prin care dispune depolitizarea, dezideologizarea și departinizarea tuturor instituțiilor de învățământ, de educație și de cercetare din subordinea Ministerului. Ministerul dispune conducătorilor tuturor instituțiilor de învățământ din subordinea sa să excludă din conținutul manualelor textele cu orientare politică, să interzică folosirea tuturor materialelor intuitive și ilustrative cu conținut propagandistic menit să formeze și să cristalizeze în mintea copiilor o viziune unilaterală asupra lumii înconjurătoare și să lichideze toate organizațiile de partid, comsomoliste și pionierești din instituțiile de învățământ, de educație și în cele de cercetări științifice³.

De asemenea, în acord cu hotărârea prezidiului Parlamentului Republicii Moldova din 25 august 1991 *Cu privire la lichidarea urmărilor propagandei ideologiei comuniste*⁴, Ministerul Științei și Învățământului dispune instituțiilor de învățământ de toate nivelurile să demonteze și depoziteze în termeni foarte scurți „toate monumentele, ansamblurile sculpturale, busturile, basoreliefurile etc. ce țin de ideologia comunistă și propagarea unei pseudoistorii a poporului nostru”, să schimbe denumirile instituțiilor de învățământ ce reflectă ideologia comunistă (tip „Pavlic Morozov”, „Boris Glavan”, „A. Belski” etc.) și să adapteze denumirile lor la tradițiile istorico-culturale autohtone, să retragă din uz toate piesele „ce țin de simbolica veche”, materialele „de propagandă vizual-ilustrativă (pancarte, standuri, portrete etc.) cu caracter ideologic comunist” și să le înlocuiască cu simbolica de stat a Republicii Moldova și „cu material ilustrativ menit să educe respectul și dragostea față de neam și istoria lui, simțul demnității naționale, să

¹ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 215, f. 116.

² *Ibidem*, f. 144

³ *Ibidem*, d. 336, ff. 113-114.

⁴ *Ibidem*, d. 338, ff. 183-184.

cultive valori general-umane”. De asemenea, se ordona „reexaminarea expozițiilor permanente ori provizorii din sălile de muzeu din instituțiile de învățământ de toate tipurile și reamenajarea lor în spiritul aspirațiilor poporului spre suveranitate și independență” și mai ale a fondurilor bibliotecilor instituțiilor de învățământ¹. Deși, la prima vedere, ordinul ministrului indica asupra unor schimbări/transformații formale, acestea vor exalta și impulsiona elementele naționale din învățământul moldovenesc spre alte schimbări și îi vor determina să accepte mai ușor reformele de sistem, realizate ulterior de Ministerul Științei și Învățământului Republicii Moldova. De asemenea, eliminarea simbolurilor comuniste din spațiile publice, din materialele și activitățile didactice, va contribui la dezideologizarea educației și la depolitizarea ei, precum și la fundamentarea unei educații a copiilor și tinerilor bazată pe valorile și tradițiile naționale.

Pe lângă eliminarea influenței și reprezentării PCUS din instituțiile de învățământ, depolitizarea a presupus și reabilitarea persoanelor care au fost represate de partidul comunist în procesul de monopolizare a puterii și de consolidare a regimului. Până la adoptarea Legii nr. 1225 din 08-12-1992 privind *reabilitarea victimelor presiunilor politice*, Ministrul Mățaș a întreprins acțiuni de reabilitare morală a persoanelor din învățământul superior, studenți și profesori, care au fost victime ale regimului sovietic, și mai ales, victime ale politicii de deznaționalizare².

În baza deciziei Comisiei pentru problemele de Drept a Sovietului Suprem al RSS Moldova despre reabilitarea morală a persoanelor care au suferit de pe urma politicii de deznaționalizare și de despiritualizare a poporului român din Moldova în perioada anilor '70-'80 ale, ministrul

¹ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 343, ff. 183-184.

² Prin Dispoziția nr. 73 din 26 noiembrie 1990, ministrul Mățaș dispune reabilitarea a 34 de persoane (cadre didactice și doctoranzi) din Institutul Politehnic „Serghei Lazo”, care au fost eliberate din funcții pe criterii ideologice: 20 de cadre didactice care, și-au ascuns originea socială sau au exprimat atitudini amurale și apolitice. Prin ordinul nr. 66 din 28 februarie 1991, ministrul revine la practica de reabilitare morală a persoanelor din sistemul de învățământ și ordonă să se extindă conținutul Dispoziției nr. 73 din 26 noiembrie 1990 asupra tuturor persoanelor care s-au adresat Comisiei pentru problemele de Drept și Ministerului Științei și Învățământului al RSS Moldova. Ministrul obligă rectorii Vasile Calmuțchi de la Institutul Politehnic din Chișinău, pe Boris Melnic, rectorul USM, Ion Borșevici, rectorul Institutului Pedagogic din Chișinău să creeze comisii de reexaminare a motivelor eliberării neîntemeiate din funcție a 74 de persoane (ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 215, ff. 117-118).

Nicolae Mătcaș emite câteva dispoziții pentru reabilitarea studenților și profesorilor din instituțiile de învățământ superior. Astfel, prin Dispoziția nr. 73 din 26 noiembrie 1990, Ministerul dispune reabilitarea a 34 de persoane (cadre didactice și doctoranzi) din Institutul Politehnic „Serghei Lazo”, care au fost eliberate din funcții pe criterii ideologice, inclusiv 20 de cadre didactice care „si-au ascuns originea sociala sau au exprimat atitudini amorale si apolitice”.

După apariția articolului „Cum vâna PCM naționaliști”, publicat în ziarul „Făclia”, nr. 3 din 18 ianuarie 1991, ministrul consemnează că „a crescut considerabil numărul persoanelor care își vor reabilita numele și-și doresc ridicat la nivel de onoare spiritul demnității naționale oprimat de politica partidului comunist conducător”. Rezumând cele relatate în articolul din „Făclia”, prin ordinul nr. 66 din 28 februarie 1991, ministrul revine la practica de reabilitare morală a persoanelor din sistemul de învățământ și ordonă să se extindă conținutul Dispoziției nr. 73 din 26 noiembrie 1990 asupra tuturor persoanelor care s-au adresat Comisiei pentru problemele de Drept și Ministerului Științei și Învățământului al RSS Moldova. Ministrul obligă pe Vasile Calmuțchi¹, rector al Institutului Politehnic din Chișinău, pe Boris Melnic², rector al Universității de Stat din Moldova și pe Ion Borșevici³, rectorul Institutului Pedagogic din Chișinău să creeze comisii de reexaminare a motivelor eliberării neîntemeiate din funcție a 41 de persoane de la Institutul Politehnic din Chișinău și 3 persoane de la Institutului Pedagogic „Ion Creangă” din Chișinău⁴.

Ministrul Mătcaș dispune rectorilor instituțiilor nominalizate să anuleze ordinele de eliberare neîntemeiată din funcție a persoanelor din listele de mai sus începând cu anul 1970 și să restabilească (la dorința fiecărei persoane) în funcția pe care o deținuse persoanele care au fost suspectate de naționalism, apolitism, antisovietism, anticomunism și altele. De asemenea, ordinul indica asupra necesității de recuperare a „disconfortului și potențialului moral pierdut timp de 20 de ani de persecuție și să găsească modalități de exprimare a compasiunii pentru

¹ *Vasile Calmuțchi* (1985-1992) – rector al Institutului Politehnic din Chișinău în perioada anilor 1988-1992.

² *Boris Melnic* (1928-2012) – rector al Universității de Stat din Moldova în perioada 1974-1992.

³ *Ion Borșevici* (1929-2011) – rector al Institutului Pedagogic „Ion Creangă” din Chișinău în perioada 1975-1992.

⁴ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 215, ff. 117-118.

consecințele activității sistemului și regimului comunist în domeniul politicii naționale. Rectorii erau responsabili să „introducă rectificări de rigoare în carnetul de muncă al fiecărui om eliberat din funcție din motive neîntemeiate”, „să stabilească persoanele de conducere a tuturor subdiviziunilor instituțiilor care au realizat politica de deznaționalizare, de umilire și de înrobire morală și să-i tragă la răspundere conform legii”¹. Iar în termen de o lună de la semnarea ordinului, ministrul cerea rectorilor să demonstreze că au adus la cunoștința colectivelor profesionale conținutul ordinului și să raporteze Ministerului și adresanților vizați despre acțiunile întreprinse. Totodată, ministrul consemnează că „reabilitarea juridică a persoanelor din lista de mai sus este de competența organelor de drept civil”, totuși dându-le o satisfacție morală celor dintâi. În ce măsură ordinul ministrului Mătcaș a fost executat nu se cunoaște, or în arhive deocamdată nu a fost descoperit vreun raport, scrisoare, notă informativă din partea instituțiilor de învățământ superior sus-numită, iar colegii de USM, membri ai senatului la începutul anilor '90, nu-și amintesc despre vreo ședință a Senatului universitar, sau despre vreun eveniment raportat la reabilitarea morală a persoanelor indicate în Ordinul ministrului Mătcaș².

Ministrul Matcaș era ferm convins că școala moldovenească transformată de sovietici într-un poligon și un teren de instrucțiune pentru Ministerul Apărării, trebuie și demilitarizată. Și primul pas în această direcție a fost să vină cu o inițiativă, acceptată și aprobată de Guvernul RSS Moldova la 16 august 1990 despre excluderea din planul de învățământ preuniversitar a disciplinei „Pregătirea militară”³. Începând cu anul 1990/1991 disciplina a fost scoasă din orar, iar conducătorii militari au fost disponibilizați din școală. Unitatea de conducător militar din școlile republicii a fost înlocuită cu cea de psiholog. Și nici pentru că nicio instituție de învățământ superior din RSS Moldova nu forma psihologi școlari, ministrul dispune înființarea în anul de învățământ 1990/1991 a unei catedre de psihologie la Institutul Pedagogic „Ion Creangă” care să pregătească „specialiști psihologi școlari (75 de persoane anual) [...] selectați din rândul învățătorilor cu studii superioare în urma unei probe de diagnostică a capacităților profesionale

¹ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 215, ff. 119.

² *Ibidem*, d. 335, ff. 20-20 vs; d. 337, f. 65.

³ *Ibidem*, d. 215, f. 48; Făclia, vineri, 31 august, 1990. pp. 8-9.

și la recomandarea direcțiilor raionale și orășenești ale învățământului public”¹. De asemenea, în anul academic 1990/1991 la Institutul Pedagogic „Ion Creangă” se deschidea specialitatea „Istorie și psihologie” pentru a asigura toate unitățile de învățământ cu specialiști-psihologi². Tot în scopul demilitarizării, pregătirea militară în instituțiile de învățământ superior devenea o disciplină și o activitate facultativă, iar catedrele militare de la Universitatea de Stat din Moldova și de la Institutul Politehnic din Chișinău au fost transferate în subordinea Ministerului Afacerilor Externe al RSS Moldova³. În aceeași ordine de idei se înscrie și închiderea de la 29 august 1990 a școlii-internat speciale cu studierea aprofundată a limbii ruse și de pregătire militaro-sportivă intensă a elevilor. Foștii audienți ai acestei școli au fost transferați în școli militare cu studierea în limba română⁴. De asemenea, între timp, guvernul Druc înființase prin Hotărârea din 17 august 1990 *Academia Națională de Poliție „Ștefan cel Mare”*, o instituție care urma să pregătească în limba română cadre naționale și să consolideze bazele juridice ale statului suveran⁵.

Ministrul Mătcaș a dispus punerea în corelație a programelor școlare moldovenești cu cele românești la mai multe discipline școlare⁶, dar mai ales a conținuturilor la disciplinele „Limba și literatura română” și „Istoria Românilor”. A introdus studierea obligatorie în școlile de stat a limbii române și a monitorizat și verificat calitatea predării și nivelul de cunoștințe de limbă română a elevilor, iar atunci când comisiile de evaluare au stabilit în iunie 1993 că acestea „nu sunt la nivel”, a obligat direcțiile responsabile ale Ministerului să elaboreze în termen de o lună un mecanism de soluționare a problemei pregătirii cadrelor de limbă română pentru alolingvi, să găsească posibilități de pregătire mai bună a învățătorilor pentru clasele primare și să se identifice posibilități de „a

¹ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 215, ff. 40, 48.

² *Ibidem*, f. 49.

³ *Ibidem*, d. 215, f. 135.

⁴ *Ibidem*, f. 54.

⁵ Hotărârea nr. 276 din 17 august 1990 a Guvernului RSS Moldova cu privire la înființarea Academiei Naționale de Poliție și restructurarea actualelor instituții de învățământ din sistemul Ministerului Afacerilor Interne al RSS Moldova, în: „Făclia”, vineri, 14 septembrie 1990, pp. 14-15.

⁶ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 626, ff. 214-215. Începând cu anul de învățământ 1993/1994, învățământul preuniversitar de fizică în clasa a VII-a și în primul an de liceu din instituțiile cu limba română de predare au trecut la programe și manuale elaborate în România.

promova politica statului în domeniul studierii limbii române în instituțiile de învățământ de toate nivelele”, de pregătire și perfecționare a cadrelor didactice¹. De asemenea, a dispus să se includă cu începere de la 1 iunie 1994 , examene de promovare la limba română în instituțiile preuniversitare alolingve la clasele a V-VII-a și în clasa a X-a și examene de absolvire în clasa a IX-a și a XI-a, precum și să se asigure în mod prioritar școlile alolingve cu manuale și altă literatură didactică și artistică în limba română². Pentru a asigura integrarea în viața socială a specialiștilor alolingvi absolvenți ai instituțiilor de învățământ profesional preuniversitar și universitar, ministrul Mătcaș dispune trecerea la predarea disciplinelor de profil la toate specialitățile în limba română și după posibilitate și a disciplinelor socio-umaniste, începând cu 1 septembrie 1994. Pentru a asigura succesul acestei întreprinderi și a extinde posibilitățile de însușire fără obstacole a disciplinelor de specialitate în limba română, obligă directorii și rectorii să folosească „orele facultative și a celor de rezervă din planurile de învățământ” pentru pregătirea lingvistică a elevilor și studenților³. Apoi a anunțat mulțumiri rectorilor și directorilor de instituții de învățământ care au implementat cu succes legislația lingvistică și a aplicat „mustrare” directorilor care au „tărăgănat trecerea la limba de stat și grafia latină”, sau au dat dovadă de „lipsă de discernământ în selectarea cadrelor de dirijare în dependență de posedarea limbii de stat”, calificând acțiunile lor drept „act de boicotare a legii despre limba de stat”⁴. În primăvara anului 1993, inițiază o atestare a nivelului de cunoaștere a limbii române de către persoanele care au frecventat cursurile în perioada 1989-1993 și care trebuie să-și exercite obligațiile de funcție în limba română⁵ – una dintre dispozițiile pentru care agrarienii îi vor grăbi plecarea din funcția de ministru al Științei și Învățământului.

Tot în ministeriatul lui Nicolae Mătcaș a fost introdusă și studierea obligatorie a „Istoriei Românilor” și a cursului integral de literatură română, a fost mărit numărul de ore pentru predarea lor. Ministrul a insistat pe folosirea în învățământ a glotonimului „limba română” pentru limba oficială a Republicii Moldova și a etnonimului

¹ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 626, f. 319.

² *Ibidem*, f. 320.

³ *Ibidem*, d. 628, ff. 41-42.

⁴ *Ibidem*, d. 628, ff. 6-7.

⁵ *Ibidem*, d. 630, f. 88.

„popor român” pentru denumirea populației majoritare¹; a contribuit la derusificarea învățământului național și a atribuit limbii ruse din școlile nonruse de pe teritoriul republicii a statutului de limbă străină, care poate fi studiată opțional; a contribuit la alimentarea bibliotecilor școlare cu carte în limba maternă. De asemenea, a inițiat o fructuoasă colaborare cu Ministerul de resort din România, reușind să asigure cu manuale și suport didactic adiacent școlilor din Republica Moldova, a creat colective comune de autori din România și Republica Moldova pentru elaborarea manualelor și a înlesnit plecarea a mii de tineri basarabeni la studii în România și nu numai.

În șirul multitudinii de acțiuni de desovietizare și revenire la tradițiile învățământului național se înscriu și reformele ce urmăreau refacerea fundamentală a structurii sistemului educațional din RSS Moldova-Republica Moldova și revenirea lui la sistemul clasic al învățământul preuniversitar organizat în trei nivele de școlarizare – primar, gimnazial și liceal. A fost o reformă „din mers” și aplicată punctat, or, în lipsa cadrului legislativ-normativ schimbările se produceau prin asumarea răspunderii de către ministru și în condițiile coexistenței școlilor de tip sovietic cu cele noi. După cum mărturisea el însuși, din ordinul ministrului Mătcaș au fost deschise peste 50 de licee și tot atâtea gimnazii², a încurajat transformarea unor școli generale de tip sovietic în gimnazii și licee, mizând pe curajul și entuziasmul unor directori și profesori din orașele și raioanele republicii, care de multe ori erau penalizați și persecutați de autoritățile locale și de partid. Dosarele din arhive vin să confirme mărturiile ministrului. Astfel, printr-un singur ordin din 1 octombrie 1990 a dispus reorganizarea școlii medii tehnico-profesionale nr. 102, a tehnicumului industrial-economic, Combinatului de producție nr.1 din Chișinău în licee și înființarea Liceului tehnic republican de microelectronică și tehnică de calcul în componența Institutului Politehnic din Chișinău, a Liceului republican de informatică în componența Universității de Stat din Moldova și a Liceului real-umanist „Vasile Alecsandri” la Chișinău, a Liceului teoretic la Călărași³. La începutul anului 1991, mai multe școli de cultură generală au fost

¹ Nicolae Mătcaș. Am vrut să ajungem și noi la acea oră astrală! în: *Oameni ai cuvântului: Culegere de articole științifice*, coord. Aurelia Hanganu. Chișinău: S.N., 2020, pp. 154-155.

² *Ibidem*, p. 156.

³ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 215, ff. 74-76.

reorganizate în licee (școala medie moldovenească nr. 1 din Chișinău – în Liceul româno-francez „Gheorghe Asachi”; școala medie nr. 11 – Liceul româno-englez „Ion Creangă”; școala medie rusă nr. 3 și gimnaziul nr. 2 au fost reorganizate în liceul teoretic „Dimitrie Cantemir”) și au fost înființate liceele Mircea Eliade (cu studierea aprofundată a limbii engleze), „Mihail Kogălniceanu” (cu studierea aprofundată a limbii germane) și Liceul „Dante Alighieri” (cu studierea aprofundată a limbii italiene)¹. În aceeași ordine de idei, Ministerul a mai deschis, pentru prima dată, după 1944, licee cu studierea avansată a unor limbi străine, în care anterior elevii de naționalitate română nu aveau acces² și a dispus închiderea școlilor mixte, pe care ministrul le numea „monumente ale urâtului”. În anul de studii 1990/1991 rețeaua de licee s-a extins și s-au deschis licee și în orașele Bender, Cahul, Comrat și Leova. De asemenea, s-a modificat și structura școlilor și contingentul de elevi: s-au deschis 25 de școli cu predarea în limba română, iar numărul școlilor cu predare în limba rusă s-a redus cu 4 unități. De asemenea, au fost restructurate două școli moldo-române³. Ministrul solicita inspectorilor generali din raioane și orașe să prezinte rapoarte trimestriale „privind reorganizarea instituțiilor de învățământ mixte”, să creeze condiții propice și să supravegheze cu strictețe respectarea legislației lingvistice, plasând accentul de pe indicatorii cantitativi pe cei calitativi⁴.

Tot pentru conectarea învățământul moldovenesc la tradiția românească și „la experiența mondială”, Ministerul Științei și Învățământului a propus și Guvernul Druc a aprobat la 16 august 1990 hotărârea cu privire la introducerea sistemului de zece puncte în aprecierea cunoștințelor în toate tipurile de instituții de învățământ din RSS Moldova⁵. De asemenea, pentru că știința psihologică și pedagogică trebuie renovată în acord cu „concepția școlii naționale”, Ministerul Științei și Învățământului al RSS Moldova creează o comisie de experți pentru „analiza profundă a activității științifice a institutului de Cercetări

¹ *Ibidem*, d. 334, ff. 35-36.

² *Calendar Național 2020* / Biblioteca Națională a Republicii Moldova; aut. : Valeria Matvei, Natalia-Maria Șveț, Maria Ciobanu [et al.] ; colegiul red. : Iurie Colesnic [et al.], Chișinău, Primex.com, 2019, p. 165.

³ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 294, f. 1.

⁴ *Ibidem*, d. 628, ff. 8-9.

⁵ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 215, ff. 60-61.

Științifice în domeniul pedagogiei”, comisie care trebuia să raporteze însuși ministrului rezultatele evaluării¹.

Recunoscând într-un interviu dat ziarului „Făclia” încă la începutul mandatului că „Fără o lege cu privire la învățământul public din RSS Moldova suntem cu mâinile legate”², ministrul Mățcaș s-a implicat în acțiuni de „îndreptare” a legilor sovietice referitoare la învățământ. Astfel, la 17 octombrie 1990 creează o Comisie condusă de ministrul adjunct Inochentie Baltag, pentru a revizui „toate hotărârile și alte acte normative ale organelor puterii de stat ale Uniunii RSS și ale RSS Moldova referitoare la învățământul din Moldova de până la 23 iunie 1990”. Comisia Baltag urma să prezinte până la 1 noiembrie 1990 o listă a actelor juridice unionale și republicane care, în urma ratificării de către Sovietul Suprem al RSS Moldova a legilor URSS, vor asigura funcționarea optimală a Ministerului Științei și Învățământului al RSS Moldova³.

Pentru așezarea legilor și normelor referitoare la învățământ și educație pe fundament românesc și european, echipa Ministerului a fost angajată încă înainte de proclamarea independenței Republicii Moldova⁴, într-o acțiune de elaborarea a unei legi a învățământului, care să stabilească noi obiective ale educației. Proiectul de *Lege cu privire la învățământ* a fost definitivat după proclamarea independenței și a fost prezentat Parlamentului Republicii Moldova la 16 ianuarie 1992⁵. Legea trebuia să reflecte „politica independentă în domeniul învățământului” a Republicii Moldova, învățământul fiind declarat prioritate națională și trebuia „bazat pe însușirea valorilor spirituale universale în strânsă legătură cu istoria, cultura și tradițiile naționale”⁶. Menționând în „expunerea de motive privind elaborarea Legii învățământului” că „regimul totalitar a creat un sistem static, lipsit de posibilitatea de dezvoltare” și a „denaturat însăși menirea școlii de a educa și instrui, a

¹ *Ibidem*, f. 99.

² *Făclia*, vineri, 30 august 1990, p. 9.

³ *ANRM*, F. 2991, inv. 14, d. 215, ff. 97-98.

⁴ *ANRM*, F. 2848, inv. 38, d. 348, f. 336. Prima variantă a proiectului Legii Învățământului a fost elaborată de un colectiv de autori, condusă de viceministrul Inochentie Baltag și a fost pus în discuție publică începând cu luna octombrie 1990, fiind publicat în ziarul „Făclia” din 1 februarie 1991. Proiectul a fost aprobat de Colegiul Ministerului Științei și Învățământului la 25 aprilie 1991.

⁵ *ANRM*, F. 2848, inv. 38, d. 348, ff. 147-149.

⁶ *ANRM*, F. 2848, inv. 38, d. 348, f. 150.

introdus un control rigid asupra formării conștiinței copilului în creștere, modelându-l după un șablon comun, general”¹, autorii proiectului își propuneau să demonteze „sistemul administrativ de comandă în învățământ” și falsitatea pseudopincipiilor egalitarismului, a ideii că „toți copiii sunt capabili să asimileze programa școlii medii de cultură generală”, să pună capăt tradiției de „promovare dintr-o clasă în alta a copiilor care nu reușesc”, „luptei pentru note mari” și altor practici încetățenite în școala sovietică care au condus la „scăderea catastrofală a nivelului învățământului”².

Autorii proiectului au intenționat în fiecare dintre capitolele *Legii* să renunțe la principiile și structura, la tradițiile și conținuturile învățământului sovietic, declarând că „învățământul nu poate fi supus unor doctrine politice, ideologice sau religioase” și că „educația și instruirea” au drept scop formarea intelectuală, morală, estetică și fizică „a unei personalități libere și creatoare, aptă de a se încadra în diverse domenii de activitate”³. Astfel, proiectul de Lege statua principiul depolitizării (departidizării) drept unul fundamental pentru noua școală, în instituțiile publice de educație și învățământ fiind interzisă funcționarea „structurilor organizaționale ale partidelor sau mișcărilor social-politice” și orice intruziune ideologică⁴.

De asemenea, noua *Lege* trebuia să garanteze dreptul la studii în limba română în instituțiile de învățământ publice și al „naționalităților conlocuitoare” de a studia în limba maternă, dar în conformitate cu principiul școlii naționale monolingve, în care instruirea să fie bazată pe cultura și tradițiile naționale⁵. Limba română trebuia să devină „probă obligatorie la examenele de absolvire a instituțiilor de învățământ liceal și secundar general [...] și la admiterea în instituțiile de învățământ superior”⁶.

Deși, conform proiectului sursa principală de finanțare a sistemului de învățământ rămânea bugetul de stat, noile realități ale economiei de piață au determinat legiuitorul să prevadă și surse suplimentare de finanțare, precum veniturile din contracte de prestări

¹ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 339, f. 81.

² ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 348, f. 335.

³ *Ibidem*, ff. 180-181.

⁴ *Ibidem*, ff. 182, 337.

⁵ *Ibidem*, f. 337.

⁶ ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 348, f. 182.

servicii de cercetare și instruire cu întreprinderi, instituții etc., taxe de studii și din alte activități cu caracter științific și material legate de procesul instructiv-educativ. Proiectul a legiferat învățământul privat¹, dreptul instituțiilor din învățământul liceal și superior de a înmatricula elevi și studenți contra taxă de studii, dreptul statului de a acorda credite anuale studenților din instituțiile de învățământ superior, precum și dreptul instituțiilor de învățământ superior și a celor de cercetare științifică de a înființa licee pentru „copii supradotați”².

Toate prevederile menționate mai sus trebuiau implementate într-un șir de instituții de învățământ, structurate într-o arhitectură ramificată, care încerca „să împace” anumite elemente din structura sovietică cu altele, care proveneau dintr-o tradiție românească și europeană. Astfel, se proiecta un sistem de învățământ, organizat pe nivele și cicluri, inclusiv învățământul preșcolar; învățământul primar (clasele a 1-4), învățământul secundar general; secundar profesional și superior profesional. Nivelul secundar general păstra școala secundară generală de rând cu gimnaziile și școala secundară completă (clasele a X-XI) alături de liceu (clasele a X-XII), doar că elevii din licee, după susținerea examenului de bacalaureat aveau dreptul de a se înscrie în învățământul superior, iar absolvenții școlilor secundare – să participe la concursul de admitere în învățământul superior sau de a se înscrie în învățământul secundar profesional. Școlile secundare complete urmau să fie lichidate după o perioadă de tranziție.

Este interesant faptul că autorii proiectului de *Lege* au păstrat instituțiile de învățământ mediu de specialitate din sistemul sovietic, totodată preluând din sistemul occidental pentru denumirea lor termenul de „colegii”. Păstrând principiile de organizare și studii ale tehnicurilor, inclusiv dreptul elevilor din colegii de a admite în învățământul superior după susținerea examenelor de bacalaureat, colegiile au fost poziționate drept ciclul I de „învățământ superior profesional”³. În ce privește învățământul universitar, acesta era organizat în universități, academii și conservatoare, astfel renunțându-se la sistemul de școli superioare de tip sovietic (institute), dar alături de învățământul cu frecvență, se păstrau și formele de organizare a studiilor

¹ *Ibidem*, f. 175.

² *Ibidem*, ff. 181-182, 186, 283.

³ *ANRM*, F. 2848, inv. 38, d. 348, f. 189.

de tip sovietic – învățământul seral și cu frecvență redusă. Admiterea în învățământul superior purta de asemenea amprenta specifică „perioadei de tranziție”¹: astfel, dacă posesorii de diplome de bacalaureat se puteau înscrie în universități, absolvenții școlilor secundare generale erau admiși în urma susținerii unor probe de concurs.

O reminiscență a învățământului superior sovietic din perioada perestroicii târzii² era și organizarea învățământului cu frecvență în două trepte: prima treaptă cu o durată de 2-3 ani urma să asigure o pregătire teoretică fundamentală, iar absolvenții acestei trepte, deținători de certificate de studii superioare generale, puteau să aceadă la treapta a doua sau să se înscrie la o specializare de 1-1,5 ani în vederea obținerii unei diplome și a calificării de specialist cu studii superioare profesionale”. Cât privește treapta a doua – cu o durată de 3-4 ani, trebuia să asigure „studii aprofundate de specialitate”, iar absolvenții, care susțineau și o lucrare de licență, obțineau o diplomă de „specialist cercetător” și titlul de „licențiat universitar”³.

Spre deosebire de vechiul sistem, învățământul postuniversitar⁴ se realiza prin studii de doctorat de 3 ani și printr-un „stagiul de magistr” de 2-3 ani. În ambele cazuri studiile se încheiau prin susținerea unei teze de doctorat, fie de master, titlul de magistr considerându-se titlu științific și era o precondiție pentru a accede la doctorat, deși legiuitorul

¹ Legea trebuia să intre în vigoare începând cu anul de învățământ 1991/1992, iar prevederile Legii trebuiau implementate treptat, astfel instituindu-se o perioadă de tranziție de cinci ani. În perioada de tranziție puteau funcționa paralel cu instituțiile de învățământ nou și cele care au funcționat până la intrarea în vigoare a legii.

² Pentru detalii: *Istoria Universității de Stat din Moldova*, Ion Eremia (coord.), Anatol Petrencu, Liliana Rotaru [et al.] ; red. șt.: Ion Niculiță, Chișinău, CEP USM, 2016, pp. 393-394.

³ ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 348, f. 191.

⁴ Cele mai importante discuții asupra învățământului postuniversitar au fost purtate de Ministerul Științei și Învățământului cu Academia de Științe, care considera „inacceptabil de a schimba sistemul de pregătire și atestare a cadrelor științifice de gradul superior”. AȘM considera că „ar fi o greșeală să devalorificăm gradele științifice existente de candidat în științe și doctor în științe”. „Negând treapta superioară a gradelor științifice existente, nu vom obține nimic mai mult decât o devalorificare a gradelor științifice. Gradul de magistr propus în proiectul de Lege este inferior celui de candidat în științe [...] Alt aspect al acestei probleme este procedura de decernare a gradelor științifice și a celor de conferențieri și profesori. Conferirea titlurilor onorifice de orice colectiv științific ori facultate duce la devalorificarea lor. Socotim necesară formarea unui comitet special din savanți iluștri care să supravegheze decernările de grade de tipul organului cunoscut VAC cu participarea activă a AȘM (ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 348, ff. 317-318).

nu indică expres acest fapt în proiect¹. Proiectul „revoluționa” și domeniul titlurilor științifice și didactice, declarând drept titluri științifice pe cele de „licențiat universitar”, „magistru”, „doctor”, „doctor cum laude” și drept grade didactice pe cele de „conferențiar universitar” (în locul termenului sovietic „docent”) și „profesor universitar”, dar indicând că „nu se acordă spor de salariu pentru titlurile științifice și didactice”².

De asemenea, proiectul legifera sistemul decimal de evaluare a elevilor și studenților, existența unor planuri și programe alternative, inspecția școlară și atestarea cadrelor didactice pentru definitivare în învățământ, confirmare în funcție, acordare de grade și titluri, fixarea salariilor și a sporurilor salariale, atestarea instituțiilor de învățământ pentru acordarea categoriei, autonomia instituțiilor de învățământ superior și altele. Păstrând mai multe reminiscențe ale sistemului de învățământ sovietic, în ce privește organizarea și conducerea sistemului, care rămânea unul excesiv de centralizat, cu multe atribuții de control ale Ministerului Învățământului și Științei al Republicii Moldova, proiectul era considerat unul „revoluționar” și a trecut prin nenumărate redacții, ca într-un sfârșit agrarienii să îl respingă în Parlament, pentru că „e prea românesc” și pentru a folosi, așa cum își amintea regretatul Petru Soltan³, pentru „a-l doborî din funcție pe ministrul Nicolae Mătcaș”⁴.

Tergiversarea adoptării *Legii învățământului*, faptul că „multe instituții de învățământ superior își desfășoară activitatea pe vechi, ignorând în mod conștient inițiativele lansate de minister” și „calitatea pregătirii cadrelor cu studii superioare [...] demult nu mai satisface pe nimeni” în condițiile trecerii la economia de piață, a determinat echipa ministrului Mătcaș să inițieze în vara anului 1991 „o reformă a învățământului superior”⁵. *Conceptia învățământului superior din Republica Moldova*, propusă spre aprobare autorităților statului,

¹ ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 348, f. 192.

² ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 348, f. 195.

³ *Petru Soltan* (29 iunie 1931, Coșnița, raionul Dubăsari, RSS Ucraineană – d. 15 iulie 2016, Chișinău) – matematician, membru titular al Academiei de Științe a Moldovei (1992), membru de onoare al Academiei Române (2003), deputat în Parlamentul Republicii Moldova (1990-1994). Profesor și șef de catedră la Universitatea de Stat din Moldova.

⁴ Petru Soltan, Culoarea sufletului omului Nicolae Mătcaș, în : „*Limba Română. Revistă de știință și cultură*”, 2010, nr. 3-4, XX. <https://www.limbaromana.md/index.php?go=articole&n=877> (accesat la 3.XI.2021)

⁵ ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 369, f. 4.

prevedea mai multe acțiuni care urmau să se înlăptuiască într-o „etapă de tranziție” de 5 ani. Autorii *Concepției* (Inochentie Baltag și Ștefan Tiron), reiterau necesitatea organizării învățământului superior pe cele două cicluri (expusă în proiectul *Legii învățământului*) și stabilirea conținutului în fiecare ciclu în funcție de gradul de pregătire al absolvenților școlii secundare, de „cerințele vieții și ale științei, de nivelul tehnologic, economic, cultural al societății”, dar și de standardele europene, or „cine dorește să ajungă în casa europeană și să se simtă confortabil acolo, egal între egali, trebuie să-și alinieze toate structurile sale la structurile celorlalți membri”¹. Documentul prevedea și o „comasare a specialităților existente”, care erau prea multe și prea specializate pentru Republica Moldova și impuneau cheltuieli iraționale; renunțarea la „institute” ca formă de organizare a învățământului superior și schimbarea denumirii (prin acceptarea unor denumiri utilizate universal, cum ar fi academii, universități și conservatoare) și conținutului instituțiilor de învățământ superior din Republica Moldova; subordonarea tuturor instituțiilor de învățământ superior Ministerului Științei și Învățământului din Republica Moldova; încadrarea unor licee, școli normale, colegii în cadrul unor instituții de învățământ care să constituie drept „bază de pregătire a tineretului pentru învățământul superior”; dezvoltarea unităților de cercetare științifică în cadrul instituțiilor de învățământ superior care să va permite „integrarea cercetărilor științifice cu activitatea de pregătire a cadrelor”, dezvoltarea științei universitare și reducerea investițiilor publice în Academia de Științe; decongestionarea normei didactice a personalului științifico-didactic, or „suprăîncărcarea cadrelor didactice [...] a avut drept rezultat o atitudine superficială față de cursuri...” și „o influență negativă asupra calității pregătirii cadrelor; dezvoltarea bazei materiale a învățământului superior și înnoirea utilajelor și echipamentelor didactice și științifice a universităților și altele².

În principiu, instituțiile de învățământ superior au susținut propunerile autorilor *Concepției*, dar, în mare parte au fost puse în practică doar cele care țineau de formă și mai puțin cele care se refereau la conținut. Astfel, pentru crearea unui sistem unitar al învățământului superior în Republica Moldova, Guvernul implementează unele

¹ *Ibidem*, f. 8.

² ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 369, ff. 8-13.

recomandări: de la 1 iulie 1992 Institutul Pedagogic de Stat „Alec Russo” din Bălți a fost reorganizat în Universitatea de Stat „Alec Russo” din Bălți; Institutul Pedagogic de Stat „Taras Șevcenko” din Tiraspol în Universitatea de Stat din Tiraspol; și Institutul Pedagogic de Stat din Chișinău „Ion Creangă” din Chișinău în Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău¹, iar de la 15 aprilie 1993 și Institutul Politehnic „Serghei Lazo” din Chișinău a fost reorganizat în Universitatea Tehnică din Moldova². De asemenea, în cadrul unor instituții de învățământ superior au fost create sau afiliate acestora un șir de instituții de învățământ secundar general sau secundar profesional. Astfel, au fost create licee teoretice în cadrul universităților de la Bălți, Tiraspol și a Universității Pedagogice de Stat din Chișinău. Tot la Bălți a fost fondată Școala Normală a Universității de Stat „Alec Russo”, iar Școala Normală „Alexe Mateevici” din Chișinău a fost afiliată Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Tot în cadrul celei din urmă universități a fost creat Liceul de Arte Plastice³.

În ce privește ideea „ciclurilor” universitare, aceasta a fost apreciată de experți și administrațiile universităților drept una „progresistă și demnă de susținut”, dar nu și posibil de implementat în viitorul apropiat, or, „nu vom avea un număr suficient de absolvenți ai liceelor, colegiilor, școlilor normal etc.”, „necesită o pregătire fundamentală” etc. 4. Cele mai multe critici la adresa *Concepției* au venit, firește, din partea AȘM, care considera „inacceptabilă [...] teza despre micșorarea alocațiilor bugetare pentru Academia de Științe, [...] ideea subordonării tuturor instituțiilor de învățământ superior unui singur organ de stat, [...] reducerea considerabilă a numărului de specialități” și altele⁵.

Trecând peste anumite limite ale reformelor din învățământ de la începutul independenței Republicii Moldova, trebuie să menționăm că „noutățile”, pe care le promovau și le realizau, erau deseori peste puterea și capacitatea de a le înțelege și a le accepta a celor cărora li se adresau. Astfel, în contextul discuțiilor proiectelor de legi și concepții ale învățământului, mediul academic din Republica Moldova a inițiat

¹ *Ibidem*, d. 354, f. 147.

² ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 626, f. 99.

³ *Ibidem*, F. 2848, inv. 38, d. 354, f. 148.

⁴ *Ibidem*, d. 369, ff. 15-16.

⁵ ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 369, ff. 16-17.

„dezbateri neoficiale” cu privire la modul de angajare și eliberare din funcție a rectorilor instituțiilor de învățământ superior, ca cei din urmă să fie numiți prin decretul Președintelui Republicii. Nu dispunem de probe care să confirme sau care să infirme faptul că rectorii „sub scutul decretului și sub paravanul autonomiei universitare” ar fi trecut peste limitele permise de cadrul normativ, dar reacția oficială a lui Nicolae Mățaș lasă impresia că ministrul mai rămânea uneori prizonier al cutumelor sovietice. Într-o adresare către Guvernul Republicii Moldova, ministrul Mățaș regretă că „foarte mulți conducători [ai instituțiilor de învățământ superior – *n.n.*] tind în genere să iasă de sub orice control [...] sub pretextul luptei împotriva totalitarismului și dictaturii” și, contrar principiului autonomiei universitare și democratizării pe care le promova, inclusiv în documentele de politici, ministrul susține că „atât timp cât există ministerul ca organ suprem executiv de stat în domeniul învățământului, atâta timp toate instituțiile ierarhic inferioare împreună cu administrația lor trebuie să fie subordonate și să dea seama în fața Ministerului”¹.

„Revoluțiile” ministrului Mățaș nu au găsit susținere nici măcar din partea celor cărora li se adresa în primul rând – profesorii. El însuși recunoaște într-un interviu din 30 ianuarie 2020, că a fost necesară o muncă enormă de explicare, dezghiocând pas cu pas intențiile reformelor pe care le promova și convingându-i de beneficiile pe care aveau să le culeagă². Iar Vlad Pâslaru, unul dintre colegii ministrului Mățaș la minister își amintește că „În anul demarării procesului de atestare a cadrelor didactice, unii funcționari de la minister au agitat învățătorii împotriva ministrului și a conceptului de atestare, iar unii din echipa sa chiar au profitat obraznic de cumsecădenia sa, punând începutul corupției care azi domină învățământul la scară națională³.

Nici atât nu au fost înțelese și îngăduite reformele de către oponenții politici, care ajungând la putere în februarie 1994, l-au destituit, pentru că „a românizat învățământul moldovenesc” și pentru că „a reetnizat tânăra generație de copii și adolescenți din Basarabia”⁴.

¹ *Ibidem*, f. 85.

² Nicolae Mățaș. Am vrut să ajungem și noi la acea oră astrală! în: *Oameni ai cuvântului: op. cit.*, pp. 155-156.

³ Vlad Pâslaru. Nicolae Mățaș, profesorul, savantul, ministrul..., în: „*Timpul*”, 16 aprilie 2010.

⁴ Nicolae Mățaș. Am vrut să ajungem și noi la acea oră astrală! *op. cit.*, p. 154.

Ziarul „Pământ și oameni”, organ al Partidului Democrat Agrar din Moldova, publica la 11 septembrie 1993 o declarație în care Comisia pentru știință și învățământ a Parlamentului și Ministerul Științei și Învățământului erau acuzate de tentativa de a reetniza pe toate căile conștiința elevilor și a studenților.

Nicolae Mătcaș și-a exercitat mandatul de ministru într-o perioadă complexă și dificilă a istoriei Republicii Moldova. Republica suverană, apoi independentă, începând cu anul 1991, trecea printr-o criză economică și socială crasă, peste care s-a suprapus o criză politică și un război pentru independență, care periclitau integritatea și existența statului, securitatea cetățenilor, dar și procesul educațional, de care era personal responsabil. Deși credea că „cârpește marea cu valurile”¹, a trebuit să-și disocieze eforturile și să reușească să acopere o multitudine de provocări ale momentului în care noul înfrunta vechiul, iar vechiul nu se lăsa dus.

Astfel, când dispozițiile separatiste ale locuitorilor regiunii din stânga Nistrului și a găgăuzilor, alimentate în mare măsură de elitele din Rusia² au erupt într-o situație excepțională în raioanele de sud ale Republicii Moldova în octombrie 1990, Ministerul a trebuit să se preocupe de securitatea elevilor și cadrelor didactice, suspendând temporar procesul de instruire și educației în instituțiile de învățământ și deplasând funcționari ministeriali pentru a contribui la „normalizarea situației pe teritoriul raioanelor din stânga Nistrului”³, iar după consumarea stării excepționale a înființat un centru de dirijare și coordonare a acțiunilor de creare „a condițiilor de deplasare în raioanele transnistrene a grupelor de pedagogi, experți, informatori în probleme de istorie, limbă, cultură, relații interetnice”⁴, care să pacifice locuitorii regiunii și, în mod special, cadrele didactice, elevii și studenții.

După izbucnirea Războiului din Transnistria, ministrul Mătcaș, alarmat de faptul că 172 de școli medii, 12 școli medii de specialitate, 50% din colectivul Școlii Normale din Tighina, 16 școli (din 22) tehnico-profesionale, 2 licee au fost forțate să treacă sub jurisdicția secesioniștilor politici, se adresează Guvernului Republicii Moldova să „ia sub protecție

¹ *Făclia*, vineri, 30 august, 1990. p. 9.

² Nicolai Țveatcov. Consolidarea politică regională în raioanele de sud ale Republicii Moldova: realități și perspective, în: *Moldoscopie*, 2014, nr.2 (LXV), p. 120.

³ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 215, ff. 87-88, 103.

⁴ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 215, f. 129.

colectivul de pedagogi și studenți ai Universității din Tiraspol”, care este supus amenințărilor și atacurilor din partea secesioniștilor¹. Totodată, ministerul își asumă responsabilitatea și dispune inspectoratelor școlare raionale din dreapta Nistrului și conducătorilor instituțiilor de învățământ să acționeze în comun cu organele autoadministrării locale, pentru asigurarea cazării, alimentației și încadrării elevilor din familiile refugiaților în procesul de instruire și educație în instituțiile respective și să contribuie la soluționarea problemelor de plasare în câmpul muncii a cadrelor didactice din zona de conflict². Iar din anul de studii 1992-1993 instituțiile de învățământ din Republica Moldova vor aloca anual câte 7-10% din locurile la admitere pentru candidații din raioanele din stânga Nistrului și din zona de conflict³.

Criza economică care însoțea tranziția Republicii Moldova la economia de piață și dificultățile cu care se confruntau mai ales angajații în sectorul bugetar au produs un reflux important de personal didactic din învățământul de toate nivelele și treptele și o situație critică în asigurarea instituțiilor de învățământ cu cadre didactice pedagogice. Primăria municipiului Chișinău informa ministerul la începutul anului 1992 despre un deficit de 800 de profesori și atenționa autoritatea de stat numărul lor se va reduce în anul respectiv și mai mult din cauza numărului mare de persoane care se vor pensiona (cca 400 de cadre didactice) și a migrației cadrelor în alte profesii ca rezultat al salarizării insuficiente și restante (cadrele didactice cheltuiau doar pentru hrană 70-80% din salariu, iar procurarea combustibilului pentru încălzire în sezonul rece costa 2-3 salarii lunare), a scăderii nivelului de viață și a măsurilor nepopulare ale guvernului⁴. Deficitul de personal pedagogic rămânea actual și pentru școlile rurale, care în anul 1991/1992 rămâneau cu peste 1900 de posturi neacoperite⁵. În aceste condiții, Ministerul Științei și Învățământului a insistat pe lângă guvern, reușind de multe

¹ ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 369, ff. 185-185 vs; F. 2991, inv. 14, d. 492, ff. 10-11; d. 488, f. 73. Prin Hotărârea Guvernului Republicii Moldova din 9 iulie 1992, Universitatea de Stat din Tiraspol a fost evacuată în orașul Chișinău, iar prin ordinul ministrului Măcaș din 15 iulie 1992 a fost localizat provizoriu în clădirea Școlii Normale „Alexe Mateevici” și în căminele Colegiului Tehnico-Profesional Unional din Chișinău.

² ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 488, ff. 45-46.

³ *Ibidem*, f. 55.

⁴ ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 369, ff. 21-22, 41, 43. Ministerul Finanțelor al Republicii Moldova a propus la începutul anului 1992 să anuleze serviciile comunale gratuite acordate lucrătorilor din sferele învățământului, medicinei și culturii.

⁵ ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 369, f. 37.

ori, cu cereri de mărire a salariilor angajaților din învățământ¹, de dublare și indexare a burselor elevilor, studenților și doctoranzilor, de acordare a compensațiilor pentru hrană studenților și elevilor care nu primeau bursă, de reducere cu 50% a costului biletului de călătorie în transportul public² și de păstrare a unor privilegii, pe care Ministerul Finanțelor propunea să le anuleze, or bugetul public nu le putea suporta³.

Un alt fenomen, care a stingherit activitatea ministrului Mătcaș la începutul anilor '90 era cel al delapidării bunurilor de stat, al înstrăinării bunurilor instituțiilor de învățământ de către unități comerciale, cooperative și persoane particulare, al încălcărilor frauduloase a condițiilor de dare în arendă și al folosirii în alte scopuri a edificiilor cu destinație specială. Ministerul constata că doar în anul 1993 Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău a dat în arendă încăperi cu o suprafață totală de 1944 m², Academia de Studii Economice – 1792 și Universitatea Tehnică – 600 m². De asemenea, se dau în arendă și clădiri ale grădinițelor, ale sediilor stațiilor de tinerilor tehnicieni și de instruire a copiilor, iar familiile colaboratorilor instituțiilor de învățământ și persoane străine locuiesc în cămine, în timp ce elevii și studenții se înghesuiesc în camere mici sau sunt nevoiți să-și caute gazde. Pentru a contracara aceste fenomene, Ministerul Științei și Învățământului dispune conducătorilor instituțiilor de învățământ și întreprinderilor din subordine, inspectoratelor școlare să „ia măsuri disciplinare față de persoanele oficiale vinovate, până la eliberarea lor din funcție” și să execute riguros legislația privind combaterea corupției, privatizării ilegale și a altor infracțiuni economice⁴.

Autorul tabelului cronologic, elaborat pentru culegerea *Calvarul limbii române în Basarabia*, vorbind despre ministeriatul lui Nicolae Mătcaș, susține că „Nu a găsit susținere printre rusofoni și rusofili, eforturile de instituire a învățământului național i-au fost zădărnicate”⁵. Cercetând arhivele Ministerului pe care l-a condus cu atâta dedicație și diligență Nicolae Mătcaș, ne permitem să-l contrazicem pe Alexandru Bantoș. Este adevărat că guvernarea agrariană, ajunsă la putere la începutul anului 1994, a încercat să deturneze direcția de dezvoltare a

¹ ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 493, ff. 73-74.

² *Ibidem*, ff. 128-129.

³ *Ibidem*, d. 488, ff. 91-92.

⁴ *Ibidem*, d. 629, ff. 93-94.

⁵ Nicolae Mătcaș. *Calvarul limbii române din Basarabia*, *op. cit.*, p. 11.

învățăământului moldovenesc, imprimată de Nicolae Mătcaș. Guvernele agrariene au anulat ordine, emise în acest sens de ministrul Mătcaș și echipa lui, a elaborat și adoptat legi și norme prin care își propuneau să modifice mersul educației noastre naționale, au încercat să repună în drepturile imperialiste teoria moldovenistă și limba rusă, și altele. Agrarienilor le-a reușit pentru moment unele acțiuni subversive – așa cum a fost adoptarea Constituției (1994), anularea obligativității trecerii la predarea în limba română în instituții de toate nivelele, suspendarea atestării cadrelor didactice privind nivelul de cunoaștere a limbii de stat, încercările de a scoate din uzul comun a sintagmelor *limba română*, *națiune română* și înlocuirea lor cu cele pseudoștiințifice *limba de stat*, *limba oficială*, *națiune moldovenească* și altele, dar procesul lansat de revenire la tradițiile naționale românești, de sorginte europeană nu putea fi oprit. Rezistența intelectuală, care în momentele cruciale a răbufnit în stradă prin grevele din 1995 sunt tocmai demonstrația *sine qua non*. Păstrăm și astăzi denumirile disciplinelor școlare și academice „Limba și literatura română” și „Istoria Românilor”, sintagme care au intrat în discursul comun al cetățenilor Republicii Moldova, indiferent de apartenența etnică. Este și meritul ministrului Nicolae Mătcaș. Iar Nicolae Mătcaș este și în anul 2020 convins că „sarcina de bază ce-i revine învățăământului «moldovenesc» este de a se ralia din mers la restructurarea prin care trece învățăământul românesc din Țară”¹.

”... a school that would take us back to our origins”– education in the Republic of Moldova in the reign of the ministry of Nicolae Mătcaș

University professor and prominent fighter for the national cause Nicolae Mătcaș, who started to lead the Ministry of Science and Education of the Republic of Moldova in the summer of 1990, when the impact of the Gorbachevist perestroika and the national movement, the old Soviet world was crumbling and a new order had started to be rebuild. In the ministry of more than three and a half years (1990-1994) Minister Mătcaș initiated and promoted several reforms that had the purpose to change the educational system of the Republic of Moldova from the state of deep Sovietization, by

¹ *Ibidem*, p. 405.

deideologizing, depoliticizing, demilitarizing, and creating a Romanian traditional educational system. The mentality is the area that accepts metamorphosis with reluctance so that the reforms have been difficult to accept by both camps responsible for education - students and teachers. However, the processes of the return of Moldovan education to the Romanian national traditions, a process defined by the reforms of Minister Matcaș - which were not always done well and especially were not always popular, but were irreversible for the further evolution of the higher education from Moldova.

Keywords: Nicolae Mătcaș, Ministry of Science and Education of the Republic of Moldova, national movement, reforms, higher education, sovietization, deideologization, depoliticization, demilitarization.

Liliana ROTARU,

doctor în istorie, conferențiar universitar

Universitatea de Stat din Moldova

e-mail: liliana.rotaru@usm.md

ORCID (0000-0002-3051-5721)

Oleg URSAN

REZISTENȚA ANTISOVIETICĂ ÎN COMUNA SCHINENI

URSS a preluat controlul total asupra Basarabiei la 20 august 1944 în urma Operațiunii Iași-Chișinău. Ideologia comunistă și sistemul sovietic totalitar-stalinist, instaurat în Basarabia, a adus consecințe grave pentru întreaga societate, îndeosebi la capitolul dreptul la „determinarea destinului său istoric”. În mod barbar și autoritar, mii de moldoveni au fost deportați pentru infracțiuni false sau pentru lipsa de loialitate a basarabenilor față de un regim antidemocratic. La fel, analiza critică a crimelor comuniste care au avut loc pe teritoriul Basarabiei se egalează cu politica nazistă, care poate fi caracterizată, drept scop „genocid etnic”.

Memorări, Autoritățile Sovietice în 1940-1941 pe timp de pace au capturat, deportat circa 90 000 de basarabeni, învinuiți de „colaboraționism” cu români și germani. Basarabeni conștientizau că forțele sovietice de securitate vor aplica metode barbare față de localnici și după anul 1945 cu scopul de a lichida spiritul de naționalism și rezistență. Foametea din anii 1946-1947, declanșată în întreaga țară, a incitat stările de spirit antisovietic.

Motivul de bază pentru nemulțumire în rândurile moldovenilor a cauzat și politica fiscală sovietică. Nelegiuirile săvârșite de funcționarii de partid și de stat în timpul campaniilor de colectare a produselor agricole au provocat indignarea locuitorilor de la sat. Într-un raport al Secției organizatorice a CC al PC(b) M, expediat la Moscova pe 6 februarie 1945 se menționa că încălcările semnalate în organizarea colectărilor de pâine constituie „un teren favorabil pentru agitația dușmănoasă împotriva colectărilor de pâine și apariția unor atitudini negative printre țărani”¹.

În urma acestor încălcări, pe teritoriul RSSM au apărut un șir de organizații, grupări antisovietice, cum ar fi: *Grupul condus de țăranul Filimon Bodi*, care a activat în raioanele Chișcăreni, Sângerei, Telenești, Călărași în anii 1945-1950; organizație antisovietică de tineret „*Sabia dreptății*”, aria de acoperire – Bălți, Drochia; „*Partidul libertății*” – o organizație antisovietică inițiată în luna mai 1949, ce a activat în raioanele Chișinău, Kotovsk, Cărpineni; „*Armata Neagră*” – o organizație antisovietică formată imediat după deportările masive din

¹ Postică, E. *Rezistența antisovietică în Basarabia 1944-1950*, Chișinău, Știința, 1997, p. 31.

vara 1949 din grupuri de rezistență ascunse prin păduri, care au recurs la lupta cu armă împotriva puterii sovietice din raioanele Cornești, Chișcăreni; „*Partidul Democrat Agrar*” – o formațiune de luptă, organizată pe principiile muncii clandestine, ce avea 25 de structuri primare și un efectiv de circa o sută de țărani combatanți, activi la începutul anilor 50 în satele Chiperceni, Rezina, Răspopeni și Orhei¹.

În Soroca în anii 1945-1950 a fost creată *Organizația Națională din Basarabia „Arcașii lui Ștefan”* (în continuare O.N.B.). Liderii Organizației sunt Vasile Bătrânac (numele adevărat este Plopeanu), fost secretar al Școlii Pedagogice din Soroca, conducătorul organizației, și Victor Solovei, învățător la școala din comuna Dărcăuți. Începând cu luna septembrie a anului 1945, la casa celor doi se adunau regulat Nicolae Prăjină-director de școală, Teodosie Guzun și Anton Romașcan-învățători, Nichita Brumă-student la Școala Pedagogică. Toți erau originari din diferite comune ale raioanelor Soroca și Zgurița².

Printre cei mai activi se numără și **Vasile Băleanu**, învățător la școala din comuna Schineni, comandantul organizației „Țăranul naționalist” din Schineni³.

Statutul O.N.B., elaborat de Vasile Bătrânac, includea un capitol special, în care erau formulate principiile de organizare, descrisă structura organizației și concretizate direcțiile de activitate. În statut se indicau obligațiunile secțiilor, comitetelor și membrilor organizației. Astfel, activitățile planificate au fost repartizate în felul următor:

1. Secția 1. Bădiceni, Șolcani, Baxani. Secția va forma comitetele: Șolcani, Cotova, Sobari, Baxani. Raza principală va fi șoseaua Soroca-Zgurița. Orice membru care va intra în raza secției întâi va acționa numai în raza aceasta.

2. Secția 2. Rublenița, Soroca. Secția va acționa în raza orașului Soroca. Comandantul secției va scrie activitatea fiecărui membru. Se va mări numărul membrilor.

¹ Ghimpu, Gh., *Conștiința națională a românilor moldoveni*, Lucrare de sinteză cu texte antologice, ediția a III-a, 2010, pp. 397-399.

² Ghițiu, M., Unele aspecte de rezistență antisovietică în Basarabia postbelică, în *Analele Sighet*, Instaurarea comunismului între rezistență și represiune, FAC, 1995, p. 206.

³ Postică, E., *Rezistența antisovietică în Basarabia 1944-1950*, Chișinău, Știința, 1997, pp. 144-155.

3. Secția 3. Trifăuți, Vasilcău, Racovăț. Vor activa în raza secției lor, la fel și pe șoseaua Soroca-Florești. Formarea comitetului Vasilcău. Atacarea deputaților sovietici.

4. Secția 4. Sudarca, Horodiște, Arionești.

5. Secția 5. Schineni, Hristici, Popeștii de Sus, Popeștii de Jos, Bulboci.

6. Secția 6. Mândâc, Drochia, Șuri, Chetrosu.

7. Secția 7. Titireaza, Zgura, Arionești.

8. Secția 8. Dubna, Stoicani, Răduleni, Rădi, Soloneț, Parcani.

9. Secția 9. Dărcăuți, Visoca, Tătărăuși, Teleșeuca¹.

Scopul de bază al O.N.B. a fost reducerea numărului lucrătorilor de partid prin nimicirea lor fizică, obținerea armelor, ridicarea spiritului moral al populației în lupta cu Puterea Sovietică². Astfel de idei s-au regăsit și în programul Național-Creștinilor Antisovietici din comuna Schineni:

1) Declanșarea unei răscoale armate împotriva puterii sovietice în momentul începerii unui război între Anglia și SUA, pe de o parte, și URSS, pe de altă parte, despre care erau încrezători că trebuia să izbucnească în timpul cel mai apropiat. Aceste răscoale aveau ca scopul să contribuie la înfrângerea sovieticilor;

2) a) Anihilarea fizică a unor activiști ai satului atât până la izbucnirea războiului, cât și în timpul lui; b) Colectarea de muniții pentru luptă;

3) Desfășurarea de agitație anticomunistă pentru zădărnicierea acțiunilor comuniste la sat, prin scrierea de foi volante și distribuirea lor în mediul rural³.

Scopul național al înființării acestei organizații este precizat de inițiatorii într-un document datat cu 1 august 1946, din care cităm:

„Având în vedere a doua cotropire a bolșevicilor pe pământul sfânt al Basarabiei, dezlipirea fraților de același sânge, neam, limbă și credință, fărădelegile săvârșite asupra vechilor plăieși și arcași ai lui Ștefan, care au stat zeci de veacuri stavilă la Nistru contra puhoiului slav și au apărat pământul dăruit de Dumnezeu. Având în vedere deportările în masă, distrugerea căminelor, teroarea asupra poporului,

¹ *Ibidem*, p. 151.

² *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, F. 3085, inv. 1, d. 143, f. 3.

³ Mișcarea de rezistență în Basarabia: Organizația Național-Creștină Antisovietică. Site-ul: adevarul.md (Consultat: 20.05.2021).

deoarece moralul populației este foarte scăzut și bolșevicii din toate părțile caută să distrugă sâmburele românesc din Basarabia, am hotărât a înființa o organizație cu scop național”¹.

Textul jurământului „Crezul Arcașului”:

Cred în Dumnezeu și în veșnicia neamului românesc.

Cred în comandantul O.N.B. „Arcașii lui Ștefan”.

Cred în biruința O.N.B. „Arcașii lui Ștefan” și voi lupta până la moarte, căci mai bine mort pe pământul ce-l apăr, decât viu în mâinile dușmanului.

Urăsc de moarte dictatura stalinistă, pericolul civilizației omenesti și al neamului omenesc.

Urăsc de moarte minciuna și trădarea.

Așa să-mi ajute Dumnezeu!”

Important e de menționat că localitatea Schineni a fost foarte activă și ambițioasă în lupta contra regimului stalinist. Cercetările ne demonstrează că în luna octombrie 1946, liderul Organizației Național-Creștine Antisovietice „Țăranul naționalist”, Vasile Băleanu, auzind că Vasile Bujor este trimis în regiunea Cernăuți pentru comercializarea strugurilor, l-a rugat să stabilească legătură cu organizațiile lui Bandera, dar mai ales să procure armament de la ei².

Vasile Băleanu avea relații strânse și cu conducătorul O.N.B. Vasile Bătrânac. În timpul percheziției efectuate de colaboratorii a KGB, la ambii au fost găsite ordine în limba română, listele membrilor organizației, programul de activitate, ștampile O.N.B³, în urma cărora, consăteanul Vasile Băleanu și alții au fost arestați⁴.

Lista membrilor a O.N.B. ai comunei Schineni:

1. Vasile Băleanu, născut în anul 1927, originar din Popeștii de Jos, moldovean, 7 clase, provenea dintr-o familie de țărani mijlocași, învățător la școala primară din Schineni;

2. Constantin Gangaliuc, născut în anul 1908, în comuna Schineni, moldovean, studii primare, provenea dintr-o familie de țărani;

¹ Popa, I., Popa, L., *Românii, Basarabia și Transnistria*, București, Fundația Europeană Titulescu, 2009, p. 169.

² Mișcarea de rezistență în Basarabia: Organizația Național-Creștină Antisovietică. Site-ul: adevărul.md (Consultat: 20.05.2015).

³ *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, F. 3085, inv. 1, d. 143, f. 1.

⁴ *Ibidem*, pp. 4-5.

3. Petru Vacari, născut în anul 1913, în comuna Schineni, moldovean, patru clase, provenea dintr-o familie de țărani, a participat la cel de-al Doilea Război Mondial în cadrul Armatei Roșii;

4. Ștefan Cristal, născut în anul 1921, în comuna Baxani, moldovean, studii primare, provenea dintr-o familie de țărani, era director de școală în comuna Nicoreni;

5. Simion Furtună, născut în anul 1910, în comuna Schineni, moldovean, studii începătoare, își lucra pământul propriu;

6. Pavel Biciuc, născut în anul 1907, în comuna Schineni, moldovean, studii începătoare, provenea dintr-o familie de țărani, își lucra pământul propriu;

7. Constantin Vacari, născut în anul 1909, în comuna Schineni, moldovean, din țărani mijlocași, a participat la cel de-al Doilea Război Mondial în cadrul Armatei Roșii, își lucra pământul propriu;

8. Tudor Colesnic, născut în anul 1900, în comuna Schineni, moldovean, studii începătoare, din țărani mijlocași, își lucra pământul propriu;

9. Vasile Rusu, născut în anul 1907, în comuna Schineni, moldovean, studii începătoare, își lucra pământul propriu.

Ședința de judecată a avut loc la 5 august 1947, în regim închis, fără participarea procurorului și a avocatului. Tribunalul Militar al Trupelor Ministerului Securității de Stat din RSS Moldovenească i-a condamnat pe Vasile Băleanu, Constantin Gangaliuc și Petru Vacari la câte 25 de ani privațiune de libertate. Ștefan Cristal, Simion Furtună, Pavel Biciuc și Constantin Vacari au fost condamnați la zece ani privațiune de libertate, iar Tudor Colesnic – la cinci ani privațiune de libertate. Tuturor li s-a dispus confiscarea averii personale și decăderea ulterioară din drepturile politice pentru un termen de cinci ani. Vasile Rusu a fost achitat. Vasile Băleanu, Constantin Gangaliuc și Petru Vacari au fost eliberați din Gulag la 17 iulie, 14 august și, respectiv, 14 iunie 1956. Ceilalți camarazi la fel au fost eliberați în anul 1956. În anul 1970, la solicitarea lui Pavel Biciuc, Procuratura RSS Moldovenești îi refuză reabilitarea. Membrii fostei Organizații Național-Creștine Antisovietice și ai grupului „Arcașii lui Ștefan” au fost reabilitați de Procuratura Generală a Republicii Moldova la 4 noiembrie 1991¹.

¹ Mișcarea de rezistență în Basarabia: Organizația Național-Creștină Antisovietică. Site-ul: adevărul.md (Consultat 20.05.2015).

Organele de securitate sovietică nu au reușit să aresteze toți membrii organizației O.N.B. „Arcașii lui Ștefan” care, rămași în libertate, au continuat programul lor de activitate. Această informație se confirmă datorită unor documente despre arestul lui Nicolae Cvasniuc, Alexandru Cvasniuc și Parfeni Cvasniuc în anul 1948, cap de acuzare: membrii ai O.N.B.¹

Arestările și activitatea KGB-ului în satul Schineni nu i-au speriat pe consăteni. De exemplu, la începutul lunii martie 1950, când au avut loc noile alegeri în Sovietul Suprem al URSS, **Nicanor Tcaci** din Schineni a ținut un discurs în fața a mai multor săteni: *„Alegerile înseamnă că ne-a venit sfârșitul. Puterea Sovietică dorește să demonstreze că poate crea o viață bună pentru poporul moldovenesc, dar această e o minciună – ei nu mai vorbesc, iar faptele lor duc spre pierirea poporului nostru. Unica modalitate de a evita „sfârșitul”, este boicotarea alegerilor. Dacă ne dorim o viață bună, trebuie să luptăm împotriva Puterii Sovietice. În timpul votării oamenii noștri trebuie să șteargă din buletine toți candidații, atunci nu se va alege nimic din alegeri, iar lucrătorii sovietici vor fi nevoiți să fugă din Moldova”*². În anii 1948-1949 pentru participarea directă sau indirectă la O.N.B. „Arcașii lui Ștefan” au fost arestați peste 100 de persoane³, ceea ce demonstrează continuitatea rezistenței antisovietice în Basarabia și ridicarea spiritului de luptă contra sistemului totalitar-stalinist.

În toamna 1949, în locul Organizației „Arcașii lui Ștefan”, ia naștere o altă organizație clandestină ”Frontul Național Român”, care își propune ca scop „lupta contra jugului bolșevic rusesc. Din organizație făceau parte Victor Ciocârlan, Anatol Spinei, Petrică Bulat, Gheorghe Burlacu, frații Alexandru și Gheorghe Roznovanu, Eugen Rotaru, Gheorghe Cematinchi, Ilie Sevacov, Nicolae Balaban și alții. Organizația „Frontul Național Român”, a activat (parțial și în Chișinău) până în toamna anului 1952, când și acești militanți pentru cauza românească au fost descoperiți și condamnați. La 8 februarie 1953, Tribunalul Militar le-a pronunțat sentința, fiind condamnați la moarte prin împușcare.

¹ Ghițiu, M. *Unele aspect de rezistență antisovietică în Basarabia postbelică*, în *Analele Sighet*. Instaurarea comunismului între rezistență și represiune. FAC, 1995, p. 211.

² Postică, E., *Rezistența antisovietică în Basarabia 1944-1950*, Chișinău, Știința, 1997, pp. 87-88.

³ Tudor, Ș., *Organizația Națională din Basarabia „Arcașii lui Ștefan”*, în *Basarabia*, 1992, Nr. 9, p. 150.

Din interviul cu doamna **Pocitari Maria** (a.n. 1920, satul Schineni), locuitoare a satului Schineni, am aflat următoarele: „*Eu l-am știut pe Vasile Băleanu. Un timp lucra învățător în școală. Dar după 1945 nu mai lucra, se ascundea în satul Băxani, dar venea și în sat. Ne aduna o dată în săptămână și ne povestea ce făceau sovieticii în alte orașe: despre arestări, deportări din 1941, activitatea KGB-ului. Zicea că comunismul ne va ucide pe toți ca națiune. Eu nu eram membra al O.N.B., dar știu că adunau bani, dădeai cât puteai, unii aduceau produse (brânză, lapte, ouă), le hrăneau pe activiștii, fiindcă ei nu lucrau, se ascundeau*”.

Leșan Tatiana (a.n. 1922, satul Schineni): „*Adunările se făceau seara, după opt. Veneau tineri și bătrâni, dar la urmă rămâneau vreo 15 activiști, le spuneau „Naționaliștii”. Ei aveau niște cărțulii în mână, le spuneau «чёрная книжка» (trad. cărțulii negre). În 1947 eu nu l-am mai văzut, am auzit că a fost arestat. Veneau trei bărbați din Băxani, ziceau că Băleanu le-a zis să facă un fel de agitație contra președintelui colhozului. În seara ceea sătenii i-au stricat geamurile la casă, dar au fost trași la răspundere. Unul din făptași a mers samovolnic la președintele colhozului și i-a povestit, dar l-au bătut și pe el. Lumea nu se mai ducea la întruniri, se temea. Nu știu, poate se mai întâlneau, eu nu mă duceam, mă temeam de copii*”¹

Din interviul realizat cu domnul **Ion Furtună** (a.n. 1920, Schineni, r-nul Soroca): „*Domn Profesor – așa spuneau lui Vasile Băleanu. Era tare ager și vorbea frumos, literar. După ce terminam lucru prin gospodărie mergeam la soveșcianie (trad. întrunire). Luam cu mine o bucată de brânză, măligă și puneam la grămadă. Ei nu lucrau, erau goniți din sate. Noi le ajutam. El zicea că dacă românii ne vor scăpa de ciuma secerii, atunci vom trăi bine. Președintele colhozului se temea de ei și nu umbla singur prin sat. Le spunea la toți, că dacă v-a fi prin cineva care îl ajută pe „Vasea trădătorul” (Vasile Băleanu), atunci ne v-a lua casa. Astfel, nu se mai duceau din sat la soveșcianie cu Domn Profesor*”².

Ideologia comunistă a urmărit să înregimenteze la nivel psihosocial orice individ. Într-un climat de teroare, de frică și nesiguranță personală mulți au fost nevoiți să accepte colaborarea cu

¹ Interviul a avut loc pe 18.05.2016.

² Interviul a avut loc pe 20.05.2016 pentru cartea „*Satul Schineni: ieri și azi*”.

regimul fie din oportunism, fie din groaza pedepselor ce-i așteptau dacă procedau altfel. Colaboraționismul era o formă de neutralitate a individului și de coexistență pașnică cu răul existent. Individul, controlat de către partid, îndeplinea ceea ce i se cerea la locul său de muncă și în societate. A existat adaptabilitate la răul societății, caracteristică unei națiuni întregi pentru a supraviețui¹.

În concluzie, putem reconfirma ideea că comuna Schineni a lăsat o amprentă istorico-decisivă în lupta contra inegalităților și umilinței din partea sistemului totalitar-stalinist. Zeci de membri ai Organizației „Țăranul naționalist” din Schineni s-au sacrificat pentru viitorul acestei localități. Ei au demonstrat atât spiritul de patriotism, cât și durerea față de toată Basarabia în contextul deportărilor, foametei, represiunilor și politicii de deznaționalizare a basarabenilor. Conștientizăm faptul că Organizația „Țăranul naționalist” și alte grupări, nu ar fi reușit să lichideze regimul totalitar-stalinist al unui imperiu puternic fără implicarea altor puteri, altor state. Dar ei au demonstrat că *Libertatea și Dreptatea* istorică e mai presus de orice valoare materială, în contextul dreptului internațional la determinarea destinului său istoric.

Anti-Soviet resistance in the commune of Schineni

The history of Schineni village – as a model of anti-Soviet resistance at local level, generated by teachers and ordinary people. The creation of anti-Soviet National Christian Organization „Țăranul naționalist”, led by primary school teacher Vasile Baleanu, aimed to rise the moral spirit of the population against a stalinist, dictatorial, discriminatory regime of URSS policy, being characterized as „ethnic genocide” in Basarabia.

Keywords: history, anti-Soviet resistance, dictatorial and discriminatory.

Oleg URSAN,

doctorand

Facultatea de Istorie și Filosofie

Universitatea de Stat din Moldova

e-mail: olegursan@yahoo.com

¹ Curculescu, M., Scurtu, I., Dincă, C. și alții, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi*, București, Petron, 1999, p. 149.

Constantin BUSUIOC

CONTRIBUȚIA SOCIETĂȚII CIVILE LA IMPLEMENTAREA POLITICILOR SOCIALE

Statul, piața și societatea civilă sunt trei sfere esențiale cu ajutorul cărora societatea poate fi descrisă și pe baza cărora aceasta se organizează. Formele de organizare ale acestor sfere și relațiile reciproce dintre ele marchează șansele fiecărui om în societatea noastră. Aceste noțiuni au o dublă alcătuire. Ele sunt categorii descriptive, cu ajutorul cărora societatea poate fi cercetată științific. Totodată ele sunt și noțiuni politice sau „normative” ce pot reprezenta dezideratele politice.¹

Societate civilă” și „implicare civică” sunt doar două noțiuni dintr-un întreg „ansamblu de noțiuni”: alternativ, se vorbește despre societate civică, despre cel de-al treilea sector sau despre implicarea civică, existând în parte o echivalență a acestor termeni, dar și diferențe notabile la nivel teoretic și de aceea și la nivel practic.

Ea denumește „sfera socială aflată între piață și familie/societate” ca fiind al treilea sector. Prin *societate civilă* se înțelege o noțiune normativă a teoriei sociale, ce descrie un raport dinamic între stat și instituțiile societății civile.

Implicarea civică se referă la persoane individuale și cuprinde „o multitudine de activități desfășurate în scopul binelui comun și în calitate de membri ai unor organizații, precum și activități politice neconvenționale”. Implicarea civică și-a găsit un corespondent social în „politica implicării”, ce se conturează tot mai mult ca sferă politică nouă și de sine stătătoare.²

Acțiunile reciproce între societatea civilă și structurile de stat pot să contribuie semnificativ la progrese în diverse sfere sociale pentru a răspunde adecvat problemelor existente. Organizațiile societății civile (OSC), ca parte integrantă a sistemului social, sunt o formă prin care inițiativele cetățenești sunt exprimate, facilitând astfel participarea activ în administrarea proceselor publice. Susținerea societății civile reprezintă o modalitate de a stimula coeziunea socială și crearea

¹ Gombert Tobias și alții, Statul, societatea civilă și democrația socială. Manual de democrație socială, București, 2015, p. 9-11.

² Ibidem, p. 88-91.

capitalului social durabil. De asemenea, organizațiile societății civile posedă un potențial economic înalt prin rolul lor de angajatori, astfel contribuind la diminuarea șomajului. Prin urmare, este în interesul Republicii Moldova să susțină dezvoltarea sectorului asociativ, să adopte politici și un cadru favorabil pentru activitatea sectorului asociativ - actor fundamental pentru promovarea democrației și valorilor democratice, partener vital în identificarea și redresarea problemelor în diverse sfere sociale.¹

Partenerii sociali au, de asemenea, un rol esențial de jucat în asigurarea accesului pe piața muncii. ONG-urile au devenit actori esențiali în lupta împotriva sărăciei și excluziunii sociale și se angajează în dialog regulat cu autoritățile publice. Cu toate acestea, calendarul și impactul angajamentului au fost foarte inegale de-a lungul anilor în Republica Moldova, iar participarea efectivă era expusă riscului pe măsură ce bugetele an de an se înăspreau. Prin urmare, este important să se consolideze și să se stabilizeze parteneriatele existente la nivel european și să se promoveze o implicare durabilă la nivel național. Participarea persoanelor care se confruntă cu sărăcia este recunoscută ca un obiectiv primordial al politicilor de incluziune, atât ca instrument pentru abilitarea individuală, cât și ca mecanism de guvernare. UE a dat exemplul și va continua să disemineze cunoștințele și cele mai bune practici privind participarea.

Începând cu anul 2001, relansarea creșterii economice a devenit o prioritate a politicii macroeconomice în statele din Europa. În Republica Moldova chiar dacă această prioritate a devenit viabilă mai târziu, totuși în prezent obiectivul major al guvernelor se axează pe promovarea unei creșteri economice sustenabile, pe termen mediu și lung, care să permită creșterea resurselor private și publice, în vederea absorbției sărăciei și diminuării riscurilor sociale pentru grupurile cele mai defavorizate.

Actualmente în Republica Moldova sunt înregistrate peste 8200 de organizații ale societății civile (OSC). Majoritatea OSC înregistrate (aprox. 65%) sunt localizate în mun. Chișinău, deși această unitate teritorial administrativă reprezintă doar aproximativ 25% din populația totală a țării. Conform estimărilor, în regiunea Transnistreană a Republicii Moldova sunt înregistrate peste 1000 de OSC, care contribuie,

¹ Strategia de Dezvoltare a Societății Civile din Republica Moldova 2012-2015, Chișinău, 2016, p. 3-5

intro anumită măsură, atât la reprezentarea intereselor cetățenilor din regiune, cât și la stabilirea de contacte între cele două maluri ale Nistrului. Republica Moldova are aproximativ 1,9 de OSC raportat la 1000 de locuitori, ceea ce reprezintă un anumit progres comparativ cu Ucraina (1,2) și Federația Rusă (1,6). Însă acest număr este excesiv de mic în comparație cu alte țări din regiune, inclusiv România (2,9), Macedonia (5,6), Ungaria (6,6), Croația (9,6)¹.

Pentru a înțelege mai bine legăturile dintre politicile sociale, furnizarea de servicii sociale în oricare țară din Europa, este important să se ia în considerare marea diversitate a sistemelor sau regimurilor de protecție socială care poate fi identificată în Europa și modul în care aceasta a evoluat în timp, anume acest model e necesar de preluat atât de ONG-uri cât și de organele de conducere.

Conform estimărilor, circa 25% din numărul total al OSC sunt suficient de active și dezvoltă diferite proiecte și inițiative. Una din cauzele numărului redus de ONG active este lipsa surselor de finanțare din interior țării prin intermediul finanțărilor publice și private și lipsa mecanismelor pentru generarea de venit prin prestarea de servicii. În Republica Moldova a lipsit ca atare și o politică clară de susținere și dezvoltare a sectorului asociativ.²

Participarea scăzută a societății civile în procesul decizional are la bază o serie de cauze, inclusiv carențe de ordin legislativ privind asigurarea transparenței decizionale, practici instituționale defectuoase la nivelul APC și APL, capacități reduse ale OSC de a participa la procesul de luare a deciziilor, carențe ale sistemului educațional privind cetățenia democratică, nivelul de dezvoltare social economic și, în consecință - lipsa unei clase de mijloc viguroase și interesate în participarea publică, probleme de percepție prin care se privea participarea publică a ONG-ilor drept implicare politică, lipsa de programe ale donatorilor care ar fi stimulat mai activ participarea societății civile.

Autoritățile au devenit mai transparente față de societatea civilă, dar la momentul actual încă nu se conștientizează pe deplin importanța rolului ONG-urilor în soluționarea problemelor comunității. În prezent,

¹Cifrele sunt aproximative și au fost calculate în baza 2010 NGO Sustainability Index, disponibil online la http://www.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex/2010/complete_document.pdf

² Contact (2011). Studiul: Transparența și durabilitatea financiară a organizațiilor neguvernamentale din Moldova, p.6

sunt în derulare mai multe programe, în care proiectele sunt realizate în comun de ONG și autorități locale. Suportul financiar de la bugetul de stat și bugetele locale a crescut în fiecare an, dar este sub nivelul nevoilor comunității și al capacității ONG de a le satisface.

Principalele direcții ale organizațiilor neguvernamentale în implementarea politicilor sociale sunt:

- colaborarea cu guvernele ca interlocutori de încredere în dialogul privind contextele legislative, financiare și politice;
- recunoașterea lor de către guverne ca furnizori de servicii sociale de încredere;
- recunoașterea lor ca susținători competenți ai celor săraci, capabili să propună soluții pentru a aborda nedreptățile și privarea de autoritate a celor pe care organizațiile neguvernamentale le ajută.

Cele cinci sectoare implicate în furnizarea de „servicii sociale personalizate” sunt:

- *Sectorul informal:*
- *Sectorul de voluntariat, non-profit:*
- *Sectorul de stat:*
- *Sectorul cu scop lucrativ*
- *Sectorul filantropic:*

În scopul creării unui cadru normativ eficient pentru dezvoltarea societății civile în Republica Moldova, a fost elaborată Strategia de Dezvoltare a Societății Civile pentru perioada 2018-2020 care a continuat eforturile demarate în cadrul Strategiei de Dezvoltare a Societății Civile pe anii 2012–2015 scopul fiind: stimularea coeziunii sociale și valorificarea potențialului uman în baza principiilor de cooperare dintre autoritățile publice și societatea civilă - activism civic și implicare, încredere, parteneriat, responsabilitate, transparență și răspundere, independența politică a inițiativelor civice, dezvoltare durabilă și echilibrată, egalitatea de oportunități.

Rezultatul nu s-a lăsat mult așteptat. Astfel, cea mai importantă schimbare pentru organizațiile societății civile din Republica Moldova în ultimul an al Strategiei a fost adoptarea *Legii cu privire la organizații necomerciale nr.86/2020*. Noua Lege reglementează și substituie *Legea cu privire la asociațiile obștești din 1996* și *Legea cu privire la fundații din 1999* și a adus mai multe îmbunătățiri domeniului dat: simplifică

procedura de înregistrare, elimină taxa de înregistrare, elimină restricțiile de asociere pentru unele categorii de persoane, introduce un sistem flexibil al organizării interne, inclusiv posibilitatea proiectării individuale a structurii de administrare internă. Conform unor rapoarte, sectorul OSC din Republica Moldova prezintă o ușoară îmbunătățire, menționând printre schimbările semnificative adoptarea Legii cu privire la organizații necomerciale și elaborarea unui mecanism unic de finanțare a OSC-urilor din bugetul de stat, care va deveni aplicabil odată cu aprobarea proiectului hotărârii Guvernului privind aprobarea Regulamentului-cadru cu privire la mecanismul de finanțare nerambursabilă directă a proiectelor organizațiilor necomerciale, care se află la ultimele etape de legiferare.

Finanțarea OSC-urilor din bugetul de stat a crescut în anul 2019 (peste 3 milioane de euro pentru proiecte și 390 mii euro prin mecanismul de desemnare procentuală). În 2020 finanțarea primită prin desemnarea procentuală a înregistrat prima scădere (-17%) de la instituirea mecanismului. Partenerii internaționali au majorat bugetele programelor de finanțare a OSC-urilor locale (peste 20 de milioane de euro pentru programe începute în 2019-2020 doar din partea UE).

Perioada pandemiei de COVID-19 a fost și este în continuare o provocare și o etapă dificilă pentru OSC-uri, determinată de restricționarea libertății de întrunire și libertății de circulație, însă treptat s-a reușit adaptarea la noile condiții de activitate și promovarea în continuare a agendelor de intervenție pe diverse domenii pe care le susțin.¹

Un pas important deja efectuat la momentul actual îl reprezintă lansarea în aprilie 2019 a Proiectului Dezvoltarea societății civile la nivel local în Republica Moldova (în valoare de circa 3 milioane de euro), finanțat de Uniunea Europeană și Fundația Konrad Adenauer (KAS), prevăzut pentru acordarea suportului financiar și tehnic organizațiilor Societății Civile care își desfășoară activitatea în afara orașului Chișinău și implică cetățeni în soluționarea problemelor comunității. Proiectul este implementat în parteneriat cu Asociația pentru Politică Externă (APE), în regiunea Centru, Asociația pentru Democrație Participativă (ADEPT), în regiunea Sud, Centrul Analitic Independent Expert-Group, în regiunea Nord și Asociația Obștească Centrul European Pro-Europa

¹ Raport privind implementarea Strategiei de dezvoltare a societății civile pentru perioada 2018-2020, Chișinău, 2021

din Comrat, în UTA Găgăuzia și raionul Taraclia. Obiectivul general al Proiectului vizat este de a contribui la dezvoltarea implicării civice la nivel local și consolidarea dezvoltării locale prin activități de consultanță, instruire și capacitate a comunităților.¹

Totuși, un rol tot mai activ l-a obținut în ultima perioada Platforma Națională a Forumului Societății Civile din Parteneriatul Estic fiind o structură neinstituționalizată și apolitică, contribuind la promovarea valorilor Uniunii Europene și a procesului de implementare a Acordului de Asociere RMUE, precum și Consiliul ONG-urilor - organ reprezentativ neformal, desemnat de către Forumul ONG din Republica Moldova, pentru a contribui la consolidarea eforturilor ONG-urilor în promovarea dezvoltării societății civile în Republica Moldova.²

În scopul dezvoltării mecanismului instituțional de colaborare între autoritățile publice și societatea civilă în procesele de elaborare, monitorizare și evaluare a politicilor publice, precum și în baza bunelor practici din țările occidentale, la nivel de Guvern a fost instituită o structură responsabilă de cooperarea cu societatea civilă. Astfel, prin Hotărârea Guvernului nr.915/2018 în cadrul Cancelariei de Stat a fost creată subdiviziunea „Direcția secretariate permanente”. Regulamentul aprobat al Direcției stabilește atribuții, inclusiv privind asigurarea cooperării cu societatea civilă.

Politica socială rămâne a fi una dintre cele mai importante pentru statele de drept din cea de-a doua jumătate a sec. XX, începutul sec. XXI. Pe lângă protecția drepturilor și libertăților fundamentale ale omului, statele bunăstării, precum tinde a fi și Republica Moldova, sunt ferm angajate în apărarea și garantarea drepturilor sociale. Un astfel de stat poate fi conceput ca rezultat al acțiunii actorilor politici și a instituțiilor politice de a dezvolta colectiv și sistematic realitatea politică și cea economică. Deținând resurse importante și pe baza unei voințe generale de compensare a limitelor sociale ale economiei de piață, poate fi constituit un sistem social de tip nou.³

Pentru țara noastră angajarea în plan social european devine și o posibilitate de elaborare a unui mecanism bine coordonat cu posibilitățile economice ale țării, de lungă durată, viabil, care ar conduce

¹ https://cancelaria.gov.md/sites/default/files/document/attachments/raport_strategie_dsc_2018-2020_iii_anexe.pdf

² Ibidem

³ <https://mioritix.tripod.com/discriptio/a8>

la iradicarea sărăciei, stoparea valului migraționist și în cele din urmă – la creșterea potențialului economic al țării.

În realizarea prevederilor sociale rămâne important principiul subsidiarității, îndeosebi dacă acesta ar putea fi conjugat cu eforturile de armonizare a legislației naționale cu cea europeană și cea comunitară în domeniu. Cadrul juridic în sine deja ar deveni un factor stabilizator, în stare pe viitor să contribuie activ la integrarea Republicii în Uniunea Europeană. Această bază normativă este necesarul, de care are nevoie țara noastră pentru racordarea legislației naționale la cea europeană. Elaborarea unui Document (Proiect general de Politică socială în Republica Moldova pentru anii 2020-2030) vast și coordonat cu partidele politice din opoziție, ONG-urile și societatea civilă ar deveni o idee repetată, dar insistentă, care ar fi piatra de temelie a construcției unui stat social de drept, unui stat al “bunăstării”, precum sunt privite majoritate țărilor-membre ale UE la momentul actual. Statul și societatea civilă: una din problemele societății va fi pe viitor să găsească un nou echilibru între aceste două componente.

The contribution of civil society to implementation social policies

The development of civil society is of key importance for the fundamental, democratic and pluralistic values of any country, but also for encouraging the social involvement of citizens in development processes. The development of the associative sector reaffirms the constitutional rights of citizens, including the right to freedom of association, freedom of assembly, freedom of expression. Through their activities, citizens contribute to a comprehensive development, to the improvement of living standards and quality of life. The social partners also have a key role to play in ensuring access to the labor market. NGOs have become key players in the fight against poverty and social exclusion and are engaged in regular dialogue with public authorities.

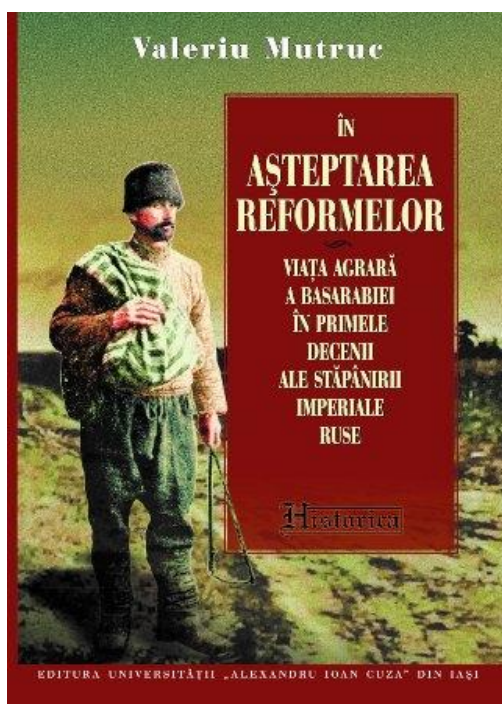
Keywords: *civil society, social policies, rights, social partners and dialogue, civil society organizations.*

Constantin BUSUIOC,
doctorand,
Universitatea de Stat din Moldova

Valentin TOMULEȚ

Prezentare de carte

**Valeriu Mutruc, ÎN AȘTEPTAREA REFORMELOR: VIAȚA
AGRARĂ A BASARABIEI ÎN PRIMELE DECENII ALE
STĂPÂNIRII IMPERIALE RUSE, Iași, Editura Universității
„Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2019, 540 p.
ISBN: 978-606-714-525-0¹**

Stimată dnă Ministru!
Stimate dle Rector!
Dragi colegi!
Stimate coleg și editor Flavius Solomon!

Peste 3 zile, la 8 noiembrie 2021, istoricul Valeriu Mutruc ar fi împlinit 55 de ani. Floarea vârstei, a maturității unui om. Deja de 11 ani

¹ Discursul dlui profesor Valentin TOMULEȚ prezentat la ședința plenară a Conferinței științifice internaționale **LATINITATE, ROMANITATE, ROMÂNITATE**, ediția a V-a, desfășurată la 5-6 noiembrie 2021, la Universitatea de Stat din Moldova.

nu mai este printre noi, cel care și-a făcut studiile în această instituție de învățământ, pe care l-am cunoscut unii dintre noi, fiindu-i chiar și dascăli și cu care ne-a legat o prietenie, cel care a făcut parte din breasla istoricilor din Republica Moldova.

Câteva cuvinte despre regretatul coleg

Este născut la 8 noiembrie 1966, în satul Egoreni, r-nul Soroca și decedat într-un spital din Berlin, la 16 mai 2010, lăsând în urma sa un număr impunător de documente nevalorificate, lucrări nescrise și inimi îndurerate.

În anul 1991 absolvește Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Moldova (Chișinău).

În toamna anului 1991, beneficiind de o bursă acordată de Guvernul României, este acceptat la doctorat de către academicianul Gheorghe Platon, căruia i-a prezentat nu doar conceptul viitoarei teze de doctorat, ci și o solidă bază documentară rezultată în urma cercetărilor de la Arhiva Națională a Republicii Moldova.

Între anii 1997-1999 – continuă studiile la Universitatea Liberă din Berlin.

În 1999 susține teza de doctorat cu tema: *Viața agrară în Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea (până la reformele din anii '60 -'70)*.

Este autor a mai multor studii privind istoria Basarabiei în secolul XIX și începutul secolului XX.

Stimați colegi, la rugămintea cercetătorului Flavius Solomon am acceptat cu multă bucurie și satisfacție disponibilitatea mea de a prezenta admirabila monografie, de fapt teza de doctorat susținută la timpul său de regretatul coleg și prieten Valeriu Mutruc, model, din câte știam și din care pot confirma acum, după lecturarea lucrării, pentru anvergura documentației, clarificarea detaliilor și rigoarea concluziilor.

Îi scriam atunci dlui Flavius Solomon și confirm acum că volumul, asupra căruia a trudit, pentru a-l publica, îl onorează, în primul rând pentru ideea publicării și comemorării regretatului cercetător Valeriu Mutruc și onorează întreaga istoriografie românească. Scriam atunci și confirm și acum că este bine că Domnia Sa s-a preocupat de editarea și

difuzarea ei, spre a conștientiza și colegii de la noi ce înseamnă o lucrare cu adevărat valoroasă.

M-am văzut obligat și, în același timp, onorat să accept participarea mea la prezentarea acestei valoroase lucrări din următoarele considerente:

L-am cunoscut personal pe regretatul istoric și coleg Valeriu Mutruc, începând cu anii de studenție, fiindu-i curator de grupă în cei 5 ani de studii, știindu-l ca pe un student foarte bun, stăruitor și disciplinat, înzestrat cu capacități extraordinare de muncă și voință, cu intenții serioase de cercetare științifică și ca inițiator și activist consacrat al Cenaclului istorico-literar „Bogdan Petriceicu Hasdeu” de la Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Chișinău, fiind în același timp principala voce a studenților moldoveni din cadrul Ligii Studențești universitare.

Pe parcursul anilor, ne-am întâlnit de mai multe ori cu Valeriu, atunci când revenea la vatră, pentru a-și revedea părinții și a se întâlni cu prietenii, pentru a se încărca cu energia pozitivă a meleagurilor natale, pentru a ne împărtăși noutățile și a discuta la tema de cercetare, punându-i la dispoziție documente și sfătuindu-l care din fondurile de documente din Arhiva Istorică de Stat din Rusia cu sediul la Sankt Petersburg și Arhiva Istorică Militară de Stat din Rusia cu sediul la Moscova urmează să le cerceteze, admirându-l de interesul și ardoarea cu care vorbea privind tema de cercetare.

Al treilea considerent ar fi interesul nemijlocit al temei și preocupărilor științifice ale colegului Valeriu Mutruc și interesele mele științifice, aș spune tangența temelor de cercetare.

Grație lui Valeriu Mutruc, mai multe cărți ale mele se regăsesc astăzi în cele două mari biblioteci istorice din Germania.

În același timp, mă văd onorat de a participa la această prezentare de carte și din considerentul că este o mândrie și, în același timp, o mare bucurie când un discipol atinge asemenea performanță, susține o teză de doctorat atât de bine documentată și analitică.

Deși anul apariției lucrării, indicat pe copertă, este 2019, lucrarea a apărut anul acesta 2021, ce este indicat pe ultima pagină a cărții, întârzierea publicării lucrării se explică prin greutatea cu care s-a întâlnit editorul la clarificarea drepturilor de autor.

Coperta editurii Universității „A.I. Cuza” din Iași, seria *Historica*, o copertă destul de frumoasă, pe care este redat chipul unui mazil basarabean întruchipat într-o fotografie sau carte poștală ce aparține fotografului P.M. Kondrațki, și care, de fapt, redă caracterul și virtuțile lui Valeriu Mutruc. Ion Pelivan, militant de vază al mișcării de eliberare națională din Basarabia, om politic, publicist, apărător și promotor al limbii române, referindu-se la mazili, cel întruchipat pe coperta cărții, scrie că „...după anexarea, în 1812, a Basarabiei la Imperiul Rus, aceștia și-au păstrat denumirea și statutul, conștiința și spiritul național, deoarece nu-și căsătoreau niciodată fiii și fiicele lor cu tineri de altă origine socială, inferioară și de origine străină, în special de origine rusă – lucru considerat ca umilire a demnității naționale”¹.

Cred, că regretatului nostru coleg și prieten Valeriu Mutruc, care se uită acum la noi din cer, i-ar plăcea cartea, i-ar plăcea coperta, chipul mazilului inserat pe coperta cărții care redă, de fapt, conținutul lucrării.

Istoricul Flavius Solomon, care l-a cunoscut îndeaproape pe Valeriu Mutruc, în special în anii de studenție și în perioada aflării sale în România și Germania, scrie în Prefața lucrării că „Inițial, intenția lui a fost de a aborda subiectul asumat prin teza de doctorat dintr-o perspectivă de sinteză, pe mai multe paliere, de la politica agrară generală a țarismului și evoluția «structurilor economice și sociale» din Basarabia, până la aspecte ce țin de interacțiunea socială din mediul rural, etnografie și mentalități. Totuși, pe măsură ce confrunta sursele tot mai diverse cu literatura de specialitate sovietică, rusească, românească și europeană și își prezenta celor doi coordonatori bilanțurile de etapă ale cercetărilor, el a restrâns abordarea la elementele care au definit **politicile agrare ale autorităților ruse în satul basarabean și la evoluția proprietății funciare în primele decenii ale secolului XIX**. A rezultat de aici nu doar o analiză foarte nuanțată a realităților mediului rural din Moldova de la est de Prut în primele decenii ale stăpânirii ruse, ci și un solid instrumentar documentar, concentrat în anexe”².

Urmează de remarcat faptul că textul și structura cărții urmează îndeaproape teza de doctorat, editorul Flavius Solomon apelând, doar

¹ I. Pelivan, *La Bessarabie sous le régime russe (1812-1918)*, Paris, 1919, p. 54.

² Valeriu Mutruc, *În așteptarea reformelor. Viața agrară a Basarabiei în primele decenii al stăpânirii ruse*, Iași, 2021, pp. 12-13.

acolo unde a fost cazul și la intervenții redacționale minimale. De asemenea, pentru ușurarea lecturii, editorul a elaborat un indice toponimic și antroponimic, care va ușura lucrul cititorului interesat în lecturarea lucrării.

Stimați colegi, lucrarea, elaborată de Valeriu Mutruc atestă seriozitatea științifică a autorului, fiind o dovadă certă că doar investigațiile științifice profunde și asidue sunt de natură să aducă anumite clarificări și limpezime în studierea problemelor majore legate de o tematică extrem de controversată, cum este cea privind dramaticul an 1812 în destinul istoric al poporului român. Confuziile și mistificările statornicite în perioada ideologizată la maximum și reduționistă a istoriografiei din spațiul est-european, autorul le combate prin argumente științific documentate, fiind convins că numai astfel se poate ajunge la adevărul istoric.

Pornind de la analiza datelor culese dintr-un bogat material factologic, precum și de la interpretarea realistă a fenomenelor și a faptelor istorice ce au marcat evenimentele care s-au produs în prima jumătate a secolului al XIX-lea, Valeriu Mutruc a reușit să atingă obiectivele pe care și le-a propus și care sunt specificate în partea introductivă a lucrării.

Calitatea metodologică a cercetării rezidă în aplicarea de către autor în procesul de cercetare a unei metodologii foarte bine gândită, deoarece procesele și fenomenele istorice din perioada de referință nu aveau forme clare, purtând deseori trăsături de tranziție, din care cauză sunt greu depistabile, iar aprecierile nu pot fi categorice. Pentru a realiza sarcinile preconizate și pentru a pătrunde temeinic în esența problematicii, autorul supune analizei un număr impunător de documente de arhivă inedite depistate pe parcursul anilor din diferite fonduri ale Arhivei Istorice de Stat din Rusia, Arhivei Istorice Militare de Stat din Rusia, Arhivei de Stat din regiunea Odesa și Arhivei Naționale a Republicii Moldova, majoritatea fiind puse la dispoziția cititorului pentru prima oară. Datele au fost riguros sistematizate și analizate, fapt ce denotă atât interesul sporit al autorului față de tematica aleasă, cât și eforturile solide pe care le-a depus întru realizarea investigației.

Stimați colegi, spuneam în repetate rânduri, în special atunci când discutăm teze de doctorat cu tematică legată de istoria Basarabiei, că pornind de la considerentul că în Odesa se afla reședința Guvernatorului

general al Novorosiei și Basarabiei, care constituia veriga intermediară dintre instituțiile de stat regionale și cele imperiale, unde erau elaborate și definitive diferite documente ce erau trimise la Sankt Petersburg, cercetătorul care studiază istoria Basarabiei urmează să studieze documentele depozitate în fondurile Arhivei Naționale a Republicii Moldova, comparându-le și confruntându-le cu documentele depozitate în Arhiva de Stat din regiunea Odesa, Arhiva Istorică de Stat din Rusia și Arhiva Istorică Militară de Stat din Rusia, ceea ce i-a reușit lui Valeriu – autorul a studiat 10 fonduri din cadrul ANRM, 8 fonduri – AISR, 3 fonduri – AIMS și 3 fonduri – ASRO. Volumul de documente folosite de autor este unul impunător, ceea ce-i dă lucrării un caracter credibil, original și inedit.

Vom observa, de asemenea, și calitatea bună a textului, structurat riguros în 3 capitole, 18 paragrafe și 12 subparagrafe, însoțite de concluzii argumentate, în baza unui solid suport documentar și a unei bibliografii enorme, inclusiv surse arhivistice locale și străine.

Actualitatea tematicii luate în dezbatere este evidentă și presupune, întâi de toate, un mecanism al „schimbării paradigmelor” în interpretare, al modificării sistemului de criterii în aprecieri raportate la obiectivitatea inerentă a istoriei. Autorul și-a pus lucrarea sub semnul unui concept demn de atenția istoricilor și, așa cum ne-o demonstrează stăruitor, acesta s-a născut dintr-un *travaliu* asiduu în domeniu. Urmând o linie de gândire proprie cu trimiteri la date istorice incontestabile culese, cum constatam *supra*, în mare parte, din izvoare arhivistice autentice și supuse unor analize minuțioase, cercetătorul reușește să lărgescă spectrul problematicii abordate. Interpretarea faptelor istorice este una critică, autorul stăruind să pună în lumină informații de reală valoare istorică asupra temei cercetate, să exploreze cât mai deplin câmpul faptelor ceea ce, constatăm, i-a reușit. Astfel, cercetarea „*Vieții agrare a Basarabiei în primele decenii ale stăpânirii rusești*” a fost sintetizată evolutiv, izvoarele fiind prelucrate și integrate în contextul evenimentelor și faptelor ce vizează destinul românilor basarabeni aflați sub dominație străină, analizată prin prisma schimbărilor care s-au produs în satul basarabean în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Întru realizarea sarcinilor lucrării, materialul factologic a fost expus, în linii mari, în baza *metodei structurale* de concepere a

realităților istorice orientate exclusiv în cadrul sistemului cercetat, ceea ce presupune o epistemologie a modelului, ajungându-se la o corelație dialectică între analiză și sinteză atât de necesare cercetării istorice. Valoarea ei cognitivă a orientat cercetătorul spre o unitate de soluții, creând și o posibilitate de reconstituire a cadrului istoric, economic și social deopotrivă.

Caracterul inovator al lucrării elaborate de Valeriu Mutruc nu poate fi pus la îndoială, dat fiind că lucrarea este o primă investigație științifică de acest gen efectuată în Republica Moldova, în care este pusă în discuție și analizată „*Schimbările care au avut loc în viața agrară a Basarabiei în primele decenii de stăpânire imperială rusă*”. În plus, *inovația și originalitatea științifică* a lucrării constă în elaborarea cadrului conceptual asupra fenomenului vieții agrare din Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Demn de remarcat că scopul lucrării vizează examinarea și elucidarea politicii agrare a țarismului în Basarabia în această perioadă de timp, evoluția economică, accent punându-se pe proprietatea funciară și economia agrară și schimbările care au intervenit în structura socială, iar obiectivele fixate reflectă o analiza exhaustivă a istoriografiei temei. Problemele abordate în lucrare sunt de natură originală și inedite și constituie rodul muncii timp de mai mulți ani a autorului, fapt dovedit prin numeroasele documente și cele 74 de tabele și numeroase diagrame, marea majoritate dintre care sunt bazate pe documente inedite de arhivă.

Principiile științifice în baza cărora a fost expus materialul, precum și metodele de cercetare aplicate de autor au facilitat studierea temeinică și analiza critică a izvoarelor și a literaturii monografice. Evenimentele au fost expuse într-o consecutivitate logică. Concluziile la care a ajuns autorul sunt strict argumentate în baza unui bogat și variat material factologic și organic rezultă din analiza materialului studiat. Prin construcția lucrării, orizontul ei documentar, factologic și ideatic, exercițiul conceptual și metodologic, autorul izbutește să expună principiile de bază ale evoluției „*Vieții agrare din Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea*”.

Accentuăm, de asemenea, tentația autorului de a fi deschis și receptiv la tot ceea ce este nou în cercetarea științifică: izvoare, concepte, metodologie, terminologie, prin care se poate stabili adevărul istoric.

Conținutul și modul de organizare al fiecărui capitol reflectă demersul profesional al autorului, care a intenționat să ofere cercetătorilor, studenților, dar și celor interesați de Istoria Românilor basarabeni și nu numai, un material de referință și un instrument pentru studiu și cercetare a evenimentelor, fenomenelor care s-au produs în Basarabia în această perioadă de timp.

Autorul pornește de la argumentarea temei de cercetare, demonstrând că este „...relevant nu doar pentru cunoașterea istoriei generale a Basarabiei în timpul ocupației țariste, ci și pentru istoria provinciei după 1918. Între momentul anexării Basarabiei la Rusia și reformele din anii 1860-1870, regiunea dintre Prut și Nistru a fost supusă unor transformări continue. Acestea au fost determinate atât de pătrunderea graduală a elementelor modernizatoare în viața politică, economică și socială, cât și de ingerințele directe ale centrului imperial. Drept urmare, elementele inovatoare generale caracteristice perioadei de trecere la „economia de tip capitalist”, după modele consacrate în partea centrală și occidentală a Europei, ajunse și în celelalte teritorii limitrofe Basarabiei, inclusiv în Moldova și Valahia, s-au întâlnit, într-un proces complicat de sinteză, cu măsurile decise de către guvernul de la Sankt Petersburg și implementate de către administrația locală. Simbioza acestor două procese de transformare a structurilor economice și sociale a condus la geneza unui model local, intermediar, care cuprindea atât elemente specifice Moldovei de la vest de Prut, cât și guberniilor ruse din proximitatea estică a Basarabiei”¹.

Prezintă interes compartimentul istoriografic, în care autorul supune analizei cele mai importante lucrări (articole, studii, monografii etc.) cu tangență la tema de cercetare, dând o apreciere științifică, argumentată în stil academic la ceea ce s-a scris, constatările la care autorii au ajuns și problemele care au rămas nesoluționate sau care au fost abordate tangențial sau au fost scrise prin prisma paradigmei marxiste.

Ne pare reușit și bine argumentat compartimentul „Imperiul rus și Basarabia în secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea.

¹ *Ibidem*, p. 15.

Context general”, compartiment introductiv, în care autorul face o caracteristică generală, din principalele puncte de vedere ale Rusiei și Moldovei, din care a fost anexat în mod forțat teritoriul dintre Prut și Nistru, pentru a înțelege mult mai profund acele schimbări care s-au produs în Basarabia sub regim de dominație țaristă.

Lucrarea este alcătuită din trei părți/compartimente: 1. Politica agrară a țarismului în Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea; 2. Structuri economice în Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea și 3. Structuri sociale în Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea, finalizând cu Rezumat în limbile română și engleză; Abrevieri; Surse de arhivă și Bibliografie, Anexe și Indice.

Nu mă voi opri la analiza compartimentelor de bază ale lucrării și a concluziilor la care ajunge autorul, lăsând acest lucru să-l facă cititorul, pentru a nu-l influența și a nu-l orienta conceptual. Vreau doar să subliniez un singur gând, expus de regretatul coleg în acest ultim compartiment al lucrării: Citez: „În prima jumătate a secolului al XIX-lea Basarabia este supusă unui dublu proces de remodelare a structurilor economice și sociale. Pe de o parte, sunt prezente fenomene caracteristice perioadei de trecere la «economia capitalistă», care au început să se manifeste în Moldova și Valahia încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea. La mijlocul secolului al XIX-lea, cadența acestor fenomene crește, moment ce va determina promovarea reformei agrare din anii 1860-1870. Pe de altă parte, sunt luate măsuri pentru integrarea regiunii în structurile economice și sociale ale Imperiului Rus. Intensitatea procesului respectiv crește la mijlocul secolului al XIX-lea, dar, mai ales după unirea Principatelor Române. Reformele promovate în Imperiul Rus, inclusiv în Basarabia, în anii 1860-1870, încheie, în linii mari, procesul de integrare a ținutului în spațiul economic, comercial, social și cultural-ecclesiastic rus. Basarabia primește statutul de simplă gubernie în cadrul Rusiei țariste, legile adoptate la Sankt Petersburg fiind valabile și pentru teritoriul dintre Prut și Nistru”¹.

Stimați colegi, dincolo de orice observație critică, o concluzie se impune din start: lucrarea regretatului coleg Valeriu Mutruc este, fără îndoială, o concludentă reușită a rezultatelor unor cercetări temeinice și de reală valoare științifică.

¹ *Ibidem*, p. 193.

Și cel din urmă moment. Flavius Solomon care a editat lucrarea scrie pe coperta din spate a cărții: „La capătul a peste un deceniu de acumulări și reflecții, Valeriu Mutruc a oferit nu doar o analiză profundă a realităților sociale și economice ale lumii rurale basarabene în primele decenii de stăpânire țaristă, ci și un consistent suport documentar la care istoricii vor apela cu siguranță. Publicarea cărții, într-o formă foarte apropiată de textul original al tezei de doctorat, se dorește a fi și un umil gest de aducere aminte pentru un fiu, un soț, un tată, și un prieten adevărat, plecat prea devreme din această lume”. Cât de frumos a fost spus.

Stimați colegi. Vă îndemn să citiți, să lecturați această carte, sunt încrezător că se merită.

Și, în cele din urmă: Să-mi fie iertat faptul că am citit textul, puteam să-l expun și liber. Însă am dorit să-l expun cu cuvinte alese, Valeriu merita acest lucru.

Valentin TOMULEȚ,
doctor habilitat în istorie,
profesor universitar
Universitatea de Stat din Moldova
email: *valentin.tomulet@usm.md*

Latinitate, Romanitate, Românitate

Liliana ROTARU (coord.)

Redactor – *Antonina Dembițchi*
Asistență computerizată – *Maria Bondari*

Bun de tipar 2022. Formatul 70x100 ¹/₁₂.
Coli de tipar 43,0. Coli editoriale 7,0.
Comanda. Tirajul 50 ex.

Centrul Editorial-Poligrafic al USM
str. Al. Mateevici, 60, Chișinău, MD 2009